

ISSN: 1015-2091
E-ISSN: 2602-2648

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI DERGİSİ

TÜDED

JOURNAL OF TURKISH LANGUAGE AND LITERATURE

Cilt / Volume: 63, Sayı / Issue: 1, 2023

Kurucu / Founder:
Ahmet Caferoğlu

Dizinler / Indexing and Abstracting

TÜBİTAK-ULAKBİM TR Dizin

MLA International Bibliography

Index Islamicus*

SOBIAD

DOAJ

ERIH PLUS

EBSCO Central & Eastern European Academic Source

Emerging Sources Citation Index (ESCI)

*Index Islamicus sadece İngilizce makaleleri taramaktadır. / Index Islamicus indexes only articles in English.

Sahibi / Owner

Prof. Dr. Hayati DEVELİ

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Responsible Manager

Dr. Öğr. Üyesi Berker KESKİN

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İstanbul, Türkiye
Istanbul University, Faculty of Letters, Istanbul, Turkey

Yazışma Adresi / Correspondence Address

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanlığı,
Ordu Cad. No: 6, 34459 Laleli / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 455 57 00/15851
E-mail: tuded@istanbul.edu.tr
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iutded>
<https://iupress.istanbul.edu.tr/en/journal/tuded/home>

Yayıncı / Publisher

İstanbul Üniversitesi Yayınevi / Istanbul University Press
İstanbul Üniversitesi Merkez Kampüsü,
34452 Beyazıt, Fatih / İstanbul, Türkiye
Telefon / Phone: +90 (212) 440 00 00

Baskı / Printed by

İlbey Matbaa Kağıt Reklam Org. Müc. San. Tic. Ltd. Şti.
2. Matbaacılar Sitesi 3NB 3 Topkapı / Zeytinburnu,
İstanbul, Türkiye
www.ilbeymatbaa.com.tr
Sertifika No: 51632

Dergide yer alan yazılardan ve aktarılan görüşlerden yazarlar sorumludur.
Authors bear responsibility for the content of their published articles.

Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.
The publication languages of the journal are Turkish and English.

Haziran ve Aralık aylarında, yılda iki sayı olarak yayımlanan uluslararası, hakemli, açık erişimli ve bilimsel bir dergidir.
This is a scholarly, international, peer-reviewed and open-access journal published biannually in June and December.

DERGİ YAZI KURULU BOARD / EDITORIAL MANAGEMENT

Baş Editör / Editor-in-Chief

Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– ali.coruk@istanbul.edu.tr

Baş Editör Yardımcıları / Co-Editors-in-Chief

Dr. Öğr. Üyesi Esra BİLGE SAVCI – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– esra.bilgesavci@istanbul.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Ömer ARSLAN – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– omer.arслан@istanbul.edu.tr

Alan Editörleri / Section Editors

Prof. Dr. Mustafa BALCI – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– mustafabalcı@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Abdulkadir EMEKSİZ – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– emeksiz@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Mücahit KAÇAR – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– mucahit.kacar@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Fikret TURAN – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– fikret.turan@istanbul.edu.tr

Dil Editörleri / Language Editors

Elizabeth Mary EARL – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – elizabeth.earl@istanbul.edu.tr

Rachel Elana KRISS – İstanbul Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksek Okulu, İstanbul, Türkiye – rachel.kriss@istanbul.edu.tr

Editöryal Asistanlar / Editorial Assistants

Arş. Gör. Ahmet AKSU – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– ahmet.aksu@istanbul.edu.tr

Arş. Gör. Recep Selman DOĞRU – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– selmandogru@istanbul.edu.tr

YAYIN KURULU / EDITORIAL ADVISORY BOARD

Dr. Uwe BLAESING – Leiden Üniversitesi, Leiden, Hollanda – u.blaesing@hum.leidenuniv.nl

Prof. Dr. Ali Şükrü ÇORUK – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– ali.coruk@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Yılmaz DAŞÇIOĞLU – Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye – yilmazd@sakarya.edu.tr

Prof. Dr. Hayati DEVELİ – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, İstanbul, Türkiye – develi@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Peter B. GOLDEN – New Jersey Üniversitesi, Jersey City, ABD – pgolden@rutgers.edu

Prof. Dr. Halim KARA – Boğaziçi Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– halim@boun.edu.tr

Prof. Dr. Jens Peter LAUT – Georg-August Üniversitesi, Göttingen, Almanya – jlaut@gwdg.de

Prof. Dr. Mariya LEONTİK – Goce Delchev Üniversitesi, İştıp, Makedonya – marija.leontik@ugd.edu.mk

Dr. Yong-Song Lİ – Seoul National Üniversitesi, Seul, Güney Kore – yongsongli1964@empas.com

Dr. Sugahara MUTSUMİ – Tokyo Yabancı Araştırmalar Üniversitesi, Tokyo, Japonya – mutsumisug@hotmail.com

Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul, Türkiye
– mehmetolmez@istanbul.edu.tr

Dr. Pavel Olegoviç RIKİN – Saint Petersburg Devlet Üniversitesi, Petersburg, Rusya – pavryk@yandex.ru

Dr. Öğr. Üyesi Özcan TABAKLAR – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– tabaklar@istanbul.edu.tr

Dr. Kydyr TORALI – El Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Almatı, Kazakistan – qydyr.torali@gmail.com

Doç. Dr. Dursun Ali TÖKEL – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– datokel@fsm.edu.tr

Prof. Dr. Hatice TÖREN – İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– htoren@istanbul.edu.tr

Prof. Dr. Hanifi VURAL – Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– hvural@fsm.edu.tr

Prof. Dr. Sadık YAZAR – İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
– sadik.yazar@medeniyet.edu.tr

Prof. Dr. Peter ZIEME – Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi, Berlin, Almanya – zieme@bbaw.de

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- Belagatte Söz ve Sözü'nün Uzatılmasına Dair Terimlerin Türkçe ve Batı Kökenli Denklikleri Üzerine
The Turkish and English Equivalents of the Terms Associated with the Concepts of Word and Belaboring in Rhetoric
Bahadır Güneş 1-16
- Kasımalı Bayalınov'un "Kıyın Ötkööl" Romanında Zaman Unsurunun Öznel Tasarımı
Subjective Projection of Time Modality in Kasımalı Bayalınov's Novel "Kıyın Ötkööl"
Reyhane Karkınlı 17-36
- Çağatay Türkçesi Dönemi Eserlerinde Değerli Taşlar
Precious Stones in Chagatai's Turkish Period Works
Sümeysra Alan 37-60
- Acem Diyarından Gelen Şairler ve Osmanlı Edebî Çevrelerinin Onlara Bakışı (XV. ve XVI. Yüzyıl)
The Ajam Poets and Ottoman Literary Society's Approach Toward Them (15th-16th Centuries)
Ece Ceylan 61-86
- Dede Korkut Kitabı'nda Geçen balkı- Fiili Üzerine
On the Verb balkı- in the Book of Dede Korkut
Şahin Yıldız 87-96
- Hocalar Devri Uygur Tezkireleri Işığında Geç Dönem Çağatay Şairi Ömer Bakı'nın Biyografisine Katkıları
Contributions to the Biography of the Late Period Chagatai Poet 'Umar Baqi' in Light of the Biographical Memoirs of the Uyghurs Written During the Khwajagan
Fatih Bakırcı 97-112
- Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserlerinin Klasik Türk Şiirinde Ele Alınışları Üzerine
On the References Dealing with the Basic Rhetoric Works That Were Developed Around Miftah al-Ulum in Classical Turkish Poetry
Ahmet Akdağ 113-137
- Osmanlı Edebî Kültüründe Popüler Sosyal Eleştiri Türü Olarak *Nefsülemr-nâme* Metinleri: Dil, Tema ve Üslup Özellikleri
The Nafs al-Amr-Name Texts as a Popular Genre of Social Criticism in Ottoman Literary Culture: Their Linguistic, Thematic, and Stylistic Features
Fikret Turan 139-156
- Şikârî'nin Karamannâme'sine Dair: Nüsha Değerlendirmesi
Evaluating the Copies of Şikârî's Karamannâme
Mizan Coşkun Özgür 157-170
- Şecere-yi Turfan Wang: Bilinmeyen Bir Berlin Elyazması
An Unknown Berlin Manuscript: Şecere-yi Turfan Wang
Zühal Ölmez, Ayisima Miersulitan 171-217
- Edebiyat Sosyolojisi Bağlamında Dilenme ve Dilencilik: *Hayattan Sayfalar* ve *Miskinler Tekkesi* Örneği
Begging and Beggary in the Context of Literary Sociology: Hayattan Sayfalar and Miskinler Tekkesi
Ahmet Koçak 219-244
- Cemil Kavukçu'nun *Başkasının Rüyaları* Eserinde Örnek Okur
The Model Reader in Cemil Kavukçu's Başkasının Rüyaları
Fatih İkiz 245-260

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Kitâbiyât / *Book Review*

Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri <i>Old Uighur Turkish Legal Documents</i> Rabia Saral.....	261-268
--	---------

Belagatte Söz ve Sözü Uzatılmasına Dair Terimlerin Türkçe ve Batı Kökenli Denklikleri Üzerine

The Turkish and English Equivalents of the Terms Associated with the Concepts of Word and Belaboring in Rhetoric

Bahadır Güneş¹

ÖZET

Sözün kurallarına uygun, yerinde ve güzel bir şekilde dile getirilmesi esasına dayanan belagat, sözün kullanılmasına dair kural koyucu disiplinlerin en eskilerindedir. Bu disiplin, ifade güzelliğini kendisine bağlı alt kolları ile daha alt birimlerinin yardımıyla gerçekleştirir. *Meani*, *beyan* ve *bedii* olmak üzere üç ana kola ayrılan belagat, bu kolların kendi içinde bölümlere ayrılmasıyla söyleyişi güzelleştirmeyi hedefleyen, sözün yerine ve zamanına uygun olarak ifade edilmesinin yollarını gösteren geniş bir kurallar bütünü olarak ortaya çıkar. Bu çalışmada belagatin geneliyle ilgili değil, özellikle söz ve söz kavramı altında değerlendirilen unsurları üzerinde durularak belagat sahasında bir kusur veya eksiklik olarak kabul edilen sözün uzatılmasına dair terimler ele alınmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda belagatin söze dair unsurlarından *kelam*, *kelime*, *lafız* ile birer kusur olarak kabul edilen *tnab* ve *haşiv* terimleri üzerinde durularak söz konusu unsurların belagatte ele alınış biçimleri kısaca değerlendirilecek, bu terimlerin Türkçe karşılıklarının türetilip kullanılmasıyla ilgili, kaynaklarda öne sürülen terim önerileri ve Batı kökenli terimlerin birbirleriyle olan anlam denklikleri mukayese edilecek, terminolojik açıdan Arapça kökenli asıl terim ile Türkçe ve Batı kökenli terimler karşılıklı denklik özelliklerine göre değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Belagat, söz, terim, Türkçeleştirme, denklik

ABSTRACT

Rhetoric is based on the principle of the pertinent and accurate expression of words according to certain rules and is among the oldest rule-making disciplines associated with word usage. This discipline ensures elegance of expression by means of associated branches and sub-branches. Branched into *meâni* [meaning], *beyan* [statement], and *bedii* [aesthetic], rhetoric appears as a body of rules that aim to embellish speech and show the ways of proper and timely expression by further sub-branching these three branches. Rather than the full extent of rhetoric, this article instead discusses the particular elements that are categorized as words under the term of word and attempts to treat the terms relating to belaboring, which is considered a flaw or deficiency of rhetoric. In this respect, this study dwells on the terms *kelam* [remark], *kelime* [word], and *lafız* [wording], as well as *tnab* [belabor] and *haşiv* [pleonasm], both of which are considered linguistic flaws, and briefly evaluates their usage in rhetoric. With regard to the derivations and uses of the Turkish equivalents of such terms, the study also compares the terms suggested by resources and their lexical equivalents in English. The study finishes by evaluating the original terms in Arabic against their respective Turkish and English terms according to the quality of their equivalence.

Keywords: Rhetoric, word, term, Turkish equivalent, equivalence

¹Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Trabzon, Türkiye

ORCID: B.G. 0000-0003-4074-2757

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Bahadır Güneş,
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Trabzon, Türkiye
E-mail: bahadir.gunes@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 30.05.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested: 05.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 08.03.2023

Kabul/Accepted: 09.03.2023

Atıf/Citation: Gunes, B. (2023). Belagatte söz ve sözün uzatılmasına dair terimlerin Türkçe ve batı kökenli denklikleri üzerine. *TUDED*, 63(1), 1–16. <https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1123334>

EXTENDED ABSTRACT

Based on the principle of the pertinent and accurate expression of words according to certain rules, rhetoric is one of the oldest rule-making disciplines associated with word usage. This discipline ensures elegance of expression by means of associated branches and sub-branches. Branched into *meâni* [meaning], *beyan* [statement], and *bedii* [aesthetic], rhetoric appears as a body of rules that aim to embellish speech and show the ways of proper and timely expression with further sub-branching these three branches.

Dating back to before the common era (BCE), rhetoric has always exhibited the characteristics of an interesting discipline since earliest times. Rhetoric has a rich seam of information for linguistics outside the literary science, which focuses on speaking in a beautiful, correct, place and time. Rhetoric and its sub-units have become an important field of research, especially for analyzing the language of poetry, as well as for the type of analyses on which linguists deliberate. Furthermore, rhetoric has become a unique sphere of research owing to the Turkish as well as other terms hinting at the Arabic elements in its rich terminology. While how these terms had gained popularity might be a question for other research and analysis, the emergence of such a terminology-based field of study is significant proof also indicating rhetoric to offer valuable data for linguistic studies as well as literary research.

The scientific approach toward literature and, accordingly, toward language as the basic element of rhetoric in linguistic studies is one of the factors that converge and combine the two disciplines. In this sense, in studies on rhetoric, it is possible for literary science and linguistics to achieve more quality results by combining different ideas within the same plan. This is an important point to consider in order to have Turcology studies be able to achieve its own interdisciplinary dimension.

Figures of speech are among the most notable elements that show rhetoric and language to involve various aspects of joint study methods, in which former denominations continue according to similar reasoning. Although figures of speech are essential elements of rhetoric, they don't signify rhetoric to the fullest extent. Nevertheless, they are the most distinguished aspect of rhetoric when coming to Turkish studies.

Rather than the full extent, this article instead discusses the particular elements that are categorized as words under the term of word and attempts to address the terms that relate to belaboring, which is considered a linguistic flaw or deficiency in rhetoric. In this respect, this study dwells on the terms of *kelam* [remark], *kelime* [word], and *lafiz* [wording], as well as *tnab* [belabor] and *haşiv* [pleonasm], both of which are considered linguistic flaws; the study will also briefly evaluate their usage in rhetoric. Concerning the derivation and use of the Turkish equivalents of such terms, the study also compares the terms suggested by resources as well as the lexical equivalents in English. The study finishes by evaluating the original terms in Arabic against their respective Turkish and Western terms based on the quality of their equivalence.

As a result of these comparisons, rhetoric terms that have posed a well-established order for centuries are seen to actually preserve their original terminology despite the Turkish suggestions and Western terms. In addition, the suggested Turkish rhetoric terms create a notable terminological body of data. In conclusion, a general semantic equivalence or overlap is seen to be present among the original terms of Arabic origin, the suggested words of Turkish origin and English. However, the presence of such equivalence or overlap does not mean that the related terms can be used interchangeably in all cases.

Giriş

Belagat, terim olarak ker şeyden önce maânî (kelâmın muktezây-ı hâle uygunluğunu sağlama), beyân (en açık bir şekilde ifade), bedî' (kelâmı süsleme) ve "tevâbi"ni için alan bir ilmin adıdır (Bilgegil, 1989, s. 21). Belagat, ifade güzelliğini birtakım alt birimlerine bağlı olarak gerçekleştirilmektedir. *Meani, beyan ve bedii* olmak üzere üç temel unsur üzerinden hareket eden belagat, bu unsurları alt birimlere ayrılmasıyla sözü güzelleştirmeyi amaçlayan büyük bir kurallar bütünü meydana getirir.

Temel ürünü dil olan ve dilin gizemli bir sonuç olarak ortaya koyduğu sözün güzel, doğru; yerine ve zamanına uygun bir şekilde söylenmesi üzerinde duran belagat ve ilgili unsurları, edebiyat sahasının dışında dil araştırmaları için de zengin bir malzemeye sahiptir. Özellikle şiir dili incelemelerinde belagat ve ilgili birimleri, dil araştırmacılarının üzerinde düşündükleri bir alan olmuştur (Güneş, 2009, s. 14-15). Ayrıca belagatin sahip olduğu zengin terminoloji, kendi içinde Arapça kökenli unsurlara Türkçe ve başka dillerde sunulan önerilerle farklı araştırmalara konu olmuştur.

Dil incelemelerinde edebiyat ve belagat için de esas unsur olan dil bilimsel yaklaşımların benimsenmesi, belagat ve dil bilimi araştırmaları arasındaki ilgiyi güçlendiren bir başka husus olarak gösterilebilir. Bu bağa değinen Aktaş (1984, s. 141), matematik olmadan fen bilimleri olamayacağı gibi, dil bilimi olmadan da edebiyat olmaz şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur. Ayrıca Saussure'e göre (2001, 56), dil biliminin temel konusunun konuşmadaki sözcük olması; dolayısıyla belagatin de bir düşünce ve duygunun yerinde ve zamanında, manası en açık şekilde ve akıcı bir dille ifade edilmesi (Saraç, 2007, s. 35), belagatin dil bilimsel boyutunu ortaya koyar.

Çalışmamızda, belagatin geneliyle ilgili değil, özellikle söz ve söz kavramı altında değerlendirilen unsurlar ele alınarak belagat sahasında bir kusur veya eksiklik olarak değerlendirilen sözün uzatılmasına dair veriler incelenmeye çalışılacaktır. Bu bağlamda söze dair unsurlardan *kelam, kelime, lafız* ile birer kusur olarak kabul edilen *itnab* ve *haşiv* terimleri üzerinde durularak söz konusu terimlerin belagatte ele alınış biçimleri kısaca değerlendirilerek Türkçe ve Batı kökenli çalışmalarda ele alınan terminolojik verilerle karşılıklı denklik özelliklerine değinilecektir. Burada söz ve söze dair belagat unsuru olarak ilk akla gelenler *kelam, kelime* ve *lafız* olmakla birlikte; sözün kusurlu oluşunu göstermesi bakımından, yine sözle ilgileri olduğu için *itnab* ve *haşiv* terimlerine de yer verilmiştir. Belagat terimlerinin Türkçe karşılıkları ve bu terimlerin genel bir değerlendirmesiyle ilgili Güneş (2009), Kaçar ve Güneş (2021, s. 228-267) tarafından hazırlanan çalışmalar ayrıntılı veriler içermektedir.

Çalışmamızda ele alınan terminoloji için yararlanılan belagat ile ilgili kaynaklar arasında özellikle en çok başvurulanları kısaca tanıtmak yerinde olacaktır:

Cevdet Paşa'nın *Belâgat-i Osmâniyye* adlı eseri, Mekteb-i Hukuk'taki belâgat derslerinin kitap hâline getirilişidir ve ilk baskısı fasikül şeklinde çıkmıştır. Eser, bir mukaddime ve üç

baptan meydana gelmiştir. Ayrıca eserde mukaddimeye bir “lâhika” konulmuştur ve burada “kelâm”dan, şiir ve nesirden bahsedilir. Mukaddimede ise fesahat ve belâgat üzerinde durulur. Daha sonra sırasıyla meânî, beyan ve bedî ayrı ayrı bölümlerde işlenmiştir. Dokuz defa yayımlanan kitap, bizde üzerinde münakaşa edilen ilk belâgat kitabı olma özelliğini taşımaktadır (Yetiş, 2006, s. 72-73).

Günümüzde belagat konusunda sıklıkla başvuru kaynaklardan biri de Kaya Bilgegil tarafından hazırlanan *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgat)* (Bilgegil, 1989) adlı eserdir. Eserde birbirinden farklı örneklerle açıklanan belagat terimleri, aynı zamanda Türkçe terim önerileri ile Batı dillerine ait terimlerle birlikte ele alınmıştır. Bu manada, önemli bir kaynak eser özelliği taşımaktadır.

Türkiye’de belagat alanında araştırmalar yapan araştırmacılardan biri de Kâzım Yetiş’tir. Özellikle Türk Edebiyatında belagatin ilk örnekleri üzerine yaptığı incelemeler oldukça önemlidir. Bu manada Yetiş’in belagat konusundaki araştırmalarını topladığı *Belâgattan Retoriğe* (Yetiş, 2006) adlı eseri, belagat konusu üzerine çalışacak araştırmacılar için bir başucu kaynağı niteliğindedir. Söz konusu eserde yer alan yirmi inceleme yazısı; belagatin teorisi, retorikle mukayesesi, Türk Edebiyatında belagate dair ilk çalışmalar konusunda ayrıntılı bilgiler içermektedir.

Yekta Saraç tarafından hazırlanan *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belagat* (Saraç, 2007) adlı eser, belagate dair temel Arapça eserler taranarak hazırlanmış, önemli Türkçe belagat kaynaklarından biridir. Üniversitelerin Türk Dili ve Edebiyatı bölümlerinde de sıklıkla yararlanılan eserde incelenen belagat terimlerine yer verildikten sonra her bölümün peşine konuyla ilgili örnekler eklenmiştir.

Menderes Coşkun tarafından kaleme alınan *Sözün Büyüsü Edebî Sanatlar* (Coşkun, 2007) adlı eser, özellikle edebî sanatlar hakkında yapılan çalışmaların yüzeysel değil, ayrıntılı ve derinlemesine olmasının gereğine işaret eden, edebî sanatların her biri üzerinde detaylı incelemeler yapılmasının önemini vurgulayan bir araştırmadır. Coşkun, edebî metinler ekseninde, edebî sanatların sürekli üzerinde düşünülmesi gereken bir araştırma alanı olduğunu, Türk belagati çalışmalarının Batı retoriğinden ayrı tutulmaması gerektiğini belirtir. Çalışma, giriş bölümünün dışında kendi içinde beş bölüme ayrılmaktadır. Birinci bölümde, anlamla ilgili sanatlarla, ikinci bölümde kelime ve kelamın yapısı, dizimi ve ahengiyle ilgili sanatlarla, üçüncü bölümde sanat olarak kabul edilen nazım türlerine, dördüncü bölümde harflere dayalı sanatlarla, beşinci bölümde de Batı retoriğinden, dil bilimi çalışmalarından ve edebî metinlerden hareketle bu kitapta teklif edilen bazı sanatkârane ifade ve anlatım tarzlarına yer verilmiştir.

Belagatle ilgili belirtilen kaynakların yanı sıra belagate dair daha önce yazılmış eserler üzerine çok sayıda çalışma hazırlayan, yayımlayan araştırmacılardan biri Mücahit Kaçar’dır. Belagatin temel kaynakları ve uygulanma biçimlerini örnekleriyle gösteren çalışmaları arasında *İbni Kemal Divanı’nın İncelenmesi* (Kaçar, 2010) başlıklı doktora tezi ile Şerifi’nin *Hadikatü’l-Fünûn* (Kaçar, 2013) adlı eseri üzerine hazırladığı inceleme ilk akla gelenlerdendir. Belirtilen

çalışmaların dışında araştırmacının konuya dair çok sayıda çalışması bulunmaktadır.

Belagatle ilgili kaynakların yanı sıra Arapça kökenli belagat terimlerinin Türkçe denklikleri üzerine hazırlanmış ve Türkçe kökenli terim önerilerini içeren çok sayıda kaynak olmakla birlikte özellikle aşağıda kısaca tanıtılan çalışmalar öne çıkar:

Arapça kökenli terimlere Türkçe kökenli terim önerilerinin karşılık olarak sunulduğu kaynaklardan biri, Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanmış olan *Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü* (Komisyon, 1948) adlı eserdir. Bu eserde, Arapça kökenli ve Türkçe kökenli terimlerin Batı kaynaklarındaki karşılıkları da gösterilmiştir. Araştırmanın sonunda, yeni türetilen kelimelerle karşılanan eski edebiyat terimleri dizini bulunmaktadır.

Beşir Göğüş tarafından hazırlanan *Anlatım Terimleri Sözlüğü*'nde (Göğüş, 1998), kelimelerin hem Arapça kökenli eski şekillerine hem de Batı kaynaklarındaki karşılıklarına yer verilmiştir. Eserin sonunda Fransızca-Türkçe, İngilizce-Türkçe ve eski terimler dizini bulunmaktadır.

Göğüş tarafından hazırlanan üstteki çalışmanın benzeri olan ve Beşir Göğüş, Ferhan Oğuzkan, Olcay Öner toy, Mahir Ünlü ve Sevinç Koçak tarafından kaleme alınan *Yazın Terimleri Sözlüğü* (Göğüş ve ark., 1998) de yeni terim önerilerini, eski ve Batı kökenli karşılıklarıyla beraber sunmuştur. Çalışmanın sonunda eski terimler dizini ile birlikte, İngilizce-Türkçe, Almanca-Türkçe ve Fransızca-Türkçe terimler dizini yer almaktadır.

Belagatte Söz ve Sözüün Uzatılmasına Dair Terimlerin Türkçe ve Batı Kökenli Denklikleri

1. Kelam

Kelam, tam bir nispete işaret eden, belirli bir hüküm taşıyan cümle; başka bir deyişle, muhatap veya dinleyen için bir yargı ve anlam ifade eden, onun zihninde anlamla ilgili herhangi bir soruya yer bırakmayan söz şeklinde açıklanabilir. Kelamın, zihinde kavram hâlinde bulunan ve dile getirilmemiş olanına *kelam-ı nefsi*, dile getirilmiş olanına ise *kelam-ı lafzi* adı verilmektedir (Saraç, 2007, s. 56).

Türkçe yayınlarda *kelam* terimi ile ilgili veya denk bir terim önerisi olmak üzere *söz* ve *söylem* terimlerine rastlanır. *Söz*, “Bir maksadı anlatmak üzere söylenen kelime veya kelimelerden oluşan dizi; toplumsal bir kurum olan dilin kişi tarafından özel olarak kullanılması”dır (Korkmaz, 2007, s. 198). Terimin açıklamasında sözüün bir amacı belirtebilme özelliğine, başka bir deyişle yargı değerine dikkat çekilmiştir. *Kelamda* da hüküm veya yargının açık ya da net oluşu söz konusudur. Dolayısıyla maksadı anlatmada dinleyici veya okuyucuda anlama dair herhangi bir tereddüt bırakmamaları itibarıyla *kelam* ve *söz* terimleri ortak özellikler sergilerler (Güneş, 2009, s. 29).

Sözüün Batı kaynaklarındaki özdeşi olarak işaret edilen *parole*, “söz ve konuşma yeteneği”, “söz söyleme yeteneği” gibi anlamlara gelmektedir. Terime dair konuşma veya söyleme

yeteneği üzerinde durulmuş, sözün yargı veya hüküm taşıyıp taşınamamasıyla ilgili herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Bu durumda, *parole* teriminin içeriğinde herhangi bir yargıya veya tam bir hükme yer verilmemesi nedeniyle tam eşiti olarak kullanıldığı hâlde *söz* ve buna bağlı olarak *kelam* teriminden ayrıldığı söylenebilir (Güneş, 2009, s. 29).

Söylem, duygu ve düşüncelerin sözcükler ve cümlelerle biçimlenmiş durumudur. Söylem bir cümle sınırını açtığı gibi, bir amacı da tam olarak bildiren anlatım biçimidir. Dolayısıyla bir ileti taşıyan sözdür. (Göğüş, 1998, s. 119). *Söylem*, dinleyici veya okuyucuya iletilmek üzere söylenen ve bir yargı taşıyan sözdür. *Kelam* için üzerinde dikkatle durulan husus, bu terimin tam bir yargı taşıması, dinleyici veya okuyucunun zihninde anlama dair bir şüphe veya yanıltıcı unsura yer vermemesidir. Aynı özellik *söylemde* de görülür. Burada da söylenenin bir ileti veya yargı taşımasının gereğine atıfta bulunulur (Güneş, 2009, s. 30).

Söylemin Batı kökenli karşılığı olarak işaret edilen *discours*, “ayrıntılı ve ciddi konuşma, yazma”; “söylev”, “nutuk” gibi anlamlara gelmektedir. Burada “ciddi ve ayrıntılı konuşma veya yazma şekli” dikkat çekicidir. *Discours*ta sözün hüküm veya ileti taşıma özelliğine vurgu yapılsa da ifade edilen ciddiyet ve ayrıntı, anlatıcının dile getirdiklerini, dinleyicinin anlamasına dair isteğini gösterir. Dolayısıyla anlatma ve muhatabın anlamasına katkıda bulunma özelliği belirir. Terimler arasında tam manasıyla bir denklikten söz etmek güçtür (Güneş, 2009, s. 30).

Aktaş, *kelam* ile *énoncé* (*ibare-sözce*)un karşıladığı kavramın ifade edilmiş olabileceğini belirtmiş, ancak *belagatte* soyut *énoncé*ün ele alınmayıp onun belirli yer ve zamanda kazandığı durum üzerinde durulduğunu ve bu durumun da *énonciatione* (*sözcelem*) terimini akla getirdiğini ve bu iki terimin ayrı ayrı değerlendirilemeyeceğini öne sürmüştür (Aktaş, 1984, s. 57). Ancak bu öneri de içerdiği özellikler bakımından *kelam* terimiyle tam olarak örtüşmez. *Kelamda* dinleyene tam bir yargı ifade etme özelliği vardır. Buna karşın *sözce* içinde değerlendirilen bir ünlem, ne kadar bilinen bir ifadeyi temsil etse de dinleyene tam bir yargı bildirmez (Güneş, 2009, s. 31).

Énoncé terimine karşılık olarak kullanılan *sözce* de anlamı itibarıyla *énoncé* terimini karşıladığı için *kelam* terimi ile tamamen denk düşmez. *Sözce*, iki susma arasında söylenebilecek söz ya da davranışlardan ünlemleri de kapsadığı için *énoncé* terimi ile örtüşür. Ancak *kelam* ile ilgili aynı denklikten söz etmek güçtür (Güneş, 2009, s. 31).

2. Kelime

Belagatte kelime, bir mana için konulmuş lafızdır. Bir başka deyişle, doğrudan doğruya ya da katıldığı diğer bir lafız dolayısıyla bir anlama işaret eden lafızdır (Saraç, 2007, s. 57).

Sözcük, *kelime* yerine kullanılan bir terimdir. *Sözcük*, “Tek başına bir anlamı olan ya da tümce içinde görevi bulunan bir ya da birkaç heceden oluşan ses birimi” (Göğüş ve ark., 1998, s. 107; Göğüş, 1998, s. 121) şeklinde tanımlanır. *Sözcük* için yapılan bu ve benzeri tanımlamalar birebir olarak *kelime* terimini yansıtır. İlk başlarda yadrganan *sözcük*, bugün artık birçok yazar ve araştırmacı tarafından kullanılmakta veya tercih edilmektedir.

Terimin Batı kökenli karşılıkları arasında *mot* terimine yer verilmiştir (Bayram, 2008, s. 313). *Mot* “sözcük / kelime”; “söz”, “laf” demektir. *Mot* teriminin sözlük anlamı içerisinde doğrudan *sözcük / kelime* terimine yer verilmesi, terimler arasında anlam bakımından bir yakınlığın olduğunu gösterir. Buna ek olarak *mot* terimi, “söz” ve “laf” gibi anlamları da içerir.

3. Lafız

Lafız, insanın ağzından çıkan ses birliği; insan akciğeri tarafından itilip ses yollarından geçen havanın ağızı terk ettiği zaman meydana getirdiği titreşim biçiminde tanımlanmaktadır. Söz konusu ses birliği ve titreşim anlamlı olduğunda *kelime* adını almaktadır. Kısaca *lafız*, bir kavramı, duygu ve düşünceyi *gösteren / dâl* olarak değerlendirilir. Bu lafzın gösterdiği kavram ise *gösterilen / medlûldür* (Saraç, 2007, s. 57).

Lafız terimini karşılamak üzere daha önce *kelam* terimi için de ileri sürülen *söz* terimine yer verilmiştir. Kelamda olduğu gibi *lafız* karşılığı olmak üzere *söz*, “Bir kişinin kendi düşünce ve duygusunu anlattığı, dilin genelliği içinde kişisel nitelik taşıyan, sözlü ya da yazılı dil ürünü” (Göğüş ve ark., 1998, s. 107; Göğüş, 1998, s. 120) şeklinde tanımlanır. *Lafzın* tanımında üzerinde dikkatle durulan husus, terimin ağızdan çıkan anlamlı ya da anlamsız sesleri içermesidir. Buna karşın *sözde* duygu ve düşünce ifade etme yeteneği mevcuttur. Dolayısıyla buradaki açıklamalara göre *söz* terimi anlamlıdır, muhatap / dinleyiciye bir mesaj iletir. Belagatteki *lafız* ise anlamlı olabileceği gibi, anlamsız sesleri de içerebilir. Buna bağlı olarak *söz* teriminin, *lafız* ile tam manasıyla örtüşüğünü söylemek güçtür. *Parole* terimi, daha önce de belirtildiği gibi, “söz söyleme yeteneği”dir. Ayrıca terimin sahip olduğu anlam katmanları, belli bir yetenek veya yapabilme durumu üzerinde durduğu için ifadenin kendisiyle değil, bu ifadeyi dile getirenle ilgilidir. Buna ilaveten belli bir beceri isteyen ses de anlamlı olabilir. Anlamsız birtakım sesler için belli bir yetenekten söz etmek de doğru olmayacaktır.

4. İtnab

Bir amacı ya da niyeti, onu ifade etmeye yeterli sözden daha uzun bir ibare ile dile getirmeye *itnab* denir. Bilgegil bu kelimeyi *söz katma* terimiyle karşılamıştır. Maksudı ifadede alışlagelen ibareden fazla kelime kullanıldığında bu fazlalık bir yarar sağlamıyorsa bu *tatvil (sözü uzatma)* kabul edilerek *itnab-ı mumil* adını alır ve bir kusur sayılır. Anlama olumlu bir katkısı olmayan *tekrir*, bu açıdan *tatvil* olarak kabul edilir. Buna göre, *icaz* her zaman olumlu bir durumu nitelmediği gibi, *itnab* da mutlaka olumsuz bir durumu ifade etmez (Saraç, 2007, s. 83; Bilgegil, 1989, s. 118). *Söz katma* ya makbul sayılır ya da sayılmaz. Birincisi *itnab-ı makbul*; ikincisi de *itnab-ı mümel (mumil)* terimleriyle ifade edilmiştir (Bilgegil, 1989, s. 118). Bu terimler yerine Bilgegil’in önerdiği birincisine *makbul sayılan söz katma*; ikincisine de dinleyene sıkıntı vermesi, dinleyiciyi bıktırması nedeniyle *makbul sayılmayan söz katma* denilebilir.

Türkçe terminolojiye dair bazı kaynaklarda *itnab* teriminin dengi olmak üzere, *kelime kalabalığı*, *sözü uzatma* ve *uzatı* terimlerine yer verilmiştir.

Kelime kalabalığı, “Söze gereksiz yere katılan kelime çokluğu” (Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü, 1948, s. 64) olarak değerlendirilir. Terimin tanımı *itnabın* söze olumsuz ya da gereksiz katkı yapan anlamına, başka bir deyişle, *itnab-ı mumil / mümele* yaklaşır. *Itnab* kusurunu sadece tek yönüyle sunması nedeniyle *kelime kalabalığı* önerisiyle *itnab* teriminin tam manasıyla denk olabileceğini söylemek güçtür. Bu önerinin sadece olumsuz yanı ile *itnaba* yaklaştığı söylenebilir.

Kelime kalabalığının Batı kökenli dengi kabul edilen *diffusion* “yayma”, “yayıma”, “dağıtma” anlamlarına gelmektedir. Terimin sözlük anlamı ancak dolaylı olarak *kelime kalabalığına* yaklaşır. *Kelime kalabalığı*, sözü gereksiz yere uzatmak, söze gereksiz ayrıntılar eklemek, ifadeyi dağıtmak, amacından saptırmaktır. Buradan hareketle benzer anlam özelliklerini içeren *diffusion* terimiyle bir ortaklık veya benzeşmenin olduğu söylenebilir. Ancak bu benzerlik doğrudan değil, dolaylıdır.

Sözü uzatma, “Sözünü ayrıntılarla, açıklamalar ve örneklemelerle uzatma” (Göğüş ve ark., 1998, s. 108) şeklinde tanımlanmıştır. Terimin içerdiği anlam, *itnab* terimine oldukça yakın bir özellik sergiler. *Itnabın* sahip olduğu ve “sözde gereksiz ayrıntılara yer verme” durumu, *sözü uzatma* teriminde değişik bir şekilde, ama aynı anlamı kastederek yansıtılmıştır. Terimler arasındaki yakınlık, *sözü uzatma* ile *itnab* terimini denklik açısından birbirine yaklaştırmaktadır.

Uzatu terimi de *itnab* ile ilgili olmak üzere öne sürülür ve iki şekilde tanımlanır. Bunlardan birincisi, “Anlatımı, konunun anlaşılıp çeşitli yönleriyle tanınmasına yaramayan ayrıntılar, örnekler ve açıklamalarla sürdürme”; ikincisi ise “Bir konuda okuyucuya zevk vermek amacıyla ayrıntılara inerek, örnekler vererek, çözümlenme yaparak anlatımı uzatma” (Göğüş, 1998, s. 136) şeklindedir. Belirtilen tanımlar birleştirildiğinde *itnabın* özellikleri ortaya çıkar. Dolayısıyla *uzatu* terimi, *itnab* teriminin hem olumlu hem de olumsuz anlamını bir araya getirir. Bu yönüyle de *itnab* terimiyle denklik oluşturmak için daha uygundur.

Sözü uzatma ve *uzatu* önerilerinin Batı kaynaklarındaki eşiti sayılan *prolix*, “lafı uzatan”, “uzun söz”, “ayrıntılı”, “yorucu” gibi anlamlara gelir. *Prolix*, *sözü uzatma* ve *uzatu* terimlerine göre *itnab* kusuruna daha genel anlamlarla yaklaşır. *Itnab*, gereksiz ilavelerle sözü boğduğu için ayrıntı ve yoruculuk durumu ortaya çıkabilir. Ancak *itnab* terimini sadece bu açıdan değerlendirmek, bu terimi açıklamada yetersizdir; Belagatte, *itnab* gereksiz ayrıntılar içerdiği gibi, söze olumlu katkılar da yapar. Buradan hareketle *sözü uzatma*, *uzatu*, *prolix* terimleri, *itnaba* sadece söze yaptığı olumsuz etki dolayısıyla denklik oluşturabilmektedir.

4.1. *Itnab-ı Makbul* (Makbul Sayılan Söz Katma)

Itnab-ı makbul veya *makbul sayılan söz katma* terimiyle ilgili Bilgegil’in değerlendirmesi şu şekildedir: “*Makbul sayılan söz katma* ya bir unsur ile ya da birden çok unsur ile olur. Bu şu üç hâlden biri ya da hepsi ile sağlanır: Mananın pekiştirilmesi, anlatılacak şeyin abartılması, kastedilen hususun fazla tasviri. Birden çok unsur ile söz katma, sözü söyledikten sonra açıklama yoluyla olumludan sonra olumsuz, olumsuzdan sonra olumluyu söyleme yoluyla,

tekrir yoluyla; ara söz (*i'tiraz*) veya ara cümle (*cümle-i mu'terize*) katma yoluyla yapılır” (Bilgegil, 1989, s. 118-123).

İtnab-ı makbul teriminin Türkçe kökenli karşılığı olarak ilgili terim çalışmalarında *dolaylama* terimine yer verilmiştir. Ayrıca *itnab-ı hasen* ibaresiyle *güzel uzatı* terimine de rastlanır.

İtnab-ı makbulün dengi olarak *dolaylama*, “Bir düşünceyi, olayı ya da duyguyu doğrudan doğruya anlatma yerine başka sözcükler kullanarak anlatma”dır (Göğüş ve ark., 1998, s. 39). Terimin tanımındaki veriler, *itnab-ı makbulün* “bir unsur ile söz katma” özelliğine yaklaşır. *Dolaylamada* kısaca, dinleyici ya da okuyucuyu sıkmadan ifade edilmek istenen unsurun değişik tasvirleri ile söz katma durumundan bahsedilir. Dolayısıyla *dolaylama* terimi ile *itnab-ı makbulün* benzer özelliklere sahip oldukları, aralarında bir denklik olduğu öne sürülebilir.

Dolaylama teriminin Batı kökenli dengi olarak belirtilen *periphrase*, “dolaylı yoldan anlatma”, “dolaylama” anlamlarını içermektedir. Dil bilimsel terminoloji çalışmalarında *dolaylama* teriminin karşılığı kabul edilen *periphrase*, yaygın kullanım alanı itibarıyla *dolaylama* ve *itnab-ı makbul* terimi ile denklik gösterir.

Güzel uzatı, *itnab-ı hasen* teriminin Türkçe terim karşılığı olarak belirtilmektedir. Söz konusu terim, “Bir konunun anlaşılması için gerekmezse de sözü örnekler, anılar, öykücüklerle süsleyip uzatma” (Göğüş, 1998, s. 65) şeklinde tanımlanır. Terimin anlamı, *dolaylama* teriminden daha kapsamlıdır; dolayısıyla bu açıdan *itnab-ı makbul* terimiyle daha çok denklik gösterir. Çünkü *güzel uzatı*, sözü, dinleyene daha iyi sunabilmek için hem detaylı betimleme özelliği hem de birer ara cümle veya cümleden büyük birlikler olarak kabul edilebilecek küçük hikâyecikler içerir. Dolayısıyla *itnab-ı makbul* terimini iki yanıyla yansıtmaya özelliği sergiler.

4.2. İtnab-ı Mumil - İtnab-ı Muhil (Makbul Sayılmayan Söz Katma)

Makbul sayılmayan söz katmada dinleyeni bıktıracak ve buna bağlı olarak anlatılmak istenen düşüncenin, verilmek istenen mesajın anlaşılmasını engelleyecek derecede sözü uzatma durumu vardır. Söze gereksiz kelime veya cümle katmak, makbul sayılmayan bir anlatma tarzı olarak kabul edilir. Belagat kaynaklarında bu duruma *itnab-ı mümil* ya da *itnab-ı mumil* adı verilmiştir. Bazı kaynaklarda aynı amaçla *itnab-ı muhil* terimi kullanılır. *İtnab-ı muhilde* sözdeki fazlalıklar nedeniyle istenilen anlamı verememe durumu mevcuttur. Bu da *haşiv* yoluyla meydana gelen *tatvil* veya *iksar* denilen bir üslup zaafı olarak kabul edilmektedir. *Tatvil*, sözlük anlamı olarak “uzatmak”, “uzatılmak” anlamlarına gelir. Dolayısıyla edebiyatta hiçbir yararı olmadan amacın dışında söz söylemek ya da söylenilen sözün amaca aykırı bulunması *tatvil* olarak kabul edilmiştir (Bilgegil, 1989, s. 123).

Bir belagat terimi olarak *itnab-ı mumil* / *itnab-ı muhilin* Türkçe terim karşılığı olmak üzere *uzatılılık* ve *gereksiz uzatma* şeklindeki terim önerilerine yer verilmiştir.

Bu önerilerden *uzatılılık*, “Sözün boşuna uzaması hâli” (Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü, 1948, s. 115) olarak tanımlanır. Terimin açıklamasında gereksiz yapılan uzatmanın

olumlu ya da olumsuz olduğuna yönelik bir bilgi verilmemiştir. Buna karşın *itnab-ı mumil* / *itnab-ı muhil*de sözün olumsuz anlamda ayrıntılar içermesi görülür. Bu durumda dinleyici için, *uzatılılık* ile *itnab-ı mumil* / *itnab-ı muhil*in terim özelliği itibarıyla denkliğini değerlendirme durumu açık değildir.

*Uzatılılık*ın Batı kökenli dengi olarak işaret edilen *prolixité*, “uzunluk”; “ayrıntılı olma”, “yorucu olma” anlamlarını içerir. Terimin mevcut anlam özellikleri nedeniyle *prolixité*, *itnab-ı mumile* *uzatılılık* teriminden daha yakındır. Çünkü *prolixité*, doğrudan olmasa da dolaylı olarak yapılan uzatmanın gereksizliğini ifade eder. *Itnab-ı mumil* / *itnab-ı muhil* de büyük oranda aynı anlam özelliğini yansıtır.

Bir diğer öneri olan *gereksiz uzatma* ise “Anlatımda konuyu gereksiz ayrıntılar ve örneklerle, ilgisiz yönlerle doğru, usandırıcı nitelikte genişletme” (Göğüş ve ark., 1998, s. 53) şeklinde tanımlanır. Terimin anlamı birebir olarak *itnab-ı mumili*; dinleyene “kastedilen anlamı verememe” özelliği dolayısıyla da *itnab-ı muhil* terimini yansıtır. İfadeyi, daha iyi açıklamak veya anlatmak gibi olumlu bir katkısı olmayan gereksiz ayrıntılar ve uzatmalar, hem *makbul sayılmayan söz katma* hem de *gereksiz uzatma* teriminin kapsamındadır. Bu bağlamda içerdikleri anlam özellikleri itibarıyla terimler arasında denklik vardır.

Gereksiz uzatma önerisinin Batı kökenli karşılığı olarak işaret edilen *verbosité*, “laf kalabalığı”, “fazlasıyla uzun ifade, yazı veya konuşma” anlamlarını içerir. Açıklamada belirtilen konuşma veya yazmada aşırılığa gitme durumu, *itnab-ı mumil* / *itnab-ı muhil*deki gereksiz ayrıntılara yer verme ile örtüşürülebilir. Çünkü *itnab-ı mumil* / *itnab-ı muhil*de gereğinden fazla kelime veya ibarelerle sözü uzatma, muhatabı sıkma, anlam karışıklığına yol açma durumu söz konusudur. Bu manada, *verbosité* terimi belirtilen özellikleri nedeniyle *gereksiz uzatma* ve *itnab-ı mumil* / *itnab-ı muhil* ile denk kabul edilebilir.

5. Haşiv / Söz Fazlası

Haşiv, cümlenin temel öğelerinden olmayan ve ifade edilmek istenen asıl anlama katkısı da bulunmayan kelimelere denir. Başka bir deyişle sözün anlamının, kendisi olmaksızın da tamamlandığı kelimelerdir (Saraç, 2007, s. 89).

Haşiv teriminin Türkçe kökenli karşılığı olarak *artıklama*, *gereksiz söz* ve *gereksizlik* terimlerine rastlanır.

Bu terimlerden *artıklama*, “Aynı fikri başka başka deyimlerle tekrarlama” (Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü, 1948, s. 15) şeklinde tanımlanır. Bu açıdan değerlendirildiğinde *haşiv* de bir yönüyle gereksiz tekrar özelliği taşır. *Artıklama* terimi de gereksiz tekrarlara atıfta bulunur. Ancak bu bağlamda *haşiv* ile olan denkliği dolaylıdır. Çünkü *haşiv*de açıkça dile getirilen, sözün gereksiz unsur içermesi özelliği, *artıklamada* dolaylı olarak anlaşılmaktadır. Bu manada *artıklama* terimi, *haşiv* teriminin içerdiği özelliklere belirli ve doğrudan vurgu yapmadığı için tam manasıyla bir denklikten söz etmek güçtür.

Artıklama teriminin Batı kökenli dengi olarak işaret edilen *périssologie*, “Sözcükleri bilerek çift anlamlı olarak kullanma” veya “Sözcüklerin anlamlarında çift anlamlılık oluşturma” şeklinde tanımlanır. Terimin anlamında doğrudan olmasa da dolaylı olarak ifadede gereği olmadığı hâlde fazlalık olan unsurlara yer verme özelliği mevcuttur. Bu açıdan *périssologie* terimi, dolaylı da olsa *haşiv* ve *artıklamaya* yaklaşır. Ancak genel anlamı düşünüldüğünde *périssologie*, *haşiv* veya *artıklama* terimleri için denk bir özellik sergilemez.

Tautologie, “Aynı anlama gelen iki kelimeyi gereksiz yere bir arada kullanma”; “yineleme”, “gereksiz tekrar” anlamlarına gelir. Terimin gereksiz kullanımı ifade etme özelliği *haşiv* ve *artıklama* ile örtüşmektedir. *Tautologiede*, gereksiz yere tekrar edilen unsur olarak sadece kelimelere değinilmiştir. Ancak *haşivde* aynı anlama gelen ve gereksiz yere kullanılan unsur, kelime olabileceği gibi, kelime grubu veya daha büyük dil birlikleri de olabilir. Buradan hareketle elde edilen verilere göre, *artıklama*, *tautologie* ile denklik oluşturmakla birlikte, *haşiv* ile tam manasıyla denk değildir.

Haşvin Türkçe kökenli terim karşılığı olarak işaret edilen terimlerden biri de *gereksiz sözdür*. *Gereksiz söz*, “Birtakım eş anlamlı sözcükler ya da aynı düşünceyi taşıyan tümcelerle uzatılan ve güç anlaşılır duruma sokulan söz” (Göğüş ve ark., 1998, s. 53; Göğüş, 1998, s. 61) biçiminde tanımlanır. Terimde belirtilen anlam, gereksiz kelime veya kelime gruplarının yol açtığı söz kalabalığını anlatarak *haşvin* daha çok olumsuz yanına işaret eder. Sözüün zor anlaşılır olması nedeniyle de *haşiv-i müfsid* özelliği gösterir. *Haşvi* sadece söze yaptığı olumsuz etkisiyle değerlendiren *gereksiz söz*, ortak özellikleri çok olmakla birlikte, *haşiv* terimiyle tam olarak denklik sergilemez.

Gereksiz söz önerisinin Batı kökenli karşılığı olarak gösterilen *redondant*, “söz kalabalığı”, “tumturaklı söz” anlamlarına gelir. *Haşiv* ve *gereksiz sözdeki*, ifadede var olan ve gereği olmayan kelime ve kelimedeki büyük birliklerin bir özellik oluşturmaması, *redondant* teriminde de vardır. Ancak “tumturaklı söz”, her zaman gereksizliği ifade etmez. Sözüün tumturaklı olması, anlama bir katkısı olmamakla birlikte, kulağa hoş gelebilir. Ancak *haşiv* ve *gereksiz söz* ile ilgili açıklamalarda bu tür bir özelliğe rastlanmaz. Dolayısıyla *gereksiz söz* ve *haşiv*, anlam özelliği bakımından *redondant* terimiyle ortak özelliklere sahip olmakla birlikte, burada tam olarak bir denklik söz konusu değildir.

Gereksizlik, *haşiv* için ileri sürülen Türkçe kökenli terim önerilerinden biri olup “Anlamı bildirmekte gereği olmayan sözcüklerin, tümcelerin durumu” (Göğüş, 1998, s. 61) biçiminde tanımlanmıştır. Burada özellikle gereksiz kelime ve cümlelerin ifade içindeki durumundan söz edilmektedir. *Haşivde*, gereğinden fazla kelime veya cümlenin kullanılmasından doğan ve sözde aşırılığa giden bir kullanım söz konusudur. Dolayısıyla ifadenin niteliğinden bahsedilmektedir. *Gereksizlikte* ise lüzumu olmadan kullanılan kelime veya cümlelerin durumuna değinilmektedir. Yani *haşivde* gereksiz kelime veya kelime gruplarının ortaya koyduğu ifadenin sonucundan, *gereksizlikte* ise ifadeyi oluşturan kelime veya cümlenin içinde bulunduğu durumdan bahsedilmiştir.

*Gereksizlik*in Batı kökenli karşılığı olarak belirtilen terimlerden *redondance*, “söz kalabalığı”, “tamturak” anlamlarına gelmektedir. Yapılan tanımlamada, sözdeki gereksiz gösterişten bahsetmekle birlikte, *gereksizlik* teriminin içerdiği anlatımda nitelikten çok, durum üzerinde durması nedeniyle ondan ayrılır.

Gereksizlik teriminin bir diğer Batı kökenli karşılığı olarak değerlendirilen *pléonasme*, “söz uzatımı” anlamına gelmektedir. Terimin anlamının içerdiği genellik nedeniyle *haşivin* hem olumlu hem de olumsuz yönüyle ele alınabilecek niteliğine sahiptir. *Söz uzatımı* daha çok *itnab* kusuru için kullanılmakla birlikte, *haşiv* teriminin de bir anlamda sözü gereksiz yere uzatma özelliği nedeniyle benzerlik gösterir. *Gereksizlik* teriminin daha çok kelime ve cümlelerin durumu olarak belirtilmesi nedeniyle *pléonasme* terimi *haşive* daha yakındır.

Belagatle ilgili kaynaklarda belirtildiğine göre iki çeşit *haşiv* vardır; *haşv-i müfsid* (manayı bozan *haşiv*), *haşv-i gayr-i müfsid* (manayı bozmayan *haşiv*) (Saraç, 2007, s. 89).

5.1. Haşv-i Müfsid (Anlamı Bozan Haşiv)

Dile getirilmek istenen anlamı bozan *haşiv*dir. Neyin anlatılmak istendiğinin tam olarak bilinmediğini gösterir (Saraç, 2007, s. 89). *Haşv-i müfsid*, ifadeyi gereksiz yere kalabalık bir yapıya boğmanın yanında, anlamı da zaafa uğratan *haşiv* türüdür. *Haşv-i müfsid* terimi ile ilgili herhangi bir Türkçe ve Batı kökenli terim önerisine rastlanmamıştır.

5.2. Haşv-i Gayr-i Müfsid (Anlamı Bozmayan Haşiv)

Üç kısma ayrılır:

1. *Haşv-i kabih* (Çirkin Fazlalık): Anlamı bozmayan ama lüzumsuz bir fazlalık olduğundan söze çirkinlik veren *haşiv*dir (Saraç, 2007, s. 89).

Saraç’ın (2007: 89) *çirkin fazlalık* olarak değerlendirdiği *haşv-i kabih* teriminin Türkçe kökenli karşılığı olarak *artıklama* önerisine yer verilmiştir. Söz konusu terimin Batı kökenli karşılığı olarak da daha önce üzerinde durulan *périssologie* ve *tautologie* terimleri gösterilmiştir.

Haşv-i kabih kusurunun anlam üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. Buradaki sorun, ifadeye gereksiz sözler eklemekten kaynaklanır. Aynı düşüncüyü değişik ifadelerle tekrar etmek de anlamda herhangi bir olumsuzluğa yer vermeyecektir. Başka bir ifadeyle *artıklama* teriminde de ifadedeki yanlışlık anlamda değil, gereksiz ayrıntı içeren sözdedir. Her iki terimin de belirtilen esaslarda benzer özellikleri içermeleri nedeniyle *artıklama* ile *haşv-i kabihin* denk özellikler sergilediğini söylemek mümkündür.

Artıklama teriminin Batı kökenli karşılığı olarak işaret edilen ve daha önce üzerinde durulan *périssologie* teriminde kelime veya cümleleri çift anlamlı olarak kullanma ve böylece anlam karışıklığına yol açma durumuna değinilmişti. Ancak *artıklama* teriminde meydana gelen sorun anlam karışıklığı değil, anlatımda gereksiz kelimelere yer vermektir. Dolayısıyla terimler

özellik bakımından birbirinden ayrılmaktadır. *Tautologie* ise yapısında gereksiz tekrar özelliği barındırmanın yanında, kelimeleri iki anlama gelecek şekilde kullanmaktan kaynaklanan bir söz ve anlam kalabalığıdır. Terimin birinci özelliği *haşv-i kabih* ile denk bir özellik sergilerken ikinci özelliği ondan ayrılır.

2. *Haşv-i Melih* (Güzel ve Yerinde Fazlalık): Cümle arasında asıl maksadın dışında bir söz olduğu belli olmakla birlikte anlamı tamamlayıcı bir yönü bulunan *haşvidir* (Saraç, 2007, s. 89).

Saraç'ın (2007: 89) *güzel ve yerinde fazlalık* olarak ele aldığı *haşv-i melih* teriminin Türkçe kökenli karşılığı olarak *artımlama* ve *gereksizlik* terimlerine yer verilmiştir.

Artımlama, "Söze kuvvet vermek için, bir fikri gereksiz görünen kelimelerle tekrar etme" (Edebiyat ve Söz Sanatı Terimleri Sözlüğü, 1948, s. 15) biçiminde tanımlanmıştır. Terim, anlam itibarıyla *haşv-i melih* terimiyle denklik gösterir; her iki terimin de cümlede tamamlayıcı unsur olması, sözü ve anlamı kuvvetlendirme amacıyla fazladan kelime veya kelime grubu içermesi, terimler arasındaki denkliği ortaya koyar.

Artımlama teriminin Batı kökenli karşılığı olarak işaret edilen *pléonasme*, daha önce de üzerinde durulduğu gibi, "söz uzatımı" anlamına gelmektedir. Terimin tanımında, uzatılan sözün gereksiz veya söze kuvvet kazandırmak amacıyla yapıldığına dair herhangi bir açıklama yoktur. Dolayısıyla terimler arasındaki denklik konusunda kesin bir yargıya varmak güçtür.

Bir diğer Türkçe kökenli öneri olan *gereksizlik* terimi, "Tümceden öznenin, tümleçlerin, anlamca gerekme de açıklayıcı nitelikte yinelenmesi" (Göğüş, 1998, s. 63-64) şeklinde tanımlanmıştır. Belirtilen açıklamadaki veriler, büyük oranda *haşv-i melih* terimini işaret eder; ifade veya anlatımda cümle veya cümle unsurlarının açıklayıcı nitelikte tekrar edilmesi özelliği hem *haşv-i melih* hem de *gereksizlik* teriminin ortak özelliği olarak öne çıkar. Dolayısıyla terimler arasında denklik söz konusudur.

Gereksizlik teriminin Batı kökenli karşılıklarından biri olan *pléonasme*, anlamındaki genellik ve kapalılık nedeniyle *gereksizlik* terimiyle denklik sergilemez. *Redondance* ise "söz kalabalığı", "tamturak" anlamlarıyla ifade edilerek kalabalığa ya da gösterişe neden olan kelime veya kelime gruplarının olumlu ya da olumsuzluğu konusunda herhangi bir açıklayıcı bilgiye yer vermemesiyle, anlamdaki kapalılıktan dolayı, *gereksizlik* ve *haşv-i melih*ten ayrılır.

3. *Haşv-i Mütevassıt* (Etkisi Olmayan Fazlalık): Söze çirkinlik vermediği gibi güzellik de katmayan *haşvidir* (Saraç, 2007, s. 89). *Haşv-i mütevassıt* teriminin Türkçe ve Batı kökenli karşılığı olarak herhangi bir terim önerisine rastlanmamıştır.

Sonuç

Belagat, sözün doğru, güzel, yerine ve zamanına uygun bir şekilde ifade edilebilmesinin yolunu gösteren, kurallarını belirleyen en eski disiplinlerin başında gelmektedir. Meani, beyan ve bedii olmak üzere üç ana başlık ve bu başlıklara bağlı alt birimlerdeki terminolojik

unsurlarıyla sözün güzellik, doğruluk ve uygunluğuna dair kural koyucu bir kimliğe sahiptir. Bu durum, Türkiye’deki çalışmalarda daha çok edebiyat sahasında kendisini gösteren araştırma ve incelemelerle takip edilebilmektedir.

Belagat disiplini, sahip olduğu zengin terminoloji ve anlam bilimsel unsurlarıyla aynı zamanda dil çalışmaları için de zengin bir malzeme ve ilgi çekici araştırma konularına sahiptir. Bu manada ilk akla gelen özelliklerden biri, Arapça esaslı bir disiplin olan belagatin terminolojisidir. Türk edebiyatında belagatin teorisi ve uygulanmasıyla ilgili kullanılan terminolojiye bakıldığında ağırlıklı olarak yerleşik Arapça kökenli terimlerin kullanıldığı görülmektedir. Ancak yine de bu yerleşik, kalıplaşmış terminolojik yapıya rağmen belagat terimlerinin Türkçeleştirilmesiyle birçok kaynaktan onlarca Türkçe kökenli terim önerisine yer verilmiş, bunlardan bazıları kısmen kullanılmış, bazıları ise sadece öneriden ibaret olarak kalmıştır.

Çalışmamızda, belagatin terminolojisi içinde “söz” ve ilgili bağlamda yer alan *kelam*, *kelime*, *lafız* ile belagat disiplininde birer kusur olarak kabul edilen ve yine sözle ilgili olan *itnab* ve *haşiv* terimleri ele alınarak bu terimlerin Türkçeleştirilmesiyle ilgili öneriler sürülen terim önerileri karşılaştırmalı olarak gösterilmeye çalışıldı. Bu bağlamda ilgili Türkçe terim önerilerinin Batı kökenli karşılıkları da karşılaştırma işlemine dâhil edilerek Arapça kökenli asıl terim, Türkçe kökenli öneri ve Batı dilleri kökenli terimin sahip olduğu anlam çerçevesi, kapsadıkları alan açısından örtüşme ve denklik esasında gösterilmeye çalışıldı.

Yapılan karşılaştırmalar sonucunda Arapça kökenli asıl terim ile Türkçe kökenli öneri ve Batı dilleri kaynaklı terimler arasında genel olarak anlamca bir denklik veya örtüşme olduğu görüldü. Bu durum, bilim, sanat veya meslek dalıyla ilgili olan ve belirli bir kavramı karşılayan terimler için oldukça dikkat çekici, önemli bir husustur. Ancak söz konusu denklik veya örtüşme, ilgili terimlerin her durumda birbirinin yerine kullanılabilmesi anlamına gelmemektedir. Türkçe terminoloji için zaman içinde böyle bir çaba sarf edildiğini göstermesi açısından söz konusu durum oldukça kıymetlidir. Ayrıca terim çalışmaları ve şiir dili incelemeleri başta olmak üzere, köklü bir disiplin olan belagat ile edebiyat sahası yanında dil araştırmalarının da iç içe olduğu, ortak araştırmaları konusu olabileceği gerçeği bu vesileyle bir kez daha görülmüş oldu. Bu mütevazı çalışma, söz konusu ortak çalışma alanına az da olsa katkıda bulunabilirse amacına ulaşmış sayılacaktır.

Tablo 1: Çalışmamızda İncelenen Belagat Terimleri ile Bu Terimlerin Türkçe ve Batı Kökenli Karşılıkları		
Belagat Terimi	Türkçe Karşılığı	Batı Kökenli Karşılığı
kelam	söz / söylem / ibare-sözce	parole / discours / énoncé
kelime	sözcük	mot
lafız	söz	parole
itnab	kelime kalabalığı/sözüzatma / uzatı	diffusion / prolixie
itnab-1 makbul / itnab-1 hasen	dolaylama / güzel uzatı	periphrase
itnab-1 mumil / itnab-1 muhil	uzatılılık / gereksiz uzatma	prolixité / verbosité

haşv	söz fazlası / artıklama / gereksiz söz / gereksizlik	périssologie / tautologie / redondant / redondance / pléonasme
haşv-i müfsid		
haşv-i gayr-i müfsid		
haşv-i kabih	çirkin fazlalık / artıklama	périssologie / tautologie
haşv-i melih	güzel, yerinde fazlalık / artıklama / gereksizlik	pléonasme / redondance
haşv-i mütevassıt		

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Aktaş, Ş. (1984). *Roman sanatı ve roman incelemesine giriş*. Ankara: Birlik Yayınları.
- Bayram, A. (2008). *Fransızca sözlük*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bilgegil, M. K. (1989). *Edebiyat bilgi ve teorileri* (2. bs). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Coşkun, M. (2007). *Sözüün büyüü edebî sanatlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Göğüş, B. (1998). *Anlatım terimleri sözlüğü*. Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- Göğüş, B., Oğuzkan, F., Öneroy, O., Ünlü, M. ve Koçak, S. (1998). *Yazın terimleri sözlüğü*. Ankara: Dil Derneği Yayınları.
- Güneş, B. (2009). *Belagat ekseninde retorik / dil bilimi terimleri*. (Yüksek Lisans Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Kaçar, M. (2010). *İbni Kemâl Divânı'nın İncelenmesi (Nazım bilgisi-belâgat-üslûp ve dil özellikleri-muhtevâ)*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kaçar, M. (2013). *Şerîfî Hadikatü'l-Fünûn*. İstanbul: Okur Akademi Yayınları.
- Kaçar, M. ve Güneş, B. (2021). Belâgat terimleri yerine kullanılan terimlere dâir. H. Aynur ve ark. (Ed.), *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları XV. Osmanlı Edebî Metinlerinde Teoriden Pratiğe Belâgat* içinde (s. 228-267). İstanbul, Türkiye: Klasik Yayınları.
- Karabey, T. ve Atalay, M. (2000). *Ahmed Cevdet Paşa Belâgat-ı Osmâniye*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Gramer terimleri sözlüğü* (3. bs). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Saraç, M. A.Y. (2007). *Klasik edebiyat bilgisi-belagat* (6. bs). İstanbul: 3F Yayınevi.
- Saussure, F. (2001). *Genel dilbilim dersleri* (B. Vardar, Çev.) (3. bs). İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (1948). *Edebiyat ve söz sanatı terimleri sözlüğü*. Ankara: Yazar.

Kasımalı Bayalınov'un "Kıyın Ötkööl" Romanında Zaman Unsurunun Öznel Tasarımı*

Subjective Projection of Time Modality in Kasımalı Bayalınov's Novel "Kıyın Ötkööl"

Reyhan Karkınlı¹

*Bu çalışma, 2022 yılında tamamlanan "Kasımalı Bayalınov'un Anlatılarında Yapı, Tema ve Anlatım" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

¹Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye

ORCID: R.K. 0000-0002-8877-1736

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Reyhan Karkınlı,
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Erzurum, Türkiye
E-mail: reyhanarkinli943@gmail.com

Başvuru/Submitted: 03.08.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested: 07.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 27.03.2023

Kabul/Accepted: 12.04.2023

Atf/Citation: Karkınlı, R. (2023). Kasımalı Bayalınov'un "Kıyın Ötkööl" romanında zaman unsurunun öznel tasarımı. *TUDED*, 63(1), 17-36. <https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1153764>

ÖZET

Nesnel zamanın içerisinde yazar, olay zamanına farklı yaklaşabilir. Zaman akışının belli bir tempoya sahip olmaması yazarın zamana bakış açısını da belirler. Bu bağlamda çalışmada Kırgız yazar Kasımalı Bayalınov'un *Kıyın Ötkööl* romanındaki zamana bakış açısının ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışmada, Genette'in yapısal zaman kategorisi esas alınmış, zaman unsuru felsefi, öznel ve psikolojik boyutları bakımından değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda zaman; metin dışı ve içi olmak üzere iki ana başlıkta ele alınmıştır. Anlatımdaki zaman düzen ve süre kategorilerine göre değerlendirilmiştir. Yapılan incelemede zamansal geri dönüşlerin, geçmiş ve şimdiki zaman arasında bağ kurmak ve karşılaştırmaya olanak sağlamak amacıyla kullanıldığı; mola zamanlarında, Rus Çarlığı döneminde isyan sırasında ve sonrasında yaşanan tahribatın vurgulandığı; zaman eksiltmeleri yapılırken Sovyet rejimi adına olumlu gelişmelerin yaşanmadığı ve Kırgızlar adına geçmişe dair hatırlanmak istenmeyen anların tercih edildiği; sahne tekniğinin kullanıldığı kısımlarda da yeni rejimle birlikte açlık ve yoksulluğun olmadığı bir ortamda "hepimiz eşitiz" mesajlarının verildiği; geçmiş zamanın, huzursuzluğu; şimdiki zamanın, huzurla gelen hayatı; gelecek zamanın ise huzurun ötelere taşınmasını simgelediği görülmüştür. Sonuç olarak Bayalınov'un zaman unsurunu ideolojik eksenli, Sovyet rejimine hizmet eden, oluşan yeni sistemin yerleştirilmesi ve benimsenmesi sürecine katkı sağlayan bir anlayışla ele aldığını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Kasımalı Bayalınov, *Kıyın Ötkööl*, Sovyet ideolojisi, zaman, öznellik

ABSTRACT

An author may approach the time of an event differently in objective time. The fact that time flow does not have a certain tempo also determines an author's perspective toward time. In this context, this study aims to reveal Kyrgyz author Kasımalı Bayalınov's perspective toward time in his novel *Kıyın Ötkööl* [Hard Times]. This study attempts to evaluate time in terms of its philosophical, subjective, and psychological dimensions based on Genette's (2011, p. 21-164) categorization of structuralist time, assessing time within the narration according to the categories of duration and order, both within and beyond the text. The analysis observes temporal flashbacks to be used to establish a connection between past and present and to enable comparison. The destruction experienced during and after the revolt in the time of Tsarist Russia is emphasized by the breaks in time, while the use of ellipses is used for the moments when positive developments were not being experienced by the Soviet regime, as well as for the moments that were not desired to be remembered on behalf

of Kyrgyz. The stage technique was seen to be used for the new regime, with the message of "we are all equal" being presented in an environment where no hunger or poverty was present. Past tense is used to symbolize unrest, present tense is used to symbolize life that comes with peace, and future tense is used to symbolize the transfer of peace to the future. As a result, Bayalınov can be said to handle the factor of time along an ideological axis with an understanding that serves the Soviet regime and contributes to the establishment and adoption of the new system.

Keywords: Kasımalı Bayalınov, *Kıyın Ötkööl*, Soviet ideology, time, subjectivity

EXTENDED ABSTRACT

An author may approach the time of an event differently in objective time. The fact that the flow of time lacks a specific tempo also determines an author's perspective toward time. In this context, the current study aims to reveal the Kyrgyz author Kasımalı Bayalınov's perspective toward time in his novel *Kıyın Ötkööl* [Hard Times].

Bayalınov (1900-1980) was a pioneering founder and constructive writer who made an undeniable contribution to the formation and development of Kyrgyz prose, which possesses a very strong oral background. His long story *Acar* [Open] is considered the first and most successful example of prose in contemporary Kyrgyz literature. He produced works in many genres (tales, poems, articles, critiques, essays) apart from stories and novels and also translated works from the Tatar, Kazakh, and Russian literatures. His life as an author was shaped by the socialist realist ideology and maintained its productivity by bringing works to contemporary Kyrgyz literature, remaining loyal to the Soviet regime until his very last moment. All of the author's works are taught in educational institutions in Kyrgyzstan and still continue to be published and followed with interest.

Bayalınov's work *Kıyın Ötkööl* was published in 1980 and includes sociopsychological events with a socialist ideology throughout a history that includes the collapse of the Tsardom of Russia, the Central Asian revolt of 1916 (Urkun event), the 1917 Bolshevik Revolution, and the establishment of the Soviet Union. These events started with the revolt against the Tsarist rule of Russia in Kyrgyzstan. The revolt was suppressed by the Russians and turned into an exile and escape known locally as the Urkun event. *Kıyın Ötkööl* reflects upon the Urkun event, as well as the events before, during, and after the exile to the Turfan region of China. The Kyrgyz who fled were forgiven by the Soviet regime and allowed to return to their lands, which had begun to take shape under a different ideology after the collapse of the Russian Tsarist rule shortly after the Bolshevik Revolution. The political, social, and cultural life of that period is definable in this way and is briefly reflected to the reader.

Upon conducting a time analysis of the events in the novel *Kıyın Ötkööl* in line with the theories of the classical (structuralist) period narratology, understanding Bayalınov and his work through the limited possibilities provided by calendar-dependent time data such as the day, month, and year of events was seen to be impossible. Therefore, this study takes Genette's (2011, p. 21-164) categorization of structuralist time as its basis in an attempt to evaluate the element of time in terms of its philosophical, subjective, and psychological dimensions. In this

context, the study discusses time under the two main headings of extra-textual and intra-textual and evaluates time in the narration based on the categories of order and duration.

The conducted analysis has observed that the novel *Kıyın Ötkööl*, which was written in 1979, to cover the years between 1915 and 1921. Namely, it covers the time when the Central Asian revolt of 1916 (i.e., Urkun event) was experienced, the successful end of the Bolshevik Revolution, and the first years of the newly established Soviet regime. The author is seen to use temporal flashbacks to establish a connection between the past and the present and to enable comparisons with the aim of having the reader be better able to perceive the process by comparing what had happened in the pre-Soviet and post-Soviet years. The author also uses breaks in time to emphasize the destruction experienced during and after the revolt, especially during the period of Tsarist Russia. The author prefers to use ellipses for the moments when positive developments were not experienced by the Soviet regime, as well as for the moments that were not desired to be remembered on behalf of the Kyrgyz. The author also uses the stage technique to present the new regime and the message of “we are all equal” in an environment where no hunger or poverty exists. The author also uses time to reflect the physical and spiritual changes resulting from the characters’ change in status, with time also having a psychologically oppressive feature throughout the novel, especially for the past. The author uses past tense to symbolize unrest, present tense to symbolizes a life accompanied by peace, and future tense to symbolize the transfer of peace to the future. As a result, Bayalinov can be suggested to have designed the factor of time in his novel *Kıyın Ötkööl* along an ideological axis with an understanding that serves the Soviet regime and contributes to the establishment and adoption of the new system.

Giriş

Soyut bir kavram olan “zaman” ın pek çok açıdan tanımı yapılmış olsa da en genel tanımlardan biri “Bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit” (Güncel Türkçe Sözlük, 2022) şeklindedir. Zaman, “içinde olayların geçtiği şeydir” (Heidegger, 1996, s. 63). Anlatı bağlamında zaman kavramı ise Prince’e göre “olayların ve durumların içinde gerçekleştiği ve sunulduğu, yani anlatıldığı süreyi kapsayan periyotlar” şeklindedir. Tanımda yer alan anlatıdaki zaman hem temsil aracını (dil) hem de temsil edilen nesneyi (olaylar) içermektedir (Dervişcemaloğlu, 2016, s. 159). “Bir zaman sanatı” olarak değerlendirilen roman (Çetişli, 2004, s. 99) gibi anlatmaya bağlı edebî metinlerde zaman ise kurgusal bir özellik taşır.

Anlatma esasına bağlı metinlerde zaman; olayın gerçekleştiği süre “vaka zamanı”, bu olayın yazar tarafından öğrenilip anlatılması süreci “anlatma zamanı” ve yazarın eserini oluşturmak için harcadığı süre “yazma zamanı”, kurma eylemine bağlı olarak ölçülebilen zaman dilimi ise “okuma zamanı” olarak değerlendirilir (Aktaş, 2000, s. 107). Anlatıbilimde zaman incelemesi yapılırken zamanın genel, felsefi yönü; öykü ve söylem düzeyleri arasındaki ilişki; dil bilimsel (gramatikal) ve morfolojik göstergeler (fiil zamanını gösteren ekler) ile bunların öykü ve söylem düzeyleri açısından önemi olmak üzere üç temel bakış açısı üzerinde durulur. Özellikle öykü (vaka) ve söylem zamanı ön plana çıkar. “Anlatı zamanı” ve “saat zamanı” (dış, nesnel) da birbirinden farklılık gösterir. Saat zamanı denildiğinde olayın ne kadar sürede gerçekleştiği, dakikalar, saniyeler, saliseler vb. ögeler söz konusudur. Anlatı zamanında ise saat zamanındaki gibi kesin, belli süreler yoktur (Dervişcemaloğlu, 2016, s. 159-161). Saat zamanı olarak bir dakikada gerçekleşen bir olay anlatı zamanında ayrıntılar eklenerek çok daha uzun bir sürede anlatılabilir. Uzun bir zaman diliminde gerçekleşen bir olay da çok kısa bir biçimde verilebilir. Nesnel zamanın içerisinde yazar, olay zamanına farklı yaklaşabilir. Klasik anlatılarda olaylar kronolojik bir yapı içerisinde verilir. Anlatımda bazen geri dönüşlerle, ileriye sıçramalarla bazen de zaman dilimlerinde yoğunlaşarak ya da eksiltme yapılarak akronolojik bir tutum sergilenir. Zaman akışının belli bir tempoya sahip olmaması yazarın zamana bakış açısını da belirler.

Klasik (yapısalcı) dönem anlatıbilime bakış teorileri doğrultusunda bir zaman incelemesi yapıldığında; *Kıyın Ötkööl* romanında olayın geçtiği gün, ay ve yıl gibi takvime bağlı zaman verilerinin sağladığı sınırlı imkânlarla, Bayalınov ve eserinin anlaşılmasının mümkün olamayacağı görülmüştür. Bu sebeple çalışmada Genette’in yapısalcı zaman kategorisi (2011, s. 21-164) esas alınmış, zaman unsuru felsefi, öznel ve psikolojik boyutları bakımından değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. Kasımlı Bayalınov ve *Kıyın Ötkööl* Romanı

İnsanın varlık sebebinin üretmek olduğu bilincine erişen Kasımlı Bayalınov (1900-1980), her nefesi yazmaya adanmış bir hayat sürmüştür. Seksen yıllık ömrüne inandığı ideoloji ve değerler adına sayısız eser sığdırmıştır. Mensubu olduğu Kırgız halkının hayatına ve edebiyatına günümüzde bile ışık tutan nesrin her türünde pek çok çalışma kazandırmıştır.

1800-1917 yılları arasında dağılıncaya kadar Hokand Hanlığı, sonrasında Rusya İmparatorluğu egemenliğinde kalmış olan Kırgızlar, 1916 yılında Millî Kurtuluş ayaklanmasına girişmiş, 1917'den sonra da Sovyet Rusya hâkimiyetine girmiştir (Alımbayev, 2019, s. 117). 1936 yılından itibaren Kırgız Sosyalist Cumhuriyeti ismi ile varlığını sürdüren Kırgız halkı, Sovyet Rusya öncesinde kendi dillerinde bazı metinler yazmış olsalar da gazete, dergi, kitap gibi matbu eserler oluşturamamış, resmî evrak tanzim edememiş, eğitim verememiştir (Koç, 2009, s. 33). Sovyet Rusya egemenlik dönemi ile hızlanan Kırgız dili yazın hayatının gelişme gösterdiği (Cigitov, 2006, s. 8) ve Sovyet rejiminin hâkimiyet kurma yıllarında (1920-1930) yazarlığa başlayan Bayalınov, verdiği eserlerin sayısı ve niteliği ile Sovyet dönemindeki Kırgız edebiyatının varoluş sürecine olumlu katkılar sunmuştur. Onun *Acar povesti* (uzun hikâye), çağdaş Kırgız edebiyatının ilk ve en başarılı nesir örneği olarak kabul edilmiştir (Sıdıkbekov, 1960, s. 307). Hikâye ve roman dışında pek çok türde (masal, şiir, makale, tenkit, deneme) eser vermiş; Tatar, Kazak ve Rus edebiyatlarından çeviriler yapmıştır (Artıkbayev, 2015, s. 375).

Bayalınov, sosyalist ideoloji ile hayat bulan Sovyet devrinin bir yazarıdır. Sovyet ideolojisinin hegemonyasında olan çağdaş Kırgız edebiyatının oluşumuna ve gelişimine tüm varlığı ile emek veren, inşa edici yazarların başında gelmektedir. Çağdaşları tarafından “Kırgız edebiyatının aksakalı” olarak görülen Bayalınov’un (Smanova, 2002, s. 7) yazarlık hayatı, son anına kadar Sovyet rejimine bağlılık içerisinde çağdaş Kırgız edebiyatına eser kazandırma üretkenliği ile devam etmiştir. İnandığı ve benimsediği ilkelerden hiçbir şekilde taviz vermeden kendi halkının edebiyatına katkı ile geçen, dolu ve üretken bir hayatı olmuştur. Yazarın eserleri, Kırgızistan’da eğitim-öğretim kurumlarında okutulmakta olup hâlen basılmaya ve ilgi ile takip edilmeye devam edilmektedir (Artıkbayev, 2015, s. 355).

Bayalınov’un 1979 yılında yazdığı *Kıyın Ötkööl* (Zor Zamanlar) romanı ise 1916 yılında Kırgızların Rus Çarlığı’na karşı gerçekleştirdikleri isyanı, akabinde Ürkün olarak adlandırdıkları süreci, Rus Çarlığı’nın yıkılışını ve Sovyetler Birliği’nin ilk kuruluş yıllarını anlatır. Eser, sosyalist ideoloji ile kuruluşunu içeren tarihî süreçteki sosyo-psikolojik olayları içermektedir. Bu olaylar, Kırgızistan’da Rus Çarlığı yönetimine isyan ile başlamıştır. Ruslar tarafından isyan bastırılmış, adı Ürkün olan kaçısa dönüşmüştür. Ürkün, Çin Turfan bölgesine sürgünün öncesi, sırası ve sonrası yaşananlar ile belirmiş ve esere yansımıştır. İhtilalin ardından kısa süre sonra yıkılan Rus Çarlığı yönetimi sonrası farklı bir ideoloji ile şekillenmeye başlayan Sovyetler tarafından kaçan Kırgızlar affedilmiş ve topraklarına geri dönüşlerine izin verilmiştir. Özetle bu şekilde tanımlanabilecek sürenin siyasi, sosyal ve kültürel hayatı okuyucuya sunulmuştur. Aslında bir isyan ile başlayan Çin’in Turfan bölgesine gidiş, orada yaşanan sıkıntılar ve afla geri dönüş süreci bir boyutu ile Bayalınov’un hayatını oluşturmuştur. Yazar, her olayı, bizzat yaşamasının yanında Çarlık rejimine ve Bolşevizm ile yıkılışına tanık olmuştur. Ayrıca hayatına yönelik kazanımlarının tamamı ve ideoloji ile olan bütünleşmesi bu eserde yer bulmuştur. Bunların yanısıra Kırgızlar gibi kendisine de büyük travma yaşatmış olan Ürkün, mensubu olduğu millet (Kırgız) ile ideolojisini benimsediği Ruslar arasında yaşanmıştır. Eserini, olayın iki tarafını (Kırgız ve Rus) da sorumluluk altına sokmadan kurgulayışı ve anlatışı, yılların getirdiği birikim ve tecrübenin bir göstergesidir. Bu eserde komünist ideolojinin şekillenışı, Kırgızların Ürkün olayı esnasında

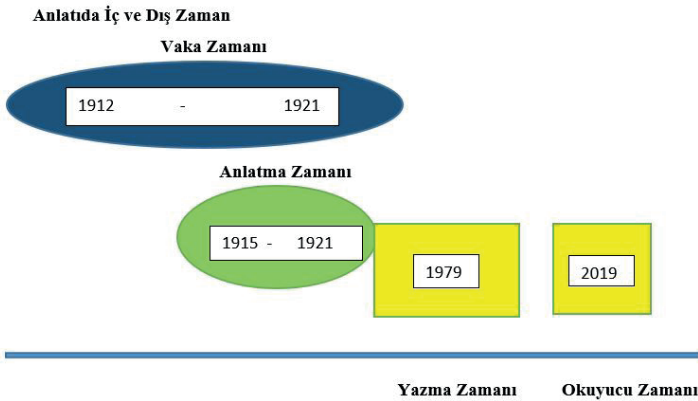
yaşadıkları ve Bayalınov'un hayatının önemli bir kısmını oluşturan sürecin yer alması, yazarın diğer eserlerinden daha ayrıcalıklı olması sonucunu da doğurmuştur.

2. Kıyın Ötkööl Romanında Zaman Unsuru

Kıyın Ötkööl romanı, vaka zamanından yaklaşık 70 yıl sonra kaleme alınır. Vaka zamanı üzerinden uzun süre geçmesine rağmen Bayalınov'un desteklediği sosyalist komünist rejim ile kendi milleti Kırgızlar arasında kalmışlığı, romanın zaman unsurunda da oldukça geniş etkiye sahiptir. Bayalınov, eserinde anlaşılmayan iki tarafı uzlaştırmak için araya girildiğinde iki yanı da hoşnut edemeyerek güç duruma düşmek olan "arada kalmışlık" hâlini (Uçan, 2017, s. 373-374) sürekli yaşamıştır. Bu durum, zamansal olarak geriye doğru yaptığı dönüşlerin de ana sebebinin oluşturmuştur. Kullandığı zaman dilimlerinde çok titiz davranan Bayalınov hem Rus hem de Kırgız halkını ve yöneticilerini olumsuzluğa sevk etmeme konusunda son derece hassas davranmıştır. Çünkü eserde taraflardan birini isyan edilen ve iktidar sahibi olan Rus, diğerini ise isyan eden kendi halkı Kırgızlar oluşturmuştur. Bu yüzden zaman unsurunu, birbirleri haklarında olumsuz düşünmeye götürmeme fikri ile şekillendirmiştir.

Kıyın Ötkööl'ün kısmen otobiyografik bir özellik göstermesi sebebiyle romanda gerçek hayattan alınan olayların yaratacağı olumsuz etkiler düşünülerek bazı zaman dilimlerinin atlandığı, özetlendiği ya da eksiltildiği görülür. Romanda bu tarz bir zaman kullanımı ile hem Kırgızlar hem de Ruslar adına herhangi bir olumsuz imaj oluşturulmaktan kaçınıldığı açıkça görülebilmektedir.

Yazar romanı, 1915 yaz mevsimiyle başlatır, 1921 yılı bahar mevsiminin sonu ile bitirir. Geri dönüş tekniği ile anlatı hacmi genişletilen vaka zamanı, yaklaşık yedi yıllık bir süreyi kapsar. Anlatma zamanı, Ürkün olayı ile Sovyetler Birliği'nin kuruluş yıllarını içerecek şekilde 1915-1921 yıllarını esas alır. Eserin yazılma zamanı, 1979'dur (Artıkbayev, 2015, s. 365). Okunma zamanı ise 2019 yılıdır.

Çizelge 1: Kıyın Ötkööl romanında iç ve dış zaman

2.1. Metin Dışı Zaman

2.1.1. Yazarın zamanı (yazma zamanı)

Tüm yazarlar çağlarının ürünleridir. Onları, içinde buldukları zamanın kaçınılmaz ruhu şekillendirir. Oluşturulan her eser ise ister kendi döneminin meselelerini ele alsın, isterse bu meselelerden uzak kalsın, açıkça veya ima yoluyla yazıldığı zamanın sosyal olaylarının bir yorumudur (Stevick, 2004, s. 220-221). Bu sebeple yazıya geçirme zamanı, yazarın bağlı olduğu dönemle doğrudan ilişkilidir. Yazarın benimsediği ya da reddettiği herhangi bir durum ya da olay devrin modasına ve yöntemlerine bağlı olarak ifade edilir (Bourneur ve Quellet, 1989, s. 133-134). Bu bağlamda Bayalınov'un 1979 yılında yazdığı *Kıyın Ötkööl* romanı (Artıkbayev, 2015, s. 365) dönemin sosyal ve siyasi şartlarının oluşturduğu edebî yapılanma ve prensipler doğrultusunda yazılır.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, Bolşevik Devrimi sonrasında sosyalizmi inşa süreciyle, ekonomik ve sosyal alanda önemli başarılarla imza atan, II. Dünya Savaşı'nda, Almanya'nın saldırısı ve işgalini püskürterek, savaş sonrası yıkılıp tahrip olan ülkesinin yeniden toparlanmasını sağlamış bir devlettir. 1950'li yıllar itibarıyla dünyanın ikinci büyük ekonomisi durumuna yükselmiştir. SSCB, 1960'lı ve 1970'li yıllarda da sosyo-ekonomik açıdan ilerlemeyi sürdürmüştür. Bu süreçte Kırgızistan da SSCB'deki değişimin bir parçası olmuştur. Kırgız kültüründe de önemli gelişmeler yaşanmıştır (Asanalıyev, 1981, s. 57). Sovyet toplumunun sosyo-ekonomik ve kültürel yönlerden yeni bir döneme girmesiyle birlikte bu süreci yansıtan yeni eserlerin sayısında da önemli artışlar gözlenmiştir. Parti ve ülke yönetimini Stalin'den sonraki dönemde devralan yenilikçi Kruşçev ve Brejnev partinin ve sosyalist ekonominin dinamik güçlerini tahrip ederek sosyalist ideolojinin ilkelerinden ayrılış sürecini başlatmıştır. 1980 ve sonrasında ise SSCB, dünyanın gerisinde kalmaya başlamıştır. Sistem ve rejim üzerinde yeni değişiklikler yapma ihtiyacı hissedilmiştir. Yeniden yapılanma hareketleri başlamış ve demokratikleşme çabaları görülmüştür. Ancak merkezi yönetimi sağlamlaştırma süreci, yeni palazlanan burjuvazinin pazar hâkimiyeti sağlamasına, mafyacı emperyalizmin güçlenmesine ve başlangıçta idealize edilen sosyal eşitliğe dayalı yapının çöküşüne yol açmıştır (İbraimov, 2012, s. 14).

1980 yılında vefat eden yazar, bu süreçleri en yoğun deneyimlerle yaşamıştır. Vefat etme dönemi, SSCB'nin ve onun idealize ettiği, bağlı bulunduğu ideolojinin dağılma sürecidir. *Kıyın Ötkööl*'ü yazdığı dönem tüm bu edinimlerin kazanıldığı ve kısa süre sonrasında da SSCB'nin dağılma zamanlarının yaşanacağı yıllardır.

2.1.2. Okuyucunun zamanı (Okuyucunun zamansal tecrübesi)

Bir edebî eserin anlamlandırılmasında eseri meydana getiren yazar kadar okuyucunun da rolü vardır. Zamanla birlikte değişen ve yeniden oluşan nesiller aynı esere farklı anlamlar yükleyebilirler. Esere yüklenen yeni anlamlar ise okuyucunun zamanı ve zamansal tecrübesiyle ilişkilidir. Yazma zamanı ile okuma zamanı arasındaki sürenin uzun ya da kısa olması romanın

anlamsal bütünlüğünü etkiler (Narlı, 2002, s. 98). Okurun içinde bulunduğu zaman algısı ile anlatıdaki zaman algısı birbiriyle etkileşim hâlinindedir. Bu iki zaman algısını bağdaştırma çabası, metnin oluşturduğu etkinin dikkate değer bir kısmını oluşturur (Neumann ve Nünig'den akt. Dervişcemaloğlu, 2016, s. 167).

Romanın okunuş tarihi ile romandaki olayların arasındaki tarih arasındaki farkın artması okuyucuya metni anlamlandırma noktasında zorlaştırıcı bir tesirde bulunur (Steivick, 2004, s. 218). Metnin yorumlanması safhasında okuma zamanını birçok faktör etkileyebilir. Bunlardan bazıları,

1. Okuyucunun eserdeki olayların geçtiği zamanı yaşamamış ve bilmiyor olması,
2. Anlatı zamanındaki olayların -özellikle tarihi olayların- yaşanmış ve bitmiş olması,
3. Okuyucunun, yazarın yaşamı ile eserin yazıldığı ve eserdeki olayların geçtiği döneme dair yaptığı okumalar, dinlemeler ve seyirler yapıp yapmamış olması,
4. Okuyucunun mesleği, yaşı vb. şeklinde sıralanabilir.

Romanın çalışma kapsamında yapılan ilk okuma zamanı ise 2019 yılıdır. Okuyucu zamanı ile romandaki olayların geçtiği zaman (1915-1921) arasında ise yaklaşık yüz yıllık bir süre vardır. Bu süre zarfında isyanla başlayan sürgün, göç ve iç savaşın bitmiş olması, Çarlık rejiminin ardılı olarak sosyalist komünist ideoloji ile ün kazanmış komünizm ve SSCB'nin 1980'lere geldiğinde dağılmış olması gibi sebepler okuyucudaki zaman algısını kuşkusuz etkileyecektir. Okuyucunun verilen mesajı kavrayarak romanın kodlarını çözebilmesi için anlatının iç ve dış zamanına ait tüm verileri analiz edebilecek bilgi seviyesinde olması ve eserin tüm içeriğini dikkatle değerlendirmesi gerekecektir.

2.2. Metin İçi Zaman

2.2.1. Öykü zamanı (vaka zamanı)

Romanda yaşanan olayların geçtiği zamansal süreç (Çetin, 2012, s. 131) şeklinde tanımlanan vaka zamanı, dış zaman içerisinde oturtularak yazarın atlama yapmadan verdiği bölümleri kapsar. *Kıyın Ötkööl* romanının vaka zamanı 1915-1921 yıllarıyla sınırlanan dilimi kapsamaktadır. Bu süre, geri dönüşlerle birlikte toplam on yıldır. Metin içerisinde yer alan ve bu tarihlerde geçen olaylar, günü gününe anlatılmaz. Romanda yer almayan, arada atlanan tarihler azımsanmayacak oranda yer tutar. Belli bir zaman dilimini esas alarak ilerleyen kurgu, vaka zamanı merkezlidir. Romanda toplam yedi yıllık süreyi kapsayan olay zamanı bazen belirli ifadelerle açıkça bazen de an ve genel ifadelerle yarı belirli ya da göndermeler yoluyla okuyucuya sunulur. Toplam üç ana bölümden oluşan romanın bu bağlamda ilk bölümünün bir zaman ifadesiyle başladığı görülür: "Yaz günlerinden biri" (Bayalınov, 1980, s. 34).

2.2.2. Anlatımdaki zaman (söylem zamanı, anlatma zamanı)

Romanda anlatım zamanı, Genette'in düzen ve süre kategorilerine göre şu şekilde incelenmiştir (2011, s. 21-64):

Düzen

Kronolojik bir anlatının düzeni, yaşananların olağan zamansal dizilişi ile paralellik gösterir. Anakronik bir anlatıda ise doğal kronolojiden sapmalar gerçekleşir. Kronolojiden sapmaların ilki geriye dönüştür (Dervişcemaloğlu, 2016, s. 114). Zamanda geriye dönüş şahısların ya da yazarın romandaki olayla ilgisinden kaynaklanır. Metindeki şahıslara ait verilen bilgilerle ilgili geri dönüşler, olaydan ziyade kahramanlarla ilgilidir. Bu dönüşler kahramanın daha iyi algılanıp tanınmasına yardımcı olur (Aktaş, 2000, s. 122). Romanda geriye dönüşlerle şahısların geçmişleri hakkındaki bilgilere ulaşabilmesi amaçlanarak zamanın genişletilmesi yoluna gidilir. Bu bağlamda romanın başkişisi anlatıcı/kahraman Bayalınov; Saadanbay, Dursun abla ve Kazı ile ilintili sıkça geri dönüşler yapmıştır. Böylelikle okuyucunun eserde yer alan olaylar ve aralarındaki geçişleri kavrayabilmesi kolaylaştırılmıştır.

Geri dönüşler anlatıcının olayla ilgili münasebetlerinden kaynaklanıyorsa bu alaka ve bağın araştırılması, eserin anlaşılması noktasında önemli bir husustur. *Kıym Ötkööl* romanında anlatıcı/kahraman Bayalınov, Dursun Abla ile sohbet ederek Ürkün yıllarında yaşanan olayları gözler önüne serer. Sohbet sırasında Sovyet devrinden önce Rus Çarlığı hâkimiyetinde yaşanan Ürkün sürecinde kızların küçük yaşta satılmaları Dursun Abla'nın ağzından şu cümlelerle ifade edilir:

“Analı yetim, şımarık yetimdir. Babalı yetim ise arsız yetimdir” diyerek Dursun abla sözüne başladı. Babam ölüp anam kalsaydı o zaman ben şımarık bir yetim olmaz mıydım? Annem ölünce arsız bir yetim oldum. Annemin henüz toprağı soğumadan babam gencecik bir kızla evlendi. O genç gelin, merhametsizin tekiydi. Genç olmasına rağmen o, ayağıma vurup beni çalıştırdı. Bana işkence ederci. Yaptıklarına dayanamayıp ağlardım çoğu zaman.

Tüm bu yaşadıklarım karşılık babam bana destek olmadı. O, bana acımak şöyle dursun, tam tersine beni yaşlı bir adamla evlendirdi. O zaman on dört yaşındaydım. Eşim olacak insanın yaşı kırkı çoktan aşmıştı. Ne yapabiliirdim? Benim gücüm yoktu... Hiç bir şey de yapamazdım, tamamıyla çaresizdim. Ben de onun eşi olarak kaldım (Bayalınov, 1980, s. 233).

Eserde sık sık anlatı zamanından geriye dönüşler yapan yazar, geçmişle yaşanan an arasında anlamsal bağlantılar kurar. Kahraman/anlatıcı Bayalınov, her insan gibi kendi dünyasında sıkıntılı bir geçmişi anımsamak ya da anımsatmak istemez. Ancak roman boyunca sürekli geçmişe ilişkin olumsuzlukları dile getirir. Bu şekilde davranmak suretiyle sosyalist realizm ilkelerine uyarak geleceğin bir anlamda yazma zamanının daha olumlu görülmesini sağlar. Çünkü sosyalist realizmin temelinde geçmişi yerme yoluyla Sovyet dönemini övme amaçlanır (Adıgüzel, 2004, s. 115). Bu noktada geçmişin sıkıntılı hayatını hatırd tutmak ya da tutulmasını

sağlamak; geleceği olumlu, ümitli ve iyi gösterebilmenin yollarından birisi kabul edilebilir. Yazarın geçmişle yaşanan an arasında kurmaya çalıştığı anlamsal bağı, şimdiye ya da geleceğe ilişkin zamanın daha güzel olacağı ile ilişkilendirmek mümkündür. Anlatıcı bu yol üzerinde çekilen sıkıntılı süreç ile Bolşeviklerin kurduğu yeni rejimin getirdiği güzel günler arasında oluşturduğu anlamsal bağı, açık bir şekilde okuyucuya şu şekilde aktarır:

İşte bu yoldan ben iki üç defa geçmiştim. Bu yolda çektiğim sıkıntıları nasıl unuturum. İki elim ardıma bağlanarak Koçkar'a getirildiğimi ve gece yarısında kaçtığımı nasıl unuturum. Şimdi nasıl? Öyle değil. Beni okşayan bir asker var, Bolşevik var. Bu sefer huzurluyum. Bu benim için bir nimettir.

Ben o zamanlar Bolşeviklerin kim olduğunu bilmezdim. Meğer şimdi beni götüren askerler Bolşevikler imiş. Eskiden bu yurttaki askerler ise 1916 yılındaki isyanı bastırmak için Saratov'dan gönderilen askerlerin bir kısmıymış. Verniy'deki geçici hükümet, savaştan dönen Bolşevikler, propaganda ve kitaplarıyla Prejavalski'ye doğru geçmesin diye eski istasyonun oradan yol vermiş. Yani, yakınımızdaki bu insanlar Bolşeviklermiş. Şarafuddinov'un "Az zaman kaldı, ben gidiyorum. Senin gibi fakirlere yakında güzel günler gelecek." diye konuşmasının sebebi de buymuş, şimdi anladım (Bayalınov, 1980, s. 201-202).

Alıntılanan paragraflarda olduğu gibi Bayalınov'un geçmiş ile şimdi arasında kurduğu anlamsal bağlar, okuyucuya karşılaştırma imkânı sunarken, romanın da anlaşılabilirliğini ve algısal bütünlüğünü sağlar.

Süre

Mola (duraklama)

Mola, söylem devam ederken öykü zamanının bilinçli duraklatılma durumudur. Betimlemeler ve yorumlamaların yapıldığı bu durumda öykü zamanının duraklatıldığı açık bir şekilde görülür (Dervişcemaloğlu, 2016, s. 165). Bayalınov, pazar yerini tasvir ederken romanın söylem anını aşağıdaki şekilde durdurur:

İşte pazar diye buna denir. İnsan çok, etraf kalabalık. Açlıktan yürüyemeyecek hâldeki Kırgızlar, dilencilik yapanların sayısı çok. Açlıktan yüzleri çöken Kırgızlar; deriden yapılmış ev malzemelerini, kilimlerini ve yorganlarını yollara sermişler. Çaresiz bir biçimde yol kenarında duruyorlar. Burada Uygurlar ve Çinliler kolay kolay bir şey satın almazlar. Diğerleri zaten hep Kırgızlar. Kırgızların satın alacak parası da yok. Sadece yorganlarını, yastıklarını değil karnından çıkan gencecik oğullarını ve kızlarını satıyorlar! Ahh, dünya sen ne yaptın! O zaman başımıza gelen sıkıntılar, o günleri yaşayan hiçbir insanın aklından çıkmaz!

Pilav satanlar da var pazarda. Pilavı, havuçsuz, sıvı yağsız, kuyruk yağından süzölmüş yağ ile ve pirinçle yapıyorlar. Mısır satanların sayısı da az değil.

Sadece suyla pişirilen pilavı kim yesin ki? Kimse bakmıyor zaten. Kaçıp gelen

Kırgızlar hiç yemek seçmiyor. Her şeyi yiyorlar. Aç olan mideyi doldurmak lazım (Bayalınov, 1980, s. 67).

Öykü ve söylem zamanı arasındaki ilişki, yazarın seçiciliğinin bir göstergesidir. Romanda bazı kısımların ön plana çıkartılması, yazarın amacını yansıtmada önemli ipuçları verir (Neumann ve Nünig'den akt. Cemaldervişoğlu 2016, s. 162). Tasvir molasında Bayalınov'un özellikle pazar yerindeki insanların çaresizliğini yansıtmada özel bir tercihtir. Burada yaşanmış olanların tümü yeni rejime zemin hazırlayıcı olan eski yönetimin olumsuzluklarıdır. Çünkü sosyalist realizme hizmet etmeyen hiçbir şey, eserde yer almamalıdır. Edebiyatın görevi ise halka ve devlete destek vermektir (İbraimov, 2012, s. 232). Bu anlayışla hareket eden Bayalınov, Sovyet sistemine katkı sağlamak suretiyle ideal görevini üstlenir, duraklama zaman dilimlerini de bu amaçla oluşturur. Koçkor bölgesinde mola verdiklerinde, Ürkün'den sonra yaşanan tahribatı şu cümlelerle dile getirir:

Yol boyunca bir kez mola verip Koçkor bölgesine geldik. Bu köyü Ürkün olayından önce de görmüştüm. Burası dört köyün ticaret yaptığı küçük bir şehirdi. Evleri son derece basit ve üstü kamışla örtülü küçücük güzel evlerle ve dükkânlarla doluydu (Bayalınov, 1980, s. 85). Fakat şimdi hiçbir şey önceki gibi değil, ortalıkta hiçbir şey yok. Evleri yakmışlar. Dükkânlar harap olmuş. Ateşe verilen evlerden geriye yıkık duvarlar, yanık ağaçlar kalmış. Pazar ise eskisi gibi kalabalık değil. Tek tük insan var. Kaçıp gelen insanların çoğunun hayvanı yok. Sağlık ve sıhhati iyi olanlar, bu bölgenin zengin insanların hizmetkârı olarak yaşamaya çalışıyor. İş bulamayanlar ise her evin kapısında dilencilik yapıyorlar (Bayalınov, 1980, s. 86).

Eksilti

Eksilti, belli bir kısmı atlanan zaman dilimini ifade eder. Açık zaman ifadeleri kullanılarak eksilti yapılabileceği gibi net ifade kullanılmadan da kapalı eksilti yapılabilir.

Romanda kapalı ve açık olmak üzere her iki türde de eksilti yapılmıştır. Bu tür eksilti örneklerinden biri, Bayalınov ve ailesinin Ürkün isyanı çıkınca Kırgızistan'ın Semiz Bel bölgesinden Çin'in Üç Turfan bölgesine göçleri esnasında atlanan zaman kesitidir. Bu göç zamanı, romanda kapalı eksilti yapılarak şu cümlelerle ifade edilir:

“Çok geçmeden hadiselerden etkilenerek Tabıldılar Tekes'e, biz ise Üç-Turpan'a kaçtık.” (Bayalınov, 1980, s. 60). (6. Bölümün sonu)

“Üç-Turfan şehrinin batı tarafındaki Kara-Bak köyüne yerleştik.” (Bayalınov, 1980, s. 60)” (7. Bölümün başı).

Romandan alıntılanan cümlelerde kahraman/anlatıcı, Turfan'a gidiş yolu boyunca yaşananlardan hiç bahsetmeden hemen Üç Turfan'a yerleştiklerini söyler. Romanın ilerleyen kısımlarında bu yolculuk sırasında hayvanlarının öldüğünü ve yengesinin üşütüp hasta olduğunu geri dönüşle yine eksilterek aşağıdaki cümlelerle anlatır:

"Yüksek dağlardan geçerken aşırı derecede soğuk almış ve hastalığı Turpan'a geldiğinde şiddetlendi" (Bayalınov, 1980, s. 60).

"Hayvanlarımız gelirken dağ eteklerinde öldü" (Bayalınov, 1980, s. 60).

Yolculuğun, bu iki şehir (Semiz Bel ve Üç Turpan) arasındaki mesafesi düşünüldüğünde bir aylık süreyi kapsadığı tahmin edilmektedir (Google Haritalar, 2022). Bu süre içerisinde yaşanan herhangi bir durum ya da olay yukarıda verilen eksilteli kısımlar haricinde metne dâhil edilmemiştir. Yazarın göç yolunda yaşananlarla ilgili kapalı eksilti yapması son derece olağandır. Yapılan eksiltinin iki sebepten kaynaklandığını söylemek mümkündür. Birincisi, sosyalist realizm ilkesiyle hareket eden yazarın düşüncesine göre bu göç yolunda Sovyet rejimi adına herhangi bir olumlu bir gelişme yaşanmamıştır. Böyle bir durumda bu sürecin ayrıntıları yansıtılmak istenmez. Aynı zamanda yaşanan olumsuzluklardan bahsedilmemesi hem acıları, sıkıntıları hafifletir hem de zor durumlara katlanabilirliği artırır.

Tarafsız düşünüldüğünde bir isyan ve sürgün sürecinde olumsuzlukların yaşanmamış olması mümkün değildir. Üstelik isyan edenler, Bayalınov'un içinde bulunduğu, kendi milleti Kırgızlar; isyan edilen yönetim ise Ruslardır. Yazarın eserinin tamamında bu şekilde hareket etmesi, Bayalınov'un arada kalmışlık fikri ile de ilişkilidir. Zamansal olarak atlanan ya da net olarak ifade edilmeyen eksilteli yerler, Bayalınov'un bilinçli şekilde yaptığı özel tercihinin bir diğer ifadeyle arada kalmışlığının sonucudur. Bilinçli olarak, Sovyet yazın ilkeselliği adına yaşanması istenmeyen ancak yaşanmış olan olumsuz olayların geçtiği zaman dilimleri eksilteli olarak verilir. Yazar, anlatılmasında bir mahsur görmediği olayları açık bir şekilde ifade ederken okuyucuya bahsetmek istemediği olayların ya da durumların yer aldığı zamanı atlamayı uygun bulur.

Bayalınov'un zaman unsurunda yaptığı eksiltmelerin ikinci sebebi ise romanı yazdığı zamanda, geçmişe dair hatırlamalarla ilgilidir. Çünkü gerçekleri yeniden şekillendiren şey, öznel hafıza ve hatırlama edimidir. Uzun yıllar önce yaşanmış sürgüne ait bir aylık yolculuğa dair anıların eksiksiz ve net bir şekilde hatırlanması mümkün değildir (Morris, 2002, s. 251-253). Yolculuk günlerine dair beyindeki nöronların, diğer bellek ağlarına katılmaya zorlanması da anıları bulanık hâle getirir. Aradan uzun yıllar geçmiş ve Bayalınov'un birçok yeni anısı oluşmuştur. Çünkü anıları unutturan zaman değil oluşan diğer anılardır. Nöral ağın içindeki bilgiler, şimdiki zaman (hatırlandığı an), o zamana karşılık gelen anıyı başka bir görünüme kavuşturur (Eagleman, 2016, s. 28-32). Bir başka ifade ile şimdiki zaman, geçmiş zamanın renklerini değiştirir. Böylelikle Bayalınov'un yazma anı, geçmişe dair anılarının da belirleyicisi olur. Artık roman hatırlanabildiği kadarıyla şekillenir. Hatta gerçekleşmesi istenen olaylar bile yaşanmış gibi romana dâhil edilmiş olabilir. Çünkü bu kadar uzun zaman sonra Bayalınov'un belleği de kazanılan birçok edinimle farklılaşmaya başlamıştır. Ancak geçen uzun yıllara, bellek değişimine rağmen yazarda tek hususun değişmediği açıkça görülür. O da Sovyet ideolojisine ve sistemine bağlılığıdır. Arada kalmışlığı net olarak hissettiren yazar, yıllar sonra *Kıyın Ötkööl*'ü kaleme aldığı hâlde Sovyet rejiminin ilk yerleşme ve kendinin yazar olarak şekillenme yıllarında sahip olduğu tavır ve üslubu aynı ile korumuştur.

Eksilti yapılan zaman dilimlerini büyük bir titizlikle kullanan yazar, romanda Taşkent'te kış mevsimi boyunca öğretmenlik kursuna katıldığından, sınıf arkadaşlarıyla ve sonrasında geçirdiği günlerden bahseder. Yaklaşık altı aylık bu zaman diliminin sadece iki günü detaylı olarak anlatılır. Diğer günler eksiltiyle metne dâhil edilmemiştir. Eserde, bu iki günlük sürede yaşananlar şu şekilde anlatılmıştır:

Hem içerdeki hem de dışardaki düşmanlar yüzünden ziraatımız, sanayimiz kötü durumdaydı. Hayatımızın çok zorlaştığı sıralardı. Yiyecek oldukça yetersizdi. Kahvaltıda suda pişirilmiş bulamaç yiyorduk. Öğle yemeğinde ise üzerine darı serpilmiş sebze çorba ve iki yüz gram kepek ekmeği yiyorduk. Ekmeğin yarısını akşam çayla yemek için ayırıyorduk. Yoksa akşam sütsüz siyah çay dışında hiçbir şey olmuyordu. Parası olanlar pazardan ekmeğe vesaire yiyecek satın alarak yiyorlardı. Parası olmayanlar sadece akşama ayırdıkları ekmeğe çay içiyorlardı. Kardeşimle ben onlardan biriydik. Daha önce sattığımız atın parasına giysi alıp o parayı da çoktan harcamıştık.

Hafta sonuydu. Yatağımın üstünde notlarıma tekrar göz atıyordum. Kardeşim Abdıbek ise koridor ile odanın arasında oynuyordu. İkimizin aramızda komodin vardı. Akşam yemek için ayırdığı ekmeği bu komodine getirip saklamıştı. Herhâlde ileri geri koşarken karnı acıkmış olmalıydı. Bir anda kapıdan içeri girip komodini açtı ve ekmeğinin kenarından parçalar kopararak yemeye başladı. Az önce de ekmeğinden bir parça ısırıp tekrar komodine koyduğunu görmüştüm.

“Kardeşim” dedim başımı kaldırarak, “Ne yapıyorsun böyle? Ekmeğin neredeyse kalmamış. Bu kadar olmuşken hepsini ye...”

“Hayır, abi. O zaman hiç ekmeğim kalmaz. Akşam ne yiyeceğim?”

Küçük çocuğun verdiği bu cevap o zamanlarda Taşkent'te ne şartlar altında, ne zorluklarla okuduğumuzu gösteriyor (Bayalınov, 1980, s. 332-333).

Yukarıda örneklendirilen paragrafta açlığın ve yokluğun yaşandığı zaman, Sovyet devriminin, yeni rejimin yerleştirilme yıllarıdır. Rus Çarlığı döneminde var olan kıtlıklar ve sıkıntılar henüz sonlanmadığı için arzulanan huzura ve varlığa ulaşılammıştır. Romanda bunlardan detaylı şekilde bahsetmek yerine altı aylık bu zaman dilimi eksiltiyle verilmiştir.

Özet (Hızlandırma)

Özet, roman için gerekli olmasına rağmen eserlerde üzerinde fazlaca durulmak istenmeyen durumlarda kullanılan bir tekniktir (Stevick 2004: 48). Bu teknikte, olay bütün ayrıntılarıyla değil, özetlenerek, bazı kısımlar atlanarak önemli görülen veya anlatılmak istenen olaylar aktarılır (Çetin, 2012, s. 102). İdeoloji merkezli eserler vermek zorunda olan yazarlar bu tekniği, eserin hacmini daraltmaktan ziyade savundukları fikri kolaylıkla aktarmak için kullanırlar. Anlatılmak istenmeyen ya da ayrıntıları verilmek istenmeyen durumlar, olaylar özetleme tekniğiyle verilir. Bazı kısımların atlanarak verilmesi yönüyle bu tekniğin, eksilti tekniği ile benzer bir işlevi üstlendiği de görülür. Ayrıca bu teknik, romanda sosyalist realizm

ilkelerinin uygulamasında da büyük bir kolaylık sağlar. Çünkü sosyalist rejimin hedefiyle örtüşen romanın tüm unsurları ayrıntılı bir şekilde verilirken rejimin hedeflerine uygun olmayan kısımlar özetlenmek suretiyle hızlıca geçilir veya atlanır. Böylelikle Sovyet öncesi geçmiş istenen seviyede yerilir, olması istenen ve gereken Sovyet rejiminin olumlu yönleri daha ayrıntılı bir şekilde verilir. Bayalınov'un romanında sıkça uyguladığı bu teknikte, nesnel zamana paralel olaylar, vaka zamanında daraltılarak sunulur. Yapılan bu özetleme, söylem zamanının öykü zamanından daha kısa olduğu bir tür 'hızlandırma' durumudur (Genette, 2011, s. 96). Bu hızlandırma, yazarlar için istenilmeyeni yansıtmama noktasında büyük bir fırsat olarak değerlendirilebilir.

Özetin en çok tercih edilen şekillerinden biri olan karakterlerin geçmişini kısaltma, eserde ustalıklı kullanılmıştır. Bayalınov, etkili bir sahne oluşturarak karakterlerine ilgi uyandırdıktan sonra zamanda ileri ya da geriye giderek geçmişlerini özetler. Örneğin, Taşkent'te öğretmenlik eğitimi alırken kardeşi ile kaldığı odadaki kişilerden bahseden kahraman/anlatıcı Bayalınov, oda arkadaşı Kazak İlyas Jansüğürov'u kısaca, özet hâlinde ama net bir biçimde tanıtır. Olay örgüsü içinde Jansüğürov'un geçmiş hayatını hızlıca okuyucuya şu şekilde aktarır:

Küçük kardeşimle kaldığım odada bizden başka çocuklar da vardı. Çoğunluğu Kazak'tı. Aramızda uzun boylu, zayıf yanaklı, büyük sarı kürklü Kazak bir genç vardı. O da benimle birlikte öğretmenlik kursuna gidiyordu. Onunla tanıştık. Kapalı tarafından geliyordu, adı İlyas Jansüğürov'du. Anne ve babası çoktan ölmüş. Yetim kalan İlyas varlıklı insanlara hizmetçilik yapmış. Bir sürü zorluk yaşamış. Buna rağmen köydeki molladan iyi kötü okuma yazma öğrenebilmiş. Orenburg'da Kazakça çıkan Aykap dergisini yanında çalıştığı beyinden gizleyerek koyun otlatırken bile okumuş.

İlyas bizden önce kalkar, pencerenin önüne oturur ve mırıldanarak kâğıda bir şeyler yazardı (Bayalınov, 1980, s. 330-331).

Bayalınov'un romanın sonlarına doğru olay örgüsüne dâhil ettiği Jansüğürov'la ilgili yukarıda alıntılanan metinde bazı noktalar dikkat çekicidir. Karakterin geçmiş yaşantısına dair özetleme yapılırken onun yetim olması, zengin insanların yanında kalıp onlara hizmetçilik yapması, birçok sıkıntı yaşaması, güçlülük de olsa okuma yazma eğitimi alabilmesi ve her zaman okumak için gayret göstermesi gibi konular üzerinde durulur. Yazarın, ön plana çıkarmak istediği geçmişe ait olumsuzluklar ve bugüne ait olumluluklar açık bir şekilde ifade edilir.

Sahne (örtüşme)

Romanda sahne, vaka zamanı ile anlatma zamanının eşit olduğu durumlardır (Genette, 2011, s. 95). Sahne tekniğinin olduğu durumlarda okuyucu etkinliğin oluşunu aynı anda yaşar. Çok özenli ve sembolik bir sahne ile uzun olarak verilebilecek bir durum, hayat, imaj vb. daha kısa, kapsamlı ve anlamlı olarak sunulabilir. Yazar, romanında yer verdiği sahne tekniğini güçlü ideolojik mesajlar ile bütünleştirir. Romanda Bolşevik askerlerin gelip tüm

halkı doyurması sırasında asker ile yaşlı bir amca arasında geçen diyalogda Bayalınov, sahne tekniği ile vermek istediği mesajı şu şekilde okuyucuya sunar:

“-Nasılslın aksakal, etiniz pişti mi? dedi Soodanbek’e.-Evet, pişti efendim. -”Efendi” değilim ben. Ben sıradan sizin gibi bir insanım, dedi komutan. -Evet, aynen öylesiniz. Ben yanılıyorum asıl, dedi ihtiyar amca heyecanla” (Bayalınov, 1980, s. 202-203).

Alıntılanan bu sahnede belki de bir romanın tümü boyunca anlatılabilecek derinliğe sahip konu ya da vurgulanmak istenen durum, çok güçlü ama kısaca dört cümle ile özetlenir. Bolşeviklerle birlikte gelen yeni rejimle, geçmiş yıllardaki kıtlıkların ve yoklukların ortadan kalkması ile uzun yıllar boyu arzulanan, ancak hayali kurulabilen eşitlik temi vurgulanır. “Etin pişmesi” ifadesi ile geçmişte ete ulaşmanın ne kadar zor olduğuna, yiyecek bulabilmek için çekilen sıkıntıların geride kaldığına işaret edilir. Komutanın, “ben de sizin gibi insanım” demesi, Rus Çarlığı döneminin yok ettiği eşitlik kavramının zihinde yeniden yeşermesine neden olur. Çünkü bu vakte kadar insani yaşama, eşitliğe dair bir eylem ancak rüyalarda sahne alabilirdi. Gerçek hayatta bunların yaşanması söz konusu bile değildir. Burada sembolik anlatımlarla geçmişteki yokluğun, kıtlığın bittiği, sınıfsal ayrımın yerine eşitliğin geldiği kısa, açık ve net bir mesajla okuyucuya sunulur.

Zaman, insanın gerçek hayatında olduğu gibi eserlerde de insan psikolojisi üzerinde oldukça etkilidir. Eserlerde mekân, zamanının akışına paralel olarak kahramanlarla bütünleşerek (Bourneur, 1989, s. 91) gibi zaman da karakterin iç dünyasına etki eder. Şahısların ruhsal durumlarına göre zamanı algılaması psikolojik zaman durumudur (Narlı, 2002, s. 93). Olay esnasında verilen zaman karakterin iç dünyasının huzurla dolup genişlemesine sebep olabileceği gibi iç huzurunu alıp dünyasının daralmasına da sebep olabilmektedir. Bu bağlamda yazarın eserinde genel olarak olay kişilerinin iç dünyasını daraltan algısal zaman dilimlerini kullandığını ifade etmek mümkündür. Rus Çarlığı döneminde yaşananlar için kullanılan zaman dilimlerinde zamanın algısal manada daraltıldığı, aşağıda romandan alıntılanan paragrafta başkışı Bayalınov’un ölümle yüzleşme anında da görülür:

Ocak ayının sonuydu. Hava soğuktu. İrsali’den kurtuldum ama benden kurtulamazsın diye rüzgâr yüzüme çarpıyor. Rüzgâra karşı dayanamıyorum. Arkamı dönerek yürüyorum olmuyor. Pantolonum oldukça ıslanmış. Kurutamam, çünkü hava soğuk. Gidecek ve elbiselerimi kurutacak bir yer yok. Ben burada öleceğim, çok çaresizim. O sırada en tatlı çocukluk zamanımdan tut gençlik yıllarım, bir ihtiyar insana hayvan gibi satılan zavallı Sakıp-Cemal’in orada geçirdiğimiz oldukça çok zor günlerimiz, sonra Koçkor bölgesine geldiğim, çok şefkatli ve bana acıyan Züleyha ve hepsi birer film şeridi gibi gözümün önünden geçiyor. Bundan sonra bana ne olacağı belli değil. Her yer sis, yollar dar ve sanki ölüme sürükleniyormuşum gibi oluyorum (Bayalınov, 1980, s. 122-123).

Ölüm; geçmişin, şimdinin ve geleceğin hepsini içine alan bir kaygıdır. Hep bu anı bekleriz ancak yaşam bir taraftan da devam eder. Geçici oluşumuzun farkındalığı, zamanı kullanma

biçimimizi etkiler. Her şeyi zamansallaştıran insan için ölüm ile yüzleşmemek adına vakit, kamusallaştırılarak düzleştirilir ve üstü örtülür (Heidegger, 2008, s. 439-440). Birey üzerinde en olumsuz, daraltan, huzursuzluğu zirveye taşıyan anların, yıkıcı ölümle karşılaştığı veya beklendiği anlar olduğu bilinen bir gerçektir. Ölümün geleceği kesindir ancak şimdisi belirsizdir. Ölüm zamanı bir nevi kişinin dünyasının yıkım hâlidir. Birdenbire ölümle karşı karşıya kalan Bayalınov için de şimdiki zaman, geleceğin kaygısıyla daralır:

Hey gidi dünya konuşsana!” diye kendi kendime dertleniyorum. Böyle bir hâle düşeceğimi hiç düşünmemiştim. Bana bak! Ben burada ölüyorum. Akrabalarım, kardeşlerim iki kocaman dağın arasında beni sabırsızla bekliyorlar. Onlar da mı ölecekler? Ne yapayım? Nereye gidip nasıl kendimi kurtaracağım? Çaresizim, azap çekmek için mi yaratıldım? (Bayalınov, 1980, s. 123).

Kıyın Ötkööl romanında zaman, geçmişte yaşanan olumsuzlukların şimdiki zamana olumlu şekilde taşınmasını sağlayan bir unsurdur:

İşte, bu yolda, ben iki-üç defa geçmiştim. Bu yolda çektiğim sıkıntıları nasıl unuturum. İki elim ardıma bağlanarak Koçkor’a getirildiğimi ve gece yarısında kaçtığımı nasıl unuturum. Şimdi nasıl? Öyle değil. Beni okşayan bir asker, Bolşevik var. Bu kez huzurluyum. Benim için bu bir nimettir. (Bayalınov, 1980, s. 196).

‘Verniy’da Sovyet Hükûmeti kuruldu.’ haberi duyulduğunda kışladaki askerler ‘ tek dileğimiz buydu. Şimdi artık bize özgürlük ve hürriyet geldi. Bundan sonra evimize gideriz’ diye Rusya’ya gitmişlerdi. Tokmok’a geldiğinde onları kızıl askerler silahlarını alıp, onları ondan sonra göndermişler (Bayalınov, 1980, s. 201).

Alıntılarda görüleceği üzere “Bolşevik var” söylemiyle şimdiki zamana yapılan anlamsal gönderme ile Sovyet sosyalist komünist dönemden önce yaşanan sıkıntılı günler son bulur. Zamanın iyiye, güzel olana doğru akmasıyla geçmişteki olumsuzluklar şimdiki zamana “huzur” ve “nimet” olarak taşınır. Geçmiş, “iki elin art arda bağlanması” iken şimdi, “özgürlük” ve “hürriyet” tir. Bu şekilde zamana anlamsal vurgular yapılması, romanın siyasi, sosyal ve kültürel hayattan kesitler sunduğu izlenimini açıkça gözler önüne serer.

Varlığı varlık yapan, onunla her zaman iç içe olan, onu aydınlatarak gizemi ortadan kaldıran zaman, eserde kişilerle bütünleşir (Çüçen, 2003, s. 109). Zaman bu bağlamda roman karakterlerinin şekillenmesinde temel unsurdur. Kahramanların ruhsal değişimleri de zamanla paralellik gösterir. Zaman ilerledikçe karakterler şimdiki zamanı daha iyi anlamlandırabilirler. Bayalınov, Bolşeviklerle tanıştıktan sonra birçok şeyi daha iyi anlamlandırabildiğini şu şekilde dile getirir:

Ben o zaman Bolşeviklerin kim olduğunu bilmezdim. Meğer şimdi beni götüren askerler Bolşevikmiş. Eskiden işte bu yurttaki askerler ise 1916 yılındaki isyanı bastırmak için Saratov’dan gönderilen askerlerin bir kısmı imiş. Verniy’daki geçici hükûmet, savaştan dönen Bolşevikler, propaganda ve kitaplarıyla Prejavaliski’ye doğru geçmesin diye eski istasyonun ordan yol vermiş. Yani, yakınımızdaki bu

insanlar Bolşevik'lermiş. Şarafuddinov'un "Az zaman kaldı, ben gidiyorum. Senin gibi fakirlere yakında güzel günler gelecek." diye konuşmasının da sebebi buymuş, şimdi anladım (Bayalınov, 1980, s. 201-202).

Vaka zamanı, zaman kipleriyle belirlenebildiği gibi zamana anlam yoluyla vurgular da yapılabilir (Chatman, 2008, s. 73). Eserde Ürkün İsyanı, Devrim, İç Karışıklık ve Sovyet Hükûmeti'nin ilk yılları "Rus Padişahı, Bolşevikler, Geçici Hükûmet, Sovyet Hükûmeti o, Ak Ruslar ve Kara Ruslar" gibi söylem ve ifadelerle anlamsal vurgulamalar yapılır:

"Türkistan halkının 1916 yılındaki katliamı ve toprakları acımasızca işgal etme olayı yaşandı." (Bayalınov, 1980, s. 57).

"Kırgız halkı Rus Padişahına isyan edip başkaldırmıştır." (Bayalınov, 1980, s. 57).

"Halk Rus Padişahına başkaldırmış. Taşkent'ten çok sayıda askerler gelmiş. Çüy bölgesindeki halk bu tarafa kaçmış." (Bayalınov, 1980, s. 58).

"Ak Rusla Kara Rus birleşmişler ve Padişah'ı tahtından indirmişler." (Bayalınov, 1980, s. 71).

"İsyan eden Kırgızlar için bir aff oldu. Ruslarla Kırgızlar sulh ilan ettiler." (Bayalınov, 1980, s. 70).

"Mayıs'ın sonu 1917 yılı idi. Taşkent'ten yeni hükûmetin temsilcileri gelmiş." (Bayalınov, 1980, s. 75).

"Rusya'da hükûmet devrilmiş. Yeni bir hükûmet kurulmuştur. Ürkün olayından dolayı kaçanlara aff gelmiş..." (Bayalınov, 1980, s. 79).

Zaman unsurunun sosyalist realist bakış açısı ile işlendiği *Kıyın Ötkööl* romanında -Augustinus'un tasnifiyle söyleyecek olursak- zamanın üç boyutu ile karşılaşılır: 1. "geçmiştekilere (geçmişte yaşanmışlara) ilişkin zaman", 2. "şimdikilere (yaşananlara) ilişkin şimdiki zaman" ve 3. "gelecektekilere (yaşanacaklara) ilişkin zaman" (2010, 749 XI, 20, 26).

Romanda birinci boyut ile bellek, geçmişteki olumsuzlukların sebep olduğu huzursuzluğu; ikinci boyut ile mevcut görüş, geçmişin olumsuzluklarının olumluya dönüşümüyle yaşanan sürecin huzurunun şimdiki zamana taşınması; üçüncü boyut ile de şimdiki zamandaki olumluluk ve huzurun daha ötelere, umutların zirvesine taşınarak geleceği şekillendirmesi biçimindedir. Aşağıda ise romanın üç boyutlu zaman algısı ile ilgili örnekler yer almaktadır:

Geçmişte Yaşanmışlara İlişkin Zaman: Bellek (Anımsayış)

"Öldük, bittik! Çaresiz kaldık. Ne yapabiliriz" diye hangi insanı görürsen bunu söylüyor." (Bayalınov, 1980, s. 63).

"Ahh, mutsuz günler, fakirlik! Senin ağlatmadığın insan mı kaldı! Senin yüzünden herkes gelinini kızını satıyor!" (Bayalınov, 1980, s. 64).

Yukarıdaki örneklerde görüleceği üzere geçmişte yaşanmışlara ilişkin zamanı temsil eden bellek, yazar tarafından sürekli yerilerek ifade edilir. Bilindiği üzere insan belleği zorlanmadığı müddetçe olumsuz hatırlama eğiliminden oldukça uzaktır. Bu durumda Bayalınov'un sürekli olumsuz ifadeleri tercih etmesinin özel bir sebebi olmalıdır. Çünkü yazar, Rus Çarlığı dönemine ait geçmişin olumsuzluklarının yeni kurulacak olan Sovyet rejimi ile giderileceğine inanmaktadır.

Şimdi Yaşananlara İlişkin Zaman: Mevcut Görüş

"Hür ve egemen bir devir geliyor. Hepimiz rahat yaşayacağız." (Bayalınov, 1980, s. 174).

"Bir Sovyet memuru sayesinde mutluluğun kapıları açılıyordu." (Bayalınov, 1980, s. 325).

"Şimdi nasıl? Öyle değil. Beni okşayan bir asker var. Bolşevik var. Bu sefer huzurluyum. Benim için bu bir nimettir." (Bayalınov, 1980, s. 196).

"Ey, Tanrı! Bize de iyi günleri göstereceğin gün geldi" diye, ses geldi." (Bayalınov, 1980, s. 70).

"Bizim de huzur dolu günlerimiz gelecek." (Bayalınov, 1980, s. 55).

Mevcut görüşü temsil eden örneklerde zaman, artık yaşanan andır. Hissedilen, söylenen ve ardılı güzel umutlar sahnededir. Geçmişin olumsuzluk ve huzursuzlukları dağılırken meydan şimdinin güzelliklerine bırakılır. Şimdiye ulaşan zaman dilimi, huzurun vaktidir. Çünkü yeni Sovyet rejimine ulaşılır, yeni sistem ve komünist ideoloji ile bir devlet kurulur.

Gelecekte Yaşanacaklara İlişkin Zaman: Beklenti

"Sovyet Hükûmeti "kaçan halk için" yakın zamanda her yere yemekhane açacak. Kıyafetler ve hayvanlar dağıtacak." (Bayalınov, 1980, s. 194).

"Size huzuru, güzel hayatı sunacak, Sovyet Hükûmeti'dir." (Bayalınov, 1980, s. 194).

"Şanslıymışız. Mutlu olacağız, diye alkışlar yağdırdılar." (Bayalınov, 1980, s. 194).

Romandan alıntılanan bu örnekler, çok açık şekilde yaşanan anda geleceğin umutlarla sarıldığını gözler önüne sermektedir. Şimdiki anda yaşanan huzur ve mutluluktur. Ancak daha güzel ve sonsuza doğru açılımı olan duygular yaşanmalıdır. Gelecekte beklenen bu zaman algısı yani beklenti, insanların varoluşsal süreçlerinde benzer özellikler taşır. Bu bağlamda zamanı ustaca kullanan yazar, "Gelecek, yeni Sovyet rejimi ile hayallerin bile ötesinde büyük bir huzurla gelecek", mesajını vermeye çalışır.

Sonuç

Çağlarının ürünleri olan yazarları içinde buldukları zamanın ruhu şekillendirir. Her eser, aslında yazıldığı zamanın doğrudan ya da dolaylı olarak bir yorumudur. Bu bağlamda Kırgız

yazar Bayalınov'un 1979 yılında yazdığı *Kıyın Ötkööl* romanında zaman unsurunu ele almak aynı zamanda döneminin sosyal ve siyasi şartlarının oluşturduğu edebî yapılanmayı göstermesi açısından son derece önemlidir.

Romandaki zaman unsuru incelenirken takvime bağlı zaman verilerinin sağladığı sınırlı imkânların dışına amacıyla Genette'in yapısalcı zaman kategorisi esas alınmış. Zaman; felsefi, öznel ve psikolojik boyutları bakımından değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Sovyet rejiminin ilk yıllarını anlatan romanda zaman unsuru incelendiğinde; zamansal geri dönüşlerin, geçmiş ve şimdiki zaman arasında bağ kurularak karşılaştırmaya olanak sağlamak amacıyla yapıldığı; böylelikle okuyucunun Sovyet öncesi ve sonrası yıllarda yaşananlarla ilgili bir karşılaştırma yapması sağlanarak sürecin daha iyi algılamasının hedeflendiği; mola zamanlarında, özellikle Rus Çarlığı döneminde Ürkün isyanı sırasında ve sonrasında yaşanan tahribatın vurgulandığı; zaman eksiltmeleri yapılırken Sovyet rejimi adına olumlu gelişmelerin yaşanmadığı ve geçmişe dair Kırgızlar adına hatırlanmak istenmeyen anların tercih edildiği; sahne tekniğinin kullanıldığı kısımlarda da yeni rejimle birlikte açıklık ve yoksulluğun olmadığı bir ortamda "hepimiz eşitiz" mesajlarının verildiği; zamanın, karakterlerde statü değişimine bağlı fiziksel ve ruhsal değişimi de yansıttığı; psikolojik olarak da zamanın, romanın bütününde başta geçmiş olmak üzere daraltıcı bir özelliğe sahip olduğu; geçmiş zamanın (bellek), huzursuzluğu; şimdiki zamanın (mevcut görüş), huzurla gelen hayatı; gelecek zamanın (beklenti) ise huzurun ötelere taşınmasını simgelediği görülür.

Çalışmada elde edilen sonuçları genelleştirilmiş bir çerçeve içinde ifade etmek gerekirse; romanda zaman unsurunun yazarın ideolojik çizgisi doğrultusunda Sovyet rejimine hizmet eden, bu yeni sistemin yerleştirilmesi ve benimsetilmesi sürecine katkı sağlayan öznel biçimlerde başarılı bir şekilde tasarlandığını söylemek mümkündür.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Adıgüzel, S. (2004). İsmail Şihli'nin ayrılan yollar romanı ve sosyalizm realizmi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, 23, 115-122.
- Aktaş, Ş. (2000). *Roman sanatı ve roman incelemesine giriş* (5. Bs). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Alımbayev, C. (2019). 19. yy'da Kırgızlar. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (2), 113-125.

- Artıkbayev, K. (2015). *XX Kılımdağı Kırgız adabiyatının tarıhı* (2. Bs). Bişkek: Turar.
- Asanaliyev, K. (1981). *Door menen birge*. Frunze: Kırgızstan Basması.
- Augustinus, A. (2010). *İtiraflar*. (Ç. Dürüşken, Çev.). İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Bayalınov, K. (1980). *Kıyın Ötkööl*. Bişkek: İmak Ofset.
- Bourneur, R. ve Quellet, R. (1989). *Roman dünyası ve incelemesi*. (H. Gümüş, Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları
- Chatman, S. (2008). *Öykü ve söylem filmde ve kurmacada anlatı yapısı*. (Ö. Yaren, Çev.). Ankara: De Ki Yayınları.
- Cigitov, S. (2006). Çağdaş Kırgız edebiyatına dair. (K. Göz, Çev.). *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. 3(1), 7-20.
- Çetin, N. (2012). *Roman çözümleme yöntemi*. Ankara: Öncü Kitap Yayınları.
- Çüçen, A. K. (2003). *Heidegger 'de varlık ve zaman*. Bursa: Asa Kitabevi
- Dervişcemaloğlu, B. (2016). *Anlatıbilime giriş*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Eagleman, D. (2016). *Beyin: senin hikâyen*. (Z. A. Tozar, Çev.). İstanbul: Domingo Yayınevi.
- Genette, G. (2011). *Anlatının söylemi: yöntem hakkında bir deneme*. (F. B. Aydar, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayını.
- Google Haritalar (2022, 2 Ağustos) Google haritalar içinde. Erişim adresi: <https://www.google.com/maps/dir/miz+Bel,+K%C4%B1rg%C4%B1zistan/41.1561779,79.1861637/@41.7307945,76.4046928,8z/m1!1s0x389afc398bfaf833:0x7b9899280aa81ea!2m2!1d75.8272482!2d42.2460685!1m0!3e0>
- Güncel Türkçe Sözlük (2022, 2 Ağustos) TDK sayfası içinde. Erişim adresi: <https://sozluk.gov.tr/>
- Heidegger, M. (1996). *Zaman kavramı*. (S. Babür, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Heidegger, M. (2008). *Varlık ve zaman*. (H. H. Ökten, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı
- İbraimov, O. (2012). *İstoriya Kırgızskoy literaturı xx veka*. Bişkek: Biyiktik.
- Koç, S. (2009). Sovyet döneminden önce Kırgız edebiyatı. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 2 (2) , 22-36.
- Morris, C. G. (2002). *Psikolojiyi anlamak, psikolojiye giriş*. (H. B. Ayvaşık ve M.Sayı, Çev.). Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları.
- Narlı, M. (2002). Romanda zaman ve mekân kavramları. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 5 (7), 91-106.
- Sıdıkbekov, T. (1960). *Kırgız Sovet adabiyat tarıhının oçerki*. Frunze: Okuu-Pedogogika Basması.
- Smanova, E. (2002). *Kasımalı Bayalınov, tuulgan kününö 100 cıl bibliyografyalık körsötküç*, Bişkek: Kırgız Respublikasının Uluttuk Kitepkanası.
- Stevick, P. (2004). *Roman teorisi*. (S. Kantarcıoğlu, Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Uçan, M. H. (2017). Normlar/normaller/lekeliler ve aydınlar kimliği. *Afyon Kocatepe Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 19(2), 365-376.

Çağatay Türkçesi Dönemi Eserlerinde Değerli Taşlar

Precious Stones in Chagatai's Turkish Period Works

Sümevra Alan¹

ÖZET

İnsanoğlu yaratılışından bu yana; koruma, süsleme ve aksesuar biçiminde kullanılma, ruhen ve bedenen şifalandırma vb. özelliklere sahip olmaları nedeniyle kıymetli taşlara ilgi duymuştur. İnsanoğlunun bu ilgisi değerli taşlardan maddî manevî fayda sağlama çabasıyla sınırlı kalmamış; taşların özellikleri ve faydaları ile alakalı araştırmalar yapmasına ve taşlar hakkında eserler ortaya koymasına sebep olmuştur. *Cevher-nâme* adıyla bilinen bu eserler kıymetli taşlar hakkında bilgi, oluşumları, elde edildiği coğrafya, renkleri, çeşitleri, faydaları, kıymeti, saklama koşulları hakkında bilgilerin yer aldığı eserlerdir. Bu eserlerin çoğunluğu mensur olup manzum örnekleri çok az sayıdadır. Bu eserlerden yola çıkılarak incelenen belli başlı çalışmalar bizim de ilimizi çekmiş ve çalışmamızın oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmada cevher/mücevher anlamına gelen kelimeler Türk dilinin tarihsel dönemlerinde kullanılan şekilleriyle ele alınmış sonrasında ise değerli taşların (yakut, elmas, zümrüt) ve yarı değerli taşların (firuze, kehribar, akik, yeşim (nefrit taşı), zeberecd, inci, perpi (yılan taşı), lacverd vb.) kullanım örnekleri Çağatay Türkçesi eserlerinden hareketle okuyucuya sunulmuştur. Bu sunum esnasında art zamanlılık yöntemiyle değerli taşın yer aldığı dönem ve eş anlamlı kullanım örnekleri çalışmaya eklenmiştir. Dönem sözlüklerinde yer alan kullanım örnekleri varsa bunlar da çalışmaya dâhil edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarihi Türk lehçeleri, Çağatay Türkçesi, cevher, değerli taş, söz varlığı

ABSTRACT

Since the creation of mankind, people have been interested in gemstones because of their properties, such as protection, decoration, use as accessories, and spiritual as well as physical healing. This interest was not limited to the use of the tangible and intangible benefits of gemstones, but also included the study of the properties and benefits of stones and the creation of works about stones. These works are called ore books and contain information about their gems, and formation, where they were found, colors, types, uses, value, and storage conditions. Most of these works are written in prose, very few copies have been found in verse. Some studies that have dealt with these works have also attracted the attention of this study and laid the foundation for the study of their creation. In this study, the words for ores and jewels are first discussed with the forms used in the historical periods of the Turkish language, and then examples of the words for precious stones (e.g., ruby, diamond, emerald) and semi-precious stones (e.g., turquoise, amber, agate, jade, chrysolite, pearl, snake stone, and lapis lazuli) are presented to the reader based on the Turkish Chagatai works. Examples from the period and synonymous uses of gemstones are included in the study by using the diachronic method. Examples of usage in mining dictionaries are also included in the study.

Keywords: Historical Turkish dialects, Chagatai Turkish, ore, precious stones, vocabulary

¹Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye

ORCID: S.A. 0000-0002-4406-2022

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Sümevra Alan,
Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi,
Erzurum, Türkiye
E-mail: sumeyra.alan@erzurum.edu.tr

Başvuru/Submitted: 11.08.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested: 13.11.2022

Son Revizyon/Last Revision Received: 16.11.2022

Kabul/Accepted: 21.02.2023

Atıf/Citation: Alan, S. (2023). Çağatay Türkçesi dönemi eserlerinde değerli taşlar. *TUDED*, 63(1), 37-60.

<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1160627>

EXTENDED ABSTRACT

Precious stones have attracted the attention of mankind because of their properties such as colors, shapes, fascinating images and appearance, as well as their use for protection, decoration, representation of social status, as accessories for mental and physical healing, determining social status, etc. Today, these stones still continue to have a great importance in people's lives.

Precious stones have been used as messages that are desired to be given to people who assimilate the same culture by serving as an intermediary between gods and humans, showing depictions through jewelry made with these stones, making jewelry from certain materials and stones, and wearing jewelry on the body/clothing in certain ways. In Western literature, the healing powers of precious stones were first attributed to the Greeks, who provided information about the physical properties of precious stones such as their colors, transparencies, brilliance levels, breakage [splitting] points, hardness levels, and density, as well as their medical value. This interest and effort shown toward precious stones that have been shaped, cut, carved, and/or polished to increase their natural beauty has been reflected not only in the physical dimension but also in terms of written works. These works are known as *Cevhername* in Turkish and contain information about, how precious stones form, and what geography they are found in, as well as their colors, types, benefits, and value and how to store them. The majority of these works are in prose, with very few examples occurring in verse. *Cevhernames* are known as lapidaries in English (*lapidaire* in French), which is a term derived from the Latin lapis meaning stone.

Precious stones have not only attracted great attention in the West (especially in the Greek and Roman periods), but have also been cherished in the Islamic geography. Starting in the 8th century CE, Muslims translated all sorts of scientific works into their own language that had been previously written on stones and metals. During this period, they were in contact with Western civilizations and in the 9th century benefitted from the works of such Greek authors as Socrates, Bolos Democritus, and Galen of Pergamon. *Kitāb al-Ahjār* [Book of Stones] and *Kitab Sırr al-Asrar* [Book of the Secret of Secrets] appear as two important ore-books that give information about precious stones. In the following centuries, the most outstanding works on precious, semi-precious, and non-precious stones were written by al-Bîrûnî and İbn Sînâ. During the Ottoman Period, the first researcher known to be interested in the science of ore was Muhammed ibn Mahmud al-Shirvani, who lived in the first half of the 15th century and was mostly known for his medicine studies. Al-Shirvani also wrote two works on precious stones. The first of these is the work called *Cevhername*, which consists of an introduction and twenty-five chapters. The second is called *Tuhfe-i Muradi*, which is an expanded form of the ore-book and consists of an introduction and thirty-two chapters. Chagatai Turkish works are also found regarding precious stones and their usage, which shows these stones to have maintained their importance in every period. Many valuable works are found such as Ali-Shir Nava'i's booklets *Tarixi Anbiya va Xukam*, *Tarixi Muluki Ajam*, and *Munshaot*; the *Diwan of Shibān Khan*; and Abu al-Ghazi Bahadur Khan's *Shajara-i Tarakima*. These works mention the names of precious stones both metaphorically and with their basic meanings. When

considering these scanned works, the results of the study have divided stones into precious and semi-precious stones and examined diamonds, rubies, and emeralds under the heading of precious stones. All other stones being less valuable are thus categorized under the heading of semi-precious stones.

By examining works from this period, it is found that other words were used for precious stones, such as *bīcāde*, *behremān*, *behremen*, *titiḡ*, and *yaḡut* for *ruby*; *almās* and *elmās* for *diamond*; and *zūmūrrūd* for *emerald*; and for semi-precious stones, words such as *firūze* for *turquoise*; *kāhrübā*, *kehrābe*, *kehrubā*, *kehrübā*, and *kehrübā(y)* for *amber*; ‘*akīḡ* and ‘*aḡīḡ* for *agate*, *lāceverd* for *lapis lazuli*; *la'l* for *garnet*; *ḡār*, *incü*, *inçi*, *inçü*, *lü'lü'*, *lülü*, *mōti*, *mürvārid*, *subusun*, *üncü*, *ünçi*, *ünçü*, *yencü*, *yinçü*, and *yünçü* for *pearl*; *cada*, *cedde*, *şedde*, *yada*, *yede*, and *yeşm* for *jade (nephrite)*; *zeberced* for *chrysolite*; *perpi* for *snake-stone*; and *mercān* and *sitük* for *coral*. In addition, current research presents examples from couplets written about stones along with some information regarding the benefits and usage areas of stones within the sources.

Giriş

İnsanlığın varoluşundan beri gerek kutsallık gerek koruma gerekse süs, ziynet görevi atfedilen değerli taşlar toplum hayatında önemli rol üstlenmiştir. *Cevâhir*, *cevher*, *çerew*, *gevher*, *güher* gibi çeşitli adlarla anılan değerli taşlardan kutsal kitaplarda da bahsedilmiş; Kur'an-ı Kerim'de değerli taşlar, özellikle cennet, huri ve gılman tasvirlerinde kullanılmıştır. Zamanla bu taşların toplum hayatında fazlaca yer alması nedeniyle değerli taşlar incelenmeye başlanmış ve bununla alakalı eserler ortaya konmuştur. Değerli taşlar hakkında çeşitli bilgilerin ve inanışların yer aldığı kitaplara *cevher-nâme*, *cevâhir-nâme* adı verilmektedir. Günümüzde bilinen ilk Türkçe *cevâhir-nâme*, Osmanlı Devletinin ilm-i cevâhir alanında eser vermiş ilk ve en önemli âlimi 15. yüzyılda yaşamış Muhammed bin Mahmûd-ı Şîrvânî'nin H.831/M.1427'de tamamlayarak II. Murad ve Fatih dönemleri emirlerinden Umur Bey'e sunduğu "Cevhernâme"sidir.¹ Türkçenin seyrine bakıldığında değerli taşlar bu dönemlerin başlangıcından günümüze değin tapınma, şifalandırma, büyü ve sihir, uğur getirme vb. vasıflara sahip olmuş ve dönem eserlerinde kullanılmıştır. Eski Uygur Türkçesinde mücevher anlamında *erdini* << Skt. *ratna* "mücevher, değerli taş, değerli şey"; "mücevher" (bk. Mo. *erdeni*) (Wilkens, 2021, s. 112b), *gohar* "mücevher" (Wilkens, 2021, s. 274a), *mani* < Skt. *mañi* "değerli taş, mücevher (s./bk. Mo. *mañi*)" (Wilkens, 2021: 466b), *radna* < Skt. *ratna* "mücevher (bk. Mo. *radna*)" (Wilkens, 2021, s. 567a), *r(a)tni* < Skt. *ratna* "mücevher" (Wilkens, 2021, s. 569a), *adityagarbe* << Skt. *edityagarbha* "bir mücevher" (Wilkens, 2021, s.13a), *brahmamani* << Skt. *brahmanañi* "bir mücevher" (Wilkens, 2021, s. 194a), *çoturaz* << Skt. *çyotîrasa* "bir mücevher" (Wilkens, 2021, s. 239a), *kodirek* "bir mücevher (bk. Skt. *koñîra*)" (Wilkens, 2021, s. 388b), *sandanak* << Skt. *saṃdhānaka* "bir mücevher" (Wilkens, 2021, s. 580b), *utakaprasat* << Skt. *udakaprasāda* "bulanık suyu temizleyen bir mücevherin adı (bk. *Pāli udakappasādaka*)" (Wilkens, 2021, s. 806a) kelimelerine rastlanmış; kelimelerin dönem itibarıyla kullanım çeşitlilikleri saptanmıştır. Bununla birlikte yine aynı dönemde "necef taşı" anlamına gelen *sparir* < Skt. *sphaṭika* ~ *sphaṭika* "necef taşı" (bk. Mo. *isburir*) (Wilkens, 2021, s. 624b), *şal* < Tib. *şel* "necef taşı" (bk. Mo. şil) (Wilkens, 2021, s. 642b), *şutse* < Çin. *shui jing* "necef taşı" (Wilkens, 2021, s. 658a), *yürün sparir erdini* "necef taşı" (Wilkens, 2021, s. 926a), "ay taşı" anlamına gelen *suryakant* ~ *suryak(a)nt* << Skt. *sūryakānta* "ay taşı" (Wilkens, 2021, s. 632b), "lüle taşı" anlamına gelen *taloy köpüki* "lüle taşı" (Wilkens, 2021, s. 666b), "kuvars taşı" anlamına gelen *amuli* << Skt. *amala* "saf kuvars (dağ kristali)", *amuli yinçü* "saf kuvarstan inci, saf kuvars inci" (Wilkens, 2021, s. 46a) ve yarı kıymetli bir taş anlamına gelen *batu* "bir yarı kıymetli taşın adı" (Wilkens, 2021, s. 151a) kelimeleri de taş cinsini belirtmek amacıyla kullanılmıştır. Karahanlı Türkçesinde *e/étig* "ziynet, mücevher" (TİEM 73 196v/7, Rylands 30/36b2), *gevher* (<F.) "cevher, mücevher" (KB 3438, TİEM 73 360v/2, Rylands 36/51b2), *güher* "gevher, cevher, mücevher" (KB 4395, AH 490), Harezmi Türkçesinde *cevâhir* (<A.ç.) "cevher, değerli taşlar, kıymetli taşlar" (KE 140v/20, MM 385/2, HŞ 4091), *cevher* (<F.) "cevher, kıymetli taş" (KE 249v/10, HŞ 4670), *gevher* (<F.) "değerli taş, mücevher" (KE 74v/16, ME 80/5, HŞ 509), *güher* (<F.) "mücevher, inci" (NF 216/10, HŞ 1349) kelimeleri kullanılmıştır. Harezmi Türkçesinde

1 Kaleme alınan diğer *cevher-nâmeler* için ayrıca bk. Yılmaz, 2008; Demir ve Kılıç, 2003; Argunşah, 1999.

ruhām taşı “mermer, mermer taşı” (KE 62v/7) gibi kullanımlar da aşağıda bahsedeceğimiz değerli taşlar dışında adları zikredilen değerli taşlardır. Çağatay Türkçesine gelindiğinde ise *cevher*, kıymetli taş anlamına gelen kelimeler şu şekildedir:

cevāhīr (<A.ç.) “cevherler, özler, kıymetli taşlar” GT 52/7; LD 3/25, 264/4; TMA 722a/25, 731a/25, 733a/22 vd.; TEH 701b/18, 705a/20, 710b/15 vd.; MÜN 722a/25, 731b/6, 785a/13 vd.; YED 433; FK 98/3, ŞHD 30a/6, 108a/1, 167b/12 vd.; MK 17b/2, 67b/1; LM 2209; *cevāhīr* BN 124b/9, 285b/5, 290a/9 vd.; GD 127/3, 219/2, 232/4; MSD 123

*la’l u cevāhīr saçtılar şeh hızmətide, men dağı
kiltürdüm uş söz gevherin kim özi özge kân irür* (MSD 123)

*itip elṭāf envārını zāhīr
saçıp eṣ’ār bahrindin cevāhīr* (YED 433)

cevher (<A.) “değerli taş” BV 458/1, 489/4, 539/4 vd.; BD 4/163; GT 19/11, 15/8, 68/10 vd.; HBD 31/3, 35/6; LD 38/3, 92/3, 127/3 vd.; ÇFK 3b/20; TMA 726b/1; MÜN 799b/11; FK 22/1, 96/10, 265/1 vd.; MK 17a/6, 44b/6, 54a/9 vd.; LM 279, 301; GD 101/1, 194/3, 229/5, ŞHD 59b/3, 109a/11, 117a/9 vd.; MSD 257

*cilve-i kaddīn körüp serv-i revandın kim disün
cevher-i la’līḡ barında naqd-i cāndın kim disün* (BV 458/1)

*noḡṭa-i mevḡūm irür aḡzıḡ n’itip kām isteyin
kim temettu’ kesb kıldı cevher-i nā-yābdın* (BV 489/4)

*aytsam hoştur köñül bāḡı giyāh-ı mihr ile
dīr ki bu cevherni Tiḡri birmemiş puladıma* (BV 539/4)

çerew (<T.) Değerli taş, mücevher OSTN III/1966; *çerev* DTO 283; *carav* BN 268b/5, 259a/10

yana ba’zı cevher ve çerewni hem yaşurun çıkara durḡan bolsa “Yine bazı cevher ve kıymetli taşları gizlice çıkaran olsa.” (OSTN III/1966)

gevher (<F.) “cevher, inci, değerli taş krş. *güher*” BV 5/3, 180/1, 251/3 vd.; MSD 29, 123, 144 vd.; GT 12/11, 63/13, 78/11 vd.; HBD 150/5, LD 199/3, 230/6, 298/6 vd.; TMA 722a/21, 722b/5, 731a/24; MÜN 786a/14, 786b/23, 787b/10 vd.; YED 183, 435, 864 vd.; FK 10/1, 233/6, 68/1 vd.; ŞHD 19a/13, 25a/11, 30a/7 vd., MK 37b/12, 49a/9, 49a/12 vd.; LM 39, 276, 685vd.; BD 36/4, 55/1

*naqd-i cān çıkḡanda imān gevherin köñlümge sal
ilyegil cāndın cüda līk itme imāndın cüda* (BV 5/3)

*müdde 'î körmek tiler külgende tişij gevherin
körmes ol dür yığlayu közleri 'ummān bolmağan (LD 199/3)*

*asılmamış kulağında yüz üzre gevherler
ki ayrılıptur ol ot şu 'lesidin aḥkerler (BV 180/1)*

*ḳamerniḳ ikki yanında Süheyl ü Zühre kibi
körünür ikki kulağında dürr ü gevher hoş (BV 251/3)*

güher (<F.) “cevher, elmas, değerli taş krş. *gevher*” BV 97/3, MSD 78, 649; GT 184/4, 184/6, 184/10 vd.; HBD 32/3; LD 35/9, 92/3, 106/3 vd.; TMA 733a/24; MÜN 796a/21; YED 5, 430, 875; FK 377/5, 435/3; ŞHD 105b/7, 123a/7, 147a/2 vd.; MK 91b/3; LM 371, 639, 2812 vd.; *gōhar* GD 66/1, 110/7, 226/1 vd.; *guhār* GD 48/6

*la 'lıj bile tişijni çu kördüm, ravān dedim
durc-ī 'aḳıḳ kör ki ne durr ü guhar ḳuçar (GD 48/6)*

*yığlama iy köz kim ol bolgusıdur mihman
ger saçar sin yüz güher ol gevher-i yektāğa saç (BV 97/3)*

*her ḳaçan la 'lıj tabassum ḳılsa, şekker saçılır
çün takallumdın dam ursa, durr u gōhar saçılır (GD 66/1)*

1. Değerli Taşlar ve Çeşitleri

1.1. Yakut

Eski Uygur Türkçesinde *indranil* < Skt. *indranīla* “safir, yakut, zümrüt” (bk. Mo. *indiranil*, *indr-a-nila*) (Wilkens, 2021, s. 307a), *kızıl yinçü* “yakut” (Wilkens, 2021, s. 377b), *kişuk* << Skt. *kiṃśuka* “kırmızı değerli bir taş (çoğunlukla yakut)” (Wilkens, 2021, s. 382a), *lal-nal* “lal (yakut taşı)” (Wilkens, 2021, s. 450), *mahanil* << Skt. *mahānīla* “gök yakut, safir” (bk. Mo. *maqanila*) (Wilkens, 2021, s. 461b), *patmarag* ~ *p(a)tmaraḡ* << Skt. *padmarāga* “bir mücevherin adı (yakut)” (Wilkens, 2021, s. 554b), Karahanlı Türkçesinde *yaḳut* (<A.) “yakut” (KB 4395), *yāḳūt* “değerli süs taşı” (TİEM 73 393r/1), Harezmi Türkçesinde *gevher -i şeb çerāḡ* “gece parlayan yakut” (KE 176v/14), *la 'l-i bedehşān* “bedehşan yakutu” (HŞ 428), *la 'l-i şāh* “şahlık yakutu” (HŞ 1541), *yāḳūt* (<A.) “yakut” (NF 272/12, KE 148v/19, HKT 510a/5, HŞ 2369) biçimlerinde kullanılan yakut taşını üzerinde bulunduran kişi halkın gözüne heybetli ve şirin görünür. Kızıl yakutu yüzük kaşında veya muskada taşıyanlarda veba illeti, susama ve yıldırım çarpması görülmez (Yılmaz, 2008, s. 60). Çağatay Türkçesinde *bīcāde*, *behremān*, *titiḡ* ve *yāḳūt* kelimeleri “yakut” anlamına gelecek şekilde dönem eserlerinde tanıklanmıştır.

bīcāde (<F.) “bir tür kırmızı yakut, değerli bir taş” FethK 4073², OSTN II 1684
hamāyil dağı tīđi bīcāde dik
kol içre sinānı gēlib hāde dik (FethK 4073)

behremān (<F.) “bir çeşit kırmızı yakut krş. *behremen*” TMA 729b/15
ķubād oldı çün milk ūzre ķahramān
ķalāyıkķa andın idi behremān (TMA 729b/15)

behremen (<F.) “bir çeşit kırmızı yakut krş. *behremān*” HBD 95/4
zūlf-i zūnnārını sūdrep cilve-sāz ol iy şanem
yūz tūmen ‘ābidni her sarı behremen iylegil (HBD 95/4)

titiğ (<T.) “yakut” OSTN III/1391; DTO 253; ŞSL 131a
titiğ “kıymetli parça; yakut” (DTO 253); *titeğ* “mücevher, zī-kıymet taş la‘l, yaķūt, zūmrūd
kibi” (ŞSL 131a)

yāķūt (<A.) “deđerli, süs taşı, yakut” BV 131/5, 161/5, 354/4 vd.; GT 68/10; HBD 14/6,
76/4, 105/3; LD 654, 789; YED 431, 552; ŞT 78a/16; FK 128/7, 634/3, 689/43 vd.; ŞHD
129b/6, 153b/8, 172a/3 vd.; LM 2935; GD 66/5, 113/2, 131/5

üzüldi ilge reyhān rengidin ķut
haķın sandūk içinde saldı yāķūt (YED 552)

ayta alman la ‘lije yāķūt oķşar kim anığ
hem üçüklük řa ‘mı hem cān-baķşlık āsāri yoķ (HBD 76/4)

āteşin nivün irür la ‘l ü müfferih yāķūt
bāde-i ‘işk eger ķılmadı ķan içre nüfüz (BV 131/5)

lebide nuķ u nuķıda letāfet kör ki ni yaņlıđ
sudur yāķūt ara müdđam hayāt ol su ara mużmer (BV 161/5)

āhım andaķdur li la ‘liş şevkıdın bir ķaķre ķan
töксе köz yāķūt dik bađlandurur berdi anığ (BV 354/4)

2 Kelime, madde başı alman *hāde* “gemi küreği” kelimesi için verilen örnekte geçmektedir.

1.2 Elmas

Eski Uygur Türkçesinde *vaşır*³ < Skt. *vajra* “elmas, Vajra”, *v(a)jir* < Skt. *vajra* “elmas, Vajra”, *vijir* < Skt. *vajra* “elmas, Vajra”, Harezmi Türkçesinde *elmās* (<Yun.)⁴ “kıymetli taş, elmas” (HŞ 1651) biçiminde tanıklanan elmas sertliği, dayanıklılığı, ışığı kırma özelliği nedeniyle kılıç, kadeh, hançer, ayna gibi eşyaların yapımında sıklıkla kullanılır. Elması üzerinde taşıyan kimseler insanların gözüne aziz ve yüce görünürler. Ayrıca elmas müzmin illetleri, özellikle baras (alaca hastalığı), cüzâm (cüz zam, Hansen hastalığı), sar’ (sara) ve mâlihulyâyı (kara sevda, melânkoli) defeder (Kutlar, 2003, s. 125a). Çağatay Türkçesine geldiğinde ise kelimeye *almās* ve *elmās* “elmas” biçimlerinde dönem eserlerinde rastlanmıştır.

almās (<Ar.) “elmas” BN 268b/6

Öz rızālārı bile qalın cavāhur u carāv Humāyūnga pīṣkeṣ kılurlar. Bu cumladın bir şuhratī almās ēdi, kim Sulṭān ‘Alāu ‘d-dīn kēltürgen ēkendür. (BN 268b/6-7)

elmās (<Ar.) “kıymetli taş, elmas” TEH 711b/3; YED 63; ŞHD 118a/2, 118a/11; BD 98/3
ger şikestim bolsa süst ağıyārdın ta ‘n itmeñiz
kim şikestiğa sebeb elmāsniñ bardur raşāş (BD 98/3)

qılıçı iş küni tilin uzatıp
yitip elmāsını la ‘l içre qatıp (YED 63)

1.3. Zümrüt

Eski Uygur Türkçesinde *indranil* < Skt. *indranīla* “safir, yakut, zümrüt” (bk. Mo. *indiranil*, *indr-a-nila*) (Wilkens, 2021, s. 307a), *m(a)hamani* ~ *mahamani* << Skt. *mahāmañi* “zümrüt” (Wilkens, 2021, s. 460b), *markat* ~ *m(a)rk(a)t* < Skt. *marakata* “zümrüt” (bk. Mo. *maryad*, *margad*), Harezmi Türkçesinde *zümerred* (<A.) “zümrüt” (NF 37/16) ve *zümürrüd* (<A.) “zümrüt” (HŞ 601) biçimlerinde tanıklanan zümrüt kem gözden, devden ve periden korur. Yüreklere kuvvetlendirir, kederi, sıkıntıyı giderir. Böbrek rahatsızlıklarına, sara hastalığına ve melankoliye iyi geldiğine inanılmaktadır. Melankoliye iyi gelmesinin nedeni ise bu taşın bakan kimselerin gözünün nurla, gönlünün sevinçle dolmasıdır (Yılmaz, 2008, s. 71-72). Ayrıca her türlü zehirli hayvan sokmalarında tedavi amacıyla zümrüt ezilip toz hâline getirilerek hastaya içirilir (Toprak, 2017, s. 103). Kelime, Çağatay Türkçesinde ise *zümürrüd* “zümrüt” biçiminde dönem eserlerinde tanıklanmıştır.

zümürrüd (<A.) “zümrüt; koyu yeşil” BV 281/2, 384/1; GT 7/10, MSD 329; HBD 166/1; LD 5/22; MÜN 798b/27; ŞT 78a/17; FK 128/6, 128/1-9, 584/7
şıbhātu ‘llāh fi ‘lidür kim qaṭ ‘-ı nesl-i ḥaṣm üçün

3 Ayrıca bk. *v(a)çar*, *v(a)çir*, ¹*v(a)çira*.

4 Devellioğlu (2007, s. 216) kelimenin Yunanca *adamas* sözcüğünden Arapça ve Farsçaya *elmās* biçiminde geçtiğini ifade ederken Ünlü (2021, s. 170a) de kelimenin kökenini Yunanca vermektedir.

Ol zümürrüd tig kılıçnuñ öngi bolmuş sedd-i āb (LD 5/22)

*haṭṭını kördik leb üzre ger zümürrüd haṭ kişī
körmedi la'l üzre şingerf üze zengār haṭ (BV 281/2)*

*bolur çü şebnemini körse sebzesi üzre
hacil, zümürrüd üze bolsa lü 'lü'-i lālā (MSD 329)*

*gūyā leb ü haṭṭınıñı tarḥ itkende nakḳāş-ı ezel
şingerf ü zengār ornıǵa la'l ü zümürrüd kıldı cel (BV 384/1)*

2. Yarı Değerli Taşlar ve Çeşitleri

2.1. Firuze (Turkuaz)

Eski Uygur Türkçesinde *çaç~çaş* “firuze, turkuaz” (bk. Mo. *çaş*; krş. Çin. *che qu*; sedef) (Wilkens, 2021, s. 215a), Karahanlı Türkçesinde *çeş* “peruze, firuze” ve *but* “değerli ve büyük peruze” (DankKelly, C. II, s. 5), Harezmi Türkçesinde *çeş* “firuze taşı” (İML 178) ve *pīruze* (<F.) “mavi renkli değerli süs taşı” (HŞ 2012) anlamına gelen firuzenin diğer isimleri arasında *atlı tılsım, ferruh, hacrū 'l-ayn, hacrū 'l-galebe, hacrū 'l-mā, talih taşı, Türk taşı* ve *turkuaz* sayılabilir (Kutlar, 2007, s. 374). Firuze taşı dönemler boyunca sadece süs eşyası olarak kullanılmamıştır. Bu taş bakmanın uğur getirdiği düşünüldüğünden aynı zamanda mübarek bir taş olarak da görülmüştür. Taşı üzerinde taşıyan kişinin Allah'ın inayetiyle düşmanlarına üstün geleceğine, herkesin gözünde saygınlık kazanacağına, ömrünün uzayacağına inanılmıştır (Kutlar, 2003, s. 124b-126a). Bu nedenle firuze taşı taç, yüzük kaşı, tavla, satranç, kaşık, kadeh, kâse gibi birçok nesnenin yapımda ağırlıklı olarak kullanılır. Kelimenin kullanımına Çağatay Türkçesinde *fīrūze* “Nişabur'da çıkan açık mavi renkli ve değerli bir yüzük taşı” biçiminde rastlanmıştır.

fīrūze (<F.) “Nişabur'da çıkan açık mavi renkli ve değerli bir yüzük taşı” MÜN; 798b/27; ŞT 78a/17; FK 265/1, 689/131

la'l u yāḳūt ve zümürrüd ve fīrūze ve dürr birlen muraşşa ' kıldurdu (ŞT 78a/17)

*ve ri 'āyetiñni evlād mānend belki ekbād-peyvend mer 'ī tutmağım şāh u gedā allıda vāzih
ve yahşı yaman qaşıda lāyih boldı ammā dostlarım naşīḥat yüzidin iş 'ār kılurlar irdi kim ḥar-
mühre tācǵa tikilgen bile fīrūze bolmaydur (MÜN 798b/26-27)*

2.2. Kehribar

Eski Uygur Türkçesinde *hupık* < Çin. *hu po* “kehribar, kehribar taşı” (bk. Mo. *quba(n)*) (Wilkens, 2021, s. 283b) biçiminde tanıklanan kelimenin aynı anlama gelen çeşitli kullanımlarına Karahanlı ve Harezmi Türkçesi eserlerinde rastlanmamıştır. Sarılık olan kişiler boyunlarına

kehribar kolye takarlarsa hastalıktan halas olurlar. Bu duruma Ali Şîr Nevâyî'nin *Fevâ'idü'l Kiber* adlı eserinde “Ey sâkî, ayrılığın sonbaharında sarılık oldum. Her damlası bir kehribar olan sarı şarap nerede?” (FK 40/1) beytiyle de şahit oluruz. Bunun yanı sıra nazarın zararını en aza indiren kehribar; ağırlıklı olarak süs eşyası, mühür, düğme, tespih vb. gibi nesnelere yapımda kullanılır (Yeşilbağ, 2019, s. 700). Çağatay Türkçesinde kelime *kährübā*, *kehrābe*, *kehrubā*, *kehrübā*, *kehrübā(y)* biçimlerinde “kehribar” anlamına gelecek şekilde kullanılmıştır.

kährübā (<F.) “kehribar” BV 38/2

yüz semendi ayağığa koyarım

mişl geh bergdür ü kährübā (BV 38/2)

kehrābe (<F.) “kehribar” ŞHD 53a/2

nergis közünnüñ fitnesi kâfir nehengdin kim ziyād

la 'l-i Bedağşān derdidin yüzüm 'aceb kehrābedür (ŞHD 53a/2)

kehrubā (<F.) “samankapan krş. *kehrübā(y)*, *kährübā*” HBD 21/6

sakiyā bu kehrubā dik yüzge meydin güne bir

kim salur cānım ara ot bir lebi mey-gün yigit (HBD 21/6)

kehrübā (<F.) “samankapan, kehribar krş. *kehrubā*, *kährübā*” BV 225/5, 407/3; FK 40/1; ŞHD 128a/5; LM 802; YED 642

Sarığ ağırık boldum iy sâkî hāzān-ı hecr ara

Qanı aşfar mey ki bar her qatresi bir kehrübā (FK 40/1)

eşk ötkünçe yüzümdin kehrübā rengi tutar

sunı hergiz za 'ferān bu nev' rengin iyemes (BV 225/5)

perişān köñlige ağız siver cān

sirişki kehrübā üstine mercān (YED 642)

yolıda bes ki koydum çihre sançılğan has u hāşāk

samanlar bil ki çikmiş kehrübā dik çihre-i zerdim (BV 407/3)

ay kehrübā ma 'mür itey köp dürr ü mercānlar töküp

ol dilberniñ derdi bile otğa yanar-mın her zamān (ŞHD 128a/5)

kehrübā(y) (<F.) “kehribar taşı, samankapan krş. *kehrubā*, *kährübā*, *kehrübā*” LD 6/21

kitip irdi tönğüp mīrzā bile 'abdu 'l-latīf özdin

bu gāmdın kehrübā üzre töküp yāğūt-ı rümmānı (LD 6/21)

2.3. Akik

Eski Uygur Türkçesinde *şişir* < Çin. *se se* “akik taşı” (Wilkens, 2021, s. 654a), *sui dié musāragalya* ‘akik’, *mānāo aśmagarbha* ‘bir çeşit akik’ten oluşan (Tokyürek, 2019, s. 504), Harezmi Türkçesinde ‘*aķiķ* (<A.) “akik, bir tür değerli taş” (KE 50v/8, HŞ 3379), *cez*’ (<A.) “damarlı akik, göz boncuğu” (KE 147v/9) biçimlerinde kullanımı tanıklanan akik taşı kolye, yüzük, tespih gibi süs eşyası yapımında ağırlıklı olarak kullanılır. Vücuda temas ettiği sürece yürek ferahlığına sebebiyet verdiği inandırılır (Kırbıyık, 2007, s. 62). Yılmaz’ın (2008, s. 102-104) ifadesine göre Hz. Peygamber’in yüzüğünün akik kaşlı olduğuna inanılması sebebiyle akik Müslümanlar tarafından kutsal bir taş kabul edilir. Ayrıca akik taşının insan ruhuna olumlu yönde etki ettiği, kalbi kuvvetlendirdiği, hafakanı giderdiği, sürme gibi göze çekildiğinde gözü güçlendirdiği, kirpikleri güzelleştirdiği, ağız kokusunu ortadan kaldırdığı bilinmektedir. Kelime, Çağatay Türkçesinde ise “*akīķ* “kırmızı renkli değerli taş” anlamına gelecek biçiminde dönem eserlerinde tanıklanmıştır.

‘*akīķ* (<A.) “kırmızı renkli değerli taş” BV 256/3, 659/41; BD 100/2; MSD 626, 675, 772 vd.; LD 86/1, 95/5, 106/3 vd.; FK 634/3, 666/1; ‘*aķiķ* GD 48/6, 110/5, 210/3; ŞHD 37b/10, 89a/5, 184b/2

*körgeli la’luj ‘aķiķin köñlüm ol yan tartadur
bu yaman enişeligni gūyiyā kan tartadur* (LD 86/1)

*tola gevher ‘aķiķin hoşkasıdın bahr-ı eşkim kör
ki kök encüm bile dürlük şadef dik ka’riğa yatmış* (BV 256/3)

*ol dürc-i ‘aķiķ ü la’l-i sīr-āb
cez’ımdın aķızdılar dür-i nāb* (BV 659/41)

*tekellüm iyleride tili vü tişi vü lebi
biri ‘aķiķ ü biri inçü vü biri mercān* (BV 659/41)

*la’luj bile tişiñni çu kördüm, ravān dedim
durr-ī ‘aķiķ kör ki ne durr ü guhar kuçar* (GD 48/6)

2.4. Lacvert (Lapis Lazuli)

Eski Uygur Türkçesinde *kök vaiduri* “mavi beril (akvamarin), lacivert taşı, lazurit”, *kök vaiduri erdini* “mavi beril (akvamarin), lacivert taşı, lazurit” (Wilkens, 2021, s. 401a), *rajav(a) rt ~ r(a)jav(a)rt*⁵ < Skt. *rājā-varta* “lacivert taşı, lazurit” (krş. Mo. *rasivar*, *rasivard*, *raşivard*, *rasivar-un*) (Wilkens, 2021, s. 569b), *rajvit* < Skt. *rājāvarta* lacivert taşı (Wilkens, 2021, s. 569b), *vaiduri* << Skt. *vaidūrya* “beril, lacivert taşı, lazurit” (bk. Mo. *baidur*, *baiduri*, *baiduriy-a*, *bayiduriy-a*, *biduri*, *vaiduri*, *viduri*, *viiduriy-e*) (Wilkens, 2021, s. 837b-838a),

5 Ayrıca bk. *rajav(a)rt*, *r(a)jvart*.

qiu li vaidūrya ‘lacivert taşı’ (Tokyürek, 2019, s. 504) biçimlerinde tanıklanan bu taşı taşıyan kimse sevda illetinden kaynaklanan melankoli ve astımdan kurtulur. Halk gözüne daima şirin ve aziz görünür (Kutlar, 2003, s. 126b). Ayrıca kanı temizler ve çocuklara takılırsa çocuklar korkmaz (Yılmaz, 2008, s. 109). Kelime, Çağatay Türkçesinde *lāceverd* “lacivert, koyu mavi renkte değerli bir süs taşı” biçiminde *Bedāyi ‘u ‘l-Vasaʔ* adlı eserde tanıklanmıştır.

lāceverd⁶ (<A.) “lacivert, koyu mavi renkte değerli bir süs taşı” BV 120/1
bu ki her yandın kökertiptür yüzümni kâc-ı derd
cism öyi tākını altun birle kıldım lāceverd (BV 120/1)

2.5. Lal

Seylan taşı olarak da bilinen *lal* kelimesinin İbraniceden *lāl* biçiminde Farsçaya, oradan da Arapçaya geçtiği düşünülmektedir. Önceki devirlerden beri kemer, gerdanlık, yüzük, küpe, kadeh, hokka vb. eşya yapımı ile cilt süslemelerinde kullanılan lal taşının (Pala, 2003, s. 69) kederi ve sıkıntıyı giderdiğine inanılmaktadır. Bununla birlikte lal taşıyan kimse insanların gözünde saygın olur. Kâbus görmez ve uykusunda ihtilam olmaz. Lal, un ufak edilip müferrihâtn (ferahlık veren ilaçların) içine karıştırılıp yenilirse yiyen kişiye sıhhat ve ferahlık verir (Kutlar, 2003, s. 125b). Kelimenin kullanımına Eski Uygur Türkçesinde *lal-nal* “lal (Yakut taşı)” (Wilkens, 2021, s. 450b) Harezmi ve Çağatay Türkçesinde *la ‘l* “kırmızı değerli bir taş” (KE 65v/9, HŞ 2699) biçiminde dönem eserlerinde rastlanmıştır.

la ‘l⁷ (<A.) “lal, kırmızı renkte değerli bir taş” BV 30/5, 384/1, 741/2 vd.; HBD 10/4, 18/2, 130/3 vd.; LD 38/5, 41/1, 339/5 vd.; MÜN 784a/2, 791b/10, 794b/5 vd.; YED 63, 190, 529 vd.; ŞT 78a/16; FK 21/3, 29/3, 36/4 vd.; ŞHD 49b/3, 104a/11, 155a/9 vd.; MK 73b/7, 83b/10; LM 781, 839, 1087 vd.; GD 7/3, 35/2, 217/7 vd.

iy köz yüzige baq dağı nūr u şafāni kör
la ‘l-ı lebinde hasta köñülge şifāni kör (LD 41/1)

yāreğa tañğan mamuğlardın bolup başımğa tāc
la ‘l ü yākūt iylemiş ol tācğa zīver yara (BV 30/5)

gūyā leb ü haññını tarh itkende nakqāş-ı ezel
şingerf ü zengār ornığa la ‘l ü zümürrüd kıldı cel (BV 384/1)

saççalı mähim ayağığa sipihr
köz yaşımnuñ la ‘l ü dürrin taşı dik (BV 741/2)

6 Kelime GT 115/7, LM 228 ve ŞHD 14a/4, 141b/13, 154a/5’te de geçmekte olup ‘lacivert, koyu mavi’ anlamına gelecek şekilde kullanıldığından buraya dâhil edilmemiştir.

7 Kelime BD 12/4, 36/1, 57/2 vd.de de geçmekte olup ‘dudak’ anlamına gelecek şekilde kullanıldığından buraya dâhil edilmemiştir.

2.6. İnci

Orhon Türkçesinde inci kelimesi *yinçü* biçiminde yer adında kullanılmaktadır (KT G 3-4, BK K 3, KT D 39, T 44-45, KÇ 16)⁸. Eski Uygur Türkçesinde Skt. *saptaratna* denilen değerli taşlar arasında sayılan (Tokyürek, 2019, s. 504) inci için *monçuk* “boncuk, inci, mücevher (krş. Mo. *monçoγ, monçaγ*)” (Wilkens, 2021, s. 478a), *tana* “inci (s./bk. Mo. *tana*)” (Wilkens, 2021, s. 669b), *yinçü* < Çin. *zhen zhu* “inci” (Wilkens, 2021, s. 904a), Skt. *mañi* ‘kristal, inci’, *mañi ratna* ‘inci cevheri’, *cintāmañi* ‘bütün istekleri yerine getiren tılsımlı inci’, *chi zhū rohitamukta* ‘yakut rengi ya da kırmızı inci’ (Tokyürek, 2019, s. 504) kelimeleri kullanılmaktadır. Karahanlı Türkçesinde *cincü* “inci” (DLT, C I, s. 31-8, 417-15; C III, s. 30-24, 229-15), *erdini* (<Skt.) “iri inci” (DankKelly, C. I, s. 111, KB 3840), *yinçü* “inci” (DankKelly, C. I, s. 231, KB 5640, TİEM 73 319v/1, Rylands 36/51b2), *jinçü* “inci” (DankKelly, C. I, s. 210), *yünçü* “inci” (DLT, CIII, s. 279-6, KB 2935), Harezmi Türkçesinde *dür* (<A.) “inci” (HŞ 1540, KE 249v/13), *erdün* “inci” İML 180, *güher* (<F.) “mücevher, inci” (NF 216/10, HŞ 1349), *ķıran* “inci, ziynet eşyası” (MM 192/1)⁹, *yincü* “inci” (İML 181), *yinçü* “inci, inci gibi diş” (NF 57/1, KE 142v/4, ME 86/8, HKT 418a/9, HŞ 2778), *yünçi* “inci” (HŞ 2514), *yünçü* “inci” (HKT 511b/5, HŞ 2514) kullanımlarıyla tanıklanan inci deniz cevherlerinin en yücüsü, en değerlisi ve kıymetlisi olarak değerlendirilir (Yılmaz, 2008, s. 25). Ayrıca inciyi macunla karıştırarak yemek yahut suda bekletip suyunu içmek sevdadan kaynaklanan çarpıntıyı, korkuyu, melankoliyi ve iktidarsızlığı giderir. Mideyi ve kalbi kuvvetlendirir, kanı temizler, iç sıkıntısını gidererek gönlü ferahlatır (Toprak, 2017, s. 7). Çağatay Türkçesinde “inci” anlamına gelen kelimeler ise dönem eserlerinde *dür(r)*, *hār*, *incü*, *inçi*, *inçü*, *lü'lü*, *lülü*, *mōti*, *mürvārīd*, *subusun*, *üncü*, *ünçi*, *ünçü*, *yencü*, *yinçü*, *yünçü* biçimlerinde tanıklanmıştır.

dür(r) (<A.) “inci” BV 271/3, 352/3, 390/3 vd. BD 36/4, 90/2, 180/2 vd.; MSD 27, 484, 601 vd.; GT 63/12, 117/11, 210/1 vd.; HBD 8/2, 67/1, 115/2 vd.; MÜN 784b/3, 786a/14, 788a/12; YED 261, 404, 526 vd.; ŞT 78a/17; ŞHD 27b/13, 39a/9, 83b/10 vd.; MK 3a/9, 25a/5, 71b/6 vd.; LM 54, 260, 279 vd.; *dur* GD 48/6, 101/3, 147/2 vd.; *durar* GD 57/1

tışı vaşfida didim dür kibi yeksān elfāz
zülfi sevdāsı ara līk perīṣān elfāz (HBD 67/1)

la'luḡ bile tışıḡni çu kördüm, ravān dedim
durc-ī 'akīk kōr ki ne durr ū guhar kuçar (GD 48/6)

bolmayın ġarḡ-ı fenā istemegil gevher-i vaşl
dür tapılmas kişi tā bahrdā bolmas ġavvāş (BV 271/3)

şadḡa vācib bolsa iy köz ü köñül iyleş nişār
dür bile la'l allıġa bu bahr u kānumdın miniy (BV 352/3)

8 Ayrıca bk. Şirin User, H., 2010.

9 Kelimenin anlamı dizinde “kıyı, kenar” anlamına gelecek şekilde verirse de Ünlü’nün (2012, s. 318a) de belirttiği şekilde “inci, ziynet eşyası” biçiminde kullanılması beyitin anlamı açısından daha uygundur.

ay u kün ger vālideyn olsa ol eẓūn hūsn ara
‘ayb imes ikki şadefka dūr kibi ferzend bil (BV 390/3)

hār (<F.) “inci incü, inçü, yincü, yinçü, yünçü, ünçü, lülü, inçi, mürvārīd, lü’lü” GT 52/7
şalābetidin korķar mēn kim hāzinedeki altun kümiş oğrı cāsūsğa tuş bolmasa yā cevāhir
birle hār¹⁰ yawuzlarķa yolukup mēn vāraķāsız evār bolmayın yā kēce kündüz kiş kunduznı güye
yēp hısb otuda köymeyin dēp sizdin ‘ināyet kolup isti ānet tileyür mēn (GT 52/6-10)

Ayrıca aynı kelime “inci” anlamında yine Çağatay Türkçesi metinlerinden 17. yüzyıl şairi
Salahî’ye ait *Gül ü Bülbül* adlı mesnevide de geçmektedir. Çağatay Türkçesi metinlerinde çok
sık karşılaşılmayan bu kelimeye GT dışında bir metinde daha rastlanmıştır.

Kitab-ı hūb ayıtpdur ve-likin
Az ayıtpdur meger hār dip ve-likin (Bakırcı 2015: 166)

incü “inci krş. inçü, yincü, yinçü, yünçü, ünçü, lülü, hār, inçi, mürvārīd, lü’lü” ŞSL 63a
incü “dūr(r), lülü, mervārīd” (ŞSL 63a)

inçi inci ŞHD 141a/8
ķara közüñ ĵaraķları tutup bir bir ĵulaķların
kisip inçi basıp tamģa tōküp ĵanımnı yuymas mu (ŞHD 141a/8)

inçü “inci krş. incü, yincü, yinçü, yünçü, ünçü, lülü, hār, inçi, mürvārīd, lü’lü” AL 504;
BD 100/2; HBD 195/1; LD 63/5, 74/3, 95/5 vd.; FK 26/6, 157/3, 457/2 vd.; BV 241/5, 536/3,
542/5; GD 232/4; LM 286, 441, 3054

la’luñ güher-eşānlığını kördi söz içre
inçü bigin allıñda ĵulaķ tuttu revāndur (LD 74/3)

ģanımet aņla köz ü köñlüm eşk ile ĵanın
ki munça inçü vü la’l ilige baħr u kān birmes (BV 241/5)

lebiñ yakūtu içre ĵatre tir müdür yāhūd
tüşüptür dāne dāne inçü ikki la’l-i nāb içre (BV 542/5)

iy firāķıñdın közümnıñ yaş u ĵan tōkmek feni
kim irür hem la’l kānı inçüniñ hem maħzeni (HBD 195/1)

10 Kelime, yazma nüshada /h/ sesi ile yazılmıştır. “hı” ile yazılan *hār* Farsçada “a very hard stone” (Steingass, 1982: 437b) anlamına gelmektedir. “Güzel he” ile yazılan *hār* ise Farsça “a pearl” (Steingass, 1982: 1485b) anlamındadır. Bu nedenle imlâ *cevāhir birle hār* kullanım ve anlamına uygun olacak şekilde /h/ sesi tercih edilerek düzeltilmiştir.

lū'lū' (<A.) “inci krş. *incü, inçü, yincü, ünçü, hār, inçi, lülü, mürvārīd*” MSD 418; YED 500; ŞHD 39b/4, 143a/4, 143b/2 vd.

*bu ne hikmet turur bilmen özin körmey sivinmekdin
özin körmey atı çıkkān biri ‘ançā biri lū'lū’* (ŞHD 143a/4)

*tişim lülüsidin ol közi deryā
çıkarur mu felek yanlıg süreyyā* (YED 500)

*yüzüñ devrinde közlerim gehī la'l gehī lū'lū'
çıkarur, körse bu şan'at, uyalur baħr u kān, ey cān* (MSD 418)

lülü (<A.) “inci krş. *incü, inçü, yincü, ünçü, hār, inçi, lū'lū'*, *mürvārīd*” GT 133/10; *lülü* GD 80/3

*her kaçan kılsa tabassum la'l-i durpōşuñ seniñ
baħr-i 'ummāndın çıkıp lu'lū aña lālā bolur* (GD 80/3)

*saķınsadı ğavnāş yime sudaķı lōsı
hāşıl kıla bilgey-müdi lülüde behūsın* (GT 133/9-10)

mōti (<U.) “inci BD 500
*muckā ne hevā kuç heves-i mānik u mōti
faķr ehliġa bes bolġusıdur pāni vü rōti* (BD 500)

mürvārīd (<F.) “inci krş. *yünçü, inçü, incü, yinçü, hār, inçi, lū'lū', lülü*” ŞHD 153b/8, 167b/11

mürvārīd dānelerni la'l ve cevāhirni öz havşalasıge köre yüklegen faķır neteg kızley alur (ŞHD 167b/11-12)

subusun (<Mo.) İnci OSTN IV/789, DTO 351

üncü “inci krş. *inçü, yincü, yinçü, yünçü, ünçü, lülü, hār, inçi, mürvārīd, lū'lū'*” ŞSL 41b
üncü “incü, dür(r), merdārīd, lülü” (ŞSL 41b)

ünçi “inci krş. *üncü, yincü, ünçü, lülü, hār, inçi, lū'lū'*, *mürvārīd*” HBD 121/2, 121/3, 121/7 vd.

*mu'ciridür keh-keşān encümdür anıñ ünçisi
kөрmedi yüz köz bile gerdün munuñ dik bir kıran* (HBD 121/2)

*ünçidin ol şeddedür kim iyledi pā-māl anı
yā süreyyādur ayaġın öpkeli kilmiş revān* (HBD 121/3)

ünçü “inci krş. *inçü, yincü, üncü, lülü, hār, inçi, lü'lü'*, *mürvārīd*” AL 783
ünçü (< *yinçü* < *yen* + *cü* < Çin. *cen çu*) inçü demek durr ma'nāsına (AL 783)

yencü “inci” OSTN III 334

yinçü “inci krş. *yünçü, inçü, incü, lülü, hār, inçi, mürvārīd, lü'lü'*” MSD 94, 188, 523
ulusşa toy birür bolsañ koyup altun kümüş girde
muraşsa 'yinçüler birle felektin ikki h'ān kildi (MSD 94)

yünçü inci GT 117/8; ŞHD 47a/6
ağzın açıp baksa, kördi kim yünçü ermiş (GT 117/8)

bahār nisānları saçğan dāne kanı yünçü
tebessüm kııl yaşunmasun şadef ağzıñ içindendir (ŞHD 47a/7)

2.7. Perpi (Yılan Taşı, Serpantin)

Eski Türkçe dönemi eserlerinde tanıklanamayan kelime Orta Türkçe döneminde sadece Çağatay Türkçesinde Şeyh Süleymân Efendi'nin kaleme aldığı *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî* adlı eserde *perpi* “yılan taşı, serpantin” biçiminde tanıklanmıştır. Serpantin kelimesinin kökeni Fransızca'dır (< Fr. *serpentin*) ve bu taşın yaklaşık 20 çeşidi bulunmakta olup billur yüzeyi yılan derisini andırmaktadır. Tahminimizce *perpi* kelimesinin kökeni de serpentin kelimesinde olduğu gibi Fransızca'dır. Bu taş adını çıkarıldığı bölge olan Fransanın Languedoc-Roussillon bölgesinde Pyrénées-Orientales departmanındaki “Perpignan” şehrinden almaktadır.

perpi (<?) “yılan taşı, serpantin” ŞSL 95b
perpi “yılan taşı, cedvār-ı Hıtâyī” (ŞSL 95b)

2.8. Yeşim (Nefrit) Taşı

Eski Uygur Türkçesinde *gük* ~ *guk* < Çin. *yu* “yeşim, nefrit” (Wilkens, 2021, s. 276b), *kaş* “yeşim (taşı)” (bk. Mo. *qas, qaş*) (Wilkens, 2021, s. 341a), *lim* < Çin. *lin* “bir yeşim türü” (Wilkens, 2021, s. 454a), *loo* < Çin. *lang* “bir yeşim türü” (Wilkens, 2021, s. 455b), *yad taşı* “yağmur taşı” (Wilkens, 2021, s. 876b), Karahanlı Türkçesinde *yatla-* “yada taşı ile afsun yapmak” (DLT, CIII, s. 307-24), *yatlat-* “yada taşı ile okutmak” (DLT, CII, s. 355-5), Harezmi Türkçesinde *kaş* “(yüzük için) ön yüz, taş, yeşim taşı” (NF 77/17, HŞ 2597, İML 178), *yathig* “yada taşı ile yapılan bir tür kahinlik” (KE 88v/13) biçimlerinde tanıklanan yeşim (nefrit, yada) taşı Türk mitolojisinde sihirli ve kutsal bir güce sahiptir. Birtakım ayinlerde Tanrılara ve ruhlara şarap, kurban eti vb. yanı sıra yeşim taşının sunulması bu taşta atfedilen değerini önemini göstermektedir. Bu taşı elinde bulunduran kişinin hava koşullarını dilediğince kontrol edebileceğine, düşmanı galip ederek kâinatı boyunduruğu altına alacak kadar bir güce sahip olacağına inanılmaktadır (Toprak, 2017, s. 6-7). Bazı destanlarda da yada taşının millî birlik

ve bütünlüğü, halkın mutluluğu ve devletin idealini temsil ettiği ifade edilmekte bundan dolayı taşın ülkeden çıkarılması durumunda çeşitli felaketlerin yaşanacağı yönünde rivayetler aktarılmaktadır¹¹. Çağatay Türkçesi döneminde “yada taşı, yeşim taşı, nefrit” anlamlarına gelen kelimeler ise dönem eserlerinde *cada (taşı)*, *cedde (taşı)*, *şedde (taşı)*, *yada (taşı)*, *yede (taşı)*, *yeşm* biçimlerinde tanıklanmıştır.

cada (taşı) (<Mo.) “mucize kabilinden yağmur celbeden bir taş bk. *cedde, şedde, yeşm, yada, yede*” FK 770; FethK 3744

*katıķ köñüldin aqtı halk yaşı
ki yamğur bā'isidür cada taşı* (FK 770)

cedde (taşı) “yağmur için üzerine efsun okuyup suya attıkları bir tür taş bk. *cada, şedde, yeşm, yada, yede*” ŞSL 140b

cedde taşı “yede taşı, yağmur için üzerine efsün okuyup suya attıkları bir nev' taş, hacerü'l maţar, Kaşğâr tarafında meşhurdur” (ŞSL 140b)

şedde (taşı) “yağmur için üzerine efsun okuyup suya attıkları bir tür taş bk. *cada, cedde, yeşm, yada, yede*”

Kelimenin Çağatay Türkçesinde “şedde” biçimi de vardır. Muhtemelen ç- > ş- nöbetleşmesiyle ortaya çıkmış ikincil bir biçimdir. Uygur Tilining İzahlı Lügatı (İL 776a) ve Shaw'ın (s. 133) hazırladığı sözlükte kelime mevcuttur. Kelimenin geçtiği Çağatayca metin ise 18. yüzyıl şairi Ömer Baki'nin *Ferhad ü Şirin* adlı eseridir.

minij dik başınlarğa seng-i meşakķat yagar. Eger bāver kılmasanlar duyulğalarıńğa temāşa kılıñlar! 'Ālem birle tuğlar şeddesiğa baķınlar, dip ittiler kim barça duyulğalarını urup yirge yumalattı, barça tuğlar şeddesini pare pare kıldı (Bakırcı 2016: 150-151).

yada (taşı)¹² “sihirli taş, yağmur yağdırmak için kullanılan taş, yağmur taşı krş. *cada, cedde, şedde, yeşm, yede*” LD 196/3; OSTN III/207; FethK 7340; *yadav* ŞSL 290b

*yada kılğan kibi köz cādūsındın
yaşımnuñ yamğurın deryā kılıp sin* (LD 196/3)

yede (taşı) “insanı yıldırmandan koruduğuna inanılan bir taş bk. *cada, cedde, şedde, yeşm, yada*” ŞSL 290b; BV 598/1

*seyller kim töker közüm yaşı
sayınuñ taşıdur yede taşı* (BV 598/1)

11 Ayrıntılı bilgi için bk. URL 1.

12 Taş hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Öğreten, 2000.

yeşm (<A.) “yağmur taşı da denilen yeşil taş bk. *cada, cedde taşı, çedde taşı, yada, yede*”
BV 680/1

iy ki ister sin çakın def'ığa yeşm
özge tikmekke birip imkânğa yol (BV 680/1)

2.9. Zeberced

Harezmi Türkçesinde *zeberced* (<A.) “zümrütten daha açık yeşil olan ve zümrüt kadar değerli olmayan süs taşı” (NF 56/7, KE 177r/18) biçiminde tanıklanan bu taş cüzzama iyi gelmesi ve gözü kuvvetlendirmesiyle bilinir. Kelime, Çağatay Türkçesinde *zeberced* “açık yeşil renkli kıymetli bir taş” anlamına gelecek şekilde Ali Şîr Nevâyî'nin *Fevâ'idü'l Kiber* adlı eserinde kullanılmıştır.

zeberced (<A.) “açık yeşil renkli kıymetli bir taş” MSD 274; FK 49/2
bolur levh-i zeberced ehl-i hayrân
çu alur ilgige levh-i müzehheb (FK 49/2)

kızıl tonın keyip yaşıl zeberced taht üze ağsa
şîrîn mü aytayın gülge, yâ Husrev mü diyin anı (MSD 274)

2.10. Mercan (Coral) Taşı

Eski Uygur Türkçesinde *aşvagarb* << Skt. *aşmagarbha* “mercan” (Wilkens, 2021, s. 78a), *musiragarb* << Skt. *musāragarbha* ~ *musāragalva* “bir mücevher, mercan” (bk. Mo. *musalagarbi*) (Wilkens, 2021, s. 482a), *sita~sida* < Sogd. *st'kh* “mercan” (Wilkens, 2021, s. 611a), Karahanlı Türkçesinde *sata* “mercan” (DankKelly, C. II, s. 263), *uşağ yinçü* “mercan, küçük inciler” (TİEM 73 392v/6), *ürüñ yinçü* “mercan, küçük inciler” (TİEM 73 393r/1), Harezmi Türkçesinde *mercān* (<A.) “mercan” (HKT 510a/5, HŞ 4198), *uşağ yünçü* “küçük inci, mercan” (KE 237r/1, HKT 508b/8) biçimlerinde kullanılan mercanın farklı renkleri olsa da şiirlerde kırmızı renkli olarak daha fazla yer alır. Ona bakana sevinç verir ve hüznü giderir. Sürüngen resmi kazınmış bir mercanın üstte taşınması kişiyi düşmanın hilesinden, nazardan ve bütün yaralardan koruduğu bilinmektedir (Dimilier, 1997, s. 87; Yeşilbağ, 2019, s. 705). Çağatay Türkçesinde “mercan” anlamına gelen kelimeler *mercān* ve *sitük* biçiminde tanıklanmıştır.

mercān (<A.) “mercan” BV 376/5, 449/2, 621/1; BD 100/2, 507/1, 508/1 vd.; LD 50/1, 54/7, 86/3 vd.; YED 642; ŞHD 27b/13, 113b/13, 152b/11 vd.; GD 81/3, 210/3

körgeli tişiy bile irniñni lutfñiy közi
kirpüki üstide her dem dürr ü mercān körnedür (LD 54/7)

perişān köñligeağız siver cān
sirişki kehrübā üstine mercān (YED 642)

*arımas eşkim bile közniñ kızarğan regleri
baħır mevcidin aqarǵu dik imes mercān kızıl (BV 376/5)*

*kızıl regler közümde hecr otıdın
belā bahırda bütken şāh-ı mercān (BV 449/2)*

*eşk hūn-ābıdın olmuş közlerim ‘ummān kibi
kañ yaş arıtmaǵdın ilgin pençe-i mercān kibi (BV 621/1¹³)*

*ol ‘akıķ erniñ[ni] hargah kim sagınsam, köz yaşıım
ħasratıdın la ‘l ile yāķūt erür; mercān daǵı (GD 210/3)*

sitük (<T) Mercan OSTN IV/719; Bdg. I: 621a
sitük “коралль || mercan” (Bdg. I: 621a)

Sonuç

Önemini tarihin her döneminde koruyan elmas, yakut, la‘l, zümrüt, inci, mercan, akik, firuze gibi değerli taşlar Çağatay dönemi eserlerinde de kendine yer bulmuştur. Dönem eserleri incelendiğinde değerli ve yarı değerli taşlar olmak üzere iki başlığa ayrılan taşlar üzerinde durulmuştur. Değerli taşlardan yakut için *bicāde*, *behremān*, *behremen*, *titij*, *yaķut*; elmas için *almās* ve *elmās*; zümrüt için *zümürrüd*; yarı değerli taşlardan firuze için *firuze*; kehribar için *kāhrübā*, *kehrābe*, *kehrubā*, *kehrübā*, *kehrübā(y)*, akik için ‘*akıķ* ve ‘*akıķ*; lacvert (lapis lazuli) için *lāceverd*; lal için *la ‘l*, inci için *dür(r)*, *hār*, *incü*, *inçi*, *inçü*, *lü ‘lü*, *lülü*, *mōti*, *mürvārīd*, *subusun*, *üncü*, *ünçi*, *ünçü*, *yencü*, *yinçü*, *yünçü*; yılan taşı için *perpi*; yeşim taşı (nefrit) için *cada (taşı)*, *cedde (taşı)*, *şedde (taşı)*, *yada (taşı)*, *yede (taşı)*, *yeşm*; zeberced için *zeberced*, mercan için *mercān* ve *sitük* kelimelerinin varlığı ve kullanım biçimleri dönem eserlerinden yola çıkılarak çalışmamız aracılığıyla tespit edilmiştir. Bunun yanı sıra taşların geçtiği beyitlerden örnekler sunulmuş; taşların faydaları ve kullanım alanları hakkında ufak da olsa bilgi verilmiştir. Çalışmamızda yer alan taşlar, semantik açıdan ise divan şiirinde de görüldüğü üzere genellikle benzetme ilgisi kurmak amacıyla kullanılmıştır. Örneğin inci ve mercan gibi taşlar; genellikle benzetme yoluyla sevgilinin dişi, güzel söz, anlam güzelliği, güzel söz söyleme kabiliyeti, sevgilinin vuslatı vb. gibi birçok kavramı anlatmak için benzetme unsuru olarak kullanılmıştır:

körgeli tişij bile irniñni lutfiñ közi / kirpüki üstide her dem dürr ü mercān körnedür
“Lutfi’nin gözü senin dişini ve dudağını gördüğünden beri onun kirpiğinin üstünde her an inci ve mercan görünüyor.” (LD 54/7)

13 Dizinde 621/5 referans verilmiş olup çalışmamızda tarafımızca düzeltilmiştir.

la 'luğ güher-efşānlığını kördi söz içre / inçü bigin allıñda kulak tuttu revāndur “Konuşurken dudağının inci saçtığını gördü. Huzurunda inci gibi (güzel), akıp giden sözünü dinledi.” (LD 74/3)

müdde 'ī körmek tiler külgende tişin gevherin / körmes ol dür yığlayu közleri 'ummān bolmağan “(İsteğinde) inat eden, sen gülerken dışının incisini görmek ister. Ağlayarak gözleri umman olmayan (kişi) o inciye göremez.” (LD 199/3)

Aşığın göz yaşları (aşırılığı bakımından) yağmur yağdırmak gibi olağan üstü özelliklere sahip olan yada taşı ile ilişkilendirilmiştir:

yada kılğan kibi köz cādūsındın / yaşımnıñ yamğurın deryā kılıp sin “Göz büyücüsünden yada taşı (kurban kanı sürülerek yağmur yağdıran taş) gibi gözyaşımın yağmurundan derya yapmışsın.” (LD 196/3)

Lal taşı kırmızılığı bakımından sevgilinin dudağına benzetilmiştir:

iy köz yüzige baq dağı nūr u şafāni kör / la 'l-ı lebinde hasta köñülge şifāni kör “Ey göz! Yüzüne bak da parlaklık ve temizliğini gör. Hasta gönüle verdiğin şifayı, lal taşı gibi (olan) dudağında gör.” (LD 41/1)

Akik taşının rengini Süheyl yıldızından aldığına inanılmaktadır. Bu taş benzetme vasıtasıyla sevgilinin dudaklarını, kırmızı rengin cazibesini taşıyan birçok kavramı etkili bir biçimde anlatmak için kullanılmıştır:

körgeli la 'luğ 'aķiķin köñlüm ol yan tartadur / bu yaman enişeligni gūyiyā kan tartadur “Dudağının akik taşını gördüğümden beri gönlüm o yana çekiyor. Sanki bu çok dertli (Lutfi'yi) kan çekiyor.” (LD 86/1)

Zümrüt ise keskinlik vb. özellikleri bakımından benzetme unsuru olarak çalışmamızda yer almaktadır:

şıbhatu'llāh fi 'lidür kim kaç 'ı nesl-i haşm için / ol zümürrüd tig kılıçnıñ öngi bolmuş sedd-i āb “Düşmanın neslini sona erdiren, Allah yolundaki amellerdir. Bundan dolayı o zümrüt gibi kılıcının önü su seddi olmuştur.” (LD 5/22)

Kısaltmalar

A.	Arapça
A.ç	Arapça çokluk
bk.	bakınız
C.	cilt
Çin.	Çince
F.	Farsça
Fr.	Fransızca
Ed.	Editör(ler)
krş.	karşılaştırınız
Mo.	Moğolca
s.	sayfa
Skt.	Sanskritçe
Sogd.	Sogdca
T.	Türkçe
Tib.	Tibetçe
vd.	ve diğerleri, diğer naşir veya naşirler
Yun.	Yunanca

Eser Kısaltmaları

AH	Arat, R. R. 1992
AL	Kaçalin, M. S. 2011
BD	Yücel, B. 1995
Bdg. I	Budagov, L. 1869
BN	Şen, M. 1993
BV	Türkay, K. 1988
ÇFK	Erbay, F. 2003
DankKelly	Dankoff, R. ve James K. 1982-1985
DLT	Atalay, B. 1985-1986
DTO	Pavet de Courteille, A. 1870
FethK	Rahimi, F. 2019
FK	Kaya, Ö. 1989
GD	Eckmann, J. 1971
GT	Berbercan, M. T. 2011
HKT	Sağol, G. 1993-1999
HŞ	Hacıeminoğlu, N. 1968
İML	Taymas, A. B. 1988
KE	Ata, A. 1997
KB	Arat, R. R. 1947-79
LD	Karaağaç, G. 1997
LM	Çelik, Ü. 1996
ME	Yüce, N. 2014
MK	Kargı Ölmez, Z. 1993
MM	Çürük, M. S. 2005
MSD	Eraslan, K. 1999
OSTN	Radloff, W. 1893-1899
Rylands	Ata, A. 2013
ŞHD	Karasoy, Y. 1989

ŞSL
ŞT
TEH, TMA, MÜN
TİEM 73
YED

Şeyh Süleymân Efendi Buhârî 1298
Ölmez, Z. 1996
Abik, A. D. 1993
Kök, A. 2004 & Ünlü, S. 2004
Köktekin, K. 2007

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Abik, A. D. (1993). *'Alî Şîr Nevâyî'nin risaleleri târîh-i enbiyâ ve hükemâ, târîh-i mülûk-ı 'Acem, münşeât.* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu bilig I. (metin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1959). *Kutadgu bilig II. (tercüme)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu bilig III. (index)*. K. Eraslan, O. F. Sertkaya ve N. Yüce (Ed.), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Arat, R. R. (1992). *Edib Ahmed b. Mahmud Yükeki. Atebetü'l hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Argunşah M. (1999). *Muhammed b. Mahmûd-ı Şîrvânî "tuhf-e-i Murâdî" (inceleme - metin - dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Nâşîrû'd-dîn bin Burhânû'd-dîn Rabgûzî, kıyasü'l-enbiyâ (peygamber kıssaları) I. (giriş-metin-ıpkıbasım) II. (dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ata, A. (2013). *Karahanlı Türkçesinde ilk Kur'an tercümesi (Rylands nüshası, giriş-metin-notlar-dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atalay, B. (1985-1986). *Dîvânü lügati 'l-Türk tercümesi I-IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bağcı, S. (2019). *Lutfî divanı'nın Türkiye Türkçesine aktarımı*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bakırcı, F. (2015). *Doğu Türklük sahasında gül ve bülbül: Salâhî, gül ü bülbül I*. Saarbrücken: Türkiye Alim Kitapları.
- Bakırcı, F. (2016). *Ömer Baki hamse-i Nevayî I: Ferhad ü Şirin*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca gülistan tercümesi (gramer-metin-dizin)*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Budagov, L. (1869). *Sravnitelny Slovar Turetsko-Tatarskih nareçiy*. I, Sanktpeterburg: Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk.
- Çelik, Ü. (1996). *'Alî Şîr Nevâyî, Leylî vü Mecnûn*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Çürük, M. S. (2005). *Mu'înü'l-mürîd (giriş-metin-notlar-açıklamalar-dizin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dankoff, R. ve James K. (1982-1985). *Maḥmūd al Kāşgarî. Compedium of turkic dialects (dîwān luyāt at-Türk)*. I-III. Duxbury, Massachusetts: Harvard University.
- Demir, R. ve Kılıç, M. (2003). Cevâhîrnâmeler ve Osmanlılar döneminde yazılmış iki cevâhîrnâme. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 14(1), 1-64.
- Devellioğlu, F. (2007). *Osmanlıca- Türkçe ansiklopedik lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Dimilier, C. (1997). *Değerli taşlar ve takı sanatındaki yeri*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Eckmann, J. (1971). *The dîvân of Gadâ'î*. Bloomington: Indiana University.
- Eraslan, K. (1999). *Mevlâna Sekkâkî divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erbay, F. (2003). *Muhammed bin Ahmedü'z-Zahid'e ait Çağatayca bir fıkah kitabı (inceleme-metin-sözlük)*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Erbay, F. (2008). *W. Radloff'un "opit Slovarya Tyurkskih nareçiy" adlı eseri ve eserde geçen Çağatay Türkçesine ait kelimelerin incelenmesi*. (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Hacieminioğlu, N. (1968). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Kaçalın, M. S. (2011). *Niyâzi, Nevâyî'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar, el lügâtu'n-Nevâ'iyye ve'l iştiḥādâtü'l-Çağatâ'iyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (1997). *Luḫfî divanı (giriş-metin-dizin-tpkbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karasoy, Y. (1989). *Şiban Han divânı (inceleme-metin-tpkbasım)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kargı Ölmez, Z. (1993). *Mahbûbü'l kulüb (metin-gramer-dizin)*. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaya, Ö. (1989). *Ali Şîr Nevâyî, fevâ'idü'l-kiber (inceleme-metin-dizin)*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TİEM73 1v-235v/2) (giriş-metin-inceleme-metin-dizin)*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Köktekin, K. (2007). *Yusuf Emîrî divanı, (giriş-inceleme-tenkitli metin-sözlük-tpkbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.
- Kutlar, F. S. (2003). İki Türkçe cevâhîr-nâmeye ve cevherlerin etkilerine dair. *Millî Folklor*, 15(58), 121-128.
- Kutlar, F. S. (2007). Değerli taşlar-I: firûze. *Studia Uralo-altaica*, 47(1), 373-386.
- Öğreten, A. (2000). Türk kültüründe «yada taşı» ve XVIII. yüzyıl sonu Osmanlı-Rus savaşlarında kullanılması. *Belleten*, 64(241), 863-900.
- Ölmez, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han şecere-i Terakime (Türkmenlerin soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Pala, İ. (2003). La'l. *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi*, XXVII, 69-70.
- Pavet de Courteille, A. (1870). *El-lügatü'l Nevâiyye ve'l-istiḥādâtü'l-Çağatâiyye, dictionnaire Turc oriental*. Paris. MDCCCLXX.
- Radloff, W. (1893-1899). *Versuch eines wörterbuchs der Türk dialecte (opit Slovarya Tyurkskih nareçiy)*. T. I 1893, T. II 1899. Sanktpeterburg.
- Rahimi, F. (2019). *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Sağol, G. (1993-1999). *An inter-linear translation of the quran into Khwarazm Turkish*, Part: I-3, Harvard University.
- Steingass, F. J. (1892). *A comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul.
- Şen, M. (1993). *Zahîrüddîn Muhammed Bâbur: Bâburname: giriş, metin (Kâbil ve Hindistan bölümleri), açıklamalı dizin*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Şeyh Süleymân Efendi Buhârî (1298). *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmâni*. İstanbul: Mihrân Matbaası.
- Şirin User, H. (2010). *Köktürk ve Ötügen Uygur kağanlığı yazıtları söz varlığı incelemesi*. Konya: Kömen Yayınları.
- Taymas, A. B. (1988). *İbni-Mühenâ lügati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tokyürek, H. (2019). Eski Uygur Türkçesinde manî, cintâmani. *Ahmet Caferoğlu hatıra kitabı*. F. Turan ve Ö. Tabaklar (Ed.). İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 499-514.
- Toprak, Y. (2017). *Kanûni devri ihtişamının divan şiirine yansımaları (Hayâlî, Bâkî ve Taşlıcalı Yahyâ divanlarında değerli taşlar)*. (Yüksek Lisans Tezi). Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Türkay, K. (1988). *Bedâyi'ü'l-vasa' (inceleme-metin-dizin)*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünlü, S. (2004). *Karahanlı Türkçesi satır-arası Kur'an tercümesi (TIEM73 235v/3-450r7) (giriş-metin-inceleme-analitik dizin)*. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ünlü, S. (2012). *Harezm-Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Kitabevi.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, (Altuigurisch - Deutsch - Türkisch) / eski Uygurcannın el sözlüğü, (eski Uygurca-Almanca-Türkçe)*. Akademie der Wissenschaften zu Göttingen (Hrsg.).
- Yeşilbağ, S. (2019). Muhibbî divânında değerli taşlar. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 22(1), 689-712.
- Yılmaz, M. (2008). *XVII. yüzyıl klasik Türk şiirinde değerli taşlar*. (Yüksek Lisans Tezi). Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.
- Yüce, N. (2014). *Ebul Kasım Carullah Mahmud bin Omar bin Muhammed bin Ahmed ez-Zamahşeri el-Hvarizmi, Mukaddimetü'l Edeb: Harizmi Türkçesi ile tercümeli Şuşter nüshası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yücel, B. (1995). *Bâbü'r dîvânı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

- URL 1: https://www.academia.edu/49078310/T%C3%9CRK_K%C3%9CLT%C3%9CR%C3%9CN_DE_YADA_TA%C5%9EI_VE_YADACILIK_Arma%C4%9Fan_%C3%87ak%C4%B1r (Erişim tarihi: 11.07.2023)

Acem Diyarından Gelen Şairler ve Osmanlı Edebî Çevrelerinin Onlara Bakışı (XV. ve XVI. Yüzyıl)

The Ajam Poets and Ottoman Literary Society's Approach Toward Them (15th-16th Centuries)

Ece Ceylan¹

¹Doktora Öğrencisi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Edirne, Türkiye

ORCID: E.C. 0000-0002-1405-788X

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ece Ceylan,

Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Türk Edebiyatı Bilim Dalı, Edirne, Türkiye

E-mail: e.ceylan.ece@gmail.com

Başvuru/Submitted: 09.09.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested: 04.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 22.03.2023

Kabul/Accepted: 24.03.2023

Atıf/Citation: Ceylan, E. (2023). Acem diyarından gelen şairler ve Osmanlı edebî çevrelerinin onlara bakışı (XV. ve XVI. Yüzyıl). *TUDED*, 63(1), 61–86.

<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1172911>

ÖZET

Acem diyarı, sınırları tam olarak bilinmemekle beraber, genel bir tarifile; Osmanlı'nın, kendi doğusunda bulunan, eski İran hâkimiyetindeki toplulukların yaşadığı, devrin önemli ilim ve kültür merkezlerini de barındıran bölgeler için kullandığı coğrafi bir adlandırmadır. Bu bölgelerdeki Farsça ya da doğu Türkçesi şairleri etnik aidiyetlerine bakılmaksızın Acem şairler olarak anılmıştır. Klasik Türk edebiyatının kuruluş dönemlerinde, İstanbul'dan önce kültür merkezi olmuş bölgelerden getirilen ilim ve sanat erbabı ile Osmanlı'nın kültür merkezi olması amaçlanmıştır. 15. yüzyıldan itibaren İstanbul'un gözde kültür merkezi haline gelmeye başlaması, bu bölgelerde bulunan şairlerin tahsil, siyasi sığınma, seyahat gibi sebeplerle İstanbul'a akın etmelerine neden olmuştur. Acem diyarından gelen şairler saray çevresiyle irtibat kurmaya çalışmış, şiir meclislerinde bulunmuş ve Rum (Anadolu) şairleri ile etkileşime geçmişlerdir. Tezkirelerde bazı Osmanlı şairlerinin Acem diyarından gelen şairlere gösterilen rağbetten rahatsız oldukları söylenir. Bu şairlerin yakınmaları, araştırmacıların nezdinde 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı kültür çevrelerinde ve sarayda Acem diyarından gelen şairlerin haddinden fazla iltifat gördüğüne dair genel bir kanaate yol açmıştır. Bu yazıda Acem diyarı ve Acem şairleri kavramları üzerinde durulmuş, Osmanlı edebî çevrelerinin Acem diyarından gelen şairlere bakışı ve bu şairlerin gördüğü gerçekçi ya da gerçek dışı rağbet değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Acem, diyâr-ı Acem, Acem şairler, Rum şairleri, Klasik Türk edebiyatı

ABSTRACT

Ajam has borders that are not completely identified, Ajam is a geographical term used by the Ottomans to describe the land and communities ruled by the Persian Dynasty that had settled East of the Ottoman Empire. The Safavid Dynasty also held the prominent scientific and cultural centers of the time. Persian and Eastern Turkish poets in this territory, regardless of their ethnic identity, are called 'Ajam poets. In the early founding period of classical Turkish literature, the Ottoman Empire aimed to be a cultural center by bringing science and art masters from other regions had their own previous cultural centers. Starting in the 15th century when Istanbul became a popular cultural center, Ajampoeets began immigrating there for various reasons such as education, travel, political asylum, and embassy work. These poets came from Ajam, tried to connect to the Sultan's social circles, were found in poetry societies and interacted with Rum (Anatolian) poets. Biographies have mentioned some Turkish to have been discontent with the overrated interest shown toward the Ajam poets, and their complaints resulted in a general belief in Ottoman literary circles and in the

Palacabout Ajam poets being overly complimented. This article focuses on Ajam and the idea of Ajam poets and also evaluates the points of view in Ottoman literary circles toward Ajam poets and whether the interest shown to these poets was realistic or not.

Keywords: Ajam, Land of Ajam, Ajam Poets, Rumi poets, Classical Turkish literature

EXTENDED ABSTRACT

The Ottomans named the geographical regions to their east that were under the rule of the Ancient Iranian state as Ajam. Although this region is synonymous with Iran among the people, it also includes the geography of Turkestan as well as some southeastern Anatolian provinces and the region of central Iran (al-Jibal). The inhabitants of these regions were considered to be from Ajam regardless of their ethnic affiliation. Ajam also included the important scientific and cultural centers of the period where mostly Turkish scholars and artists lived. Poets who wrote Turkish and/or Persian poems in these regions were accepted as masters.

The Ottoman Empire aimed to have Istanbul become a cultural center by bringing art and science experts from the regions that were previous cultural centers during the period when classical Turkish literature was being established. The literary activity that had started in Anatolia in the 13th and 14th centuries, especially with the poets of the Germiyanids, accelerated during the reigns of Mehmed II and Bayezid II, gained a significant acceleration with Sultan Selim I. It experienced its brightest period when Istanbul became a favorite cultural center during the reign of Suleiman the Magnificent with artists from many places attempting to show themselves by flocking to the state center.

During these periods, poets and artists from Ajam came to Istanbul for travel, education, trade, political asylum, and embassy work and attended poetry assemblies, thus also interacting with Rumi poets. These poets were generally referred to as being from Persia or from Ajam (Safavid) in the collected biographies of the period. Poets from Shiraz, Khorasan, Darchatzin, Bukhara, Shirvan, Ardabil, Soltaniyeh, Gilan, Samarkand, Bastam, Tabriz, and Hamadan are also described as part of Ajam.

The studies on Ajam and Ajam poets in classical Turkish literature studies are of the opinion that poets coming from these regions were overly popular within the Ottoman bureaucracy. The complaints from poets that were stated in the biographies are said to have played a role in the formation of this judgment. The poet La'ālī from Tokat had introduced himself as a dervish from Ajam in order to gain entry to the palace, and when his lie was revealed, he was removed from the palace. Mesihī thought he hadn't got the attention he expected because he wasn't from Ajam. In the biographies of the period describing La'ālī, they deemed what had happened to him to have been because an overrated interest in Ajam had been occurring at that time.

However, when looking more closely at the biographies, respect for a poet was seen to not be related to the poet's place of origin but to their artistic ability, intelligence, and scientific degree. A poet may have acquired these competences in any science center in Ajam or Rum

lands. Indeed, a poet who had proven themselves capable of making use of these centers may qualify for high ranks. The study reexamines the terms Ajam and Ajam poets in light of the biographies of the era and with the help of these biographies, presents short biographies of poets from Ajam as well as reviews of the biography writers.

The study also summarizes the development of Turkish literature in Anatolia in the face of the dominant Persian Literature. The study also discusses the conflicts poets had with each other within the competitive environment where guardianship was vital for a poet, as well as examples of the noises poets expressed in their debates, regardless of where they were from. The study benefits from biographies and other resources to also examine the compliments that Ajam poets had received during the 15th and 16th centuries compared to Rumi poets.

The study has found classical Turkish literature in Anatolia to have gradually matured in the face of Persian literature with the support of rulers who aimed to develop culture and art. Initially, the admiration the Rum poets had for the great Ajam masters such as Nizāmī and Hāfız transformed into an attitude where they began to consider themselves to be superior to them. When examining the situation and evaluations of 32 poets from Persian lands who'd been included in the biographies of the period in the Ottoman Empire, many examples are encountered that contradict this opinion. Biographies are full of Ajam poets who are described as not getting the respect they deserved; having been expelled from the palace for their mistakes; being sent back to Ajam because they were not worthy, and having plagiarized from master poets just to gain the sultan's respect. Meanwhile, the in'am records that recorded the tips and gifts poets received the poets who had received the most compliments in the 15th and 16th centuries to have been Rumi poets. Based on the biographies of the Ajam poets, they like all other poets are understood to have been in a tight race to be accepted, to have lost this race from time to time and then returned, and to have been complimented to the extent that their poetry had been appreciated.

Just like the Rumi poets, Ajam poets had also been subjected to certain evaluations by the biography writers in addition to the compliments they'd received from the statesmen. The biographies discussed Ajam poets their conflicts with other poets, as well as their insufficient ability to recite poems in Turkish. The biographies are also seen to give special treatment to these poets. Among the poets from the Ajam land, those who had been more or less successful at reciting Turkish poems found a place for themselves in these biographies, as those who'd tried to recite in Turkish were appreciated. Upon closely examining the biographies some researchers' claims that the Ottoman bureaucracy and the palace society of the period favored the Ajams are understood to be based on the lines of some poets regarding the spirit of a loss of dignity, not because they had admired foreigners.

Giriş

Acem tabiri sözlüklerde “1-Arap olmayan 2- İrani (Amîd, 1363, s. 1363; Dihhudâ, 1377, s. 15761; Redhouse, 1987, s. 1287)” anlamlarına gelmekle beraber, genel bir tarifile “merkezî İran (el-Cibâl) ile birlikte Türkistan¹ coğrafyasını da içine alan; eski İran hâkimiyetindeki toplulukların yaşadığı, Osmanlı’nın kendi doğusunda kalan bölgeler” olarak tanımlanır (Arslan, 1997, s. 84; Karaismailoğlu, 1988, s. 321).

Şemsettin Sami, *Kâmûs-i Türki*’de Acem’i “Arap olmayan kişi, özellikle İranlı, Farsî halkından” diye tanımladıktan sonra “Bizim Acem olarak tanıdıklarımızın çoğu Türkmen’dir” der (Şemsettin Sami, 2011, s. 928-929). *Kâmûsu’l A’lâm*’da da bu bölgenin “çoğunluğu Asya’da bulunan ve eski İran devletinin yani Keyânîler ve sonrasında Sâsânîlerin egemenliğindeki kavimlerin ve milletlerin yaşadığı bölgeler” olduğunu, “Acem tabirinin de bu nedenle halk arasında İran ile eş anlamlı kullanıldığını” söyler ve bu bölgeye *Acemistan* da denildiğini kaydeder (Şemsettin Sami, 1996, s. 3133).

Kınalızade Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâ’î* adlı eserinde, kavimlerin kendine özgü niteliklerini anlattığı *Beyân-ı Ahlâk-ı Ecnâs ve Emzice-i Tavâiyif-i Nâs* başlığı altında Acem’leri tanıtırken *İran-zemin* de denilen Acem diyarının sınırlarını Fırat ve Ceyhun nehirleri arasında çizer ve en ünlü vilayetlerinin Azerbaycan, Irak-ı Acem, Pars, Kirman ve Horasan olduğunu belirtir (Koç, 2007, s. 395).

Hanna Sohrweide, Acem bölgesini İran ve Maverâünnehir olarak ifade eder ve bu coğrafyada karma bir Türk-Acem kültürünün var olduğunu savunur (Sohrweide, 2021, s. 83).

Çalışmamız kapsamında taradığımız 16. yüzyıl tezkirelerinde *Acem* tabiri, şairlerin geldikleri coğrafya bağlamında kullanılmış ve bu coğrafya ile ilgili yapılan tanımlar *Acem şairi* teriminin oluşmasına kaynaklık etmiştir.

Klasik Türk edebiyatı araştırmalarında Acem diyarı ve Acem şairler ile ilgili yapılan çalışmalarda, Osmanlı yönetimi ve sanat erbabınca Acem diyarından gelen şairlere karşı Rum şairlerini küstürecek ölçüde özel bir ilgi olduğu ve bu şairlerin fazlasıyla rağbet gördüğü gibi değerlendirmeler öne çıkmış², hatta bu durum “yabancı hayranlığı” ile ifade edilmiştir (İsen, 1997, s. 315). Bu yargının oluşmasında Tokatlı olduğu halde Acem taklidi yaparak Osmanlı

1 “Türkistan, batıda Hazar’a kuzeyde Sibiryâ’ya uzanan; güneyde Horasan, Herat ve bugünkü kuzey Afganistan’ı ve bugünkü Çin sınırlarındaki Doğu Türkistan’ı içine alan toprak parçasıdır.” (Arslan, 1997, s. 87).

2 “(...) bir kısmının layık olmadıkları halde sırf Arap veya Acemden geldikleri için yerlileri şikâyet ettirecek düzeyde çevreden rağbet görmeleri o dönem kültür hayatının önemli hadiselerinden biridir.” (İsen, 1997, s. 308); “Fatih’in açıkça Acem ruhunu yeğlemesi, İranlıları yüksek mevkilere getirmesi ve en çok onlarla yakın olması yerli Türk şairleri doğal olarak kıskandırmıştı.” (Babinger, 2003, s. 399); “[Mesihî’nin beyitleri] İstanbul’daki şairlere gereken önemin verilmediğini gösterir niteliktedir (...) Tokatlı Le’âli’nin kendisini Acem gibi göstermesi ve daha sonra ise Acem olmadığı anlaşıldığında tüm görevlerinden azledilmesi, bu durumu net bir şekilde gösteren olaylardır.” (Sona, 2016, s. 126); “(...) o zamanlarda, İran ve Arabistan’dan gelenler, Türkiye’de daima tekrim ve tevkir ile karşılanmakta, husûsî îzâz ve ikramlara mazhar edilmekte idiler” (Ertaylan, 1949, s. 7).

sarayına giren ve yalanı ortaya çıkınca meclislerden kovulan Le'âli'nin "Acemin her biri ki Rûma gelir/ Ya vezâret ya sancak uma gelir" (Akçay, 2020, s. 12) mısraları³; II. Bayezid devri şairi Mesîhî'nin "Mesîhî gökden insan sana yer yok / Yüri var gel 'Arab'dan yâ 'Acem'den" (Mengi, 2020, s. 230) dizeleri ile birkaç tezkirede yer alan "Ol tarihte [Yıldırım Bayezid devrinde] ragbet-i eş'âr diyâr-ı 'Acemde idi ve bâzâr-ı Rûmiyân'da es'âr-ı eş'âra çendân ragbet ü kıymet yoğ idi." (İsen, 2017, s. 29); "Meger ol zamânda tâyife-i 'Aceme gâyetde ragbet ü hürmet ve ri'âyet var imiş." (Canım, 2018, s. 457) gibi ifadeler rol oynamıştır.

Bu yazıda ilk dönem Osmanlı tezkirelerinde Acem diyarından geldiği söylenen şairler tasnif edilecek; sözlüklerde yer almayan ancak tezkirelerin ifadelerinden kaynaklı olarak klasik Türk edebiyatı terminolojisinde sıkça rastlanan *Acem şairi* kavramı ele alınacak ve onların Rum şairleri karşısında, lâıyk olmadıkları halde gördükleri iddia edilen iltifatın derecesi incelenecektir.⁴

1. Acem Diyarından Varıp Gelen Şairler

On beşinci yüzyılda artık aralarında İstanbul'un da yer almaya başladığı Semerkand, Horasan, Herat, Tebriz gibi kültür merkezleri tahsil, seyahat, ticaret, siyasi sığınma, elçilik görevi gibi sebeplerle birbirleriyle etkileşim halindeydi. İstanbul, Fatih Sultan Mehmed'in fethinden sonra âlim ve sanatçıların yeni gözdesi hâline gelmeye başlamıştı.

Haluk İpekten, *Divan Edebiyatında Edebî Muhitler* adlı çalışmasında her bir padişah devrinde dönemin kültür merkezlerinden İstanbul'a gelerek iltifat gören, saray ve çevresince korunup kullanılan en meşhur "yabancı şairlerden" söz eder. Buna göre 15. ve 16. yüzyıllarda Acem diyarından gelen şairler: Fatih Sultan Mehmed devrinde İsfahan'dan gelip padişahın meclisine girmiş ancak bir anlık gaffeti ile saraydan kovulmuş Hamîdî ve Şirvan'dan gelip bir süre padişahın himayesinde kalan, daha sonra düşmanlarının kıskançlığıyla saraydan uzaklaştırılan Kabûlî⁵; Kâşifî; Sâhilî; Vâhidî; Sultan II. Bayezid'in sarayında Basîrî; Şemsî ve Şah Muhammed Kazvinî; Yavuz Sultan Selim devrinde Hâfız-ı Acem ve kardeşi Kukla Acem; Şah Kâsım; Kanuni Sultan Süleyman devrinde Sehâbî-i Acem ile kardeşi Bîdârî; Sultan III. Murad döneminde Şirvanlı Nutkî'dir (İpekten, 1996, s.42-44, 57, 72, 80, 117, 130). Aynı dönem için Sohrweide adı anılan şairlere Ârifî; Garibî (Mir Hüseyin); Meâlî; Erdebilli Ferdî; Hemedanlı Zelâlî; Dergezinli Lâtîfî; Şirvanlı Kadîrî; Bistamlı Murâdî ile Buhara'dan gelen Cidâlî; Mevlânâ Kutbeddin; Şeyh Abdullah Şebistârî (Niyâzî); Mâyilî; Şirvanlı Eflâtûn ve Lokmân'ı da ekler (Sohrweide, 2021, s. 87-90, 93, 97, 98, 101-103). Riyâhî ise yukarıda zikredilen şairlerden başka 17. yüzyıla kadar olan dönemde Osmanlı topraklarına gelen şairlerden Tebriz'den getirilen Nâcî-i Kirmânî; Şirazlı olup İstanbul'da yaşayan Edâyî; Yavuz

3 "Osmanlı coğrafyasında Acem diyarından gelmiş olmanın şaire itibar sağladığının en çarpıcı örneği Le'âli'nin durumudur." (Demir, 2016, s. 36).

4 Yazıda, kaynaklardan yapılan doğrudan alıntılarda, yazarın imlasına sadık kalınmıştır. Arap harfli yazılmış kaynaklardan yapılan alıntılar ise Latin harflerine transkripsiyonlu olarak aktarılmıştır.

5 Önce Şehzade Bayezid'in ardından Fatih Sultan Mehmed'in himayesine girmiştir. (Riyâhî, 1369, s. 150). "Tuccâr-i nazm ez 'Acem âmed be sü-yi Rûm/ Lîkin keşî nedâşt çu in bende bâr-i la'l" (Ertaylan, 1948, s. 14) [Acem'den Rum'a nazım tüccarları geldi; ama hiçbirinde benim gibi lâl yükü yoktu] demiştir.

Sultan Selim'in İstanbul'a getirdiği şair Fethullah Kâtib; Horasanlı Şemseddin Berdeî; Kanuni Sultan Süleyman'ın davetiyle İstanbul'a gelen Gülşenî-i Berdeî; Bayezid zamanında İstanbul'a gelen ve Şah İsmail'in sarayında meliküşşuara olan Habîb-i Berküşadî'yi de sayar (Riyâhî, 1369, s. 173-176).

Cemal Kurnaz, *Türkiye-Orta Asya Edebî İlişkileri* adlı çalışmasında 15.-16. yüzyıllarda Acem diyarından gelen 15 şairi ele almış, bunlara Rum'da doğup yetişen ancak soyu Acem diyarına dayananları da dâhil etmiştir (Kurnaz, 1999, s.50-72).

İbrahim Sona, *16. Yüzyıl Tezkirelerine Göre Acem Diyarından Rûm'ya (İstanbul'a) Gelen Şairler* adlı yazısında 16. yüzyıl tezkirelerine göre Acem diyarından İstanbul'a gelen 17 şairi değerlendirmiştir (Sona, 2016). Bu şairlere tezkirelerin Acem diyarından geldiğini veya Acem şairi olduğunu belirtmeden, "Türkistan şairlerindedir" (Canım, 2018, s. 180) veya "Türkmendir" (İpekten, Kut ve İsen, 2017, s. 183) dediği Cemilî; "Vilâyet-i Diyârbekirden Bitlis nâm şehirdendir." denilen Halîlî (ö. 890/1485) (Canım, 2018, s. 215) ve yalnızca "Türkmen kabilesinden" (Canım, 2018, s. 292) diye tanıtilen Diyarbakırlı Şâhî-i Şarkî (ö.16. yy) ile "Kavm-i Kürdistan'dan ve bilâd-ı Türkistan'dan" (Canım, 2018, s. 296) geldiği söylenen Şükrî (ö.16. yy)'yi de dâhil etmiştir.

İlk dönem tezkirecilerinden Sehî Bey, Latîfî, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Ahdî, Gelibolulu Âlî tezkirelerinde "Acemden gelmiştir" denilen ve "Acem" olarak nitelendirilen 36 şair bulunur. Bu şairler ilim tahsili, seyahat, ticaret, siyasi sığınma, elçilik görevi gibi nedenlerle gelmiş veya sefer dönüşü diyar-ı Rum'a getirilmişlerdir:

1.1. İltifat Umagelenler

Acem diyarından iltifat görme, himaye edilme amacıyla Rum diyarın gelen şairlerden bazıları, yönetici sınıfına ve edebî çevrelere kendilerini kabul ettirebilmiş, bazılarıysa iyi şair olmalarına rağmen tezkirelerin deyişiyle "Rum diyarında kadr ü kıymeti bilinmediğinden" geri dönmüşlerdir (Solmaz, 2018, s. 254). Bu şairler arasında saraya yaklaşmayı başarsa da hırslarına yenik düşüp meclislerden kovulanlara da rastlanır.

Acem diyarından gelen şairler arasında, Kazvinli Mehmed Emîn (ö. 16. yy) "Tâlib-i ticâret-i sa'âdet-i dünyâ vü âhîret olanlara sermâye Rûm olduğu ma'lûm" olduğundan İstanbul'a gelmiş ve Sultan Bayezid Han vakfında görevlendirilmiştir (Sungurhan, 2017a, s. 755). Tezkirelerde A'cam taifesinden olduğu belirtilen Bağdatlı Ahdî (ö. 1002/1593-94) (Sungurhan, 2017a, s. 622), *Gülşen-i Şu'arâ* adını verdiği tezkiresinde Rum diyarına ihsan ve iltifat görmeyi umarak geldiğini söyler (Solmaz, 2018, s. 41).⁶

İltifat umarak Rum diyarına gelen şairler arasında Sultan Selim'in şehzadelîği sırasında onun musahibi olmuş Hâşimî; Pîrî Paşa'nın hizmetinde ve devamlı onun meclisinde bulunan

6 Dönemin tezkirelerinde Acem olduğu ve Acem diyarından geldiği söylenen Ahdî'nin Acemliği ilerleyen sayfalarda yeniden değerlendirilecektir.

Zîrekî (ö. 16. yy) (İsen, 2017, s.90, 149); sarayda nakkaşbaşı olarak görev alan Penâhî (ö. 16. yy); sarayın başhekimi ve Sultan Bayezid'in musahibi Şâh Mehemmedü'l-Kazvînî et-Tabîb (ö. 16.yy) (Kılıç, 2018, s.184, 595); Sultan Murad'ın meclislerinde bulunan ve ona musahiplik yapmış şair Nutkî (ö. 16.yy) (Sungurhan, 2017a, s. 857); *Deh-Murg-nâme* adlı kitabıyla Sultan Selim'e kendini beğendirmiş Şemsî (ö. 16.yy) (Canım, 2018, s.302) Acem diyarından geldikten sonra bir ölçüde iltifat görmüş, yönetici sınıfıyla ilişki kurabilmiş şairlerdendir. Adı anılan şairlerin hepsi tezkirelere göre de kabiliyetli, hüner sahibi ve gerçekten de takdire şayan şairlerdir.

Tezkirelerde iltifat görmeyi umarak Rum diyarına gelen ancak beklediği ilgiyi göremeyen şairlere de rastlanır. Bunlardan Dergezinli Lutfi-i Acem (ö. 16.yy) “menzil-i maksuduna erişip” İstanbul'a gelmiştir. Burada seçkinler sınıfına girdiğini, itibarlı bir şair olduğunu düşünmüş ama Rum şairleri arasında gülünç duruma düşmüştür. Sonunda yine Şam'a gidip orada vefat etmiştir (Solmaz, 2018, s. 263).

Surûri-i Acem (ö. 15.yy) Âşık Çelebi'nin sözleriyle “Diyâr-ı 'Acem'den Rûm'a menâsıb-ı 'aliyye umagelmış (...)” şairlerdendir. Ancak ömrü seyahatlerde “fakr u felaket” içinde geçmiştir (Kılıç, 2018, s. 416-417).

Kühü'l Ahbâr'da “A'câm'ın Türkmânından” olduğu yazılı Şirvanlı Eflâtûn-ı Acem (ö. 977/1569) (İsen, 2017, s. 111), Şehnâme-gûyluk talep etmişse de başta sultandan beklediği iltifatı bulamaz. Hatta, Ahdî'nin dediğine göre, Sultan Süleyman onu berbat etmek istemiş ancak sonradan ihsanda bulunmuştur. Eflâtûn, Şehnâme-gûy olan Ârif Çelebi ölünce onun yerine geçebilmiştir (Solmaz, 2018, s. 106).

Mahfî (ö. 965/1557-58'den sonra) de Rum diyarında beklediği ilgiyi göremeyen Acem şairlerdendir. Ahdî, Gilanlı Mahfî'yi şöyle anlatır: “965'de diyâr-ı Rûm'a gelip devlet erkânıyla yakınlaşp a'yânın gönlünü kırınca, sultanın divanından sürülmüş ve kapıcıların birisinin başını devat ile yarmıştır. Sultan Süleyman'a arz-ı hal sunup beş-on akçe ulufe sahibi olmuştur.” (Solmaz, 2018, s. 263).

Lutfi-i Acem ve Mahfî gibi kendini ne edebî çevrelere kabul ettirebilmiş ne de yönetici sınıftan beklediği ölçüde ilgi görebilmiş şairlerin yanında, tezkirelerde övgüyle söz edilen ancak kendisine iltifat gösterecek bir hâmi bulamamış Mir Kadri-i Acem (ö. 16. yüzyıl) gibi şairler de vardır. Ahdî'nin dediğine göre Acem ve Arap arasında rağbet gören Şirvanlı Mir Kadri-i Acem'in “Ne yazık ki bu yerlerde kadr ü kıymeti bilinmemiş, Haleb diyarına taşınmıştır.” (Solmaz, 2018, s. 254).

1.2. Siyasi Nedenlerle Gelen/ Getirilen Şairler

Kimi Acem şairleri Rum diyarına siyasi sığınmacı olarak gelmiş veya aralarında şairlik kabiliyetleri fark edilmiş olanlar, sefer sırasında padişahın yanında savaş ganimeti olarak getirilmişler ve iltifata mazhar olmuşlardır. Bu şairler, Uğurluoğlu'ndan Bayezid'e elçi olarak

gönderilen ve bir daha dönmeyen İshak Çelebi'nin nedimi Basîrî (ö. 941/ 1534-35) (İpekten ve ark., 2017, s. 152); Şah İsmail iktidara gelince vatanını terk edip Osmanlı'ya gelen, Beylerbeyi Mehmed Paşa'nın hocası Kazvinli Hakîmî (ö. 1026/1617), Safevî şehzadesi Elkas Mirzâ'nın yanında gelen 'Ârifî (ö. 970/1562) (Sungurhan, 2017a, s. 302; 534); Sultan Selim'in Tebriz seferinden padişahla birlikte dönen Şah Kâsım (ö. 946/1539-40); Kanuni Sultan Süleyman'ın Tebriz seferinde Kadri Efendi tarafından kabiliyeti fark edilip beraberinde Rum'a getirilen, devlet erkanının hizmetinde bulunmuş Şehâbî (ö. 970 veya 971/ 1562-1563 veya 1563-1564) (Kılıç, 2018, s. 595,408) ve kardeşi Kukla Acem'le birlikte Şah İsmail'in baskısından kaçıp Amasya'ya gelen müderris Hâfız-ı Acem (ö. 958/ 1551)'dir (Kurnaz, 1999, s.66).

1.3. Seyahat, Ticaret ve İlim Tahsil Etme Amacıyla Gelen Şairler

Hacı Bayram Ankaravî'nin halifelerinden olduğu rivayet edilen Elvân-ı Şirazî (ö.15.yy); Habîbî (ö.15.yy) (Canım, 2018, s. 81, 185); Horasanlı Molla Ma'sûm (ö. 1010/1601), Şiraz'dan gelen Ankâ (ö. 1023-25/1614-16) (Sungurhan, 2017a, s. 792, 621); Acem diyarından geldikten sonra, Sultan Selim devrinde siyasi nedenle hapsedilen, sonradan sultana sunduğu kaside vesilesiyle de affedilip iltifat gören Garîbî (ö. 16.yy) (Kılıç, 2018, s. 688); Şehâbî'nin kardeşi Dergezinli Bîdârî (ö. 968/1560); Buhara'dan gelen Cüdayî-i Acem (ö. 948/1541-42); Erdebilli Ferdî-i Acem (ö. 16. yy), Kazvinli Halîlî-i Acem (ö. 16. yy), Hâverî-i Acem (ö. 16. yy.), Molla 'Îmâd (Acem Semerkandî) (16. yy); Bayezid-i Bîstâmî'nin soyundan geldiği söylenen Bistamlı Murâdî-i Acem (ö. 968/1560); Acemden gelip Tokat'a yerleşen Sarfî (ö.16.yy), Şirvanlı Mir Kadri-i Acem (ö. 16. yy); İsfahanlı Müfredî-i Acem (ö. 16. yy), Nusretî (ö. 16.yy); Hemdemî-i Acem (Solmaz, 2018, s.122, 133, 247, 151, 230, 281, 267, 291, 303); Monla Halîmî (ö. 15. yy) (İsen, 2017, s. 95) 16. yüzyıl tezkirelerinde seyahat ticaret veya ilim tahsil etme amacıyla Acem diyarından Rum'a geldiği söylenen ve hünerlerinden övgüyle bahsedilen şairlerdendir.

Yukarıda anılan çalışmalarda adı geçen Acem şairleri dışında, dönemin tezkirelerinde başka şairlerle ilgili olarak adı geçen ve 16. yüzyıldan sonraki kaynaklarda, 15. ve 16. yüzyıllarda Acem diyarından geldiği söylenen İsfahanlı Hâmîdî (d. 843/1439-40) (Ertaylan, 1949) ile Sâfi-i Hatayî (ö.935-936/1529-1530) (Genç, 2018, s. 185) de yer alır.

1.4. Acem-zâdeler

Döneme ait tezkirelerin bir de "Acem-zâdedir", "aslı Acemdendir" dediği, Rum diyarında doğmuş, soyu Acem diyarına dayandırılan şairleri vardır.⁷ Bunlar, Ebu'l-fazl Efendi; Kurbî (16. yy); Hayâlî Efendi (16. yy); Hâmîdî-i Burusevî (16. yy); Rumûzî Çelebi (ö. 16. yy); Mevlânâ Şuhûdî (ö. 980/1572); Alâyî (ö. 16. yy); Lâtîfî-i Hânende (16. yy); Halîfe (ö.980/1572); Hâlî (16. yy) (Solmaz, 2018, s. 56, 254, 71, 138, 165, 191, 216, 260, 147, 141); Şikârî-i Sâlis (ö. 992/1584); Ârif Çelebi (970/1562); Celîlî (ö.977/1569-1570); Cevrî (ö. 994/1585); Necmî (15.

7 Bu çalışmada Acem diyarında doğmuş ve bir sebeple Rum diyarına göçen şairler ile onların saray çevresi ve edebî çevrelerle ilişkileri incelenmiştir. Tezkirelerde Acem-zâde diye tabir edilen bu şairler ise soyu Acem diyarına dayansa da Rum diyarında doğup yetişmiş olduklarından "Acem diyarından gelen şairler" olarak değerlendirilmeyip çalışmanın kapsamı dışında tutulmuş ve yalnızca isimleri zikredilmiştir.

yy); Emîr (ö. 15. veya 16. yy); Hâtemî (ö. 921-922/1516-1517) (Kılıç, 2018, s. 601, 443, 209, 217, 368, 162, 626); Yârî (ö. 16. yy); Vâlihî (ö.1512-1520) (Canım, 2018, s. 565, 544); Nihânî (16. yy); Firâkî (ö. 989-990?/1582?) (İsen, 2017, s.272, 184); Emîrek (ö. 960/1552); Sabûhî (ö. 16. yy); Hâşimî (ö. 16. yy); Ahmed (ö. 16. yy); İyânî (ö. 16. yy); Gayretî (ö. 990/1582); Mîrî (ö. 1008/1599); Atâ-yi Üskübî (ö. 16. yy) (Sungurhan, 2017a, s. 209, 506, 912, 176, 623, 652, 816, 569) ve Niyâzî (ö. 16. yy) (İpekten ve ark., 2017, s. 168)'dir.

2. Acem Diyarının Sınırları

Tezkirelerde Acem diyarı denilen bölgeden gelen şairler çoğunlukla genel bir ifadeyle “Acemden gelmiştir”, “diyar-ı Acemdendir” diye anılmıştır. Şiraz (‘Anka), Horasan (Molla Ma’sûm), Dergezin (Bîdarî, Lütfî-i Acem, Sehâbî), Buhara (Cüdayî-i Acem), Şirvan (Eflâtûn-i Acem, Mîr Kadri-i Acem, Nutkî), Erdebil (Ferdî-i Acem), Kazvin (Hakîmî, Halîlî-i Acem, Mehmed Emîn, Şah Mehmedü’l-Kazvinî et-Tabîb), Sultaniye (Hâverî-i Acem), Gilan (Mahfî), Semerkand (Molla ‘Îmâd), Bistam (Murâdî-i Acem), Tebriz (Penahî, Şah Kâsım, Hemdemî-i Acem), Hemedan (Sehâbî) şehirlerinden olan şairler de tezkirelerde Acem diyarından gelen şairler olarak ele alınmıştır.

Vilâyet-i Diyârbekir’den olan Bitlisli Halîlî⁸ ve Şükrî⁹ için Acem tabiri kullanılmamakla birlikte, Âşık Çelebi’nin Hâletî başlığı altında “Muhassal Rûmî iken ‘Arab u ‘Acem’i gezüp Arabun luf u mürüvvetin ve **Diyârbekr’de niçe zemân kassâm olduğu sebebden ‘Acem’ün zarâfet ü nezâfetin** ve Rûm’un zekâ vü letâfetin câmi’ idi.” sözlerinden (Kılıç, 2018, s. 260), Gelibolulu Âlî’nin “zemîn-i Ekrâd” dediği (İsen, 2017, s. 159) bu bölgenin de Acem diyarına dâhil edildiği düşünülmektedir.

Basîrî; Sehî Bey, Âşık Çelebi ve Ahdî’ye göre Acem diyarından gelmiştir. Lâtîfî ise Basîrî’nin “Acem sınırına yakın bir yerden galiba Bağdat’tan” geldiğini söyler (Canım, 2018, s. 148).

Âşık Çelebi, Gelibolulu Âlî, Hasan Çelebi ve Beyânî tezkirelerinde Acem olduğu ve Acem diyarından geldiği söylenen Bağdatlı Ahdî (İsen, 2017, s. 260; Kılıç, 2018, s. 492; Sungurhan, 2017b, s. 136; 2017a, s. 622) 17. yüzyılda Riyâzî tezkiresinde Acem diye anılmamıştır (Açıkgöz, 2017, s. 260). Âşık Çelebi, Bağdatlı Ahdî’ye Acem demekle beraber, kendi babası Âlî’yi anlattığı bölümde, soyunun “**Irak-ı ‘Arab’¹⁰ şehri olan Bağdat**”a dayandığını söyler (Kılıç, 2018, s. 488). Ahdî de kendi tezkiresinde Bistamlı Murâdî’nin Acem olduğunu vurgularken kardeşi Murâdî-i Bağdâdî ve amcası Hüseyin-i Bağdâdî için bu tabiri kullanmaz (Solmaz, 2018, s. 281-139).

Lâtîfî tezkiresinde kesin bir sınırla Acem diyarından ayrı tutulmuş olan Bağdat; Ahdî’nin Acem olduğunu söyleyen tezkirelerde de Acem diyarı denilen bölgeye değil Irak-ı Arab diyarına

8 “[Şükrî] Diyârbekr’den Rûm’a şugle gelürken İznik’de bir dil-ber sevüp...” (Kılıç, 2018, s. 648); “[Şükrî] Vilâyet-i Diyârbekirden, Bitlis nâm şehrdendir” (Canım, 2018, s. 215).

9 “Şükrî, Doğu vilayetlerimizden olan Bitlis şehridendir.” (Argunşah, 1988, s. 52).

10 “El-Cezire dağlarının beri tarafında yani Fırat nehriyle Dicle nehri arasında bulunan topraklardır. ...orada Bağdat şehri görülmektedir...” (Ali Cevad, 1311, s.33).

dâhil edilmiş; bu tezkirelerde Ahdî dışında Bağdatlı olan başka şairler için de Acem tabirine yer verilmemiştir. Bu durumda, Bağdatlı Ahdî (ve babası Şemsî-i Bağdâdî)'nin soyunun Acem diyarında bir yere dayandığı; “diyâr-ı Acem'den gelmiştir” ifadesiyle de Ahdî'nin Bağdat'tan ayrıldıktan sonra Acem diyarına gidip en son Osmanlı ülkesine geldiğinin kastedildiği düşünülebilir.¹¹ Ahdî'nin “Rûm'a ihsânın getirmiştir ‘Acem'den ‘Ahdî'yi” (Solmaz, 2018, s. 41) mısraı da onun bir süre Acem diyarında bulunduğunu destekler mahiyettedir.

Habîbî Âşık Çelebi'nin “Acem”; Lâtîfî ve Gelibolulu Âlî'nin ise “Acem sınırına yakın bir yerden” dediği şairlerdendir. (Kılıç, 2018, s. 292, Canım, 2018, s. 184; İsen, 2017, s. 93).

Acem diyarı, tezkirelerde adı geçen şehirleri ve bölgeleri içine alan, Osmanlı devletinin doğusunda, çoğu Türk olan şairlerin yaşadığı, etnik değil coğrafi bir anlamı ifade eder. Acem coğrafyası tezkirelerde “Acem”, “vilayet-i Acem”, “diyar-ı Acem”, “böldan-ı Acem”, “mülk-i Acem”, “A'câm” gibi ifadelerle yer almıştır. Bu bölgelerden çeşitli nedenlerle gelen, oralandaki kültür merkezlerinde beslenmiş şairler etnik aidiyete bakılmaksızın “Acem” adıyla anılmıştır.

On beşinci yüzyıldan itibaren kendi sınırları için “*Rum diyarı*”¹² tabirini öne çıkaran Osmanlılarda Acem, Arap ve Rum diyarları yan yana anılan coğrafi bölgeler olarak görülür: Kınalızade Hasan Çelebi, tezkiresinde Riyâzî maddesinde Ebu's-Su'ûd Efendi'yi “*Sultân-ı 'ulemâü'l-'Arab ve'l-'Acem ve'r-Rûm*” (Sungurhan, 2017a, s. 401) sözleriyle tazim ederken bu üç diyarı birlikte anar.

On altıncı yüzyıl tezkirecilerinden Sehî Bey'in Şeyhî maddesinde Acem tabirini kullandığı şu sözleri ayrıca dikkate değerdir:

Sultân Murâd Han (...) Mevlânâ Şeyhîde ziyâde zekâvet ü fetânet ve idrâk-i pâk görüp begenüp vezîr idinmek murâd idindi. Reşkden müfsid ifsâd idüp ittîfâk nîfâk sûreti ile “Hamse-i Nizâmî gibi bir kitâb dimege irtikâb eylesin görelüm ba' dehu vezîr idesin” diyü ilkâ vü igvâ idüp Sultân Murâd Hazretleri dahı imtîhân için şeyh-i girâmî Hazret-i Nizâmî Penç Gencin Şeyhî hizmetlerine virüp ol dahı alup içinden Husrev ü Şîrîn tercümesin ihtiyâr idüp bu bî-bedel hûbun egninden **köhne 'Acem libâsın giderdi**. Türkî kisvet ve yeni hil'at biçüp geyürdi. İnsâf ki bir şîve ile zîb ü zînet ve bir nakş ile taravet ü letâfet virmişdür ki andan artuk olmak mutasavver degül. Mesnevî: ‘Acem tonından ol mahbûbı soydı / Hemân-dem Rûmî üslûbına koydı. (İpekten ve ark., 2017, s. 68)

11 “Ahdî'nin Rum diyarına gitmek üzere arkadaşlarıyla Bağdat'tan yola çıktığı ancak bir süre sonra onlardan ayrıldığı bilinmektedir. Ancak Ahdî'nin arkadaşlarından ayrıldıktan sonra diyâr-ı Rum'a gelene dek nereye gittiği bilinmemektedir.” (Solmaz, 2018, s. 2).

12 “Roma şehri ve Romalılardan gelen “Rûm” ismi, doğu toplumlarının önceleri Romalılara ve onların devletlerine verildi. İklim-i Rûm, Roma devletinden sonra Selçuklular ile Rûm (Roma) imparatorlarının hüküm sürdükleri memleketlerin çoğunu ele geçirmiş olan Osmanlı devletini ve bilhassa Anadolu'yu ifade eder olmuştur.” (Şemsettin Sâmî, 1996, s. 2309).

Bu ifadelerdeki en önemli nokta, 16. yüzyıla gelindiğinde, Sehî Bey gibi tezkirecilerin Farsça bir mesnevinin Türkçeye çevrilmesini “eserin üzerinden köhne Acem libasının giderilmesi” olarak görmesidir. Bu ifadelerde dikkat çeken bir diğer nokta da Sultanın, Nizâmî gibi Farsçanın şairlerinin kıymetli üstatlar sayıldığı bir dönemde Anadolu’da bir şaire Farsçadan Türkçeye tercüme görevi vermiş olmasıdır. Bu, Farsça etkisinden uzun zaman kurtulamamış Türk edebiyatının olgunlaşmasının seyrinde de önemli bir merhaledir.

3. İstanbul’un Gözde Kültür Merkezi Olmasıyla Birlikte Türk Edebiyatının Gelişimi

Cihan Okuyucu, Anadolu’da 12.-13. yüzyılda Türk şairlerin Farsça yazması ve edebî faaliyetin Farsça ilerlemesini Köprülü ve Akün’den şöyle aktarır:

İslâm öncesi dönemde daha çok şifahi bir edebiyat diline sahip olan Türkler V. yüzyılda İranlılarla karşılaştıklarında ‘Acem edebiyatı tam anlamıyla klasik edebiyat hüviyetindeydi; işlenmişlik bakımından eşit olmayan bu iki dilin karşılaşması tabiatıyla Türkçenin aleyhine tecelli etti (Köprülü, 1981, s. 110; akt. Okuyucu, 2010, s. 118). Divanları dolduran şiirlerde adeta yaylı bir saz gibi baştan başa ahenk kesilen Farsça karşısında ne olabilir ne yapılabilirdi? (Akün, 2014, s. 390; aktaran Okuyucu, 2010, s. 118)

On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda Anadolu’daki Fars kültüründen uzak kalmış Türkmen beyliklerinin hâkimiyeti “Türkçenin devlet ve kültür dili olmasını sağlayacaktır” (İnalçık, 2015, s. 87). I. Murad’ın Kütahya’yı ele geçirmesinin ardından Bayezid orada sancak beyi olunca Germiyan Beyliği’ndeki Türk şairler, Bayezid’in etrafında toplandı. Osmanlı böylece yüksek bir kültür kurmak için gerekli temsilcilere; Germiyanlı şairler de sanatlarının koruyucusu olacak yeni ve güçlü hamilere kavuşmuş oldu (İnalçık, 2015, s.94). Osmanlı bu şairler aracılığıyla Acem diyarı saydığı Horasan, İran gibi bölgelerde gelişmiş kültürel mirası devraldı. Gelibolulu Âlî, kuruluş döneminde bu mirasın kaynağı olarak Acem şairlere olan ilgiyi şu sözlerle kaydeder: “Ol tarihte [Yıldırım Bayezid devrinde] ragbet-i eş’âr diyâr-ı ‘Acemde idi ve bâzâr-ı Rûmiyân’da es’âr-ı eş’âra çendan ragbet ü kıymet yoğ idi” (İsen, 2017, s. 29).

On beşinci yüzyılın başlarında aralarında Germiyanogulları Beyliği’nden Osmanlı’ya intisap edenlerin de bulunduğu şairlerin Çelebi Mehmed’in etrafında toplanmasıyla Osmanlı edebiyatı şekillenmeye başlamıştır (İpekten, 1996, s. 17).

Farsça edebiyatın Selçuklu devrindeki cömert şair sultanlarından sonra¹³ Osmanlı devrinde şair sultanlar silsilesi II. Murad’la başlar. Lâtîfî, Sultan Murad’ın devrinde şiirin çokça ragbet gördüğünü söyler ve II. Murad’ın şair ve âlimlere karşı koruyucu tavrını şu sözlerle ifade eder: “...kimde ki bir mikdâr-ı zerre hüner veyâhud hünerden eser ihsâs itseler sebab-i kesb-i ma’rifet ve bâ’is-i tahsil-i ilm ü fazîlet olsun için envâ’-ı ragbet ü ri’âyetle kadr ü ‘unvân virürler imiş.” (Canım, 2018, s. 98).

13 “Farisi şairlikte sivrilmiş Selçuklu sultanları: Süleyman Şah, 2. Gıyaseddin, I. Aleaddin.” (İnalçık, 2015, s. 68).

Lâtîfi'nin, saltanat dönemi için "bilgin ve fakihler devri, hünerliler ve fasihler çağı" (İsen, 1990, s. 69) dediği Fatih Sultan Mehmed devrinde İstanbul'un devlet merkezi olmasıyla âlim ve sanatkarlar İstanbul çevresinde toplanmaya başlamıştır Divan sahibi ilk Osmanlı sultanı olan II. Mehmed; ilim ve sanata fazlasıyla değer vermiş ve her türlü hüner sahibini İstanbul'a çekmeye çalışmıştır. Lâtîfi Fatih Sultan Mehmed devrini şöyle anlatır:

(...) 'ilm ü ma'rifetün ol devirde kemâl derecede revâci ve 'ulemâ ve fuzalânun sâyir tevâ'if üzere irtifâ' u ibtihâcı var imiş ve fenn-i şî'r ü inşânun dahî ol mertebede kadr ü ragbeti ve ehâlîsinün dahî ol derecede i'tibâr u hürmeti var imiş ki diyâr-ı Hindde Hâce-i Cihâna ve vilâyet-i 'Acemde Mevlânâ Câmîye her sâl bin 'aded filori irsâl olunır imiş ve şu'arâ-yı Rûmdan dahî otuz nefer şâ'ir-i mâhiri sâliyânesin yer imiş (Canım, 2018, s. 99).

Fatih Sultan Mehmed devrinde Osmanlı'da otuz kadar şaire aylık bağlanmış; Hind diyarındaki Hâce-i Cihân ile Acem'den Câmî'ye yılda bin filori gönderildiği kaydedilmiştir. Klasik Fars şiirinin son büyük şairi sayılan "Hatemü'-ş-şu'arâ" lakaplı Câmî'nin (Turgut, 2013, s. 239) İstanbul'a davet edilmesi II. Bayezid tarafından da yinelenmiş ancak Timurlu hükümdarı ve Horasan'ı Osmanlıdan daha üstün tutan Câmî, bu davetleri reddetmiş yine de Fatih ve Bayezid'e ithaf ettiği eserlerle onların ilgilerine karşılık vermiştir (İnalçık, 2015, s. 182).

On beşinci yüzyılda artık aralarında İstanbul'un da yer almaya başladığı yukarıda adı geçen kültür merkezlerinde kurulan meclislerde, uzak merkezlerdeki şairler ve şiirleri de tartışılır. Bir rivayete göre Câmî ve Nevâyî'nin bulunduğu bir mecliste Horasanlı şairler övüldüğü sırada Câmî, Anadolu'da da iyi şairler olduğunu söylemiş ve mecliste ihtilaf çıkmıştır. Orada bulunan Anadolu bir şair, Ahmed Paşa'nın bir gazelini okuyunca Câmî'nin söylediğine bütün meclis ikna olmuştur (Turgut, 2013, s. 232).

On altıncı yüzyılın başında kendisi de Farsça bir divan sahibi olan Yavuz Sultan Selim kültür ve sanatın gelişmesi için büyük çaba göstermiştir. Sanatın devletin saygınlığı bakımından önemi nedeniyle, sanatçıların savaş ganimeti sayıldığı bu dönemde¹⁴, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran zaferi sonrasında yaklaşık bin ilim ve sanat erbabını İstanbul'a getirdiği bilinir (Şentürk ve Kartal, 2012, s. 304). Kültür ve sanatın yoğun olarak cereyan ettiği bölgelerden, Acem diyarından getirilen sanatçılarla Osmanlı kültür ve sanatının gelişmesi amaçlanmıştır. Âşık Çelebi'nin anlattığına göre, Sultan Selim bütün çabalarına rağmen halkın hâlâ Acemlerin sanatını Türklere üstün tutmasından rahatsızlık duymuş ve nedimi Hayâlî Çelebi'ye: "'Acem'e varduğ, kavâbil-i 'Acemi Rûm'a sürdük her hırfetün şâhib-hünerlerin bile getürdük. Ğarazum buydu ki Rûm'un kavâbili 'Acem'e ğâlib olalar ve sanâyi' ü hırfetde merâtib-i 'âliye bulalar. İşidürem halkı yine 'Acem üstâdlarına mürâca'at iderler imiş. Rûmilere mürâca'atdan âr u hamiyet iderler-imiş..." dediğinde Hayâlî Çelebi padişaha bunun aksini ispatlamak için

14 "Saray sanatçıları, sultanlar gözünde öyle değerliydi ki Çaldıran Savaşı Sırasında Şah İsmail Yavuz Sultan Selim'in eline geçmesinler diye ünlü nakkaş Bihzad ve hattat Şah Mahmud'u bir mağaraya gizlemiştir." (Şentürk ve Kartal, 2012, s. 304).

Rum şairlerinin en güzel eserlerini padişaha getirmiş ve onu mutlu etmiştir (Owens, 1971, s. 269b-270a).

Hayâlî Çelebi'nin padişahı ikna etmek için söylediği sözler dikkate değerdir:

Pâdişâhım, İstanbul sâye-i devletinde mânend-i Tebrîzdir (...) Rûm ressâmları 'Acem nakkâşların reng-pezîr itmişlerdür...Hayyatları (...) 'Acem derzilerine tekeleler giydürdiler (...) Aşçılarına ne çâşniler içürdiler... Egerçi "Kes ne güyed ki düğ-i men turş est [Kimse ayranım ekşi demez]" diyü birbirlerini yirdiler amma ayrıncılarına yağ yogurddan mı olur yogurd yağdan mı olur bildürdiler (Owens, 1971, s. 270a).

Hayâlî Çelebi'nin bu sözlerine kanıt olarak sanatkârların eserlerinden örnekler getirmesi üzerine Sultan Selim memnun olup "...kimine ulufe, kimine bahşış ve kimine terakkiler verip hepsini lutf u kereme doyurmuştur" (Owens, 1971, s. 270a).

Sanatın önemli koruyucularından olan bir diğer hükümdar Kanuni Sultan Süleyman devrinde de sanatçılar kendilerini göstermek için İstanbul'a akın etmişler ve İstanbul bu dönemde Edirne, Bursa, Konya, Bağdat gibi diğer sanat merkezlerini önemsiz hâle getirmiştir. (İpekten, 1996, s. 82).

Dönemin edebî merkezlerinin en önemlilerinden biri, tezkirelerde hükümdarları Acem olarak anılan (İpekten ve ark., 2017, s. 119) Timurlu sarayıdır.

3.1. Ustalığın Acem'den Rum'a Geçişi

On beşinci yüzyılda Timurlu sarayında Uluğ Bey, Ali Kuşçu gibi devrin âlimlerini Semerkant'ta toplamış, Sekkakî gibi şairleri yetiştirmiştir. Herat, Semerkant saraylarında âlim ve sanatçılar himaye edilmiş ve Timurlu soyunun hüküm sürdüğü Horasan ve Maverâünnehr bölgesinde önemli bir edebî kültür oluşmuştur (Mengi, 2014, s. 104). İnalçık bu devri "yüksek ilim ve sanat rönesansı" olarak tanımlar (İnalçık, 2003, s.19). Timurlu sülalesinin son parlak dönemi, Herat'ta Hüseyin Baykara'nın kırk yıllık saltanatında yaşanır (Mengi, 2014, s. 104). Baykara'nın himayesinde ve bilhassa onun meşhur meclislerinde kültür ve sanat faaliyetleri üst düzeye ulaşır.

Tezkirelerde kendisinden "hüsrev-i Acem" diye bahsedilen (İpekten ve ark., 2017, s. 119) Sultan Hüseyin Baykara ile himayesindeki Ali Şîr Nevâyî, Câmî gibi şairler Rum diyarında da üstat kabul edilmiştir. Gelibolulu Âlî, *Künhü'l-Ahbâr*'da "Bayezid zamanına ve Timur Hânla bazı Acem şairleriyle Nevâyî lisanının zürefası diyar-ı Rum'a gelinceye dek mahlas sahibi bir şairin bulunmadığını" söyler (İsen, 2017, s. 30). Ali Şîr Nevâyî'nin II. Bayezid'e bir şiirini göndermesi üzerine padişahın devrin ünlü şairi Ahmed Paşa'dan bu şiire bir nazire yazmasını istemesi (İsen, 2017, s. 50) hem Osmanlı sarayının bir kültür merkezi olarak doğu coğrafyasındaki değerini hem de Çağatay Türkçesi şairi Ali Şîr Nevâyî'nin Osmanlı nezdindeki saygınlığını gösterir.

Sultan Bayezid devrinde bir hata işleyerek gözden düşünce çok korkup Acem diyarına kaçan ve Câmî ile Nevâyî'nin hizmetinde bulunan Bihiştî (İsen, 1990, s. 131) sonradan Sultan Bayezid'e onların şefâat-nâmesiyle gelip sancakbeyi olmuştur (Sungurhan, 2017a, s. 243).

Fatih ve Bayezid dönemlerinde, Osmanlı'nın kültür ve sanatta gelişimini tamamlamak amacıyla saray tarafından davet edilen Câmî, Rumî meslektaşları için de üstattı. Âşık Çelebi, Sinoplu ya da Kastamonulu olduğunu söylediği Melihî'nin Acem diyarına gidip Horasan'da Câmî ile beraber ders gördüğünü, Rum'a döndükten sonra da yoldan çıkıp meyhaneyi mesken edindiğini anlatır (Kılıç, 2018, s. 354). Melihî İstanbul'a dönünce önce Ahmet Paşa'nın meclislerinde bulunmuş, ardından onun aracılığı ile Fatih Sultan Mehmed'in meclisine kabul edilmiş ve padişahın bir hayli iltifat görmüştür. Ancak padişah, meclislerinden ayırmadığı Melihî'yi, ayık gezmeyecek derecede içkiye olan düşkünlüğü nedeniyle meclisinden kovmuştur. Bir gün meyhanedeyken Câmî'nin kendisine yolladığı kitapları görünce ağlayarak "(...) biz bunları ele almağa layık değiliz" deyip Câmî'ye selam yollamıştır (İpekten, 1996, s.246).

Klasik edebiyatın Osmanlı'daki seyri önce bilhassa Farsça yazan büyük Acem şairlere öykünerek onların şiirlerini ezberleme, tercüme etme ile başlar. Şiir meclislerinde üstat kabul edilen Hâfız, Sadî, Câmî gibi şairlerin şiirleri okunur, Nizâmî'nin mesnevileri çevrilir. Bazı şairler yeteneklerini göstermek için Farsça bilmemelerine rağmen irticalen Farsça şiir söylediklerini iddia ederek değerlerini artırır: "Başkaları Farsçadan ma'nâ tercüme etseler ona (Zâtî'ye) okuduklarında, "Bu Fârsîde vardır filanın filan beytinden tercümedir." derdi. Ama kendi tercüme edip okusa ve "Bu tercümedir" deseler "Benim Farsça bilmediğimi bilirsiniz" derdi (Kılıç, 2018, s. 666).

Âşık Çelebi'nin bu anekdotu verdikten sonraki sözleri önemlidir:

(...) şekk yokdur ki şi'r (?) şimdi (...) nâzük ve şâ'irlerümüz garîb ma'nâlar ve latîf edâlar, selîs 'ibâretler...nefis zarâfetler itmekle gitdüğe terakkîde ve lâhikî sâbıkından tekaddüm kasdına himmet-i 'âlîde olmuşdur. Ammâ diyâr-ı Rûm'da ol zemânda ki şi'rde mesnevîde Şeyhî ve kasâ'idde Ahmed Paşa ve gazeliyyâtda Necâtî zühür idüp bunlardan mukaddem olanlar mesâbe-i 'ademdedür" (Kılıç, 2018, s. 666).

Artık klasik Türk şiirinde mesnevîde Şeyhî, kasidede Ahmed Paşa ve gazelde Necâtî kendinden öncekileri yok derecesine getirecek ölçüde üstat kabul edilir.

On altıncı yüzyıl tezkirecileri, Acemden gelen şairleri Türkçe şiir söylemekte yetersiz olmalarıyla eleştirirler: "Acemlerin çoğu edâ-yı Türkîde kâsırdur, bu nefis ebyâta ve selîs kelimâta kâdirdir." (Kılıç, 2018, s. 194).

Acem diyarından gelen şairler arasında Türkçe şiir söylemede az ya da çok başarı göstermiş olanlar tezkirelerde kendilerine yer bulur. Türkçe söylemeye çaba gösterenler takdir edilir.

On altıncı yüzyılda Rum şairleri artık ustalarla boy ölçüşebilir seviyededir. Bâkî-i Rûm ve Selmân-ı Acem; Cevrî'nin kendini överken kullandığı birbirine denk iki şairdir:

“Fahr ider tuhfe-i mazmûnum ile Bâki-i Rûm
Reşk ider rûtbe-i güftârıma Selmân-ı ‘Acem” (İsen, 2002, s. 56).

Rum şairleri artık Acem şiirini taklit etmekten “kurtulmuştur”:

“Nev’iyâ nazm içre icâd eyledün bir tarz-ı hâs
Rûmı kurtardun ‘Acem eş’ârına taklidden” (Tulum ve Tanyeli, 1977, s. 438).

Ahdî, *Gülşen-i Şu’arâ*’da Ferdî-i Acem’i anlatırken onun Acem diyarından Rum’a gelmesini “kesret âleminde geçip vahdet vadisine varmak” olarak ifade etmiş (Solmaz, 2018, s. 247), Rum diyarını Acem diyarının karşısında ileri bir konuma getirmiştir.

Anadolu’da beylikler döneminde Nizâmî gibi üstat kabul edilen şairlerin eserlerinin tercümeleriyle başlayan edebî faaliyet 15. yüzyılda Cem Sultan’ın Selmân-ı Sâvecî’den tercüme ettiği *Cemşid u Hurşid* adlı mesnevisi için “tercüme olsa bile Rûmî libasla rağbet göreceğini ve eserinin böylece Selmân-ı Sâvecî’ninkinden çok daha güzel olduğunu”¹⁵ vurgulamasıyla (Kaplan, 2016, s. 48); benzer şekilde 16. yüzyılda Lâmi’î’nin, Câmî’nin eserine “Rûmî câme ve Türkâne tac giydirip tercüme ederse eserin çok daha güzel olacağını” söylemesiyle¹⁶ devam eder ve Taşlıcalı Yahya’nın *Yûsufu Züleyhâ* mesnevisinde telif eser vermeyi tercümeden üstün tutmasıyla¹⁷ da başka bir yöne evrilir. Giderek tercüme hoş görülmemeye başlar. “Acem ölüsü” olarak nitelendirilir.¹⁸ 17. yüzyılda “tercüme belası”ndan¹⁹ kurtulunmuş, hatta Nizâmî, Rum şairlerince eleştirilmiştir; telif eserlerle bu gibi üstatların geçildiği iddia edilmiştir (Tezcan, 2016, s. 73).

Böylelikle klasik Türk edebiyatı, şairlerin Fars edebiyatının büyük şairlerini kendilerine örnek alarak onlar gibi yazma çabalarıyla başlamış ve şairler giderek “onlardan da üstün oldukları iddiasında bilenmişlerdir” (Tezcan, 2016, s. 98).

Şairler arasındaki bu üstünlük iddiası elbette Acem ve Rum şairleriyle sınırlı değildir. Yavuz Sultan Selim’in musahibi Hayâlî Çelebi’nin yukarıda geçen sözleriyle “birbirini yiyen” Rum şairleri arasındaki kavgalar da büyük gürültüler koparır.

4. Şairler Arası Çekişmeler

Rum diyarında şairler arasında bilinen sert çekişmelere bir örnek Hayâlî ile diğer şairler arasında yaşananlardır. Hayâlî, ulufe alabilmesi için bölük halkına kaydolunca kendisini

15 “Geyüp Rûmî libâsı oldı mahbûb / Anuçün böyledür şîrin ü mergûb b. 5324 // İdüben terceme Selmân sözinden / Velî zibâter itdün cân sözünden b. 5333” (İnce, 2000, s. 398; aktaran Kaplan, 2016, s.48).

16 “Geys Rûmî câme vü Türkâne tac / Çin ü Mâçinden alur bâc u harâc” Lâmi Çelebi Salâmân u Absâl Tercümesi (Uludağ, 1997, s. 196-201; akt. Yazar, 2011, s. 355).

17 “Ma’ânî mevc ururken bahr-ı dilden/ Metâ’-ı gayra dellâl olmadum ben” (Çavuşoğlu, 1979, s. 182; akt. Yazar, 2011, s. 174).

18 “Dilüm olmadı tercümân-ı ‘Acem/ ‘Acem ölüsiniñ ta’âmin yemem” Taşlıcalı Yahya- Kitâb-ı Usûl. (Gibb, 1904, s. 121).

19 “(...) Ârîdür tercüme belâsından/ Ne var ise cümle vâridâtumdur / Genc-i dilden kendi rivayetümdür.” Feyzi Çelebi-Şem ü Pervâne (Tekin, 1991, s. 59; akt. Tezcan, 2016, s. 98).

hicveden Kandî'nin şekerçi dükkânını harabeye çevirmiş, Zâtî'nin önderliğinde, aralarında Acem Basîrî'nin de bulunduğu birkaç şair toplanıp bu olayı şikâyet etmek için sadrazam İbrahim Paşa'yla münakaşaya girmişlerdir (İpekten, 1996, s. 97). Hayâlî Bey'in, bazı şairlerin ağır ithamlarına maruz kaldığı ve diğer şairlerle küfürleştiği dahi kaydedilir (Tezcan, 2004, s. 94). Şairlerin birbirini saf dışı bırakma hırsı o dereceye varmıştır ki yöneticileri kışkırtarak rakiplerinin idamına bile sebep olurlar.²⁰

Şairler, himaye kaybetmeyi göze alamayacakları böyle bir ortamda, konumlarını kaybetmemek için birbirlerine türlü ithamlarla saldırmışlar, himaye göremeyenler ise bunu çeşitli sebeplere bağlamışlardır. Bu rekabet nereli oldukları, nereden geldikleri hatta kimlerden himaye gördükleri fark etmeksizin iltifat bekleyen bütün şairler arasında olabilir.

Şairler ve hamileri arasında oluşan bu kıyasıya rekabette, kendilerine hamî bulmak için Acem diyarından kalkıp yükselen kültür merkezi İstanbul'a gelen her şaire "aşırı rağbet" gösterildiği ve bu durumun Rum şairlerini rahatsız ettiği söylenir. II. Bayezid devrinin meşhur şairi Mesîhî'nin beyti bu rağbete örnek gösterilmektedir:

"Mesîhî gökden insan sana yer yok
Yüri var gel 'Arab'dan yâ 'Acem'den" (Mengi, 2020, s. 230).

Bursalı Rahmî de bundan rahatsız olduğu söylenen şairlerdendir:

"Kamu ber-murâd oldı ben nâ-murâdam
'Arabdan 'Acemden gelen her sühan-ver" (Öztürk, 2014, s. 10).

Le'âlî Tokatlı olduğu halde kendini Acem diyarından gelmiş bir şair gibi tanıtmış ve padişahın sarayına girmiştir. Yalan söylediği anlaşılınca da kendisine verilenler elinden alınmış; meclislerden kovulmuştur. Bunun üzerine şu meşhur beyitlerini kaleme almıştır:

Olmak istersen i'tibâra mahal
Yâ 'Arabdan yahud 'Acemden gel

Gevhere kıymet olmaya kânda
Dür bahâsın bula mı 'ummânda

Söylenür nükte vü meseldür bu
K'ola dâ'im çerâğ dibi karanu

20 Bunun meşhur bir örneği Figânî'nin başına gelenlerdir. İbrahim Paşa'nın himayesindeki şair Figânî, Gelibolulu Âlî'nin anlattığına göre "...eshiyâ-yı dehrün in'âm u ihsâmî ile geçinüp ba'zı bîkr mazmûnların dâmenine el uzatmış bir fakîr iken erbâb-ı hased" İbrahim Paşa'yı ona karşı bir mecliste okuduğu Farsça bir beyit ile "ırz-ı vezâreti hâke yeksân eyledü" diye kışkırtmışlar ve Âlî'nin ifadesiyle "zavallı şair" önce teşhir edilip sonra asılmıştır (İsen, 2017, s. 189).

Olsa âdemde ma'rifetle murâd
Ne fazilet virürmiş ana bilâd

Taşdan sâdır oldı gerçi güher
Mu'teberdür veli niteki hüner

Rûmda kellelenmesün mi 'Acem
Buldı bu 'izzet ile çün ekrem

'Acemden her biri ki Rûma gelür
Yâ vezâret yâ sancak ana gelür (İsen, 2017, s. 62-63)

İltifat görmek için Acem olduğunu söyleyen Tokatlı Le'âli'nin yalanı ortaya çıkınca meclislerden kovulması ve Mesîhî'nin beklediği iltifatı göremeyişini Acem diyarından gelmemiş olmasına bağlaması, ilmî çevrelerde Acem diyarından gelen şairlere karşı büyük bir rağbet olduğu, Acem şairlerin Rum şairleri karşısında daha çok desteklenip güç ve mevkiye ulaştıkları değerlendirmesine yol açmıştır.²¹ Oysa yukarıda adı geçen Acem şairlerin biyografilerinden, diğer bütün şairler gibi onların da kabul görmek için kıyasıya bir yarışta oldukları, zaman zaman bu yarış kaybedip geri döndükleri, şairliklerinin beğenildiği ölçüde iltifat gördükleri anlaşılmaktadır. Yalnızca Acem olmanın 15. ve 16. yüzyıllarda iltifat görmeye yeterli olduğuna dair yaygın kanıyı daha iyi değerlendirebilmek için Acem şairlerinin Rum şairlerine kıyasla gördükleri iddia edilen iltifatın derecesine yakından bakmaya çalışacağız.

5. Acem Diyarından Gelmenin İltifat Görmeye Etkisi

Doğru İslam dünyasında 10. yüzyıldan itibaren gelişen hamilik geleneği ve bunun doğurduğu sanat yarışı bütün kültür merkezlerinde görülür. "Herat'tan Irak'a giden bir şair kariyerine hem Tebriz'de hem de Osmanlı saraylarında devam edebilir." (Durmuş, 2006, s. 28). Şairler buldukları yerde ham bulamazlar veya ilim tahsili, ticaret, siyaset gibi nedenlerle vatanlarını terk ederlerse göç ettikleri kültür merkezlerinden birinde de şairliklerini icra etmeye devam etmek için hamı arayışına girebilirler.

Osmanlı devletinde de saray tabii olarak sanatın ve kültürün en büyük koruyucusu konumundadır. Aylığa bağlanmış şairler olduğu gibi özel günlerde, bayramlarda herhangi bir vesileyle şiir yazmış bir şaire caize, hilat gibi ödüller verilir; tımar, köy, binek hayvanı gibi bağışlarda bulunulurdu. Ancak bir şairin itibarı için en büyük ödül kuşkusuz padişahın sohbet meclisine, doğrudan himayesine girebilmektir. Padişahın meclisinde olan bir şair, ülkenin en iyi şairi olduğunu da ispatlamış sayılırdı. Şansı yaver gitmeyip bir türlü istediklerini elde edemeyen Mesîhî, bunu bir çeşit kendini savunma psikolojisiyle Acem olmamasına bağlamış olmalıdır.

21 Sohrweide'in Le'âli'nin durumuyla ilgili değerlendirmesi diğerlerinden ayrılır. Sohrweide, Le'âli'nin Acem olmadığı anlaşılınca meclislerden kovulması hadisesine haddinden fazla önem verildiği; şairin Acem olmadığı için değil, sultana karşı yaptığı sahtekârlık sebebiyle itibarını kaybettiği görüşündedir (Sohrweide, 2021, s.100).

Âşık Çelebi Mesîhî'yi şöyle anlatır: “Kâh Yûnus Paşa'ya recâ-ı ilticâ eyler kâh 'Alî Paşa şehâdeti mersiyesinüñ âhiri terci'inde aña şehâdet ider. ...kâh Nişâncı Ca'fer Çelebi'den dîvân kâtibi olmayı diler. Beyt:

Ben senün bendelerün defterine geçmiş iken
Ne revâdur bana pâ-bend ola cüz'î tîmâr” (Kılıç, 2018, s. 344).

Oysa Mesîhî'nin iddia ettiği gibi bir şairin Acem olması, iltifat göreceğini garantilemez. Acem şairi Basîrî, Zeyrekoğlu kazı-asker olduğunda ona bir kaside yazmış ancak Zeyrekoğlu, kendisine söz verdiği caizeyi vermemiştir. Şair, beklediği karşılığı görememesi üzerine aşağıdaki beyitleri yazar:

Zeyrekoğluna şâ'irün birisi
Medh iletirdi vü devlete irdi

Ger sorarsan ne virdi câ'izesin
Lutflar itdi va'deler virdi (Kılıç, 2018, s. 182).

Basîrî, Revânî'den de karşılık umarak ona bir kaside sunmuş, Revânî ise Basîrî'nin “basar-ı hırsına basmak için” 5'i bakır, 5'i kurşun 10 akçe yollamıştır. Bu duruma içerleyen Basîrî:

“Revânîyle meger Pinti Hamîdün
Bir aradan yaradılmış revânî” der (Canım, 2018, s. 149).

Acem şair Mâyîlî, Ali Şir Nevâyî'nin anlattığına göre, Sultan Bayezid'den iltifat görebilmek için eski bir şairin kasidesini kendi imzasıyla padişaha sunmuştur. Kasidenin ona ait olmadığını anlayan Sultan Bayezid şairi kınamış ve böyle bir şeyi yapmaması konusunda ikaz etmiştir (Tokmak, 2017, s. 196). Mâyîlî, böyle bir intihale başvururken Acem olmasının tek başına kendine bir fayda sağlamayacağını, mutlaka iltifata layık bir şiirle kendini kanıtlaması gerektiğinin bilincindedir.

İltifat umarak Rum diyarına gelen Surûfî-i Acem'in ömrünün fakirlik içinde seyahatlerde geçmesi (Kılıç, 2018, s. 416-417); Lutfî-i Acem'in ihsana layık bir şair olduğunu düşünmesine rağmen hiçbir iltifat görmediği için dönmek zorunda kalması; Mir Kadri-i Acem'in, edebî çevrelerde çok iyi bir şair olduğu düşünülmesine rağmen Rum diyarında kıymeti bilinmediği için Haleb'e taşınması (Solmaz, 2018, s. 263, 254), Acem diyarından gelmiş olmanın şairlerin rağbet görmeleri için yeterli olmadığına dair örneklerdir.

Lâtîfî, Le'âlî maddesinde şairin Tokatlı olmasına rağmen bir süre Acem diyarında kaldıktan sonra Acem olduğunu söyleyip Câmî'nin selamını getirerek Fatih Sultan Mehmed'in meclisine girmeyi başardığını söyler ve o dönemde Acem şairlerin iltifat gördüğünü ekler: “Ya'ni ki ol tarihte A'câm hakkında mebzûl olan lutf u kerem anun hakkında dahi mebzûl olmuş.” (İsen, 1990, s. 292). Le'âlî meşhur beyitlerini de müte'acem olduğu ortaya çıkıp kendisine verilen tekke elinden alınınca söylemiştir (İpekten ve ark., 2017, s. 93).

Le'âlî hakkında Kühü'l-Ahbâr'da, "El-hak eş'âr-ı dürer-bâri muntazam u mergübdür." yazılıdır (İsen, 2017, s. 60). Lâtîfi'ye göre de Le'âlî'nin şiiri zaten itibar görmeyi hak edecek seviyededir (Canım, 2018, s. 458).

Le'âlî'nin saray meclisine girerken Acem taklidi yapmasından ziyade Acem diyarından itibarlı bir şairin, Câmî'nin referansı ile geldiğini söylemesi ve kendisini yüksek çevrelerde yetişmiş bir derviş gibi tanıtmayı önemlidir.

Halil İnalçık ve Kadir Güler-Kerim Yaşar çalışmalarında 16. yüzyılda şairlerin aldığı hilat ve nakit türünden caizelerin kaydedildiği in'am defterlerini incelemişlerdir. (İnalçık, 2003; Güler ve Yaşar, 2010) Bu çalışmalarda sunulan örnekler, Acem ve Rum şairlerinin birbirlerine kıyasla gördükleri rağbeti ortaya koymaktadır:

5.1. Acem ve Rum Şairlerin Aldıkları Caize ve İltifat

Şairlerin takdim ettikleri şiirleri karşılığında aldıkları bahşiş olan caize (Şemsaddin Sâmî, 2011, s. 469) onların geçimine katkıda bulunmaktaydı (Yaşar, 2007, s. 6). Bir şair ortaya koyduğu eserin başarısına göre para (caize, saliyane), memuriyet, eşya, mülk, rütbe, gibi karşılıklarla ödüllendirilirdi (Yaşar, 2007, s. 19). Bunun dışında şairlere bayramlarda bayramlık; itibarlı biriye taziyeye için hilat, akçe gibi in'am verilir. Bazı şairler tek geçim kaynağı olarak düzenli bir şekilde kaside sunardı (İnalçık, 2003, s. 73). İnalçık, devlet hazinesinden verilen in'amların kaydedildiği defterlerde şairlerin derecelerine göre hiyerarşik olarak yazıldığını ve bu defterlerde 909-917/1503-1512 yıllarında en başta olan şairin İstanbullu Azizî olduğunu belirtir. Azizî'den sonra listede sırasıyla Yarhisarlı Mâilî, Sivaslı Rûhî, Kâtîbî (Sinoplu), Sâilî, Şehdî (Antakyalı) bulunmaktadır. 915/1509-1510 yılında ise 'Azizî'nin yeri Sivaslı Rûhî, Sabâyî (Manastırlı), Keşfî (Edirneli), Refikî (Amasyalı) ve arkasından gelen Acem şairi Basîrî'den sonra altıncı sıradadır (İnalçık, 2003, s. 75).

II. Bayezid ve Kanuni Sultan Süleyman devrinde şairlerin elde ettikleri nakit ve hilatlar incelendiğinde, II. Bayezid devrinde toplamda en çok nakdi caizeyi 112.000 akçe ile İdris'in aldığı görülür. Acem şair Basîrî bu dönemde 11.000 akçe ile on birinci; Acemzâde 'İyanî ise 2500 akçe ile kırkıncı sıradadır. (Güler ve Yaşar, 2010, s. 60) Kanuni devrinde ise en çok nakdiyi Bursalı Lâmi'î Çelebi almıştır. Şair toplamda 20.000 akçe nakit elde etmiştir. Arkasından Diyarbakırlı Şükrî (15.000 akçe) ve Hayâlî (11.000 akçe) gelir. Acem Basîrî bu dönemde on defada 10.000 akçe ile en çok akçe elde eden beşinci şairdir. Acemzâde 'İyanî ise 8.800 akçe ile onuncu, Acemzâde Mîrek 2000 akçe ile yirmi yedinci sıradadır. Kanuni Sultan Süleyman devrinde (939/1532-1533) yılında Acemzâde Mîrek ve Acemzade İyanî 1000 akçe; Acem Necâtî ise 800 akçe elde etmiştir. Aynı yıl Taşlıcalı Yahya ve Balıkesirli Zâtî'nin de birer kasideleri karşılığında 1000 akçe elde ettiği görülmektedir (Güler ve Yaşar, 2010, s. 91-92).

Şairlerin hilat ve nakit dışında gördükleri tumar, rütbe, makam türünden ihsanlardan bazıları şöyle kaydedilmiştir:

Yukarıda adı geçen Hamîdî, Fatih Sultan Mehmed devrinde İsfahan'dan Osmanlı sarayına geldiğinde şiirleriyle padişahın takdirini kazanmıştır. Sarayda istinsah, tercüme gibi kültürel faaliyetlerde bulunmuş, karşılığında da sayısız nimetlere kavuşup padişahın nedimi olmuştur. Ancak bir şenlik sırasında sunduğu kasideye karşılık aldığı bahşişleri yetersiz bulup “İki öküz verseydiniz de köşeme çekilseydim.” deyince padişahı gücendirmiş ve İstanbul'dan uzaklaştırılmıştır. Bütün çabalarına rağmen bir daha saraya dönememiştir (İpekten, 1996, s. 42).

Müeyyездâde'nin himayesinde bulunan Hâfız-ı Acem, Merzifon'da Yavuz Sultan Selim ile karşılaşmış ona sunduğu bir gazel sayesinde önce Ali Paşa Medresesine tayin edilmiş, ardından Ayasofya ve Sahn müderrisi olmuştur (İpekten, 1996, s. 72). Yavuz Sultan Selim ile Acem seferi dönüşünde Rum'a gelen Şâh Kâsım da padişahın meclislerinde yer almış ve bir hayli iltifat görmüştür (İpekten, 1996, s. 80).

Sundukları eserler karşılığında iltifat gören Acem şairleri arasında Piri Paşa'ya ithaf ettiği *Mihr ü Mah* tercümesiyle Zîrekî (İsen, 2017, s. 149), *Kimyâ-yı Sa'âdet* tercümesiyle sayısız inama layık olan Şehâbî (Solmaz, 2018, s. 177), Sultan Selim'in emriyle *Mecalisü'n-Nefâis*'i Farsça'ya çeviren Şah Mehemmedü'l-Kazvîni et-Tabîb (Riyâhî, 1369, s. 172), *Deh-Murg-nâme* adlı kitabıyla Sultan Selim'den iltifat gören Şemsî (Kılıç, 2018, s. 604) sayılabilir.

Acem şairlerinin saray ve çevresinden gördüğü bu iltifatın Rum şairlerine kıyasla aşırı olduğunu söylemek güçtür. Nitekim Yavuz Sultan Selim döneminde Gevveli (Adapazarı) Güvahî yazdığı *Kenzü'l-Bedâyî* ile tımar, Bursalı Lâmi'î *Hüsn ü Dil* tercümesiyle 35 akçe ulufe ve *Ferhad-nâme* adlı eseriyle Bursa'da bir köy elde etmiştir. Ayrıca Tireli Muammâî Sultan Selim'in huzurunda İranlı şairleri muamma konusunda alt edince padişah çok memnun olmuş ve kendisine 300 filori altın bağışlamıştır (Yaşar, 2007, s. 67-71).

Kanunî devrinde iltifat gören şair Akşehirli Gubârî de ²²sunduğu şiirlerle hapisten kurtulmuş ve Şam kadısı tayin edilmiştir (Yaşar, 2007, s. 80).

Derviş Ağa (Paşa), çocukluğunda Bosna'dan getirilmiş ve kabiliyeti anlaşılınca Sultan Süleyman tarafından Has-odaya alınarak Sehanâme tercümesi karşılığında kendisine Doğanlılar kethüdalığı verilmiş; Sultan Murad devrinde de Bosna Beylerbeyi olmuştur (İpekten, 1996, s. 85). Bu dönemde, tezkirelerde padişahın en çok iltifatını kazanmış olduğu söylenen şairlerden Hayâlî, gördüğü rağbet ile rakiplerinin kıskançlıklarına maruz kalmış, kendisi de mevkiini kaybetmemek için rakiplerini bertaraf etmeye kalkmıştır. Âşık Çelebi'nin anlattığına göre, “Hayâlî'ye önce ulufe sonra tımar, sonra zeamet vermişler, her gazel ve kasidesine bahşişte bulunmuşlar ve zeameti 100 binin üzerine çıkmıştır...” (Kılıç, 2018, s. 652).

Acem şairleri tıpkı Rumî şairler gibi devlet erkânından gördükleri iltifatın yanında devrin eleştirmenleri sayılan tezkireciler tarafından da bazı değerlendirmelere tâbi tutulmuşlardır. Tezkirelerin de aynı şekilde bu şairlere özel bir muamelede bulunmadıkları görülmektedir.

22 Hasan Çelebi ve Ahdi Akşehirli (Solmaz, 2018, s. 236; Sungurhan, 2017a, s. 236); Âşık Çelebi Isparta Hamidli (Kılıç, 2018, s. 679); Lâtîfî Karaman Larendeli, der (Canım, 2018, s. 385).

6. Tezkirelerin Acem Şairleri Değerlendirmesi

Acem'den gelen şairlerin bir kısmı, tezkirecilerin yukarıda değinilen ifadeleriyle, “iltifat görmek için” gelmiştir. Bunlar arasında iltifat görenler, çoğunlukla “gerçekten de iyi şiir yazar, ehl-i marifettir...” gibi sözlerle övülmüştür. Dikkat çeken en önemli nokta, bu şairlerin bir kısmının da tezkirecilerin ifadeleriyle “hak ettiği değeri görememiş” olması, bazılarının da yaptıkları hoş gitmeyen davranışlarla bizzat tezkireciler tarafından sert bir dille eleştiriliyor olmasıdır. Tezkirelerde anlatılanlardan bu şairler arasında padişahın meclislerine girmeyi başarmış olanların dahi, rakip şairlerin kıskançlıklarıyla ya da yaptıkları herhangi bir uygunsuz hareketle meclislerden uzaklaştırıldıkları ortaya çıkmaktadır. Bu halde, bir şairin sırf Acem'den geldiği için hak etmediği halde ortalama üstü bir şair muamelesi gördüğünü söylemek güçtür.

Âlî, Acem vilayetinde doğup Rum'a gelen ve Pîrî Paşa'nın meclislerinde beraber bulunduğu Zîrekî'nin *Mihr ü Mâh*'ı Türkçeden Farsçaya tercüme ettiğini söyler ve “...hak budur ki hûb nazm itmişdür” (İsen, 2017, s. 147) diyerek onun da gerçekten iltifata lâyık olduğunu vurgulamış olur. Şehâbi de Ahdî'nin anlattığına göre 30 yıl boyunca Rum şairleri ve âlimler zümresinde sohbetlerde bulunmuş, *Kimyâ-yı Sa'âdet* tercümesiyle in'am ve yazdığı başarılı şiir ve inşalarıyla ulufeye “hak kazanmıştır” (Solmaz, 2018, s. 177).

Hasan Çelebi, çok iltifat gören Kazvinli Mehmed Emin için “ser-i rif'ati evc-i semâya hem-ser olsa revâdur” der ve kendisi için uzun bir bölüm ayırdığı *Tezkiretü 'ş-Şu'arâ*'da şairliğinden övgüyle bahseder.

Tezkireciler tarafından beğenilmelerine rağmen kendisini koruyacak bir hamî bulamamış şairlere rastlanır: Ahdî'ye göre Acem ve Arap arasında rağbet gören Mir Kadri-i Acem'in “ne yazık ki bu diyarlarda kadr ü kıymeti bilinmemiştir” (Solmaz, 2018, s. 254).

Sultanın divanından sürülmüş olan bir başka şair Gilanlı Mahfi de Ahdî tezkiresinde “şairim diye geçinir” sözleriyle ağır bir şekilde eleştirilmiştir. (Solmaz, 2018, s. 263). *Gülşen-i Şu'arâ*'da adı geçen Lutfî-i Acem de Ahdî'ye göre İstanbul'da kendi kendine itibarlı bir şair olduğunu düşünmüş ancak Rum şairleri arasında gülünç duruma düşmüştür (Solmaz, 2018, s. 263).

Sultan Selim'in şehzadeligi sırasında ona musahiplik yapan Hâşimî ise Gelibolulu Âlî tarafından “Acemliğine göre iyi şiir yazar” sözleriyle beğenilmiştir. (İsen, 2017, s. 90). Elvân-i Şîrâzî'nin *Gülşen-i Râz* çevirisinde eski Türkçe kelimeleri kullanması, tasavvufi kelimelere Türkçe karşılık vermesi özellikle vurgulanmıştır (Canım, 2018, s. 81).

Rum sultanlarından çeşitli iltifatlar gördüğünü söyledikleri Basîrî'nin ve okuduğu Türkçe bir gazelle Sultan Selim'in beğenisini kazanan Hafız-ı Acem'in (Kılıç, 2018, s. 258) kuvvetli bir şair olduğu konusunda dönemin bütün tezkireleri hemfikirdir.

Meşairü 'ş-Şu'arâ'da Ahdî için “Ehl-i insâf olup sâ'ir A'câm gibi Rûm'a ve Rûmî'lere münkir değildir” der (Kılıç, 2018, s. 492). Âşık Çelebi'nin bu ifadesinden anlaşılan Rum ve Acem şairleri arasındaki çekişme karşılıklıdır. Aynı tezkirede Acem şair Şahkulu'nun adı

kötüye çıkmış bir Acemle birlikte bir başka şaire hasedinden söz edilmiştir: Âşık Çelebi'den nakledildiği üzere Acem Şahkulu (Penahî) ve “ehl-i kabulün kabulü olmayan” bir diğer Acem Nâmî, ‘Ârifle rekabet edip onun adını kötüye çıkarmaya çalışmışlardır. Acem olmaları bu şairleri makbul kılmamış, tezkirelerde kıskançlıklarıyla anılmışlardır (Kılıç, 2018, s. 444).

Eflâtûn-i Acem, tezkireciler tarafından beğenilmemiş, şairin “tasvir tezhib ve hat sanatında çok başarılı olduğu halde ne yazık ki kötü şiiirleriyle meşhur olduğu” yazılmıştır (Solmaz, 2018, s. 105). Rum şairleri arasında ünlenen için o tarihte şehnâme-gûy olan Ârif Çelebi'ye husumet edip manasızca onu yeren sözler yazarak sultana göndermesiyle kötü bir şöhret elde etmiş ve “bed-gûy, dili uzun herif” diye yerilmiştir (Solmaz, 2018, s. 106).

Acem diyarından gelen şairlerin çoğunlukla Türkçe şiiirlerinden örnek verilir. Gerçekten kabiliyetli buldukları Acem şairleri, “hak budur ki (...)” diye başlayan sözlerle diğer bütün şairler gibi överler. Tezkirecilerin Acem şairleri konusunda ayrıcalıklı bir tavır takındıkları söylenemez. Kendi zamanındaki Fars ya da Türk, Acem diyarından olan bütün şairlere -yüksek makamlardan iltifat görsün veya görmesin- sanatının değeri ölçüsünde kıymet verdikleri ve bu şairlerin çoğunlukla Türkçe telif ve tercüme eserleri ile biyografilerde yer edindiği görülür.

Divan şiiirinin kuruluş dönemlerinde, İstanbul'dan önce kültür merkezi olmuş bölgelerden getirilen ilim ve sanat erbabı ile Osmanlı'nın kültür merkezi olması amaçlanmıştır. İstanbul kültür merkezlerinden biri hatta en önemlisi hâline geldikten sonra pek çok yerden sanatçılar devlet merkezine akın ederek kendilerini göstermeye çalışmışlardır. Ancak yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi bir şairin padişahın, sadrazamın sırdaşı, görüşlerine başvurduğu musahibi olması, meclislerde itibar görmesi, büyük bahşişler, yüksek miktarda caizeler alması, kısaca saray ve halkın gözünde “makbul” konuma gelmesi şairin geldiği yerle değil sanat kabiliyeti, zekâsı, ilmî derecesi ile ilgilidir. Bir şair bu görgüyü Acem ya da Rum diyarında, herhangi bir ilim merkezinde edinmiş olabilir. Gerçekten de bu merkezlerden istifade edebildiğini kanıtlamış bir şair yüksek mertebeleri hak edebilir. Bu itibar da devlet adamlarının şiiire karşı gösterdikleri ilgiye, hamilerin arasındaki siyasi çekişmelere göre değişebilir. İtibarı hak eden bir şair, ister Acem ister Rum olsun, rakiplerinin kıskançlıkları yüzünden hak ettikleri değeri göremeyebilir.

Sonuç

Acem diyarı, 16. yüzyıl tezkirelerinde, Osmanlı devletinin doğusunda, çoğu Türk asıllı şair ve âlimlerin bulunduğu, eski İran (Keyânîler ve Sâsânîler) hâkimiyetindeki toplulukların yaşadığı, farklı etnik grupları barındıran, coğrafi bir terim olarak kullanılmıştır.

Anadolu'da 13 ve 14. yüzyıllarda özellikle Germiyanlı şairlerle başlayan edebî faaliyet Fatih, Bayezid devrinde hızlanmış, Yavuz Sultan Selim ile önemli bir ivme kazanmış ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde İstanbul'un gözde kültür merkezi hâline gelmesiyle en parlak devrini yaşamıştır. Bu dönemlerde Acem diyarı denen bölgeden şair ve sanatçılar seyahat, ilim tahsili, ticaret, siyasi sığınma, elçilik vazifesi amacıyla veya savaş ganimeti olarak İstanbul'a gelmiş, şiiir meclislerinde bulunmuş, Rum şairleriyle etkileşime geçmişlerdir.

Tezkirelerde özellikle Fatih Sultan Mehmed devrinde Acem diyarından Rum'a gelen şairlere karşı büyük bir rağbet olduğuna dair ifadeler rastlanır. Hatta bu durumun en çarpıcı örneği olarak Tokatlı Le'âli'nin, kendini Acem bir derviş olarak tanıtarak saray meclislerine girmesi, gerçek ortaya çıkınca da padişahın meclisinden kovulması gösterilir. Yine şansı yaver gitmemiş ve talep ettiği himayeyi görememiş şair Mesîhî de bu durumu Acem olmamasına bağlamıştır. Özellikle bu iki örnek üzerinden ve tezkirelerdeki ifadelerden kaynaklı olarak ilmî çevrelerde 15. ve 16. yüzyıllarda Acem diyarından gelen şairlere aşırı bir rağbet gösterildiği kanısı yerleşmiştir. Ancak dönemin kaynaklarına yakından bakıldığında, bir şairin Acem olmasının onun haksızca itibar göreceğini garantilemediği ve Rum şairlerin Acem şairleri karşısında öteki konumunda olmadıkları görülür. Acem diyarından gelen Mâyilî'nin, kendi şiirlerine güvenemeyip kabul görebilmek için eski bir şairin kasidesini kendisinin gibi göstermesi, şairlerin geldikleri yer ile değil; şairlik kabiliyetleri ile iltifat gördüklerinin bir kanıtıdır.

Tokatlı Le'âli'nin Acem diyarından bir "derviş kılığında" gelmiş olması da dikkate değerdir. Tezkirelerde şairlik gücünden övgüyle bahsedilen Le'âli, kendisine önemli tasavvuf çevrelerinde yetişmiş bir âlim görünüşü vermiştir. Yalanı ortaya çıkan Le'âli, meşhur beyitlerini yaşadığı itibar kaybının yarattığı ruh hâliyle söylemiş olmalıdır.

Bir şair için himayenin büyük önem taşıdığı rekabet ortamında, şairler arasında nereli oldukları hatta kimin himayesinde buldukları fark etmeksizin büyük gürültüler koparan çekişmeler yaşanmıştır. Öte yandan Acem diyarından gelen şairler arasında da tezkirelere göre iyi şair olmasına rağmen şansı yaver gitmeyip hak ettiği değeri göremeyenlere; yaptıkları hoşça gitmeyen bir davranış nedeniyle meclislerden uzaklaştırılanlara rastlanır. Kötü ahlaklı olanların tezkireciler tarafından sert bir dille eleştirildikleri görülür.

On altıncı yüzyıla ait bazı in'amat defterlerine bakıldığında da devrin Acem diyarından gelen herhangi bir şairinin, Rum şairlerine kıyasla daha fazla caize, hilat vb. almadıkları görülür.

Bir şair için caizeden daha önemlisi, padişahın meclisine girebilmektir. Bu da şairin kabiliyeti, kurduğu ilişkiler, bilgi birikimi ile alakalıdır. İster Rum'da ister Acem diyarında olsun padişahın meclisine girene kadar, önemli edebî muhitlerde bulunmak şairin görgüsünü arttıracığından, ilim-kültür merkezlerinde yetişmenin bir şaire prestij kazandırması doğaldır. Ancak Melihî örneğinde olduğu gibi bir şair Acem diyarında, Câmî gibi Osmanlı devleti ve şairleri gözünde itibarlı bir şairle beraber ders okumuş, onunla yakınlık kurmuş olsa bile; padişahın meclisinde bulunmayı hak etmiyorsa uzaklaştırılabilir. İsfahan'dan gelen Hamîdî de padişahın verdiği bahşişi az bulduğuna dair uygunsuz bir söz söyleyince saray çevresinden kovulmuştur.

Rum şairlerinin başlangıçta Nizâmî, Hâfız gibi Acem diyarındaki büyük ustalara duyduğu hayranlık giderek kendilerini onlardan üstün gördükleri bir tavra dönüşmüştür. Acem diyarında yetişen, çağdaşları olan şairlere de ilminin ve kabiliyetinin büyüklüğü ölçüsünde değer verdikleri görülür.

On altıncı yüzyıl tezkireleri; Sehî, Lâtîfî, Âşık Çelebi, Kınalızade Ali Çelebi, Ahdî, Gelibolulu Âlî ve Beyânî tezkirelerinde, Acem diyarından gelenlere bir hayli itibar edildiği yazılmışsa da söz konusu tezkirelerde, sadece Acem olmanın şairlere herhangi bir avantaj sağladığını, lââyık olmadıkları halde itibar elde ettiklerini ve iltifat gördüklerini ispat eden bir bilgi bulunmaz. Acem diyarından gelen şairlerin, kimi Rum şairlerinin iddia ettiğinin aksine iltifat göremeyip geri gittiklerine; karşılık bulamadıklarından yakınmalarına, sırf iltifat görebilmek için intihale başvurmalarına da rastlanır. Tezkirecilerin anlattıklarından ve değerlendirmelerinden, edebî çevrelerde de Acem diyarından gelen şairlere karşı tavrın Rum şairlerine gösterilenden farklı olmadığı anlaşılmaktadır.

Teşekkür: Bu çalışmaya olan katkılarından dolayı hocalarım Prof. Dr. Ali İhsan ÖBEK ve Dr. Öğr. Üyesi Kadir TURGUT'a teşekkür ederim.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Açıkgöz, N. (2017). *Riyâzî Muhammed Efendi Tezkiretü 'ş-Şu'arâ*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Akçay, G. (2020). *Divân-ı Le'âlî (İnceleme-Metin)* (2. bs.). İstanbul: Paradigma Akademi Yayınları.
- Akün, Ö. F. (2014). *Divan edebiyatı*. İstanbul: İsam Yayınları.
- Ali Cevad. (1311, H. -1317). 'Irâk-ı 'Arab. *Tarih ve coğrafya lugati*. <https://cografya.cagdasozluk.com/tarih-ve-cografya-lugati-1194.html> adresinden erişildi.
- Argunşah, M. (1988). Şükri-i Bitlisi, Selimnâmesi ve eserin dili. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (55), 51-72.
- Arslan, A. (1997). Osmanlılar 'da coğrafi terim olarak "Acem" kelimesinin mânâsı ve Osmanlı-Türkistan bağlantısındaki önemi (XV-XVIII. Yüzyıllar). *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (8), 84-87.
- Babinger, F. (2003). *Fatih Sultan Mehmed ve zamanı*. (D. Körpe, Çev.). Oğlak Yayınları.
- Canım, R. (2018). *Lâtîfî Tezkiretü 'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-216998/latifi-tezkiretus-suara-ve-tabsiratun-nuzama.html> adresinden erişildi.
- Çavuşoğlu, M. (1979). *Yahyâ Bey ve Yûsuf u Zelîhâ (Tenkidli Metin)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Çavuşoğlu, M. (1992). Basîrî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/basiri> adresinden erişildi.
- Demir, R. (2016). Osmanlı şiirinde Acem imgesi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (Ortadoğu Özel Sayısı), 33-51.

- Dihhudâ, 'Ali Ekber. (1377). *Luğatnâme-i Dihhudâ* (C. 10). Tahrân: Muessese-i İntişârât u Çâp-i Dânişgâh-i Tehrân.
- Durmuş, T. I. İ.-. (2006). *II. Selim dönemi sonuna kadar Osmanlı edebî hâmilik geleneği*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı, Ankara.
- Ertaylan, İ. H. (1948). *Külliyât-ı Dîvân-i Kabulî*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi yay.
- Ertaylan, İ. H. (1949). *Külliyât-ı Dîvân-ı Mevlânâ Hâmidî*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Genç, İ. (2018). *Esrar Dede Tezkire-i Şu'arâ-yı Mevleviyye (İnceleme-Metin)*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Gibb, E. J. W. (1904). *A history of Ottoman poetry* (C. 3). London.
- Güler, K. ve Yaşar, K. (2010). *Dîvân şiirinde câize*. Ankara: Bizim Büro Yayınları.
- İnalçık, H. (2003). *Şair ve patron: Patrimonyal devlet ve sanat üzerinde sosyolojik bir inceleme.*; Ankara: Doğu Batı Yayınları. <http://ktp.isam.org.tr/ktp/recordview.php?idno=149153&ele=%3D&wKitaplar=%C5%9Fair+ve+patron> adresinden erişildi.
- İnalçık, H. (2015). *Has başçede 'ayuşu tarab nedimler şâirler mutribler*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İpekten, Haluk. (1996). *Divan edebiyatında edebî muhitler*. Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İpekten, Halûk, Kut, G. ve İsen, M. (2017). *Sehî Beg Heşt Bihişt*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56165,hest-bihistpdf.pdf?0&_E5&crefer=7400A93C620AEDF4DACB852C6B60EC3FDCCA8031693FF44D73914C422DA6B6D6 adresinden erişildi.
- İsen, M. (1990). *Latîfî Tezkiresi*. Ankara: 1000 Temel Eser Dizisi. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- İsen, M. (1997). Yürü var gel Araptan ya Acemden. *Ötelerden bir ses: Divan edebiyatı ve balkanlarda Türk edebiyatı üzerine makaleler* içinde, Kaynak Eser (1. bs., s. 305-316). Ankara: Akçağ.
- İsen, M. (2017). *Kühü'l-Ahbâr 'ın tezkire kısmı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194288/kunhul-ahbarin-tezkire-kismi.html> adresinden erişildi.
- İsen, T. I. (2002). *Divan şiirinde fahriye*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü, Ankara.
- Kaplan, H. (2017). Divan edebiyatında intihal: Alıntı mı çalıntı mı? *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 40,39-98.
- Karaismailoğlu, A. (1988). *Acem. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: <https://islamansiklopedisi.org.tr/acem>. <https://islamansiklopedisi.org.tr/acem> adresinden erişildi.
- Kılıç, F. (2018). *Âşık Çelebi Meşâ'irü'ş-Şu'arâ*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-210485/asik-celebi-mesairus-suara.html> adresinden erişildi.
- Koç, M. (2007). *Kınaltzâde Ali Çelebi Ahlâk-ı Alâ'î*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Köprülü, M. F. (1981). *Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kurnaz, C. (1999). *Türkiye-Orta Asya edebî ilişkileri*. Ankara: Akçağ.
- Mengi, M. (2014). *Eski Türk edebiyatı tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mengi, M. (2020). *Mesihî Dîvân*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/74203,mesih-divanipdf.pdf?0> adresinden erişildi.
- Okuyucu, C. (2010). *Divan edebiyatı estetiği*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Owens, G. M. M. (1971). *Meşâ'ir üş-Şu'arâ or Tezkere of 'Âşık Çelebi*. London.

- Öztürk, M. (2014). Divan şairinin nimet ve iktidar ekseninde ulusları ötekileştirmesi. *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (51), 63-88.
- Redhouse, J. W. (1987). *A Turkish and English lexicon*. Beirut: Libraire du Liban.
- Riyāhī, M. E. (1369). *Zebān u Edeb-i Fārsī der Kalemrev-i Osmānī*. Tahrān: İntişārāt-i Pājeng.
- Sohrweide, H. (2021). Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğulu şairler ve âlimler (1453- 1600): Türk-Acem kültür tarihine bir katkı. *Kün Edebiyat ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 83-113.
- Solmaz, S. (2018). *Ahdi ve Gülşen-i Şu'arâ'sı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-201251/ahdi-gulsen-i-suara.html> adresinden erişildi.
- Sona, İ. (2016). 16. yüzyıl tezkirelerine göre Acem diyarından Rûm'a (İstanbul'a) gelen şairler. I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu, sunulmuş bildiri.
- Sungurhan, A. (2017a). *Kınalızâde Hasan Çelebi Tezkiretü'ş- Şu'arâ*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194494/kinalizade-hasan-celebi-tezkiretus-s-uara.html> adresinden erişildi.
- Sungurhan, A. (2017b). *Beyânî Tezkiretü'ş-Şu'arâ*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Şemsettin Sâmî. (2011). *Kâmus-ı Türkî*. İstanbul: Kapı Yayınları.
- Şemsettin Sâmî. (1996). *Kâmûsu'l-a'lâm* (C. 3). Ankara: Kaşgar Neşriyat.
- Şentürk, A. A. ve Kartal, A. (2012). *Eski Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Tekin, G. (1991). Feyzî Çelebi'nin Şem ü Pervânesi. *Journal of Turkish Studies*, (15), 1-157.
- Tezcan, E. (2004). *Pargalı İbrahim Paşa çevresindeki edebî yaşam*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Tezcan, N. (2016). Sebebi- teliflere göre mesnevi edebiyatının tarihsel dönüşümü. *Divan edebiyatına yeniden bakış* içinde (s. 69-99). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tokmak, A. N. (2017). *Mecâlisü'n Nefâis Herâtî ve Hekîmşâh çevirisi mülkahatı (Herati ve Hekimşah tezkiresi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tulum, M. ve Tanyeli, M. A. (1977). *Nev'î Divân*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Turgut, K. (2013). *Abdurrahman Câmî, düşünce ve eserlerinin Türk edebiyatına etkisi*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doğu Dilleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı Fars Dili ve Edebiyatı, İstanbul.
- Uludağ, E. (1997). *Vak'aya dayalı bir eser olarak Lâmi'î Çelebi'nin Salaman u Absal mesnevisi (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin-Sadeleştirme)*. (Yayımlanmamış yüksek lisans). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Yaşar, K. (2007). *Divan edebiyatında câize üzerine bir inceleme*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Kütahya.
- Yazar, S. (2011). *Anadolu sahası klâsik Türk edebiyatında tercüme ve şerh geleneği*. (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul.
- 'Amîd, Hasan. (1363). *Ferheng-i 'Amîd*. Tahrān: Müesses-e-i İntişārāt-i Emîr-i Kebîr.

Dede Korkut Kitabı'nda Geçen *balkı-* Fiili Üzerine

On the Verb balki- in the Book of Dede Korkut

Şahin Yıldız¹

ÖZET

Türk edebiyatında önemli bir yere sahip olan *Dede Korkut Kitabı*, bulunduğu gündün itibaren ilgi odağında kalmayı başarmış eserlerden biridir. Oğuzlar hakkında önemli bilgiler içeren eserden doğru bir şekilde yararlanmak adına, eserle ilgili azımsanmayacak sayıda okuma ve anlamlandırma denemeleri yapılmıştır. Eserdeki kelimelerin etimolojisi bu bağlamda ilgi çekmiş ve birçok çalışmaya kaynaklık etmiştir. Bu çalışmada, *Dede Korkut Kitabı*'nda D207/2'de geçen *balkı-* 'parlamak' fiili ele alınacaktır. *Dede Korkut Kitabı*'nın Günbed yazmasında *balğı-* ve *balğu-* olarak da geçen fiilin kökeni ile ilgili kaynaklarda fikir birliği olmadığı görülmüştür. Birçok etimoloji sözlüğünde ele alınmayan kelime, Tietze'nin ve Nişanyan'ın sözlüklerinde ele alınmıştır. *balkı-* fiili ile ilgili ilk isabetli görüşler Tietze tarafından ortaya atılmıştır. Tietze, kelimeyi Arapça kökenli *bark* 'şimşek' kelimesiyle ilişkilendirmiş ve +i- isimden fiil yapım eki ile *barkı-* > *balkı-* şeklinde geliştiğini ileri sürmüştür. Bu çalışmada kelimenin ilk geçtiği metinlerden günümüz Anadolu ağzlarına kadar şekilsel ve anlamsal serüveni verilmiş ve Tietze'nin etimolojisinin düzeltilmeye muhtaç olduğu kanıtlarıyla birlikte ortaya konmaya çalışılmıştır. Böylece kelimenin Tietze'nin belirttiği gibi Türkçede *bark* > *barkı-* > *balkı-* olarak gelişmediği, yer aldığı en eski Türkçe metinlerde *balk* olarak geçmesi dolayısıyla *balk* > *balkı-* > *barkı-* olarak gelişmiş olduğu görüşü ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Dede Korkut Kitabı*, *berk*, *balkı-*, *barkı-*, etimoloji

ABSTRACT

The *Book of Dede Korkut* has an important place in Turkish literature and is one of the monumental works that have managed to stay in the center of attention since the day it was discovered. In order to benefit from the work, which contains important information about the Oghuz Turks, a substantial number of attempts at reading and interpreting the work have been made. The etymology of the words in this epic has attracted attention in this context and been made the subject of many studies. The current study will discuss the verb *balk-* [to shine] passed in the D207/2 line in the *Book of Dede Korkut*. No consensus is seen to exist regarding the sources about the origin of the verb, which is also mentioned as *balğı-* and *balğu-* in the Günbed manuscript of the *Book of Dede Korkut*. The word is not covered in many etymological dictionaries but is discussed in the Tietze and Nişanyan dictionaries. The first correct views on the verb *balki-* were put forward by Tietze, who associated the word with the word *bark* [lightning] of Arabic origin and argued it to have developed as *barkı-* > *balkı-* with the denominal verb suffix +i-. This study presents the morphological and semantic adventure of the word from the first texts to today's Anatolian dialects and attempts to reveal that Tietze's etymology needs to be corrected alongside the proofs for this. Thus, the study suggests that the word did not develop in Turkish as *bark* > *barkı-* > *balkı-*, as Tietze had stated, but developed as *balk* > *balkı-* > *barkı-* as the word was written as *balk* in earlier Turkish texts.

Keywords: *Book of Dede Korkut*, *berk*, *balkı-*, *barkı-*, etymology

¹Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Van, Türkiye

ORCID: Ş. Y. 0000-0001-7020-2597

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Şahin Yıldız,
Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Van, Türkiye
E-mail: sahin yıldiz@yyu.edu.tr

Başvuru/Submitted: 28.10.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested: 14.02.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 28.02.2023

Kabul/Accepted: 28.02.2023

Atf/Citation: Yıldız, S. (2023). Dede Korkut Kitabı'nda geçen *balkı-* fiili üzerine. *TUDED*, 63(1), 87-95.

https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1195923

EXTENDED ABSTRACT

The *Book of Dede Korkut* is one of the most important epics in Turkish literature and one of the few to have been able to remain in the center of the attention of researchers since its discovery. In order to make full and accurate use of the work, which contains important information about the history, culture, sociology and world-view of Oghuz Turks, a significant number of attempts at new readings and interpretations have been made in a short time. The etymology of the words in the stories has also attracted attention in this context and been the source of many studies. The current article discusses the verb *balkı*-, which is located in the sentence “*öteki kara tağuş bir yanında alnı başı balkır bir er gördüm*” (D207 / 2) in the Dresden copy of the *Book of Dede Korkut*. The Günbed manuscript of the *Book of Dede Korkut* shows this word as *balğı*- and *balğu*-. No consensus is found in the sources regarding the origin of the verb, which does not occur in many etymological dictionaries. Tatçı mentioned a word change in the form of *berk urmak* > *balkırmak* / *balkurmak*, while Shahgoli et al. who studied the Günbed manuscript of the *Book of Dede Korkut*, reported that the word may have originated from Old Oghuz Turkish. Etymologically speaking, the word is only found in the Tietze and Nişanyan dictionaries. The information about word provided by Nişanyan is not consistent, while the first accurate views on *balkı*- were put forward by Tietze, who linked the word to the Arabic word *bark* [lightning] and tried to show how it had been made with the denominal verb suffix +1- in the form of *barkı*- / *balkı*-. This article presents the formal and semantic adventure of the word, from the early texts to the dialects of Anatolia, and tries to prove the etymology as provided by Tietze needs to be corrected. Thus, the article suggests that Tietze's statement of the *barkı*- form of the word being the first form is incorrect and that *balkı*- form is older, due to being mentioned as *balk* in the oldest Turkish texts.

In this context, the article begins by mentioning some studies on the *Book of Dede Korkut*. The section titled *On the Verb balkı*- provides examples of the use of the verb in *Behcetü'l Hadâik*, *Kıssa-i Yûsuf*, *Codex Cumanicus*, *Divan of Yunus Emre*, *Kısasü'l-Enbiyâ*, and *Hüsrev ü Şirin*, which are the oldest texts in which the verb *balkı*- is used. Accordingly, the verb is said to have occurred in Turkish texts written as early as the end of the 12th century. The article then goes on to emphasize the derivatives and meanings of the verb *balkı*-. The section titled *balkı*- in the *Book of Dede Korkut* provides information about the sentences in which this verb was included in the work and how researchers have studied the verb *balkı*-. This section also notes how Schiemedede had misread the word as *Balkar*. The section titled *On the Origin of the balkı*- stated how the word is used as *balğı*- and *balğu*- in the Günbed manuscript through the influence of Azerbaijani Turkish. Because the word is used as *balk* in the earlier Turkish texts, the article attempts to explain the origin of the verb through *balkı*-. Afterwards, the researchers views on *balkı*- were mentioned and Tietze's opinion was discussed. Accordingly and contrary to Tietze's reasonable opinion, the word has been concluded to not have developed as *bark* > *balk* but to have entered Turkish as **belğ* or *balğ*, after which it began to be used as *balkı*- by taking the denominal verb derivation suffix +1-.

Giriş

Muharrem Ergin'in verdiği bilgiye göre (1969: IX) Fuat Köprülü tarafından Türk edebiyatının tamamından daha ağır bastığı söylenen *Dede Korkut Kitabı*, bulunduğu günden itibaren birçok çalışmaya kaynaklık etmiştir. Dresden yazması H. O. Fleisher tarafından bulunduktan sonra eser ilim âleminin dikkatini çekmiştir. Türkiye dışında Von Diez ve W. Barthold gibi araştırmacılar Dede Korkut ile ilgili ilk önemli araştırmaları yaparken Türkiye'de de Kilisli Rifat Bilge, Orhan Şaik Gökyay, Muharrem Ergin, Mertol Tulum ile Mehmet Mahur Tulum, Osman Fikri Sertkaya, Semih Tezcan, Sadettin Özçelik ve Mustafa S. Kaçalın gibi araştırmacılar tarafından eser üzerine önemli çalışmalar yapılmıştır. 1950'de Ettore Rossi tarafından Vatikan'da bulunup tanıtımı ve ilmî neşri yapılan *Dede Korkut Kitabı*'nın Vatikan yazmasından sonra 2017'de Mustafa S. Kaçalın tarafından Türk Tarih Kurumu kütüphanesinde Ankara yazması bulunmuştur. 2019 yılında Günbed ve 2022 yılında Bursa yazması¹ bulunmuştur. Böylece *Dede Korkut Kitabı*'nın beş yazması bilinir olmuştur. 2017 yılından sonra bulunan üç yazma, eski yazmalar ile mukayese imkânı sağlamaları açısından son derece önemlidir.

Dede Korkut Kitabı'nın ilgi görmesinin sebeplerinden biri taşıdığı önem iken diğer bir sebep ise eser üzerine yapılan yeni okuma ve anlamlandırma denemeleridir. Okuma ve anlamlandırmanın yanında hikâyelerde yer alan kelimelerin kökenleri de araştırmacılar için önemli bir çalışma alanı oluşturmaktadır. Bu çalışmada da *Dede Korkut Kitabı*'nda *Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyunu Beyan İder Hanum Hey* başlıklı hikâyede D207/2'de geçen "öteki kara tağuş bir yanında alnı başı balkır bir er gördüm." (Ergin, 2011, s. 202) ifadesinde geçen *balkı-* fiilinin kökeni üzerinde durulacaktır. Öncelikle *balkı-* fiilinin geçtiği ilk Türkçe metinler ve anlamı üzerinde durulacaktır. Daha sonra *Dede Korkut Kitabı*'nda bu fiilin kullanıldığı cümleler ve araştırmacıların okuyuşları verilecektir. Böylece *balkı-* fiilinin kökeni ile ilgili bilgi verilip araştırmacıların yorumları ele alındıktan sonra kendi etimolojik önerimiz sunulacaktır.

balkı- Fiili Üzerine

Eski Türkçede tespit edemediğimiz *balkı-* fiili, ilk defa *Behcetü'l Hadâik*'te *közleri gevher deyük ol balkıyur yüzinde nür* 'gözleri cevher gibi yüzünde nur parlar' (Canpolat, 2018, s. 265); Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf* unda *taşkaru hem nür balkıban çıkar emdi* 'dışarıya nur da parlayıp çıkar şimdi' (Cin, 2011, s. 193); *Codex Cumanicus*'ta *sızgan kümüşley balkıdın 72a/4* 'sızan gümüş gibi parlaklığından', *haçını yarıkı balkısın 74a/1* 'haçın ışığı parlasın' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 299, 304); *Yunus Emre Divanı*'nda *görse yüzün nûrunun balkıduğunu 3/4* 'görse yüzünün nurunun parladığını', *ayun on dördü misün balkı urur yüz ü yanak 132/1* 'ayın on dördü müsün parlar yüzün ve yanağın', *Muhammed nûrı balkıdı içümüzden 233/6* (Hz.) Muhammed nuru parladı içimizden' (Tatçı, 2008, s. 24, 148, 257; Timurtaş, 2012, s. 76); *Kısasü'l-Enbiyâ*'da *tişlerindin nür balkınur 7r/12* 'dişlerinden nur parlar', *alnıda nür balkıp 180r/7* 'alnında nur

1 Bu yazma Prof. Dr. Ersen Ersoy tarafından bulunmuş ancak henüz yayımlanmamıştır. Yazma ile ilgili Özçelik'in tanıtıcı mahiyetteki yazısına bakılabilir: Özçelik, S. (2022). "2022 Yılı Bahar Müjdesi: Dede Korkut'un Bursa Yazması" *Türk Dili*, Nisan 2022, Yıl: 71, Sayı: 844.

parlayıp' (Ata, 1997, s. 11, 257); *Hüsrev ü Şirin*'de *ni içtin kim yüzünde balkınur nür* 3891 'ne içtin ki yüzünde nur parlar?' (Hacıeminoğlu, 2000, s. 297) örneklerinde görülür. Örneklerin geçtiği eserlere bakıldığında *balkı*- fiilinin Türkçede en erken 12. yüzyılın sonunda yazılmış metinlerde görülmeye başlandığını söylemek mümkündür.

balkı- ve türevleri olan *balkın*- ve *balkur*- fiilleri için araştırmacılar 'parlamak, parıldamak, ışık saçmak, ışıldamak, dalga dalga ışık saçmak, aydınlanmak, çakmak (şimşek)' (Argunşah ve Güner, 2015, s. 650; Ata, 1997, s. 72; Canpolat, 2018, s. 344; Cin, 2011, s. 453; Dilçin, 2009, s. 36; Ekici, 2019, s. 207; Ergin, 2009, s. 37; Gökyay, 1973, s. 172; Kanar, 2011, s. 91; Paçacıoğlu, 2016, s. 102; Shahgoli vd., 2019: 232; Tietze, 2016: 591; Timurtaş, 2012: 293; Ünlü, 2012: 77) anlamlarını vermişlerdir. *balk vurmak* (Canpolat, 2018, s. 344), *bark urmak* ve *barkımak* (Kanar, 2011, s. 91) fiilleri de aynı anlamlarda kullanılır. Yine *balk balk* sık sık şimşek çaktığını, açık havanın ve ayın parlaklığını anlatmak amacıyla kullanılan zarf ve *balka*-şekliyle 'güneş doğmak' (Derleme Sözlüğü I, 2009, s. 507) anlamında Anadolu ağzlarında varlığını sürdürmektedir. Genelde fiil olarak kullanılan *balkı*- sözünden türemiş *balkı* 'güzel, parlak, süslü' (Dilçin, 2009, s. 36), 'parıltı, parlama' (Kanar, 2011, s. 91) ismi de kaynaklarda yer alsın bile Tietze ve Tekin (1994, s. 161) bu kelimenin anlamı ile uyuşmadığını ve yanlış yazım eseri olabileceğini ifade etmişlerdir.

Dede Korkut Kitabı'nda balkı-

Yukarıda anlamı ve türevleri üzerinde durulan *balkı*- fiili, *Dede Korkut Kitabı*'nda "öteki kara tağuş bir yanında alnı başı *balkır* bir er gördüm." D207/2 ifadesinde görülür. Araştırmacılar *balkır* 'parlar' ifadesini çoklukla aynı şekilde okumuşlardır (Ergin, 2011, s. 202; Gökyay, 1973, s. 100; Kaçalın, 2017, s. 149; Özçelik, 2016, s. 421; Tezcan ve Boeschoten, 2001, s. 421; Tulum ve Tulum, 2016, s. 89). Ancak Schmiede (2009, s. 123) "öteki kara dağın bir yanında altı başı *Balkar* bir er gördüm." şeklinde yanlış okumuştur. Çünkü *balkı*- fiilinin *balka*-² şeklinde okunması kabul edilebilir olsa bile özel ad gibi büyük harfle yazılması ve hikâyede "altı başlı er" olmaması dolayısıyla kabul edilebilir bir okuma değildir.

Yukarıdaki ifadenin yanında *Dede Korkut Kitabı*'nın Günbed yazmasında da *yaşınub doğan bed(i)rli ay, dünin balğır* 'ışıldayıp doğan bedirli ay geceleyin parlar' (Ekici, 2019, s. 39; Azmun, 2019, s. 28; Shahgoli vd., 2019, s. 203; Özçelik, 2021, s. 117), *çara gece olanda balğır doğar bed(i)rli ay* 'kara gece olduğunda bedirli ay doğup parlar' (Ekici, 2019, s. 47; Azmun, 2019, s. 31; Shahgoli vd., 2019, s. 205; Özçelik, 2021, s. 125), *ay sevinür dün balğır* 'gece parladığında (olduğunda) ay sevinir' (Ekici, 2019, s. 101; Azmun, 2019, s. 51; Shahgoli vd., 2019, s. 216; Özçelik, 2021, s. 179) cümlelerinde geçmektedir. *balkı*- fiili görüldüğü üzere *Dede Korkut Kitabı*'nın Günbed yazmasında *balğı*- ve *balğu*- olarak geçmiştir. Yazmada da بالغير ve بالخور olarak yazılması, kelimenin, yazmanın müstensihî tarafından ikili şekilde kullandığını belirtir.

2 Yazmada (D207/2) kelime بالقر şeklinde geçer. Bu yazım *balkır* ve *balkar* okumalarının ikisini de verir. Bir önceki ibarede النى kelimesinde ن (nun) harfi biraz yayılarak yazıldığı için ت (te) gibi çıkmıştır. Ancak hikâyenin tümüne bakıldığında *alnı başı balkır bir er* ifadesinin doğru olduğu görülür.

***balkı-* Kelimesinin Kökeni Üzerine**

Yukarıdaki verilerden hareketle *Dede Korkut Kitabı*'nda *balkı-* olarak geçen kelimenin Türkçede görüldüğü ilk andan günümüze kadar türevleriyle birlikte *balğı-*, *balğır-*, *balğu-*, *balk*, *balka-*, *balkı*, *balkı-*, *balkın-*, *balkır*, *balkır-*, *balku-*, *balk ur-*, *balk vur-* *barkı-* ve *bark ur-* şeklinde geçtiği görülmektedir. Bu kelimelere bakıldığında hepsinin *balğ(ı-/u-)* *balk(ı-/u-)* ve *bark(ı-/ur-)* olmak üzere üç köke dayandığı görülmektedir. Bu üç kökten ilki olan ve *Dede Korkut Kitabı*'nın Günbed yazmasında *balğ(ı-/u-)* olarak geçen kelime, *balk(ı-/u-)*'daki /k/ sesinin /ğ/ sesine dönüşmesi ile meydana gelmiştir. Çünkü Azerbaycan Türkçesi özellikleri gösteren (Ercilasun, 2019, s. 7) ve Dresden ile Vatikan yazmalarına göre daha geç bir tarihte istinsah edilmiş olan *Dede Korkut Kitabı*'nın Günbed yazmasındaki kelimenin eski yazmalarda *balkı-* şeklinde geçmesi, böyle bir ses değişiminin olduğunu izah edecek niteliktedir. Bunun yanında Azerbaycan Türkçesinde kelime sonunda /b/, /c/, /d/, /g/ ve /ğ/ gibi ötümlü ünsüzlerin korunması ve ilk hece sonundaki /k/>/ğ/ değişimi de (Kartallıoğlu ve Yıldırım, 2012, s. 181-182) durumu sesbilgisel açıdan açıklamaktadır. Bu durumda, elimizde yukarıdaki köklerden ikisi kalmaktadır: *balk(ı-/u-)* ve *bark(ı-/u-)*. Demek ki *balkı-* fiilinin kökünü bu iki kelime de aramak gerekmektedir.

Yukarıda “*balkı-* Fiili Üzerine” başlıklı bölümde görüldüğü üzere, kelimenin ilk kullanıldığı *Behcetü'l-Hadâik*, *Kıssa-i Yûsuf*, *Codex Cumanicus*, *Yunus Emre Divanı*, *Kısasü'l-Enbiya* ve *Hüsrev ü Şirin* adlı eserlerin hepsinde *balkı-* şeklinde /l/’li kullanım söz konusudur. Demek ki kelimeyi *balkı-* üzerinden tahlil etmek daha isabetli görünmektedir.

Türkçenin etimoloji sözlüklerine bakıldığında Gerard Clauson, Hasan Eren ve Tuncer Gülensoy’a ait sözlüklerde *balkı-* fiiline rastlanmaz. *balkı-* kelimesini ele alan etimoloji sözlüğü yazarlarına bakıldığında Andreas Tietze ve Sevan Nişanyan’ın sözlükleri karşımıza çıkmaktadır. Nişanyan *balkı-* kelimesine *Codex Cumanicus* ve *Lehçe-i Osmani*’den örnekler verdikten sonra ‘parıl-da- ve ışılda-’ anlamlarına geldiğini ve Oğuz ile Kıpçak lehçelerine özgü olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca kelime ile aynı kökten geldiğini iddia ettiği *Balkan* kelimesine gönderme yapar ki *Balkan* ile ilgili madde başında verilen açıklama son derece yetersizdir (Nişanyan, 2018, s. 74).

balkı- fiili ile ilgili ilk doyurucu açıklamalar Tietze tarafından yapılır. Tietze *balkı-* fiilini açıklarken *barkı-* fiiline gönderme yapar (Tietze, 2016, s. 573). *barkı-* fiili ile ilgili kısımda kelimeyi, *barkı-/balkı-* olarak ikili şekilde gösterir ve ‘şimşek çakmak, parlamak ve parıldamak’ anlamlarını verdikten sonra *bark/balk* alıntı isimlerinden +1- isimden fiil yapma eki ile kelimenin türetildiğini *Ferec*, Şeyhoğlu Mustafa ve Leyla Erbil’den aldığı örnek cümleler ile ortaya koymaya çalışır (Tietze, 2016, s. 591). Aynı sayfada ‘şimşek’ anlamına gelen *bark/berk* kelimesine de değinir.

Bunlardan başka kelime ile ilgili şu görüşleri de vermekte fayda vardır: Paçacıoğlu *balkı-* kelimesinin *barkı-* kelimesinden geldiğini *barkı-* fiilinin de Tietze’den hareketle *berk+i-*’ten geldiğini belirtmektedir (Paçacıoğlu, 2016, s. 102, 104). Shahgoli vd. ise *yalabı-*, *dalbı-*,

evren ve *kuytu* gibi kelimelerle birlikte *balğu*- (<*balkı*-/u-) kelimesinin de Eski Oğuz Türkçesi kaynaklı olması gerektiğini belirtmişlerdir (Shahgöli vd., 2019, s. 195). Tatçı ise *Yunus Emre Divanı*'nda pek çok Arapça ve Farsça kelime ile birlikte *berk urmak* yapısının da Türkçeleştirilip *balkurmak* veya *balkırmak* şeklinde geçtiğini belirtmekte (1991, numarasız)³ ancak konu ile ilgili başka bir bilgi vermemektedir.

Buraya kadar verilenlerden hareketle *balkı*- ile ilgili en doyurucu görüşün kaynağının Tietze olduğu görülmektedir. Ancak Tietze'nin yaptığı etimolojiye iki aşıdan karşı çıkmak mümkündür. İlk olarak, برق olarak yazılan ve 'şimşek' anlamına gelen Arapça kelimenin *bark* şeklinde okunmasıdır. Bu okuma, kelimenin *ev bark* ikilemesinde geçen ve 'ev, mesken' anlamlarına gelen Türkçe *bark* kelimesi ile karıştırılma ihtimalini doğurduğundan doğru olma ihtimali son derece düşüktür. Asıl itiraz edilecek nokta ise şudur: برق *berk* 'şimşek' kelimesi *bark* şeklinde okunduğunda Arapçadan Türkçeye geçen فوق *fevk*, شوق *şevk* ve حوق *zevk* gibi kelimelerin de *favk*, *şavk* ve *zavk* şeklinde okunması gerekirdi ki bugün bu kelimeler genelde sondaki /k/ sesi incelti olarak *fevk*, *şevk* ve *zevk* şeklinde ince sıradan /k/ ile telaffuz edilmekte ve yazılmaktadırlar. Öyleyse برق *berk* kelimesinin de *bark* şeklinde okunması ve *balkı*- fiilinin *barkı*- üzerinden açıklanması tartışmaya açıktır.

İtiraz edilecek ikinci husus ise; tarihî metin gerçekliğidir. Yani Tietze'nin *bark*>*balk* şeklinde bir değişimden söz ettiği kelimenin, tespit edildiği ilk Türkçe metinlerde de *bark* şeklinde görülmesi ve daha sonra kronolojik olarak takip eden metinlerde kademeli olarak *balk* şekline dönmesi beklenirdi. Bu kademeli dönüşüm, muhtemelen ilk başta sadece *bark* şeklinin kullanılması, daha sonra *bark-balk* olarak ikili şekilde kullanım ve en son olarak *balk* şeklinin ağırlık kazanması biçiminde görülecekti. Ancak *Behcetü'l-Hadâik*, *Kıssa-i Yûsuf*, *Codex Cumanicus* ve *Yunus Emre Divanı* gibi *balkı*- kelimesinin görüldüğü en eski tarihli eserlerde kelimenin *balk* şeklinde geçmesi Tietze'nin etimolojisi ile çelişir niteliktedir. Hatta *Codex Cumanicus*'ta görülen *sızgan kümüşley balkıdın* 72a/4 ibaresinde geçen *balkıdın* (<*balk*+1+dın) yapısında ilk şeklin *balk* olması gerektiği daha açık bir şekilde görülmektedir. Tietze'nin *balkı*- ile ilgili örnekleri aldığı eserlerden olan *Ferec*'de de *balkı*- şeklinde geçmesinin sebebi budur.

Öyleyse kelimenin Tietze tarafından verildiği gibi *bark*>*balk* şeklinde bir gelişim göstermediği, doğrudan **belk* veya *balk*⁴ şeklinde alındığını söylemek mümkündür. Daha sonra yazılan metinlerde görülen *bark urmak* yapısı *berk urmak* برق ارماق yapısının *berk urmak* olarak yanlış okunması sonucu ortaya çıkmış olmalıdır. Tietze tarafından برق 'berk' kelimesi *bark/berk* şeklinde ikili okunmuştur. Ancak verilen diğer örneklerden hareketle bazı Arapça kelimelerin başında ince ünlü olmasına rağmen kelimenin ق 'kaf' ile bitebildiği görülmüştür. Bu durumda ilk ünlünün kalınlaşmadığı diğer örneklerde de görülür. Öyleyse kelimenin **belk* veya *balk* şeklinin Türkçe için *bark* şekline daha eskicil olduğunu söylemek mümkündür.

3 Atıfta bulunulan çalışmanın atıf yapılan bölümünde sayfa numarası yoktur. Mustafa Tatçı'nın 1991 yılında çıkan *Yunus Emre Divanı* isimli çalışmasının girişinde yer alan "Yunus Emre'nin Divanı, Dili, Düşüncesi ve San'atı" başlıklı yazısının 2. sayfasının 3. paragrafında bu bilgiye yer verilmiştir. Tatçı'nın Yunus Emre Divanı ile ilgili son yayınında bu bölüm yer almadığı için kaynaklarda her iki çalışmaya da yer verilmiştir.

4 Alıntı kelimelerde r>l değişimine *merhem*>*melhem* ve *servi*>*selvi* kelimeleri de örnek olarak verilebilir.

Behcetü'l-Hadâik, Kısâ-i Yûsuf, Yunus Emre Divanı ve Codex Cumanicus'ta *balk* şeklinde geçmesi de bunu gösterir niteliktedir. Daha sonra ise kelimeye isimden fiil yapım eki olan +1-/u- eklenmiş ve kelime *balkı-/balku-* olarak gelişmiştir. *Dede Korkut Kitabı*'nın Günbed yazmasında görülen *balğı-/balğu-* şekilleri ise /k/ sesinin ötümlüleşmesi ile ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Türk edebiyatının en önemli metinlerinden olan *Dede Korkut Kitabı*, bulunduğu günden itibaren birçok çalışmaya kaynaklık etmiş ve etmeye de devam etmektedir. Eserle ilgili yapılan her yeni çalışma eserin daha iyi anlaşılması ve yorumlanması, hikâyelerde yer alan kelimelerin daha sağlıklı şekilde çözümlenmesi konusunda önem taşımaktadır.

Bu çalışmada, *Dede Korkut Kitabı*'nda D207/2'de "öteki kara tağuş bir yanında alını başı *balkır bir er gördüm.*" cümlesinde geçen *balkı-* fiili ele alınmıştır. *Dede Korkut Kitabı*'nın Günbed yazmasında *balğı-* ve *balğu-* şeklinde geçen fiilin kökenini tespit etmek için tarihî metinler taranmıştır. Taramanın sonucunda kelimenin geçtiği en eski tarihli metinlerin *Behcetü'l-Hadâik, Kısâ-i Yûsuf, Codex Cumanicus* ve *Yunus Emre Divanı* olduğu görülmüştür. Buna göre kelimenin en erken 12. yüzyılın sonu veya 13. yüzyılın başında Türkçe metinlerde görüldüğü ortaya konulmuştur.

balkı- fiilinin 12. yüzyılın sonundan günümüze kadar *balğı-, balğır-, balğu-, balk, balka-, balk ur-, balkı, balkı-, balkın-, balkır, balkır-, balku-, barkı-* ve *bark urmak* türevleriyle Türkçede kullanıldığı görülmüştür. Bu türevlerin hepsi *balğ, balğ* ve *barğ* köklerine dayanmaktadır. Bunlardan ilki olan ve *Dede Korkut Kitabı*'nın Günbed yazmasında görülen *balğ* şekli Azerbaycan Türkçesinin etkisiyle /k/ > /ğ/ değişimi sonunda ortaya çıkmıştır. Geriye kalan *balk* ve *barğ* şekillerinden ise en eski metinlerde görülmesi dolayısı ile *balk* üzerinden çözümleme yapılmıştır.

Kelime, etimoloji sözlüklerinden sadece Nişanyan ve Tietze'ye ait sözlüklerde yer almıştır. Kelime ile ilgili ilk ciddi bilgileri ortaya koyan kişi Andreas Tietze'dir. Kelimeyi ilk defa *bark* 'şimşek' kelimesine dayandıran Tietze, *balkı-* fiilini de *barkı-* üzerinden açıklamaya çalışmıştır. Bu duruma tarafımızca iki açıdan karşı çıkmıştır. İlk olarak *berğ* 'şimşek' kelimesinin *bark* şeklinde okunmasının hatalı olduğu, Arapçadan Türkçeye geçen ve yazılış açısından benzer özellikler gösteren *şevğ, zevğ* ve *fevğ* gibi kelimelerden hareketle ortaya konulmuştur. İkinci gerekçe olarak kelimenin *bark* şeklinin daha eski olmadığı, bu kelimenin yer aldığı en eski tarihli Türkçe metinler olan *Behcetü'l-Hadâik, Kısâ-i Yûsuf, Codex Cumanicus* ve *Yunus Emre Divanı*'nda *balk* şeklinde geçmesinden dolayı /V'li şeklin daha eskicil olması gerektiği önerisi ortaya konmuştur. *barğ urmak* şeklinde fiilli kullanılan hâli ise *berğ urmak* yapısının yanlış okunma sonucunda ortaya çıkmış olması gerektiği tespit edilmiştir.

Bu gerekçelerden ötürü kelimenin Tietze'nin belirttiği gibi *barkı->balkı-* şeklinde gelişmediğini, Arapça *berğ* 'şimşek' kelimesinin Türkçeye **belğ* veya *balğ* şeklinde alındığını daha sonra isimden fiil yapan +1- eki yardımıyla *balkı-* şeklinde 'parlamak' anlamında fiil olarak kullanılmaya başladığını söylemek mümkündür.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Argunşah, M., Güner, G. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-enbiya peygamber kıssaları I (Giriş-metin-ıtkıbasım)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ata, A. (1997). *Kıyasü'l-Enbiyâ II Dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Azmun, Y. (2019). *Dede Korkut'un üçüncü elyazması soylamalar ve iki yeni boy ile Türkmen sahra nüshası: Metin – çeviri – sözlük – ıtkıbasım*. İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- Canpolat, M. (2018). *Behcetü'l-hadâik fî mev'izati'l-halâik*. Ankara: TDK Yayınları.
- Cin, A. (2011). *Türk edebiyatının ilk Yûsuf ve Züleyhâ hikâyesi: Ali'nin kıssa-yı Yûsuf'u*. Ankara: TDK Yayınları.
- Dilçin, C. (Düzenleyen) (2009). *Yeni tarama sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ekici, M. (2019). *Dede Korkut kitabı Türkistan/Türkmen sahra nüshası soylamalar ve 13. boy-Salur Kazan'ın yedi başlı ejderhayı öldürmesi*. İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Ercilasun, A. B. (2019). “Dede Korkut kitabı'nın yeni nüshası ve üzerindeki yayınlar”. *Milli Folklor*, s.23, ss. 5-22.
- Ergin, M. (1969). *Dede Korkut kitabı*. 1000 Temel Eser Serisi. İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi
- Ergin, M. (2009). *Dede Korkut kitabı II. İndeks-gramer*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, M. (2011). *Dede Korkut kitabı I*. Ankara: TDK Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (1973). *Dedem Korkudun kitabı*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Hüsrev ü Şirin'i ve dil hususiyetleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kaçalın, M. S. (2017). *Oğuzların diliyle Dedem Korkudun kitabı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Kanar, M. (2011). *Eski Anadolu Türkçesi sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları.
- Kartallıoğlu, Y., Yıldırım, H. (2007). “Azerbaycan Türkçesi”. *Türk lehçeleri grameri*, (Ed. A. B. Ercilasun), ss.171-230. Ankara: Akçağ Yayınları
- Nişanyan, S. (2018). *Nişanyan sözlük çağdaş Türkçenin etimolojisi*. İstanbul: Liber Plus Yayınları.
- Özçelik, S. (2016). *Dede Korkut -Dresden nüshası- Metin, dizin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özçelik, S. (2021). *Dede Korkut -Günbed yazması- Kazan Bey Oğuznamesi (Giriş-inceleme-notlar-metin-dil içi çeviri-dizinler)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Özçelik, S. (2022). “2022 yılının bahar müjdesi: Dede Korkut'un Bursa yazması”. *Türk Dili*, Nisan 2022, Yıl: 71, Sayı: 844.
- Paçacıoğlu, B. (2016). *VIII.-XVI. yüzyıllar arasında Türkçenin sözcük dağarcığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Shahgoli, N. K., Yaghoobi, V., Aghatabai, S., Behzad, S. (2019). “Dede Korkut kitabı'nın Günbet yazması: İnceleme, metin, dizin ve ıtkıbasım”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, c.16, s.2, ss.147-379.

- Schmiede, H. A. (2009). “D” “*Kitab-ı Dedem Korkut*” destanlarının Dresden nüshası. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tatçı, M. (1991). *Yünus Emre divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tatçı, M. (2008). *Yünus Emre külliyatı 2: Yünus Emre divanı tenkitli metin*. İstanbul: H Yayınları.
- Tezcan, S., Boeschoten, H. (2001). *Dede Korkut Oğuznameleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Tietze, A., Tekin, T. (1994). “Tarama sözlüğü üzerine bazı açıklamalar II”. *Türk Dilleri Araştırmaları* 4, ss. 159-169.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati*. Birinci Cilt A-B. (Ed.: S. Tezcan), Ankara: TÜBA Yayınları.
- Timurtaş, F. K. (2012). *Yunus Emre divanı*. İstanbul: Kapı Yayınları
- Tulum, M., Tulum, M. M. (2016). *Dede Korkut Oğuznameler Oğuz beylerinin hikâyeleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Türk Dil Kurumu (2009). *Türkiye’de halk ağzından derleme sözlüğü I A-B*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ünlü, S. (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Hocalar Devri Uygur Tezkireleri Işığında Geç Dönem Çağatay Şairi Ömer Baki'nin Biyografisine Katkılar

Contributions to the Biography of the Late Period Chagatai Poet 'Umar Baqi in Light of the Biographical Memoirs of the Uyghurs Written During the Khwajagan

Fatih Bakırcı¹

¹Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar
Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili
ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: F.B. 0000-0003-0114-8085

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fatih Bakırcı,

Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi,

Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı

Bölümü, İstanbul, Türkiye

E-mail: fthbkrc@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 01.12.2022

Revizyon Talebi/Revision Requested: 20.02.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 03.03.2023

Kabul/Accepted: 00.04.2023

Atıf/Citation: Bakırcı, F. (2023). Hocalar devri
Uygur tezkireleri ışığında geç dönem Çağatay şairi
Ömer Baki'nin biyografisine katkılar. *TUDED*,
63(1), 97–112.

<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1212857>

ÖZET

Bu makalenin konusu Ali Şir Nevayi'nin (1441-1501) tesirinde kalıp *Ferhad ü Şirin* (1792) ve *Leyli vü Mecnun* (1792) eserlerini kaleme alan geç dönem Çağatay şairlerinden Ömer Baki (18. yüzyıl) ve onun biyografisine yapılan çeşitli katkılardan oluşmaktadır. Gerek Türkiye'de gerekse yurt dışında kendisinden bahseden kaynaklarda yeterli ve doyurucu bilgilerin olmayışı bizi dönemin birincil kaynak ve belgelerine götüren bir tarama ve incelemeye sevk etmiştir. Bu araştırma ve incelemenin neticesinde Hocalar Devri'nde yazılan "Uygur tezkireciliği"nin son derece önemli olduğu anlaşılmıştır. Uygurların yoğun olarak yaşadığı Kâşgar, Yarkend, Hoten, Turfan gibi kültür merkezlerinde yazılan ve daha çok filolojik açıdan geç dönem Çağatay Türkçesi özelliklerini yansıtan bu tezkirelerde dönemin pek çok tarihî, siyasi, dinî, ilmî ve edebî şahsiyetini ve olaylarını takip ve tespit etmek mümkündür. Bu tezkireler arasında Ömer Baki'nin biyografisine katkıda bulunacak verileri ihtiva eden iki tezkire öne çıkmaktadır: Bunlardan birisi *Tezkire-i Hâcegan*, diğeri ise *Kıssa-i Hazret-i Hâce Afak ve Yusuf Hâce ve Hâce Cihan*'dir. Geç dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış Arap harfli olan her iki tezkirenin ilgili satırları üzerinde öncelikle transkripsiyonlu metin ve Türkiye Türkçesine aktarım çalışması yapılmış, ardından metin bağlamsal bir metotla veriler tespit edilip literatüre kazandırılmak üzere bilgiye dönüştürülmüştür. Elde edilen veriler ışığında Ömer Baki'nin, çağının önemli bir edebiyat ve sanat adamı oluşunun yanı sıra ulemalığı, mesleki unvanları ve özellikle Yarkend'in ve döneminin "molla" ve "ahund"larının en başında geldiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ömer Baki, Geç Dönem Çağatay Türkçesi, Tezkire, Uygurlar, Yarkend

ABSTRACT

This article's subject involves 'Umar Baqi in the 18th century, one of the late Chagatai poets who wrote *Farhad and Shirin* (1792) and *Layli and Majnun* (1792) under the influence of Ali Shir Navai (1441-1501), and various contributions to his biography. The lack of sufficient and satisfactory information in the sources mentioning 'Umar Baqi, both in Turkey and abroad, has led to a search and examination of the primary sources and documents of the period. As a result of this research and examination, the biographical work of the Uyghurs that had been written in the period of Hwajagan is understood to be extremely important. These biographies were written in cultural centers such as Kashgar, Yarkant, Hotan, and Turfan where Uyghurs had lived in great numbers and reflect the characteristics of the late Chagatai Turkish in terms

of philology. Following many historical, political, religious, scientific, and literary figures and events of the period has been determined to be possible through these works. Among these biographies are two that come to the fore and contain data that are able to contribute to the biography of 'Umar Bakî. One of these is *Tazkira'î Khwajagan*, and the other is *Qissa'î Hazrat'î Khwaja Afaq, Yusuf Khwaja, and Khwaja Cahan*. The relevant lines of both biographical memoirs are written in Chagatai Turkish with Arabic letters, whose transcribed text and its transfer to Turkish in Türkiye were carried out first, after which the text was converted into information to be brought to the literature by identifying the data using a contextual method. In light of the obtained data, the study will attempt to reveal that 'Umar Bakî had been an important man of literature and art in his time, one with the personality of a theologian and professional titles such as Yarkant; he also ranked among the top of the mullahs [mosque leader] and akhunds [Persian for Islamic scholars] of his period.

Keywords: 'Umar Bakî, late period Chagatai Turkish, *tazkira*, Uyghurs, Yarkant

EXTENDED ABSTRACT

One area where the Eastern Turkish written language, which had been the common language of Northern and Eastern Turkism between the 15th-20th centuries, had existed was the East Turkestan region, which Uyghurs had densely populated and is within the borders of the People's Republic of China today. Cultural centers should be mentioned in this region, such as Kashgar, Yarkant, Hotan, and Turfan, where important data for Turkish language, history, and culture have been recorded. These cultural centers fulfilled their mission within the framework of the teaching approach and curriculum of the period and trained many poets, writers, literary figures, thinkers, and scholars. Most of these names can be seen in the biographies that are listed among the primary sources of the period.

One of the personalities in these biographical works is 'Umar Bakî, and among the biographical works on the Uyghur, two come to the fore that contain data contributing to 'Umar Bakî's biography. One is *Tazkira'î Khwacagan*, and the other is *Qissa'î Hazrat'î Khwaja Afaq, Yusuf Khwaja, and Khwaja Cahan*. As is understood from the information in these two biographies, 'Umar Bakî's religious, scientific, and literary aspects were dominant for his period. However, not much information is seen to be present about 'Umar Bakî and his life in the source works or short notes written about him. For this reason, some inferences were able to be made about 'Umar Bakî based on the opportunity of being able to examine the biographies within the scope of the primary sources of the period and the field.

When examining the data in the biographies, the poet 'Umar Bakî from Yarkant is seen to have had a versatile personality that was recognized and respected in the period and the region, as well as to have been a man of literature. Among the data, the most emphasized feature is that he was knowledgeable, well-educated, and the best scholar of Yarkant and even of the period. This feature is constantly mentioned in the relevant lines of the biographical texts that were scanned. Another feature is that 'Umar Bakî, who is encountered in some lines, had undertaken the duties of a kind of ambassador and spokesman between the ruling class of the region and the *umara* [leading gentlemen] and *hâkim begs*. He was a consultant who played a role, especially in resolving internal issues, and was consulted on occasion. All these texts show that 'Umar Bakî's success and mobility in the professional fields, over which the study has attempted to draw boundaries using contextual data, involved his versatile personality that had been brought up in accordance with the educational model of the period.

New information about ‘Umar Baqı has been brought to the literature thanks to the textual transcriptions performed regarding the relevant lines of these biographical works written in Chagatai Turkish and transferred to Türkiye Turkish, as well as to the data that were found using a text-contextual method. Thus, in addition to being an important man of literature and art, ‘Umar Baqı had also been one of the ‘*ulama* [theologian], a respected bureaucrat on the right side of the ruling class, an ambassador or spokesman who played a role in resolving various domestic issues, and a *mullah* [mosque leader] of Yarkant and his era; he was also determined to have been a top *akhund* [Persian for Islamic scholar]. This is understood due to ‘Umar Baqı being mentioned in the biographical work of *Qissa’i Hazrat’i Khwaja Afaq, Yusuf Khwaja*, and *Khwaja Cahan* as the “*Hazrat’i Akhund Mullah ‘Umar Baqı*.” In *Tazkira’i Khwajagan*, he is mentioned only by the title of *akhund* (i.e., ‘Umar Baqı Akhund). Therefore, ‘Umar Baqı was an effective *akhund* of his age while at the same time also being one of the most important *mullahs* of Yarkant (i.e., one of the best teachers).

As a result, upon evaluating all these data and despite ‘Umar Baqı describing himself with words such as *fakir* [the poor] and *fakir-al-hakir* [the abjectly poor] as signs of humility, primary sources of the period are also seen to have described ‘Umar Baqı with such titles such as *hazrat* [the venerated] and *akhund*. He was even referred to as *muqtada’i dil-pasand* [the person who is liked by the hearts and followed].

Giriş

Kuzey ve Doğu Türklüğünün yaklaşık beş asırlık ortak dili olan Doğu Türk yazı dilinin (15-20. yy.) varlık alanlarından birisi de günümüz Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde kalan Uygur etnisitesinin yoğun olarak yaşadığı Doğu Türkistan bölgesidir. Bu bölge içinde özellikle Türk dili, tarihi ve kültürü için önemli verilerin kayda geçirildiği Kâşgar, Yarkend, Hoten ve Turfan gibi kültür merkezlerini zikretmek gerekir. Döneminin öğretim anlayışı ve müfredatı çerçevesinde bu kültür merkezleri misyonunu yerine getirmiş ve pek çok şair, yazar, edip, mütefekkir ve âlim yetişmiştir. Yetişen bu isimlerin büyük bir kısmını dönemin birincil kaynakları arasında sıralanabilecek tezkirelerde görmek mümkündür. Filolojik özellikleri bakımından geç dönem Çağatay sahası metinleri arasında değerlendirebileceğimiz bu tezkireler içerik, kapsam, şekil, yapı ve üslup gibi hususiyetler açısından Türk kültüründe yazılan daha önceki tezkirelere göre bazı farklılıklar göstermektedir (bk. Öger 2010, s.534). Türkiye Türkolojisi'nde özellikle son yıllarda daha fazla çalışılmaya başlanan bu yazılı ürünlerde, Uygur Türklerinin yoğun olarak yaşadıkları merkezlerde kaleme alınmalarından dolayı, daha çok bu bölgenin öne çıkan tarihî, siyasi, dinî, ilmî ve edebî şahsiyetleri anlatılmıştır. Bu şahsiyetlerden birisi de söz konusu tezkirelerdeki bilgilerden anladığımız kadarıyla ilmî ve edebî yönleri baskın olan *Ömer Baki*'dir. Ömer Baki'nin kaynaklarda ismi geçen ve günümüze kadar gelen iki eserinden biri olan *Ferhad ü Şirin/Ferhadname* üzerinde daha önce tarafımızdan filolojik incelemeyle birlikte metin neşri yapılmış ve edebî şahsiyeti üzerinde durulmuştu (Bakırcı 2016, s.32-36). Ömer Baki ile ilgili hazırlanan kaynak eserlerde veya düşülen kısa notlarda ise kendisi ve hayatı hakkında pek fazla bilgiye rastlanmadığı vurgulanmış ve tarafımızdan da şairin biyografik bilgileri için bu vurgulamalarla yetinilmişti (Bakırcı 2016, s.30-32). Ancak dönemin ve sahanın birincil kaynakları kapsamında yer alan tezkireleri inceleme fırsatıyla birlikte Ömer Baki ile ilgili bazı çıkarımlarda bulunmak mümkün olmuştur. İncelenen tezkirelerdeki ilgili verilere ve bunlara ilişkin çıkarımlara geçmeden önce makalemizin araştırma konusu olan Ömer Baki hakkında Türkoloji literatüründe yer alan bilgilere yer vermek faydalı olacaktır.

1. Ömer Baki (18. yy.) Hakkında Literatürdeki Bilgiler

Geç dönem Çağatay edebiyatının 18. yüzyıl şairlerinden Ömer Baki'nin doğum ve ölüm tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Doğum tarihiyle ilgili farklı görüşler ileri sürülse de (bk. Bakırcı 2020, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/omer-bakii>. Erişim tarihi: 26.11.2022) genel olarak 1720'li yıllarda dünyaya geldiği ve Yarkendli (Yeken şehri) olduğu kabul edilmektedir (bk. Abdurrahim 2012, s.46; Osman 2012, s.257). Nitekim Türkiye'deki kaynaklarda daha çok "Ömer Baki" olarak geçen şair, Urumçi'deki edebiyat tarihiyle ilgili çalışmalarda "Ömer Baki *Yarkendî*" (İltebir 2007, s.96) veya "Ömer Baki *Yarkendiy*" (Recep 1995, s.5) ismi zikredilmek suretiyle Yarkendli olduğu açık bir şekilde belirtilmektedir. Ancak kaleminden çıkan *Ferhad ü Şirin* ve *Leyli vü Mecnun* yazmalarının ilk yapıklarında kendisinden "Ömer Baki" diye bahsettiğini de vurgulamak gerekir:

Ferhad ü Şirin'de Ömer Baki: Fakîr ‘Ömer Bâkî’⁽⁴⁾ bî-istâ‘at Ferhâd ü Şîrîn’ din bir neçend hikâyeye şîrîn-nişârî tertîbi⁽⁵⁾ birle ‘ibâret keltürdi (BN Supp. Turc 973: 1b/3-5) (Bakırcı 2016, s.30).

Leyli vü Mecnun'da Ömer Baki: Fakîrû'l-hâkîr ‘Ömer Bâkî’ bî-istîhâ‘at Leyli Mecnûn’dın neçe hikâyeler neşr tertîbi birle zâhîrî ‘ibâretge keltürdi (Bodleian MS.IND.IST.TURK 27: 63b/11-12) (Bakırcı 2016, s.30).

Ömer Baki'nin hayatına ilişkin biyografik kaynaklarda yer alan bilgiler maalesef sınırlıdır. Ancak kaynaklardaki bu sınırlı bilgilerin yanı sıra *Ferhad ü Şirin* adlı eserinden anlaşıldığı kadarıyla Ömer Baki, Yarkend Hâkim Beki İvaz Bek (Evez Bey, İvazbiy İnâk 1792-1804) (İltebir 2007, s.96) zamanında yaşamıştır: *Ulemâ ve ümerâ vezîr-i mükerrrem İvaz Bek halledellahu ta'âlâ mülkehu ve ebbede devletehuniñ vaktlarıda fakîr Ömer Bâkî* (BN Supp. Turc 973: 1b/2-3; Bakırcı 2016, s.42). Ayrıca Ablikim Baki İltebir (2007, s.96), Ömer Baki'yi “XVIII-XIX. yüzyıl Uygur destan şairi”, Hofman (1969, s.55), “XVIII. yüzyılda yaşamış Hokand'da hazırlanan *Mecmuatu 'ş-Şuara*’da ismi geçen bir ‘Çağatay’ şairi”, Blochet (1993, s.114) ise “Doğu Türkçesiyle *Ferhadname (Ferhad ü Şirin)* yazan bir şair” olarak değerlendirmişlerdir. Bu ifadeler özellikle Ömer Baki'nin yaşadığı dönemin ve edebî yönden bağlı olduğu sahanın vurgulanması açısından önemlidir.

Türkiye’de yayımlanan ilgili çalışmalara gelince bir kısmında Ömer Baki’den bahsedilip kısa bilgiler sunulurken bir kısmında kendisi hakkında herhangi bir bilgi yer almaz. Çoğu birkaç satırlık olan bu bilgilerin birbirinin tekrarı olduğunu ve yazar hakkında doyurucu fikirler sunmadığını göstermek amacıyla bu kaynaklar ve içerikleri burada sıralanmıştır.

1. Türkiye’de yapılan çalışmalarda tespit edebildiğimiz kadarıyla Ömer Baki’den ve *Ferhad ü Şirin* eserinden ilk kez bahseden Faruk Kadri Timurtaş’tır. Timurtaş (1959, s.80), Ömer Baki’nin *Fehadname* ve *Ferhad ü Şirin* adlarıyla kayıtlı eserinin olduğunu ancak eserin sahibinin hayatı hakkında bir şey bilinmediğini söyler.
2. Nurettin Albayrak (1995, s.388) *İslam Ansiklopedisi*’ndeki “Ferhad ve Şirin” maddesinde Ömer Baki adlı bir şairin de Doğu Türkçesi ile bir *Ferhadname* yazdığını belirterek Ömer Baki’yle ilgili pek de bir şey bilinmediğini gösterir.
3. İskender Pala (2003, s.234), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*’ndeki “Hüsrev ü Şirin” maddesinde Ömer Baki tarafından *Ferhadname* adıyla bir eser kaleme alındığını ifade eder ve Ömer Baki hakkında herhangi bir bilgi vermez.
4. Sultan Mahmut Kaşgarlı (2004, s.91), Uygur kültürüyle ilgili yazılarını bir araya getirdiği çalışmasında Ömer Baki’nin “Uygur edebiyatının yeni bir yükseliş devri yakalamaya başladığı XVII ve XVIII. yüzyıllarda *Ferhat ile Şirin* destanı yazarak” katkıda bulunduğunu belirtir.
5. Metin Özarslan (2006, s.32), *Ferhat ile Şirin* üzerine karşılaştırmalı olarak yaptığı araştırmasında Sultan Mahmut Kaşgarlı’nın ifadelerine gönderme yaparak Ömer Baki’den ve eserinden kısaca bahseder.

6. Halime Çavuşoğlu (2015, s.735; Timurtaş 1952, s.21), Türkiye'de Ömer Baki'nin *Ferhad ü Şirin* adlı eseri üzerine müstakil olarak yapılan ilk çalışmada şairin hayatı hakkında herhangi bir bilgiye yer vermeyip sadece Faruk Kadri Timurtaş'tan şu alıntıyı yapmakla yetinmiştir: "Eserin sahibi Ömer Bâki'nin hayatı hakkında bir şey bilmiyoruz."
7. Serap Alper (2016, s.31-34) Türkiye'de Ömer Baki'nin *Leyli vü Mecnun* adlı eseri üzerine müstakil olarak yapılan ilk çalışmada yazarın biyografisi hakkında kısa bazı bilgiler sunulmuş ve ardından filolojik merkezli bir metin neşri yapılmıştır.
8. Tülay Gençtürk Demircioğlu (2018, s.203-227) Türkiye'de yazarın *Leyli vü Mecnun* adlı eseri üzerine müstakil olarak yapılan ikinci metin çalışmasında şairin hayatı hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemiş; doğrudan eser merkezli bir çalışmaya odaklanmıştır.

2. Ömer Baki'nin Yaşadığı Dönemde Doğu Türkistan'daki Siyasi ve Dinî Ortama Kısa Bir Bakış

Tarih literatüründe "Yeni Çingisiler" olarak adlandırılan Türkistan hanlıkları arasında Doğu Türkistan bölgesinde siyasi bir oluşum olarak karşımıza çıkan Yarkend (Saidiye) Hanlığı (1514-1696) bulunmaktadır (geniş bilgi için bk. Alpargu 2002, s.557-605). Yarkend Hanlığını müteakiben Doğu Türkistan'da Moğol asıllı Cungarların nüfuzu altında idari ve siyasi yönden tarikat şeyhlerinin devlet başkanlığı yaptığı 66 yıllık "Hocalar Devri" (1696-1762) başlamıştır (bk. Shewarz 1976, s.266-296; Çelik 2012, s.65-89). Nakşibendi tarikatının ikinci piri sayılan Ubeydullah Ahrar'ın en önemli halifelerinden olan Mevlana Muhammed Kadı'nın müridi olan Mahdum-ı Azam'ın (Ahmet Kasani öl. 1542) (geniş bilgi için bk. Tuğ 2004, s.59) oğulları arasındaki siyasi çekişmeler, Nakşibendiliğin Doğu Türkistan'da iki önemli kola ayrılmasına neden olur. Mahdum-ı Azam'ın büyük oğlu Hoca Muhammed Emin Kalan (İşan Kelân)'ın oğulları Afakiyye veya Aktağlık (Akdağlı) adıyla, dördüncü oğlu Hoca Muhammed İshak Veli'nin oğulları ise İshakiyye veya Karatağlık (Karadağlı) adıyla ayrı görüşler savunan iki dinî zümre olarak kıyasıya mücadeleye girmeleri Doğu Türkistan'ı yeni bir döneme sürükler. Yerel yöneticilerin talepleri üzerine 1755 yılında bölgede başlayan Çin yönetiminin askerî seferleri hız kazanmış ve 1762 yılına gelindiğinde King Hanedanına bağlı Doğu Türkistan Genel Valiliği kurulmuş ve böylelikle Doğu Türkistan bölgesinde var olan Hocalar Devri sona ermiştir. Yeni Çağ'daki Doğu Türkistan bölgesine ilişkin bu kısa tarihsel bilgiler, Ömer Baki'nin yaşadığı 18. asırda Doğu Türkistan coğrafyasında özellikle dinî-mistik hareketlerin ve liderlerin kesif bir biçimde etkili olduğu bir iktidar ortamının (Hocalar Devri) varlığını ortaya koymaktadır. Hususi olarak da bu dinî-mistik hareketin başında Nakşibendilik bulunmaktadır. Dolayısıyla yukarıda sözünü ettiğimiz Uygur tezkirelerinin yazıldığı tarihler ve içerikleri değerlendirildiği bu yazılı ürünlerin aynı zamanda Nakşilik ile ilgili birer kaynak teşkil ettiğini de vurgulamak gerekir. Uygur tezkirelerinde Ömer Baki ile ilgili yapacağımız bağlamsal çıkarımlarda bölgeye ve döneme mahsus bu siyasi ve dinî ortamı göz önünde bulundurmamak faydalı olacaktır.

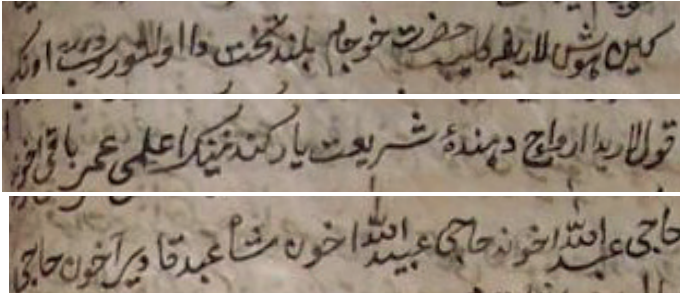
3. Uygur Tezkirelerinde Ömer Baki

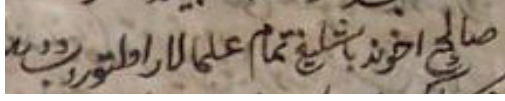
Ferhad ü Şirin ve Leyli vü Mecnun anlatılarını içeren *Hamse-i Nevayi* adlı edebî ürünüyle döneminin kültür ve sanat hayatında adından söz ettiren Ömer Baki, Ali Şir Nevayi'nin tesiriyle bu eserini kaleme almıştır. Bu eserin günümüze kadar ulaşan mevcut yazma nüshaları sayesinde edebî yönünden haberdar olduğumuz Ömer Baki'nin eğitim hayatı, yetiştiği kültürel ortam ve bulunduğu muhitteki konumu hakkında pek de bilgi sahibi değiliz. Şimdiye kadar üzerinde çalıştığımız edebiyat eserlerinden hareketle bazı çıkarımlarda bulunmak mümkündür. Ancak yukarıda da vurguladığımız üzere filolojik veriler açısından geç dönem Çağatay sahasını temsil eden ve yazıldığı muhit ve de içerdiği tarihî, siyasi, ilmî, edebî ve kültürel çevre münasebetiyle “Uygur tezkireleri” diye adlandırılabilir birincil kaynakların bir kısmında yer alan bilgiler sayesinde Ömer Baki'nin biyografisine bazı katkılarda bulunulacak ve kendisini eserlerinde tevazu nişanesi olan “fakir”, “fakirü'l-hakir” gibi sözlerle takdim eden Ömer Baki'nin, dönemin birincil kaynaklarında “hazret”, “ahund” gibi saygı atfedilen unvanlarla nitelendirildiği görülecektir.

Yaptığımız inceleme sonucunda bazı satırlarında Ömer Baki'den söz eden dönem tezkireleri arasında özellikle *Tezkire-i Hacegan* ve *Afak (Apak) Hoca Tezkiresi* olarak da bilinen *Kıssa-i Hazret-i Hace Afak ve Yusuf Hace ve Hace Cihan* ön plana çıkmaktadır.

a. Tezkire-i Hacegan'da Ömer Baki'den bahsedilen satırlar ve değerlendirilmesi: Muhammed Sadık Kâşgari tarafından dönemin Kâşgar Hâkim Beyi Osman Bey'in annesi Rahime Ağaç'a'nın isteği üzerine 1182/1768-69 yıllarında kaleme alınan *Tezkire-i Hacegan* (literatürdeki farklı adlandırmalarıyla *Tezkire-i Âzizân*, *Tezkire-i Cahan*, *Durri'l-Mazhar* (Gezici 2021, s.263) içerdiği pek çok siyasi, tarihî ve sosyo-kültürel olaylarıyla son derece dikkat çekmiş ve birçok araştırmacı tarafından çeşitli vesilelerle çalışılmıştır (bk. Gezici 2021, s.270-275). Söz konusu tezkire için bu çalışmamızda Kumru'nun (2016, s.175-263) tıpkıbasımını verdiği ve “Doğu Türkistan nüshası” olarak tanımladığı nüsha esas alınmıştır. *Tezkire-i Hacegan*'da Ömer Baki ile ilgili şu ifadeler geçmektedir:

Arap harfli orijinal metin:

Transkripsiyonlu metin: (...) keyin hūşlarığa kelip Hazret-i Hocam belend tahtda oturupdur. Onıg kollarıda ervāc-ı dihende-i şerī 'at, Yarkend'ning a'lemi **Ömer Bākī Āhūnd**, Hācī 'Abdullāh Āhūnd, Hācī 'Abidullāh Āhūn, Şāh 'Abd-kādir Āhūn, Hācī Şālīh Āhūnd başlıg tamām-ı 'ulemālar oturupdur (68b/2-5).

Aktarım: (...) sonra şaşkınlıkları gidince Hazret-i Hocam yüce tahtta oturmuştur. Sağ taraflarında şeriat lütfunun itibar ettiği, Yarkend'in âlimi Ömer Baki Ahund, Hacı Abdullah Ahund, Hacı Abidullah Ahun, Şah Abdkadir Ahun, Hacı Salih Ahund başta olmak üzere ulemanın tamamı oturmuşlardır.

Tezkire-i Hacegan'da geçen bu satırlar, Doğu Türkistan bölgesine hâkim olan ve dönemi itibarıyla birbirinden ayrılmayan dinî-siyasi erk ile şair Ömer Baki arasındaki ilişkiyi göstermesi bakımından önemlidir. Kaynaklarda genel olarak Ömer Baki'nin “mevcut yönetimden destek gördüğü, tanınan bir isim olduğu” (bk. İltebir 2007, s.96; Osman 2012, s.46; Abdurrahim 2012, s.257) yönündeki ifadeleri de anlaşılır kılmaktadır. Tezkiredeki anlatım bağlamında Ömer Baki, dinî-siyasi erki temsil eden “Hazret-i Hocam”ın yüce tahtının hemen sağ tarafında yer almakta ve ilk kendisinin ismi zikredilmekte, ardından ulemadan diğer isimler sıralanmaktadır: *Onıg kollarıda ... 'Ömer Bākī Āhūnd, Hācī 'Abdullāh, Āhūnd Hācī 'Abidullāh Āhūn, Şāh 'Abd-kādir Āhūn, Hācī Şālīh Āhūnd...*

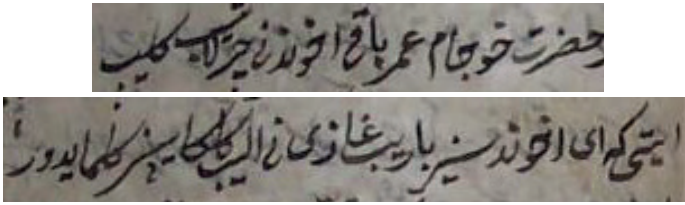
Ömer Baki için kullanılan niteleyici ifadeler iyi bir eğitim aldığına, kendisini son derece iyi yetiştirdiğine ve bu donanımından dolayı da dinî, ilmî ve sosyo-kültürel açıdan önemli bir konumda olduğuna güçlü bir şekilde işaret etmektedir. Özellikle *Yarkend'ning a'lemi* “Yarkend'in en/çok iyi âlimi” ve *revāc-ı dihende-i şerī 'at* “şeriatın lütfunun itibar ettiği” gibi satırlarda yer alan dilsel göstergeler Ömer Baki'nin bu durumunu vurgulamak için kullanılmıştır. Ancak bu güçlü vurgulamaya rağmen üzerinde durduğumuz tezkirelerde çok sık tekrar eden “âlimler, bilginler” anlamına gelen Arapça *ulema* kelimesinin söz konusu metinlerdeki mesleki alanı çok açık değildir. Bize göre “din âlimliği” hususiyle “Kelam, Kur'an âlimliği” için kullanılmış olabilir. Çünkü bölgenin ve dönemin yine birincil kaynakları arasında yer alan ve doğrudan devleti yönetenlerin elinden çıkan tarihli, mühürlü soyurgal ve tarhanlık yarlıklarında pek çok meslek grubu ayrıntılı bir biçimde sıralanır. Söz konusu belgelerde ulema sınıfı, kalıplaşmış şu Farsça isim öbeği içinde sıralanır: *Ulemâ-yı huceste-i Kelâm* “Kelamın mübarek âlimleri” (MS Turk 70 Doc. 11 (1): 7. satır; (2): 8. satır; MS Turk 70 Doc. 10: 7. satır). Yarkend Hanlığına ait resmî belgelerdeki bu veriler düşünüldüğünde tezkirelerde bahsi geçen Ömer Baki'nin de içinde yer aldığı ulema sınıfının “Kur'an, Kelam âlimleri” olabileceği akla gelmektedir.

Söz konusu tezkirede Ömer Baki için kullanılan Farsça *āhūnd ~ āhūn (ākhwund ~ ākhūn)* “a theologian, preacher; orator; a tutor” (Steingass 1930, s.26b) kelimesi de mesleki ve unvan açısından önemli bir dilsel göstergedir. “Efendi, hâce, müderrisîn, okumuşlara mahsus unvandır”

(§S 6b) anlamlarına gelen kelime, Karahanlı Türkçesinden itibaren Türk dilinde kullanılmış olup hanlıklar dönemi kaynaklarında “dinî bir unvan” (Güler 2022, s.569) olmasının yanında “bilgili, medrese eğitimi almış, vakıf mülkünün idari işlerine karışan ve yargı yetkisi bulunan din adamı” (Kamalova 2020, s.259; Koç 2017, s.120) gibi geniş bir kullanım alanına sahip olmuştur. Özellikle kaynaklardaki “din adamları ve yargıçların başı” anlamındaki *âlim-ahun* (Koç 2017, s.120) isimlendirilmesi de ilgi çekici bir diğer veri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mesleki ve bir unvan adı olan *ahund*'un anlam ve kullanım alanıyla ilgili bu sözlüksel bilgiler ile *Tezkire-i Hâcegan*'daki ifadeler bağlamsal olarak göz önünde bulundurulunca Ömer Baki'nin dönemin önde gelen okumuş, bilgili, “şeriat lütfunun itibar ettiği” (*revâc-ı dihende-i şerî'at*) bir din adamı hatta “ulemanın tamamı” (*tamâm-ı ulemâlar*) ve “Yarkend'in en/çok iyi âlimi” (*Yarkend'niñ a'lemi*) gibi göstergelerle birleştirildiğinde bir *âlim-ahun(d)* olabileceğini düşündürmektedir. Ancak aynı tezkirenin bir sonraki örneğinde (bk. 81a/7-8) ve *Kıssa-i Hazret-i Hâce Afak ve Yusuf Hâce ve Hâce Cihan* tezkiresindeki birinci (bk. 69a/4-6), dördüncü (bk. 112b/1-2) ve beşinci (bk. 113a/13-14) örneklerde Ömer Baki'ye yönelik hitapla birlikte *ahund* unvanının işlevinin de genişleyip farklılaştığı düşünülmektedir.

Arap harfli orijinal metin:

Transkripsiyonlu metin: Hazret-i Hocam, ‘Ömer Bâkî Âhûnd’ı çarlatıp kelip ayttı ki: “Ey Âhûnd, siz barıp Gâzî’ni alıp kelgey-siz, kelmeydür (81a/7-8).

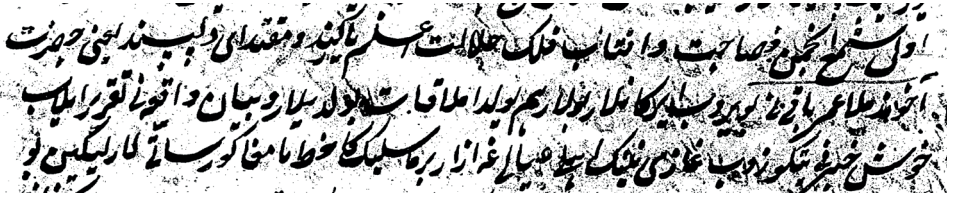
Aktarım: *Hazret-i Hocam, Ömer Baki Ahund’u çağırtdı, gelince dediler ki “Ey Ahund, siz gidip Gazi’yi alıp geliniz, <çünkü kendisi> gelmemiştir.”*

Aynı tezkirede geçen yukarıdaki ifadelerde de yine aynı şekilde Ömer Baki için bir mesleki ve unvan adlandırması olan *ahund* kullanılmış olup, ayrıca kendisine müstakil olarak unvanı olan “ahund” ile de hitap edilmiştir. Bu hitap şekli ve kullanımı Türk kültüründe mevcut olup “mâbeyinci” görevi olan *hacib* unvanlı Yusuf Has Hacip’i hatırlatmaktadır. Mesleki ve/veya unvan hitabından sonra kendisine verilen emir/görev içerikli cümle, Ömer Baki’nin üst düzey bir devlet görevlisi yani idari bir görevinin olduğunu da göstermektedir.

b. Kıssa-i Hazret-i Hâce Afak ve Yusuf Hâce ve Hâce Cihan’da Ömer Baki’den bahsedilen satırlar ve değerlendirilmesi: Nakşibendi şeyhi ve Kâşgar idarecisi Hidayetullah Afak Hoca (ö.1105/1693) ile babası Hoca Yusuf’un (ö.1062/1652) hayatını anlatan tezkirelerden birisi de Bodleian Kütüphanesinde MS IND. INST. TURK 3 numarada kayıtlı 123 yapraklık *Kıssa-i Hazret-i Hâce Afak ve Yusuf Hâce ve Hâce Cihan* adlı eserdir. Afak Hoca ve etrafındaki

insanların hayatlarını konu edinen tezkireler Hocalar Devri Uygur tezkireciliğinde önemli bir yer tutmaktadır. Bugün İsveç, Özbekistan, Çin gibi çeşitli ülkelerdeki kütüphanelerde Afak Hoca ve dönemin siyasi ve sosyal olaylarını anlatan yazma eserler bulunmaktadır (bk. Çiçek 2019, s.20-21). Birbirine yakın veya birbiriyle örtüşen bu yazmalar incelendiğinde bunların her zaman tek bir tezkirenin nüshaları değil de aynı konunun varyantları olabileceğini de hatırlamak gerekir. Örneğin bizim üzerinde inceleme yapma fırsatı bulduğumuz *Kıssa-i Hazret-i Hacı Afak ve Yusuf Hacı ve Hacı Cihan* adlı tezkire ile Muhammed Sadık Kâşgari tarafından yazılan *Tezkire-i Azizân (Tezkire-i Hâcegan)* (Gezici 2019; Kumru 2016) metinlerinde örtüşen pek çok noktayla karşılaşmak mümkündür.

1. Arap harfli orijinal metin:

Transkripsiyonlu metin: Ol şem ‘-i encümen-i feşâhat ve âf-tâb-ı felek-i celâlet, a ‘lem-i Yarkend ve muktedâ-yı dil-pesend ya ‘nî **Hâzret-i Âhünd Mollâ ‘Ömer Bâkî**’ni buyrup êrkenler. Bular hem yolda mülâkât boldılar ve beyân-ı vâkı‘anı takrîr eylep hõş haberni yetküzüp Gâzî ‘niñ ehli ‘iyâlîğa âzâr bërmeslikke hatt-ı tamğa körsettiler (69a/4-6). (krş. Gezici 2019, s.442).

Aktarım: *O fesahat meclisinin mumu ve ululuk göğünün güneşi, Yarkend âlimi, gönüllerin beğendiği kendisine uyulan (kişi) yani Hazret-i Ahund Molla Ömer Baki’yi buyurmuşlardır. Bunlar da yolda konuştular ve olayları anlatıp güzel haberi ulaştırıp Gazi’nin ailesini rahatsız etmemek üzere mühürlü hat gösterdiler.*

Kıssa-i Hazret-i Hacı Afak ve Yusuf Hacı ve Hacı Cihan’da Yarkend âlimleri arasında büyüklüğü ile vurgulanan Ömer Baki’nin, kaynaklarda ileri sürülen (bk. İltebir 2007, s.96; Osman 2012, s.46) tanınırlığına tanık olmaktadır. *Tezkire-i Hâcegan*’da olduğu gibi bu tezkirede de Ömer Baki “Yarkend’in en/çok iyi âlimi”dir (*a ‘lem-i Yarkend*). Ayrıca bu tezkiredeki satırlarda fikir ve davranışları ölçü olarak benimsenen, örnek alınan ve gönüllerin beğendiği bir kişilik olarak nitelendirilen Ömer Baki’nin bu saygınlığı “hazret” kelimesi ile vurgulanmaktadır. Bu satırlarda dikkat çeken bir diğer dilsel gösterge ise Ömer Baki’nin mesleki ve unvan kullanımında çok sık karşılaştığımız “ahund”un yanı sıra “molla” kelimesini de görmemizdir. Arapça bir kelime olan “molla”, “mullā; A schoolmaster, doktor, a learned man, a judge, a priest” (Steingass 1930, s.1303a) anlamlarında kullanılmaktadır. “Molla unvanı “kadı, medrese hocası, imam, hoca, âlim” gibi anlamlarla Karahanlı devrinden itibaren Türk dillerinde yaygın olarak kullanılır (Güler 2022, s.524). Yine Çağdaş Uygurcada da kullanılan kelime, “1. Molla. 2. Bilgin, hoca, okumuş” (Necip 2008, s.274); *mulla* “eğitilmiş kimse, okuma yazma öğrenmiş kimse” (Yıldırım 2014, s.190) ve *damolla* biçiminde “1. Medrese ve yüksek dereceli

dinî mekteplerin müderrisi, öğretim elemanı 2. Dini ve ilmi bol, geniş kimse” (UTİL III. 29) anlamlara gelmektedir. Dolayısıyla Doğu Türklük sahası için “okumuşluk, bilgili olma, öğrenme, öğretme, hocalık, medrese hocalığı” gibi kullanım alanlarıyla bir eğitim alanıyla ilgili bir mesleğe gönderim yapan “molla” unvanı, bağlamsal ve dönemsel kullanımıyla Ömer Baki'nin (medrese) hocalığına, öğreticiliğine yani ilmî yönüne işaret etmektedir. Ömer Baki için pek çok yerde geçen “ahund” unvanı ile “molla” unvanının bu satırlarda yan yana kullanılması dikkat çekicidir. Şöyle ki bizce “molla” unvanı Ömer Baki'nin ilmî alandaki (medrese) hocalığını; “ahund” ise yönetici sınıf için görevli ve güvenilir bir din adamı, görevli bir sözcü oluşunu göstermektedir.

2. Arap harfli orijinal metin:

Transkripsiyonlu metin: (...) Sā'atidin keyin a'lem 'Ömer Bākī Āhūnd başlıg heme-i 'ulemālar ve Ġ<ā>zī başlıg ve cemī'-i ümerālar aytadurlar ki: “Ey pād-şāh-ı dīn-penāh hazretleridin ayrılıp bizlerge hayāt-ı dūnyevī ve ma'īšet-i temettu'āt-ı rūz-gār-ı 'ālem harāmdur (90a/12-14).

Aktarım: *Bir süre sonra âlim Ömer Baki Ahund başta olmak üzere ulemanın hepsi ve Gazi başta olmak üzere beylerin tamamı söylemişlerdir: “Ey dinin koruyucusu sultanın huzurlarından ayrılıp dünyevi hayat ve âlem rüzgârının getirdiği ömür bizlere haramdır.*

Yukarıdaki satırlarda Ömer Baki'nin diğer satırlarda olduğu gibi “en/çok iyi âlim” (a'lem) nitelendirmesi ve “ahund” unvanıyla birlikte kullanıldığı görülür. Bir de dönemin âlimleri genel bir adlandırma olan “ulema” kelimesi ile yer alırken Ömer Baki hususi olarak ismiyle zikredilmiştir. Hatta “başta Ömer Baki Ahund ve ulemalar” ('Ömer Bākī Āhūnd başlıg heme-i 'ulemālar) şeklinde Ömer Baki'nin öncelendiği dikkat çeker.

3. Arap harfli orijinal metin:

همان خواصه ما بان بیدکنج تو قوز کر بلندی تخت سلطنت و ابرر ار لوبدور لار او کت قولدار
 و نه نه شریعت غرا و رنجای مردم سلاطین و فقرا بوی علمای صاحب احترام و فضلالی و احکام
 اعلم بایکند آخوند عمراتی و اخوند حاجی عبدالحق و اخوند حاجی عبدالحق و اخوند حاجی عبدالحق
 آخوند ملا عبد القاهر تا آخر و جب قول او امیران و صاحب سلطنت و شکر کت لاکر که حکیم بایکند غازی بیک
 اشکافه باز بیک سلطان بیک شاه یعقوب بیک و اندیس و او زکاهم امیران بایکند بایک اولیور و دیور

Transkripsiyonlu metin: Cihan H'ācem māh-tābān yaŋlıg tokuz kez belendī taht-ı saltanatda ber-qaṛār bolupdurlar. Oñg kolda revāc-ı dihende-i şerī'at-ı ğarrā ve reh-nümā-yı merdüm-i selāṭin ve fuqarā ya'ni 'ulemā-yı şāhib-i ihtirām ve fuzalā-yı vācibū'l-ikrām; a'lem-i Yarkend **Āhünd 'Ömer Bākī** ve Āhünd Hāci 'Abdu'llāh ve Āhünd Hāci 'Abidu'llāh, Āhünd Şāh 'Abdu'l-kādir, Āhünd Mollā 'Abdu'l-kāhir, tā āher. Ve çep kolda emirān-ı şāhib-i haşmet ve şevketler ki hākim-i Yarkend Gāzī Bēg, Eşikağa Niyāz Bēg, Sulṭān Bēg, Şāh Ya'Kūb Bēg ve andın özge hem emirān-ı Yarkend cā-be-cā oturupdurlar (97b/11-14).

Aktarım: Cihan Hacem dolunay gibi dokuz katlı yüceliğin saltanat tahtında oturmuştur. Sağ tarafta nurlu şeriat lütfunun itibar ettiği ve sultanların ve fakirlerin yol göstereni yani ihtiram sahibi ulema ve cömert olan fazilet sahipleri; Yarkend'in âlimi Ahund Ömer Baki ve Ahund Hacı Abdullah ve Ahund Hacı Abidullah, Ahund Şah Abdülkadir, Ahund Molla Abdülkahir, diğerleri. Ve sol tarafta haşmet ve şevket sahibi emirler ki Yarkend Hâkimi Gazi Bey, Eşikağası Niyaz Bey, Şah Yakup Bey ve ondan başka da Yarkend emirleri sırayla oturmuşlardı.

Bölgenin dinî-siyasi gücü elinde bulunduran yönetici sınıfının sağ tarafında hiyerarşik bir sıralama içinde verilen Ömer Baki, yine mesleki ve unvan adlandırması "ahund" ile beraber ve de Yarkend'in en/çok iyi âlimi (a'lem-i Yarkend **Āhünd 'Ömer Bākī**) nitelendirilmesiyle ulema zümresinde ilk sırada yerini almıştır.

4. Arap harfli orijinal metin:

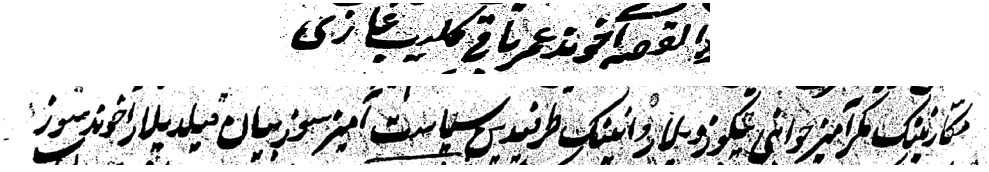
حضرت خواصه ما بان بیدکنج تو قوز کر بلندی تخت سلطنت و ابرر ار لوبدور لار او کت قولدار
 و نه نه شریعت غرا و رنجای مردم سلاطین و فقرا بوی علمای صاحب احترام و فضلالی و احکام
 اعلم بایکند آخوند عمراتی و اخوند حاجی عبدالحق و اخوند حاجی عبدالحق و اخوند حاجی عبدالحق
 آخوند ملا عبد القاهر تا آخر و جب قول او امیران و صاحب سلطنت و شکر کت لاکر که حکیم بایکند غازی بیک
 اشکافه باز بیک سلطان بیک شاه یعقوب بیک و اندیس و او زکاهم امیران بایکند بایک اولیور و دیور

Transkripsiyonlu metin: Hāzret-i H'āce Cihān H'ācem, a'lem-i vaqt **Āhünd 'Ömer Bākī** ũ'ni çarlatıp aydılar ki: "Ey **Āhünd** barıp Hākim Gāzī Bēg'ni pend <ve> naşihat berip kelgey siz, bā'is ne bolupdur kelmeydür?...'' (112b/1-2).

Aktarım: *Hazret-i Hoca Cihan Hacem, zamanın bilgini Ahund Ömer Baki'yi davet edip söylediler: "Ey Ahund, gidip Hâkim Gazi Bey'e nasihat edip gelin, ne oldu da gelmemiştir?"*

Tezkire-i Hacegan'daki satırlarla (krş. 81a/7-8) benzeyen bu ifadelerde Ömer Baki "zamanın en/çok iyi âlimi" (*a'lem-i vaqt Âhünd 'Ömer Bâkî*) olarak nitelendirilmektedir. Diğer satırlarda karşılaşılan "Yarkend'in en/çok iyi âlimi" yerine sınırları daha geniş çizilen bir ifadeye büründürülmüş ve "zamanın en iyisi" olarak tanımlanmıştır. Bütün bu ifadeler elbette Ömer Baki'nin yaşadığı çağda ve varlık alanı gösterdiği muhitte son derece etkili bir isim olduğunu vurgulama çabasıdır. Yine bu satırlardan hareketle yapılabilecek bir diğer çıkarım ise Ömer Baki'nin bölgenin yönetici sınıfı ile ümera ve/veya hâkim begler arasında bir tür *elçilik*, *sözcülük* görevlerini üstlendiğidir. Bu yönüyle Ömer Baki, bölgedeki dinî-siyasi oluşumun iç meselelerinde sorunların çözümüne katkı sağlayan böylece arabuluculuk veya sözcülük yapan bir *ahund* "âlim ve güvenilir din adamı" olarak görünmektedir. Zira kendisine Hâkim Beg olan Gazi Bey'e gidip birtakım sözler (*pend ve nasihat*) iletilmesi istenir: *Ey Âhünd barıp Hâkim Gâzî Bêg'ni pend <ve> naşihat berip kelgey siz.*

5. Arap harfli orijinal metin:

Transkripsiyonlu metin: El-kıışsa: Âhünd 'Ömer Bâkî kelip Ğâzî-i mekkârınġ mekr-âm iz cevâbnı yetküzdiler ve anıġġ tarafıdn siyâset-âmîz söz beyân kıldılar (113a/13-14).

Aktarım: *Kıssa: Ahund Ömer Baki gelip hilekâr Gazi'nin hileli cevabını ulaştırdılar ve onun tarafından siyasi içerikli sözler beyan ettiler.*

Uygur tezkireleri arasında Ömer Baki ile ilgili tespit edebildiğimiz bu son satırlarda yine daha önce görülen "ahund" mesleki ve unvan adlandırması kullanılmıştır. Aynı zamanda bir üst örnekte (bk. 112b/1-2) zikrettiğimiz Ömer Baki'nin *elçilik*, *sözcülük* görevi burada da anlaşılmaktadır. Bu da kendisinin yönetici sınıf için ne kadar güvenilir bir isim olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Geç dönem Çağatay ediplerinden Yarkendli Ömer Baki'nin biyografisiyle ilgili Türkoloji literatüründe yeterli ve doyurucu bilgiler bulunmadığı için dönemin birincil kaynak ve belgelerine dayandırılan bir tarama ve inceleme yapılmış ve özellikle Hocalar Devri Uygur tezkireciliğinin bu konuda son derece önemli olduğu anlaşılmıştır. Uygurların yoğun olarak yaşadığı Doğu Türkistan bölgesinde yazılan ve daha çok filolojik açıdan geç dönem Çağatay Türkçesi özelliklerini yansıtan tezkirelerden makalemizin araştırma konusu olan Ömer Baki

hakkında verilere ulaşabildiğimiz iki tezkire ön plana çıkmaktadır: 1. *Tezkire-i Hacegan*. 2. *Kıssa-i Hazret-i Hace Afak ve Yusuf Hace ve Hace Cihan*.

Her iki tezkire üzerinde metin bağlamalı bir okuma ve değerlendirme yapıp Ömer Baki'nin geçtiği toplam yedi yerdeki satırlar incelenmiştir. Bu satırlarda kendisiyle ilgili kullanılan niteleyici ifadeler, mesleki ve unvan adları ve yönetici erkle beraber ve o erke göre isminin zikredilişi, Ömer Baki'nin bulunduğu sosyo-kültürel ortam ve bulunduğu dinî-siyasi muhitteki konumu hakkında somut dilsel veriler sunmuştur. Bu verilerin bilgiye dönüştürülmesi ve literatüre kazandırılması amaçlanan çalışmada kaynaklarda çok açık bir biçimde vurgulanmayan Ömer Baki'nin, döneminin önemli edebiyat ve sanat adamı oluşunun yanı sıra “molla” ve “ahund” unvanlarını hak eden bir hoca, bir bilgin ve bir din adamı/görevlisi olduğu anlaşılmıştır. Aynı zamanda Yarkend ulemasından oluşu hatta “Yarkend'in ve dönemin en/çok iyi âlimi” (*a'lem-i Yarkend, a'lem-i vakt*) olduğu kendisinden bahseden hemen tüm satırlarda belirtilmiştir. Bir diğeri ise bazı satırlarda karşılaşılan Ömer Baki'nin bölgenin yönetici sınıfı ile ümera ve/veya hâkim begler arasında bir tür *elçilik, sözcülük* görevlerini üstlenmesidir. Özellikle iç meselelerin çözümünde rol oynayan, yerine göre kendisine danışılan bir müşavirdir. Tüm bu metin bağlamsal verilerle sınırlarını çizmeye çalıştığımız mesleki alanlardaki başarı ve hareketliliği, Ömer Baki'nin dönemin eğitim modeline uygun yetişmiş çok yönlü bir kişiliğe sahip olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Ömer Baki; *ulema* zümresine mensup iyi bir din (Kelam) âlimi, *molla* unvanı ile ilmî sınıfa mensup bir medrese hocası; *ahund* unvanı ile yönetici sınıf için yerine göre elçi veya sözcü görevli ve güvenilir bir din adamıdır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Abdurrahim, K. (2012). *Kaşkar Edipliri (Uygur edebiyatı kısmı)*. Urumçi: Kaşkar Uygur Neşriyatı.
- Albayrak, N. (1995). Ferhad ve Şirin. *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12, 388-389.
- Alpargo, M. (2002). Türkistan Hanlıkları. *Türkler*, 8, 557-605.
- Alper S. (2016). *Ömer Baki Hamse-i Nevayî II Leylî vü Mecnun*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Bakırcı, F. (2016). *Ömer Baki Hamse-i Nevayî I Ferhad ü Şirin*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Bakırcı, F. (2020). Ömer Bâkî. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/omer-bakii>. Erişim tarihi: 26.11.2022.
- Bloch, E. (1993). *Catalogue des manuscrits Turcs*. Bd. II. Paris.

- Çavuşoğlu, H. (2015). Mensur bir Ferhâd-nâme örneği: Ömer Bâkî'nin Ferhâd-nâmesi. *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature And History of Turkish or Turkic*. Volume 10/8. Spring, 731-770.
- Çelik, M. B. (2012). Saidiye Hanlığı ve Hocalar devri kaynakları (1514-1762). *History studies international journal of history*. Volume 4, 65-89.
- Çiçek, S. (2019). *Kıssa-i Hoca Afak ve Yusuf Hoca ve Hoca Cihan (62a / 23 - 123b) : Dil incelemesi – metin – dizin – tıpkıbasım*. (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Demircioğlu, T. G. (2018). Ali Şir Nevayî'nin Leyli vü Mecnunu'nun 18. yüzyılda Doğu Türkçesiyle yapılmış mensur bir yeniden yazımı: Ömer Baki'nin Leyli [vü] Mecnun Mesnevisi. *Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları (JTS/TUBA)*, Volume 49/II, 203-227.
- Gezici, N. (2019). *Muhammed Sâdıķ Kâşgarî Tezkire-i 'Ėazîzân inceleme-metin-dizin*. (yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Gezici, N. (2021). Muhammed Sâdıķ Kâşgarî'nin Tezkire-i Azîzân adlı eseri ve dil özellikleri üzerine. *Aydın Türklük Bilgisi Dergisi*, VII/13, 257-305.
- Güler, M. (2022). *Modern Uygurcadaki unvan ve meslek adlarının tarihsel karşılaştırmalı incelenmesi*. (yayımlanmamış doktora tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Hofman, H. F. (1969). *Turkish literature A bio-bibliographical survey*. Section III, part I: Authors. Utrecht.
- İltebir, A. B. (2007). Ömer Baki. *Türk dünyası ortak edebiyatçıları ansiklopedisi*, 7 (O-S). İstanbul: AKM yayınları.
- Kaşgarlı, S. M. (2004). *Uygur Türkleri kültürü ve Türk dünyası*. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Kamalova, Z. (2019). *Hüdayar Han döneminde Hokand Hanlığı (1845- 1875)*. (yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Koç, D. (2017). Çokan Valihanov'un Mançu işgali altındaki altı Uygur Vilayeti'nin idarî yapısı üzerine bazı müşahedeleri. *Tarih dergisi*, 66, 107-128.
- Kumru, C. (2016). *Muhammed Sâdıķ Kaşgârî'nin Tezkire-i Hâcegân adlı eserinin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi*. (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Necip, E. N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü* (İklil Kurban, çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Osman, G. (2012). *Kaşkar Klassik edebiyatı*. Urumçi: Kaşkar Uygur Neşriyatı.
- Öger, A. (2010). Uygur Türkleri arasında tezkirecilik geleneği ve 18. yüzyılda yazılmış bir tezkire örneği Tezkire-i Ezizân. *Klasik Türk edebiyatında biyografi sempozyumu*. Ankara: AKM Yayınları, 533-544.
- Ömer Baki, *Ferhad ü Şirin*. BN: Bibliothèque nationale supplement Turc 973 nu. 1b-65a.
- Özarslan, M. (2006). *Ferhat ile Şirin mukayeseli bir araştırma*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Pala, İ. (2003). *Ansiklopedik Divan şiiri sözlüğü*. İstanbul: L&M Yayınları.
- Recep, Berat (1995). Ferhad-Şirin, Ümer Baki Yarkendiy. *Bulak Dergisi*, 4, 5-46, Urumçi.
- Shwarz, H. G. (1976). The Khwajas of Eastern Turkestan. *Central Asiatic journal*. Volume XX/4, 266-296.
- Steingass, F. (1930). *Persian-English dictionary*. London.
- Şeyh Süleyman Efendi (ŞS) (1298/1882). *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmanî*. Türk Dilleri Araştırmaları, 13 (2003), İstanbul.
- Timurtaş, F. K. (1952). Türk edebiyatında Hüsrev ü Şirin ve Ferhâd ü Şirin yazar şairlerimiz. *Türk Dili Aylık Fikir ve Edebiyat Dergisi*, 1/10, 567-573, Ankara.

- Timurtaş, F. K. (1959). Türk edebiyatında Hüsrev ü Şîrîn ve Ferhâd u Şîrîn hikâyesi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IX, 65-88. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi basımevi.
- Tuğ, K. (2004). *Doğu Türkistan'da Hocalar Dönemi*. (yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bişkek.
- _____. (1992). *Uygur Tilinin İzahlık Lügiti* III. (UTİL III). Pekin: Milletler Neşriyatı.
- Yıldırım, F. (2014). *Kâşgar ve Yarkend ağzı sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- MS Turk 70 Document 11 (1) (seq. 15). *Sultan Mahmud Han'ın soyurgical yarlığı (1038/1628)* Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi: Central Asian Documents.
- MS Turk 70 Document 11 (2) (seq. 16). *Yolbars Han'ın soyurgical yarlığı (1073/1662)*. Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi: Central Asian Documents.
- MS Turk 70 Document 10 (seq. 14). *Muhammed İsmail Han'ın soyurgical yarlığı (1088/1677)*. Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi: Central Asian Documents.

Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserlerinin Klasik Türk Şiirinde Ele Alınışları Üzerine

On the References Dealing with the Basic Rhetoric Works That Were Developed Around Miftah al-Ulum in Classical Turkish Poetry

Ahmet Akdağ¹

¹Arş. Gör. Dr., Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sinop, Türkiye

ORCID: A.A. 0000-0001-7895-1293

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ahmet Akdağ,
Sinop Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Sinop, Türkiye
E-mail: ahmetakdag4402@gmail.com

Başvuru/Submitted: 24.01.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 05.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 06.03.2023

Kabul/Accepted: 07.03.2023

Atf/Citation: Akdağ, A. (2023). *Miftâhu'l-Ulûm* etrafında gelişen temel belâgat eserlerinin klasik Türk şiirinde ele alınışları üzerine. *TUDED*, 63(1), 113-137.

<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1160627>

ÖZET

Ebû Ya'kûb Sekkâki tarafından kaleme alınan *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserin belâgate dair üçüncü kısmı gerek kendi zamanında gerekse daha sonraki dönemlerde belâgate dair çalışmaların temel kaynağı hâline gelmiş, bu eser etrafında gelişen bir belâgat kültürü teşekkül etmiştir. Hatîb el-Kazvîni'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'ün belâgate dair kısmı üzerine hûlâsa (özet) mahiyetinde kaleme aldığı *Telhisü'l-Miftâh*'i ile Telhis'e yazdığı *el-İzâh* adlı şerhi, Sa'düddin Taftâzânî'nin *Telhisü'l-Miftâh*'a şerh olarak yazdığı *Mutavvel*'i ile *Mutavvel*'in kısaltılmışı olan *Muhtasar*'ı, Seyyid Şerif Cürcânî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'ün belâgate dair kısmı üzerine yazdığı *el-Misbâh fi Şerhi'l-Miftâh*'ı ve İsmâüddin İsfarayîni'nin *Telhis* üzerine *Mutavvel*'den daha ayrıntılı ve uzun olarak yazdığı *Atvel*'i *Miftâhu'l-Ulûm* etrafında gelişen temel belâgat eserlerindedir. Klasik şairler, yukarıda değinilen belâgate dair temel eserlerin sözlük anlamlarından da istifade ederek bu eserleri doğrudan ve dolaylı olarak şiirlerine malzeme etmişlerdir. Bu kelimelerden miftâh "anahtar", telhis "özet", izâh "açıklama", mutavvel "geniş, detaylı, uzun", muhtasar "kısa, öz, kısaltılmış", misbâh "ışık, lamba, meşale" ve atvel "en uzun, en geniş" anlamlarına gelmektedir. Bu kelimeler, bazen doğrudan belâgate dair eserler anlamında kullanılmışken bazen de tevriye, ihâm, telmih gibi söz sanatları vasıtasıyla zikredilen eserlere işaret edecek şekilde kullanılmıştır. Çalışmamızda yukarıda isimleri zikredilen eserlerin klasik Türk şiirinde bahsi geçen şekillerde ele alınışları üzerinde durulmuştur. Bu vesileyle *Miftâhu'l-Ulûm* ve onun etrafında gelişen belâgate dair temel eserlerin isimlerinin klasik Türk şiirinde malzeme olarak nasıl kullanıldığı hususu ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Miftâh, Telhis, Mutavvel, Muhtasar, belâgat

ABSTRACT

Miftah al-Ulum [Key to the Disciplines] was written by al-Sakkaki, and its Part III "On Rhetoric" became the main source of studies on rhetoric both in his own time and in later periods, with a culture of rhetoric having formed around this work. The following main rhetoric works have been developed around *Miftah al-Ulum*: Khatib al-Qazwini's *Talhis al-Miftah*, which he wrote as a summary on *Miftah al-Ulum*'s Part III "On Rhetoric", and his commentary on *Talhis al-Miftah* called *al-Izah*; al-Taftazani's *Mutawwal*, which he wrote as an commentary on *Talhis al-Miftah* and *Mukhtasar*; al-Sayyid al-Sharif al-Jurjani's *al-Misbah fi Sharh al-Miftah*, which he wrote as a commentary on *Miftah al-Ulum*'s Part III "On Rhetoric"; and Isamuiddin al-Isfarayini's *al-Atwal* on *Talhis al-Miftah*, which he wrote in more detail and with greater length than *Mutawwal*. By making use of the dictionary meanings of the basic works on rhetoric mentioned above, classical poets directly or indirectly used these works as material for their poems. Of these words, *miftah* means key, *talhis* means

summary, *izah* means explanation, *mutawwal* means broad/detailed/long, *mukhtasar* means short/abbreviated, *misbah* means light/lamp/torch, and *atwal* means longest/broadest. While these words were sometimes used directly in the sense of works related to rhetoric, sometimes they were used to indicate related works through arts such as *tawriya* [double entendre], *iham* [deception regarding multiple meanings], and *talmih* [allusion]. This study emphasizes how the above-mentioned works were handled in the ways mentioned regarding classical Turkish poetry. In this context, the study attempts to reveal how the terms in *Miftah al-Ulum* and the basic works of rhetoric that developed around it were used as materials in classical Turkish poetry.

Keywords: *Miftah al-Ulum*, *Talhis al-Miftah*, *Mutawwal*, *Mukhtasar*, rhetoric

EXTENDED ABSTRACT

One of the sciences taught in Ottoman madrasahs is rhetoric as well as grammar, syntax, fiqh, exegetics, hadith, medicine, prosody, dictionary etc. The third part of *Miftah al-Ulum*, written by al-Sakkaki, on rhetoric, comes first among the works taught in madrasahs related to the science of rhetoric. *Miftah al-Ulum* was given so much importance that Madrasahs, which constitute the second step of the teaching system established by Fatih Sultan Mehmed, were named after this work as *miftah* madrasahs. The reason for this is that *Miftah al-Ulum* or its commentaries have been taught in the field of rhetoric since this stage of the madrasahs. Al-Sakkaki wrote *Miftah al-Ulum* by making use of the works on rhetoric written before him.

The third part of *Miftah al-Ulum* on rhetoric had a significant impact on the rhetoric tradition as it was the most compact work written in the field of rhetoric until its time. So much so that, in time, a culture of rhetoric developed around this work. The main rhetoric works developed around this work are as follows: Khatib al-Qazwini's *Talhis al-Miftah* and *al-Izah*, which he wrote as an commentary on *Talhis al-Miftah*, al-Taftazani's *Mutawwal*, a commentary on *Talhis al-Miftah*, and *Mukhtasar*, which he wrote as an abbreviation of *Mutawwal*; al-Sayyid al-Sharif al-Jurjani's commentary on *Miftah al-Ulum*'s "On Rhetoric" titled *al-Misbah*, and Isamuddin al-Isfarayini's commentary on *Talhis al-Miftah* titled *al-Atwal*. As one of these works, *Talhis al-Miftah* was written in order to eliminate the unnecessary parts and deficiencies of *Miftah al-Ulum*. Al-Izah was written in order to clarify the closed and incomplete parts of *Talhis al-Miftah* by making use of other works through transfers and examples. *Mutawwal* was written by making extensive and detailed explanations in order to increase the influence of *Talhis al-Miftah*. *Mukhtasar* was written in order to increase the area of influence of al-Taftazani's extensive and detailed commentary titled *Mutawwal* by removing some of the redundancies. Al-Sayyid al-Sharif al-Jurjani wrote *al-Misbah* with the claim that the commentaries written by Kutbaddin al-Shirazi and al-Taftazani regarding *Miftah al-Ulum*'s Part III "On Rhetoric" are insufficient and contain some errors. Meanwhile, *al-Atwal* was written as a result of the claim of being the most extensive and detailed commentary on the subject in order to criticize al-Taftazani's commentary on *Talhis al-Miftah* titled *Mutawwal*. As can be seen, all these works were created either as a summary, commentary, or abbreviation of previous works on the subject or as a criticism of some deficiencies or flaws encountered in previous works. These works would become the main sources of studies on rhetoric and also left a significant impact on classical Turkish poets.

Classical Turkish poets dealt with the names of the basic works on rhetoric given above in various ways in their poems. While the classical poets sometimes used the words *miftah*, *talhis*, *izah*, *mutawwal*, *mukhtasar*, *misbah*, and *atwal* in the sense of works directly related to rhetoric, sometimes they created certain artistic expressions by making use of the dictionary meanings of these words. Some evidence has been presented to the reader in the couplets in which these words have been used directly in the sense of works related to rhetoric. Although some clues are given in the couplets that refer to these works by referring to artistic expressions, the determination of this situation is seen to have been usually left to the intuition of the reader. Some couplets are found to have only one reference to the main rhetoric works that developed around *Miftah al-Ulum*, while others have two, three, or even more. The title of the current study has been made by considering these issues.

The introduction of the current study talks about the individual poems that were written about the sciences and the works that were taught in the Ottoman madrasahs, presenting three of these poems as examples. After the introduction, the first section gives information about the basic rhetoric works that developed around *Miftah al-Ulum*. After which emphasis is placed on how these works were handled in classical Turkish poetry. This second section evaluates the couplets in which the names of the works mentioned above had been handled either directly or through some type of artistic expression. The couplets that refer to these works by means of some type of artistic expression mostly used *tevriye* [*tawriya*/double-entendre] and *ihâm* [deception regarding multiple meanings] were used.

Giriş

Osmanlı medreselerinde sarf, nahiv, mantık, tefsîr, fıkıh, arûz, hadîs, kelâm, akâid, tıp, lugat, tecvîd gibi ilimlerin yanı sıra okutulan ilimlerden birisi de belâgattir. Bu ilimlere dair okutulan kitaplar hususunda her ne kadar bütün medreseleri bağlayan belli bir kanun veya kural olmasa da gerek 15, 16, 17 ve 18. yüzyıllarda konuyla ilgili yazılan eserlerde gerekse medreselerin vakfiyeleri ve tereke kayıtlarından elde edilen bilgilerden hareketle belli bazı eserler çerçevesinde eğitim faaliyetlerinin sürdürüldüğü görülmektedir. Konuyla ilgili medreselerde eğitim görüp daha sonra müderris olarak atanıp çeşitli medreselerde ders veren Taşköprülüzâde'nin *eş-Şakâiku'n-Nu'mâniyye*'si, Kâtip Çelebi'nin *Mîzânu'l-Hakk fi İhtiyâri'l-Ehakk*'ı ve İsmâil Hakkî Burselî'nin *Tamâmu'l-Feyz*'i gibi otobiyografi kısmında Osmanlı medreselerinde okutulan dersler hakkında bilgi veren eserlerin yanı sıra İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-Ulûm*'u, Saçaklı-zâde Mehmed Efendi'nin *Tertîbü'l-Ulûm*'u, Erzurumlu İbrahim Hakkî'nin *Tertîbü'l-Ulûm*'u, Nebî Efendi-zâde'nin *Kaside fi'l-Kütübi'l-Meşhûre fi'l-Ulûm*'u ve müellifi belli olmayan *Manzûme fi Tertîbi'l-Kütüb fi'l-Ulûm* ile Fransız hükümetinin isteğiyle 1741 yılında yazılıp müellifi belli olmayan *Kevâkib-i Seb'a* adlı ilimlerin tasnifi hakkındaki eserlerde de Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan eserlere dair bilgilere yer verilmiştir.

Osmanlı medreselerinde yetişen bazı şairler “yetiştikleri eğitim ve öğretim ortamları, bu kurumların inşa ediliş ve işleyiş düzeni, burada okutulan dersler ve daha pek çok konu hakkında divanlarında bilgi vermişler; eserlerinde bu kurumların Osmanlı kültür ve sanat hayatına etkilerini de ortaya koymuşlardır” (Albayrak Sak, 2022, s. 178). Öyle ki bazı şairler Osmanlı medreselerinde okutulan ilimler ve kitaplar hakkında müstakil şiirler bile kaleme almışlardır. Süleymân Nahîfî, Şeyhülislâm Es'ad Efendi, Haşmet, Salâhaddîn-i Uşşâkî, Sünbül-zâde Vehbî gibi şairler konuyla ilgili müstakil şiir yazarlardan birkaçıdır. Bu şairlerden Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin şiiri, konuya örnek teşkil etmesi adına aşağıda verilmiştir:¹

Seher kim ders-gâh-ı gülşeni ta' mîr ü tezyîne
Olunca pâdişâh-ı nevbahârın emr ü fermânı

Müderris eyledi anda nemâ-yı feyz-bahşî kim
Kıla tullâb-ı ezhâra ifâde fenn-i 'irfânı

Hezâra evvelâ **Elfiyye** nazmın itdirüp ezber
Egânî'den muraħħaş kıldı tadrîs itmege anı

Kırâ'at eyleyüp gül **Ravzatü'l-Ahyâr**'ı ser-tâ-ser
Riyâziyyâtda bed' itdi küşâyîş buldı vicdânı

1 Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin şiirinde yer alan eserler hakkında detaylı bilgi için bk. Elif B. Şahin “Şeyhülislam Es'ad Efendi Divanı'nda Yer Alan Kültürel Kaynaklar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Gencine Klâsik Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 2, 2021, s. 83-116.

Kitāb-ı **İbn-i Verdī**'den sebağ-ı h'ān eyleyüp evvel
Okutdı şoñra tıfl-ı goncaya ders-i **Gülistān**'ı

Şürü' idüp muqaddem nüşha-i reyhāneden sünbül
Fevāyih ile **Nefhü't-Tib**'e kıldı şimdi im'ānı

Gehī **Tārīh-i 'Aynī** gāh **Nürü'l-'Ayn** dersiyle
Açıldı nergisiñ evvel nazarda çeşm-i iz'ānı

'Aqā' idden **Celāl**'e bed' idüp ez-cān u dil lāle
Kitāb-ı **Gülşen-i Tevhīd**'iñ oldı hem sebağ-ı h'ānı

İdince yāsemen itmām ders-i **Żav'-ı Mişbah**'ı
Hemān **Tefsir-i Beyzāvī**'ye maşrūf itdi ezmānı

Muṭavvel nüşhasın çün serv-i bālā eyleyüp tekmiñ
Uşul ile **Menār**'a bed' idüp devşirdi dāmānı

Neşāt-ālūd olup zerrin kadeh ebhās-ı **Cāmī**'den
Kitāb-ı **Zerkeşi** dersiniñ oldı şimdi cüyānı

Taşavvufdan görünce nüşha-i **Havrā vü Zevrā**'yı
Benefşe semt-i fakra şarf kıldı naqd-i iz'ānı

Gelüp 'ilm-i cedelden tiğ-i ṭab'-ı süsene ḥiddet
Okur şimdi o te'lifāt-ı **Haddādī** vü **Kirmānī**

Dürer dersin okurken şebnem-i üftāde gülşende
Görüp **Şemsiyye** ebhāsın kapıldı oldı ḥayrānı

Kılup **İbni 'Asākir** nüşhasın tediñ ile tefhīm
Okutdı tūğ-ı şāhīye **Fütūḥāt** ile **Hākānī**

İdüp **Mā-lā Yesa'** dersin ferāgat deşt ü şahrālar
Edeb taḥşil idüp şimdi okur **Emsāl-i Meydān**'ı

Muḥiṭ ü **Baḥr-i Rā'ik** dersin idüp şu gibi ezber
Kitāb-ı nehri cūlar şerḥ iderler şimdi pinhānı

O deñlü itdi üstād-ı nemā neşr-i ma'ārif kim
Pür itdi nev-be-nev erbāb-ı dānişle **Gülistān**'ı

Bu hâlet şanmañız âsâr-ı feyz-i nevbahâridir
Ki **Tervih** ide mevcûdâta böyle fazl u 'irfânı (Doğan, 1997, s. 65-66).

Bu çalışmada Osmanlı medreselerinin bazı derecelerinde okutulan *Miftâhu'l-Ulûm* ve onun etrafında gelişen temel belâgat eserlerinin klasik Türk şiirinde ele alınışı üzerinde durulacaktır. Çalışmamızın ana eksenini teşkil eden belâgate dair temel eserler; Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unun belâgatle alakalı üçüncü bölümü, Kazvîni'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'un hülasası mahiyetinde kaleme aldığı *Telhîsü'l-Miftâh*'ı ile *Telhîs*'e şerh olarak yazdığı *el-İzâh*'ı, Taftâzânî'nin *Telhîs* üzerine yazdığı *Mutavvel* adlı şerhi ile yine kendisinin *Mutavvel* üzerine kısaltma mahiyetinde yazdığı *Muhtasar*'ı, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'un belâgate dair üçüncü kısmı üzerine yazdığı *el-Mısbâh fi Şerhi'l-Miftâh* adlı şerhi ve İsmâüddîn İsfereyînî'nin *Telhîs* üzerine *Mutavvel*'den daha ayrıntılı ve geniş bir mahiyette yazdığı *Atvel* adlı şerhidir. Seyyid Şerîf Cürçânî'nin eserine gönderme yapılan bazı beyitlerde Seyyid kelimesi tercih edilmiştir.

Yukarıda ilimlerin tasnifi hakkında bilgi veren kaynaklardan İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-Ulûm*'u, Erzurumlu İbrâhîm Hakkı'nın *Tertîb-i Ulûm*'u, Nebî Efendi-zâde'nin *Kaside fi'l-Kütübi'l-Meşhûre fi'l-Ulûm*'u ve müellifi belli olmayan *Manzûme fi Tertîbi'l-Kütüb fi'l-Ulûm* adlı eserler manzum olarak kaleme alınmıştır. Bu eserlerde Osmanlı medreselerinde okutulan ilimlerden biri olması hasebiyle belâgate dair temel eserler de zikredilmiştir. Çalışmamız klasik Türk şiirinde temel belâgat eserlerinin ele alınışı üzerine olduğundan ve ilimlerin tasnifine dair yukarıda adları anılan eserler de manzum olduklarından bu eserlerde belâgatle ilgili temel eserlerin zikredildiği beyitler aşağıda verilmiştir. Bu eserlerden İshâk b. Hasan et-Tokâdî'nin *Nazmu'l-Ulûm*'unun ilgili kısmında belâgatle ilgili temel eserlerden *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ın adları zikredilmiştir. Söz konusu eserlerin geçtiği beyitler şu şekildedir:

Hâfâ'î'dür müşâbih misk-i Çine
Muṭavvel bahşi zülf-i meh-cebîne

Beyânı vahy-i mu'ciz **muḥtaşarda**
Elünden kıyım olsan muḥtaşarda (Özfirat, 2006, s. 208).

Erzurum İbrâhîm Hakkı'nın *Tertîb-i Ulûm*'unda *Telhîs* ve *Mutavvel*'in adlarına yer verilmiştir:

'İlm-i me'ânî oğu mükemmel
Telhîş'i hıfz it aña **Muṭavvel** (Fazlıoğlu, 2005, s. 127).

Nebî Efendi-zâde'nin *Kaside fi'l-Kütübi'l-Meşhûre fi'l-Ulûm*'unda belâgatle ilgili *Muhtasar*, *Mutavvel* ve *Hevâdî* adlı eserler anılmıştır. Beyitte anılan eserlerden *Hevâdî*, Hamza b. Turgud

Aydinî'nin eseridir. Aydınî, evvela *Telhîsü'l-Miftâh* üzerine *Mesâlik* adıyla bir muhtasar yazmış ve daha sonra bu muhtasarını *Tavâifu'ş-Şârihât bi'l-Hevâdî* adıyla şerh etmiştir. Aydınî'nin eseri zamanla *el-Hevâdî* adıyla şöhret bulmuştur (Bulut, 2007, s. 283). Nebî Efendi-zâde'nin konuyla ilgili beyti şu şekildedir:

Oğu hem 'ilm-i me'âniden **Hevâdî Muhtaşar**

Ger **Muṭavvel** okur iseñ cümleñün başın keser (Fazlıoğlu, 2003a, s. 195).

Osmanlı medreselerinde okutulan belâgate dair *Miftâh*, *Telhîs*, *Mutavvel*, *Muhtasar* ve *Seyyid* (*Mısbâh*) gibi temel eserlerin tamamı, müellifi belli olmayan *Manzûme fî Tertîbi'l-Kütüb fî'l-Ulûm* adlı eserde bir arada zikredilmiştir:

Telhîs'in bahsine gark olup batup

Muhtasar sözüne **Mutavvel** katup

Miftâh'ın üstüne **Seyyid**'i tutup

İlim deryâsına dalsan olmaz mı (Fazlıoğlu, 2003b, s. 100)

Çalışmamızda yukarıdaki dörtlükte zikredilen ve Osmanlı medreselerinde de ders kitabı olarak okutulan *Miftâhu'l-Ulûm* ve onun etrafında gelişen belâgate dair temel eserlerin klasik Türk şiirinde işlenişini üzerinde durulmuştur. Böylece klasik Türk şairlerinin bu eser adlarıyla ne tür hünerler sergiledikleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Çalışmamızda söz konusu eser adlarının doğrudan belâgate dair eserler anlamında veya dolaylı olarak bu eserlere gönderme yapılacak şekilde kullanıldığı beyitler tercih edilmiştir. Bu çalışmada yer verilen beyitler haricinde konuyla alakalı pek çok beyit elbette ki mevcuttur. Ancak çalışmamızın amacı konuyla ilgili bütün malzemeyi derlemek değil, bu hususun önemine işaret etmek olduğundan meramı ortaya koymak adına misal getirilen beyitlerin yeterli olduğuna inanılarak bu kadarıyla iktifa edilmiştir. Bu bağlamda evvela *Miftâhu'l-Ulûm* ve onun etrafında gelişen temel belâgat eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiş, ardından söz konusu eserlerin klasik Türk şiirinde ele alınış biçimleri sunulmuştur. Bu eserler, bazen doğrudan bazen de birtakım söz sanatlarıyla yapılan göndermelerle klasik Türk şiirinde ele alınmışlardır. Bu bağlamda çalışmamızın söz konusu kısmı “*Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserlerine Doğrudan Göndermeler*” ve “*Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserlerine Söz Sanatlarıyla Yapılan Göndermeler*” şeklinde iki kısma taksim edilmiştir.

1. Miftâhu'l-Ulûm ve Onun Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserleri

Miftâhu'l-Ulûm, tam adı Ebû Ya'kûb Sirâcüddîn Yûsuf b. Ebî Bekr Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-Sekkâkî (ö. 626/1229) olup yaygın olarak Sekkâkî nisbesiyle bilinen âlim tarafından kaleme alınan eserin adıdır (Durmuş, 2009, s. 332). Bu eser, temelde üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sarf, ikinci bölümde nahiv, üçüncü bölümde ise belâgat ilmi ele alınmıştır. *Miftâhu'l-Ulûm*'a asıl şöhretini kazandıran onun belâgate dair üçüncü kısmıdır. Sekkâkî, bu kısımda kendisinden önce belâgate dair yapılan çalışmalardan yararlanarak belâgat ilminin kendi zamanına kadarki en sistemli ve derli toplu tasnifini yapmıştır.

Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unun üçüncü kısmı, Osmanlı medreselerinde belâgat sahasında okutulan temel eserlerdendir. Bu esere o kadar çok ehemmiyet verilmiştir ki Fâtih Sultan Mehmed'in kurduğu tedarik sisteminin ikinci basamağını teşkil eden Otuzlu Medreseler, Miftâh Medresleri şeklinde bu eserin adıyla adlandırılmıştır. Bunun sebebi medreselerin bu aşamasından itibaren belâgat sahasında *Miftâhu'l-Ulûm* veya onun şerhlerinin okutulmasıdır (Hızlı, 2008: s. 27). Osmanlı tedarik sisteminde önemli bir yer teşkil eden *Miftâhu'l-Ulûm*, doğrudan veya tevriye yoluyla klasik Türk şairleri tarafından birçok beyitte ele alınmıştır. Hatîb el-Kazvîni'nin *Telhîsü'l-Miftâh*'i ile *el-İzâh*'ı, Sa'düddîn Taftâzânî'nin *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserleri, Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Mısbâh*'ı ile İsmâüddîn İsferyânî'nin *Atvel*'i *Miftâhu'l-Ulûm* etrafında gelişen temel belâgat eserlerindedir. Aşağıda bu eserler hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

Telhîsü'l-Miftâh, tam adı Ebu'l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfiî (ö. 739/1338) olup Hatîbü Dımaşk, Dımaşkî, Hatîb el-Kazvîni veya kısaca Kazvîni olarak bilinen âlim tarafından yazılan eserdir (Durmuş, 2022, s. 156). Bu eser, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unun belâgate dair üçüncü bölümü üzerine yazılan telhîstir (özetler). *Telhîsü'l-Miftâh*; dîbâce, mukaddime, belâgatin meânî, beyân ve bedî ilimlerini ihtiva eden ana bölüm ve hâtimededen meydana gelmektedir.

Kazvîni, eserin dîbâce kısmında *Miftâhu'l-Ulûm*'un üçüncü kısmını kendi zamanına kadar belâgat alanında yazılan meşhur kitapların en faydalısı olarak methettikten sonra eserde birtakım fazlalık ve gereksiz uzatmaların, muğlak ifadelerin yer aldığını; dolayısıyla bu kısımların tekrar gözden geçirilerek ayıklanması gerektiğini belirtmiş ve kendisinin bazı şahit beyitler de ilave etmek suretiyle bu eseri kaleme aldığını dile getirmiştir (Akdağ, 2018, s. 33).

Telhîsü'l-Miftâh, gerek belâgat ilminin günümüze kadar oluşan klasik tasnifini yapması gerekse *Miftâhu'l-Ulûm*'un gereksiz kısımlarını ayıklayıp eksikliklerini gidermesiyle Osmanlı belâgat geleneği üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Bunun sonucu olarak bu eser üzerine şerh, muhtasar, telhîs, tercüme, nazma çekme vb. türlerde olmak üzere birçok eser kaleme alınmıştır. *Telhîs*, aynı zamanda Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan eserlerden olması hasebiyle birçok Osmanlı âlim ve şairinin dünyasında önemli bir yer teşkil etmiştir.

Hatîb el-Kazvîni, *Telhîsü'l-Miftâh* adlı eserini daha sonra *el-İzâh* adıyla şerh etmiştir. Müellif, *Telhîs*'in kapalı ve eksik kalan kısımlarını başka eserlerden de istifade ederek nakiller ve misallerle açıklığa kavuşturmuştur. Kazvîni'nin bu eseri üzerine de çeşitli şerhler yazılmıştır. Cemâleddîn Aksarâyî, Alâeddîn Alî Esved, Haydar el-Herevî, İbnü'l-Cezerî, Muhyiddîn Muhammed b. İbrâhîm en-Niksârî ve İzzeddîn et-Tenûhî gibi âlimler bu eser üzerine şerh yazanlardır (Durmuş, 2022, s. 157). Belâgate dair eserlerin zikredildiği bazı beytilerde tevriye yoluyla Kazvîni'nin bu eserine de gönderme yapılmıştır.

Mutavvel, Kazvîni'nin *Telhîsü'l-Miftâh* adlı eseri üzerine tam adı Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahrüddîn Ömer b. Burhânüddîn Abdullâh el-Herevî el-Horâsânî et-Taftâzânî (ö. 792/1390) olup kısaca Taftâzânî olarak bilinen âlim tarafından kaleme alınan şerhtir. Taftâzânî, mukaddime kısmında bu eserini Muizzüddîn Hüseyin Kert'e ithaf ettiğini belirtmiştir (Özen, 2011, s. 299,

306). Bu eser, uzun bir süre Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. *Mutavvel*, aynı zamanda müderris tayinlerini gerçekleştiren ruûs imtihanlarında da sorularak müderrislerin seviyelerini belirleme noktasında önemli bir yer teşkil etmiştir. Mustafa Irmak, 18. yüzyıla ait bir kaynaktan hareketle Şeyhülislâm Dürrîzâde Mehmed Ârif Efendi'nin görevlendirildiği bir müderrislik imtihanında *Mutavvel*'den bir konunun ders olarak tayin edildiğini ve imtihana giren 199 kişiden 64 kişinin başarılı olup tayinlerinin gerçekleştiğini bildirmiştir (2012, s. 177).

Mutavvel'in medreselerde okutulmasının ve belâgat sahasında önemli bir yer teşkil etmesinin sonucu olarak eser üzerine çok sayıda haşiye, ta'likât, muhtasar, şerh ve tercüme kaleme alınmıştır. Söz gelimi Seyyid Şerîf el-Cürcânî, Muhammed b. Ali el-Koçhisârî, Musannifek, Molla Hüsrev, Hasan b. Abdussamed es-Samsûnî, Fenârî Hasan Çelebi, Yûsuf b. Hüseyin Kirmastî, Kınalîzâde Hasan Çelebi, Atpazarî Osman Fazlı gibi âlimler hâşiye ve Ahmed el-Hayâlî, İbn Kemâl Paşa, Abdülbâkî b. Dursun el-İstanbulî, Ebu'l-Felâh Halîl b. Hasan el-Aydînî, Gelenbevi, Ahmet Cevdet Paşa gibi âlimler eser üzerine ta'likât yazmıştır. Ahmed el-Mencûr eserde geçen ayetleri tefsir eden bir eser kaleme almıştır. Mehmed Zihnî Efendi, *Mutavvel*'in yanı sıra *Muhtasar*, *Telhis* ve Seyyid Şerîf Cürcânî'nin haşiyesindeki beytlere Türkçe tercüme ve şerh yazmıştır. Abdünnâfi İffet Efendi ise *Mutavvel*'i Türkçe tercüme ve şerh eden âlimlerdendir. Belâgat sahasında adından söz ettiren *Mutavvel*, günümüzde bile bazı Arap ülkelerinde ders kitabı olarak okutulmaya devam etmektedir (Irmak, 2012, s. 175-176; Özen, 2011, s. 306-307;).

Kaynaklarda *Muhtasar* veya *Muhtasaru'l-Meânî* olarak kayıtlı bulunan eser, Taftâzânî'nin daha önce *Telhisü'l-Miftâh*'a yazdığı *Mutavvel* adlı şerhi üzerine yine kendisinin muhtasar (kısaltma) mahiyetinde kaleme aldığı eserin adıdır. Eser her ne kadar muhtasar (kısaltma) olarak yazılmış olsa da birtakım ilaveler de içermektedir. 1355 yılında tamamlanan *Muhtasar*, Celâlüddîn Ebu'l-Muzaffer Mahmûd Canibeg Han'a ithaf edilmiştir. Taftâzânî'nin bu eseri de Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulmuş ve bunun sonucu olarak eser üzerine hâşiye ve şerhler yazılmıştır. Nizâmüddîn Osmân el-Hitâyî, İbrâhim b. Ahmed, Yûsuf b. Hüseyin el-Kirmastî, Muslihuddîn Mustafa b. Hüsâm er-Rûmî ve Muhammed b. el-Hatîb gibi âlimler bu eser üzerine hâşiye yazarlardan birkaçıdır (Kumbasar, 2006, s. 155; Özen, 2011, s. 307).

Taftâzânî'nin burada zikredilen eserlerinden *Muhtasar*, Osmanlı medreselerinin iktisâd olarak adlandırılan orta seviyesinde; *Mutavvel* ise istiskâ denilen ileri seviyesinde okutulmuştur (Irmak, 2012, s. 175).

Mısbâh, Tam adı Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî el-Hanefî (ö. 816/1413) olup Hz. Peygamber'in soyundan gelen Muhammed b. Zeyd'in on üçüncü göbekten torunu olduğundan Seyyid veya Seyyid Şerîf unvanlarıyla (Gümüş, 1993, s. 134) meşhur olan âlim tarafından Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm* adlı eserinin belâgate dair üçüncü kısmı üzerine yazılan ve *el-Mısbâh fi Şerhi'l-Miftâh* adıyla bilinen şerhin ismidir.

Seyyid Şerîf Cürcânî, daha önce de bu eser üzerine bir şerh yazmayı düşündüğünü, birtakım olumsuzluklar yüzünden fırsat bulamadığını, Maveraünnehr'e geldikten sonra bazı talebelerin Kutbeddîn eş-Şirâzî ve Taftâzânî tarafından *Miftâhu'l-Ulûm*'un belâgatle ilgili kısmı üzerine

yazılan şerhleri okuduklarını gördüğünü; ancak bu şerhlerin yetersiz ve birtakım hatalar barındırdığını dile getirerek söz konusu eserini kaleme aldığını bildirmiştir. Cürcânî, yeri geldikçe Taftâzânî ile Kutbeddîn Şirâzî'nin eserlerine eleştirilerde bulunmuştur. Müellif, eserinin ismi ile ilgili bir kayıt düşmemiştir. Konuyla ilgili olarak bu eserini *Miftâh*'ın üçüncü kısmının şerhi mahiyetinde kaleme aldığını bildirmiştir. Ancak eserin mukaddime ile metnin birkaç yerinde ışık, lamba anlamlarında mısbâh kelimesini kullandığı görülmektedir. Cürcânî'nin bu eseri, *el-Musbâh* adıyla şöret bulmuş ve kütüphane kataloglarına da bu şekilde geçmiştir. 1401 yılında tamamlanan bu eser, Fatih Sultan Mehmed dönemi medreselerinden Miftâh Medreseleri adıyla bilinen Otuzlu medreselerde ders kitabı olarak okutulmuştur (Çelik, 2013, s. 61-64).

Yukarıda zikredilen eserlerin yanı sıra İsmâüddîn İsferyânî'nin *Telhîsü'l-Miftâh* üzerine yazdığı *Atvel* adlı şerhi de bazı şiirlerde anılmıştır. Eserin *Atvel* şeklinde isimlendirilmesinin sebebi, Taftâzânî'nin *Mutavvel* adlı eserine tarizde bulunmak amacıyla yazılmış olmasıdır. Nitekim eserin birçok yerinde *Mutavvel*'in eleştirildiği görülmektedir (Tari, 2021, s. 283).

2. Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Kitaplarının Klasik Türk Şiirinde İşlenişi

Miftâhu'l-Ulûm ve onun etrafında gelişen *Telhîsü'l-Miftâh*, *İzâh*, *Mutavvel*, *Muhtasar*, *Misbâh* ve *Atvel* gibi eserler, klasik Türk şiirinde birçok beyitte çeşitli münasebetlerle ele alınmıştır. Klasik Türk şiirinde bu eserlere bazen doğrudan bazen de tevriye, îhâm, telmîh vb. söz sanatları vasıtasıyla göndermeler yapılmıştır. Aşağıda evvela *Miftâhu'l-Ulûm* etrafında gelişen temel belâgat eserlerine doğrudan gönderme yapılan beyitler üzerinde durulmuş, ardından bu eserlere birtakım söz sanatları vasıtasıyla yapılan göndermeleri içeren beyitler ele alınmıştır.

2.1. Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserlerine Doğrudan Göndermeler

Miftâhu'l-Ulûm etrafında gelişen temel belâgat eserlerine gönderme yapılan beyitlerin bazısında bu eserlerden yalnızca birisi, bazısında ikisi, bazısında ise üç ve daha fazlası bir arada zikredilmiştir. Aşağıda söz konusu eserlerden birinin, ikisinin, üçünün veya daha fazlasının zikredildiği beyitlerden misaller getirilmiştir.

Şeyh Gâlib, Hüsn ü Aşk mesnevisinde molla'yı (müderresi, eğitmeni) eleştirdiği beytinde *Telhîsü'l-Miftâh*'ın adını anmıştır. Şair, mollanın *Telhîs*'ten aldığı örneklerle şairlik davası gütmesinin asılsız bir iş olduğunu dile getirmiştir. Şeyh Gâlib, belâgat ilmüne vâkıf bir mollânın birtakım teknik terimleri bilse de bunlarla şiir yazmasının zor bir iş olduğunu vurgulamıştır:

Telhîs şevâhidiyle mollâ
Da'vâ ede nazmı zûr da'vâ (Doğan, 2011, s. 174).

Taftâzânî'nin *Mutavvel* adlı eserini *en-Nef'u'l-Muavvel fi Tercemeti'l-Telhîs ve'l-Mutavvel*² adıyla tercüme ve şerh eden Abdünnâfi İffet Efendi, divanındaki iki beytinde bu hususa

2 Bu eserle ilgili detaylı bilgi için bk. Mustafa Irmak, *Abdünnâfi İffet Efendi ve en-Nef'u'l-Mu'avel Adlı Eseri*, Rize: Sts, 2016.

değirmiştir. Şair, *Mutavvel*'i Türkçe olarak şerh etmesiyle maharetini bütün dünyaya kanıtladığını ve *Mutavvel* üzerine yazdığı şerh gibi dostlarına sunacağı çok sayıda cevheri olduğunu beyan etmiştir. Abdünnâfi İffet'in bu beyitlerinde bir tefahür söz konusudur. Şair, belâgatle alakalı *Mutavvel* gibi uzun ve anlaşılması güç bir eseri Türkçeye tercüme ve şerh etmenin kolay olmadığını ima etmekte ve kendisinin bunu başarmasıyla övünmektedir. Aynı zamanda *Mutavvel* üzerine yazdığı tercüme ve şerhe benzer başka eserleri olduğunu da vurgulayarak çok yönlü bir kişi olduğunu bildirmektedir:

Şerh eyledim Muṭavvel'i Türkî zebân ile
Gösterdi hâme 'âleme sihr-i helâlimi (Gündüz, 2018, s. 273)

Bak terceme-i şerh-i Muṭavvel gibi Nâfi'
İhvânıma 'arz eyledigim çok güherim var (Gündüz, 2018, s. 436).

19. yüzyıl şairlerinden Muhyiddîn Rûmî, Abdünnâfi İffet Efendi'nin Gelenbevî'nin *el-Burhân* adlı eseri üzerine yazdığı tercüme için bir tarih düşürme şiiri yazmış ve bu şiirin bir beytinde *Mutavvel*'i de anmıştır. Şair, meânî ilminin kaynağı olarak gösterdiği *Mutavvel*'in Abdünnâfi İffet Efendi'nin kalemiyle tercüme edildiğini dile getirmiştir:

Hâme-i Nâfi' Efendiden selîs olmuş idi
Me'haz-ı 'ilm-i me'âniden Muṭavvel tercüme (Akkese, 2014, s. 133).

Aşkî Mustafâ, bir beytinde *Mutavvel* ve Beyzâvî'nin tefsirinin adlarına yer vermiştir. Tam adı Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî (ö. 685/1286) olan müellifin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vil* adlı tefsiri, kısaca *Tefsîr-i Beyzâvî*, *Kadı Tefsîri*, *Kadı Beyzâvî* gibi adlarla bilinmektedir. Aşkî'nin aşağıdaki beytinde *Mutavvel* ile aynı beyitte andığı bu eser, Osmanlı medreselerinde tefsir alanında ders kitabı olarak okutulan eserlerdendir (Hızlı, 2008, s. 35). Bundan ötürü birçok şair tarafından bu eserin ismine de şiirlerde yer verildiği görülmektedir. Bu şairlerden biri olan Aşkî Mustafa, aşkı yüceltmek amacıyla biri tefsir sahasının önemli eserlerinden *Tefsîr-i Beyzâvî* diğeri ise belâgat sahasının tafsilatlı eserlerinden *Mutavvel* olmak üzere iki temel eseri mukayese unsuru olarak anmıştır. Şair, bu iki eseri okumakla aşkı tam manasıyla bilmek arasında bir karşılaştırma yapmış ve aşkı üstün tutmuştur. Bu bağlamda bu iki eseri okuyan bir kişiye aşkın tefsiri hakkında soru sorulsa, o kişinin hiçbir yorumda bulunamayacağı bildirilerek medrese ehli veya medresede okutulan ilimler tahfif edilmiştir:

Bir kişi Tefsîr-i Beyzâvî Muṭavvel okusa
Ger su'âl itseñ aña bilmez nedür tefsîr-i 'aşk (Bıyık Yapa, 2007, s. 392).

Aşkî'nin yukarıdaki beytinde ayrıca medrese ehli ve medreselerde okunan ilimlere dair bir tahfif söz konusudur. Bu minvalde

Şeyhülislâm Es'ad Efendi, Şeyhülislâm Abdullâh Efendi'yi methettiği bir kasidesinde Osmanlı medreselerinde okutulan ders kitaplarına atıfta bulunmuştur. Şair, söz konusu kasidesinin aşağıdaki beytinde Taftâzânî'nin *Mutavvel* adlı kitabı okunduktan sonra *Usûl* ve *Menâr* adlı eserlerin okunmaya başlandığını dile getirmiştir. Beyitte ismi geçen eserlerden *Usûl* ile Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî'nin (ö. 493/1100) Hanefî fıkıh usûlüne dair *Usûlü'l-Pezdevî* adlı eserinin mi yoksa Hanefî âlimlerinden Cessâs'ın fıkıh usulüne dair *Usûlü'l-Fıkh* adlı eserinin mi kastedildiği belli değildir. *Menâr* ise Ebu'l-Berekât en-Nesefî'nin fıkıh usulüne dair eseridir. Bu eserin tam adı *Menâru'l-Envâr* olup şiirlerde genellikle *Menâr* şeklinde geçmektedir. Kaynaklarda *Mutavvel*'in Osmanlı medreselerinin istiksâ (ileri) seviyesinde okutulduğu bildirilmiştir (Irmak, 2012, s. 175). Şeyhülislâm Es'ad Efendi'nin söz konusu beytinde; *Mutavvel* bitirildikten sonra *Usûl* ve *Menâr* adlı eserlere başlanacağı ifade edilmiştir. Dolayısıyla bu ifadeden hareketle fıkıh usulüne dair bu eserlerin de medreslerin ileri seviyesinde okunduğu çıkarımına ulaşmak mümkündür:

Mutavvel nüshasın çün serv-i bâlâ eyleyüp tekmil
Uşûl ile Menâr'a bed' idüp devşirdi dāmânı (Doğan, 1997, s. 65)

Klasik şairlerimiz bazı beyitlerde eser isimleriyle birlikte, bazen de eser isimlerinin yerine, müellifin ismine yer vermişlerdir. Söz gelimi Ebûbekir Celâlî, *Miftâhu'l-Ulûm*'u zikrettiği aşağıdaki beytinde Hatîbü Dımaşk veya Dımaşkî unvanlarıyla da bilinen Hatîb el-Kazvîni'nin adını anmıştır. Şair, *Miftâh*'ın tek başına yeterli olmadığını ve Dımaşkî tarafından onun üzerine ayrıntılı ve açıklayıcı mahiyette yazılan eserin de gerekli olduğunu dile getirmiştir:

Değil Miftâh'ı cānâ seyfi lâzımdır Dımeşkî'den
Bu kayd-ı men'-i ağıyâr öyle meşrûh ü mufaşşaldur (Sarıkaya, 2008, s. 388).

Ebûbekir Celâlî'nin beytindekine benzer bir kullanım, Sünbül-zâde Vehbî'nin aşağıdaki beytinde de söz konusudur. Sünbül-zâde Vehbî, sevgiliye kavuşma anındaki zevk ve meziyetleri Sekkâkî'nin cihet-i câmi'a bahsinde ima ettiğini dile getirmiştir. Söz konusu beyitte geçen "cihât-ı câmi'a" terkihi "ortak yönler, toplayıcı yönler" anlamına gelmektedir. Bu terkip, meânî ilminin vasıl konusunda; cihet-i câmi'a şeklinde tekil hâliyle geçmektedir. Cihet-i câmi'aya göre iki kelime veya cümlelerin birbirine "ve" bağlacı ile bağlanabilmesinin şartı, ikisi arasında ortak bir yön veya münasebet olmasına bağlıdır. Mesela "Ali çalışkan ve dürüst bir kişidir" dendiğinde cümledeki "ve" bağlacı Ali'nin çalışkanlık ve dürüstlük vasıflarını ifade etme açısından ortak bir yöne işaret eder. Ancak "Ali çalışkandır ve güneş aydınlıktır" dendiğinde her iki cümle birbiriyle alakası olmayan iki ayrı anlam ifade ettiğinden "ve" bağlacı herhangi bir ortak yöne işaret etmediği için cihet-i câmi'a (ortak yön) teşkil etmez. Şair, vasl ve cihât-ı câmi'a kelimelerini aralarındaki münasebetten ötürü bir arada kullanmış ve *Miftâhu'l-Ulûm* yerine, eserin müellifi Sekkâkî'nin ismini anarak ilgili konuya gönderme yapmıştır. Bu husus bilinmeden beytin tam manasıyla anlaşılması güçtür. Bu beyit, diliçi çeviri çalışmalarında Mücahit Kaçar'ın işaret ettiği notlandırma meselesinin (2022, s. 125) önemini de gözler önüne sermektedir:

O şūhūñ faşl-ı vaşlında olan zevk ü mezāyāyı
Cihāt-ı cāmī‘a baħsinde imā etdi Sekkākī (Yenikale, 2011, s. 529)

Salāhaddīn-i Uşşākī'nin aşığıdaki beyti, kâhir ekseriyetle belâgat terimleri kullanılarak kaleme alınmıştır. Şair, *Telhis*'in yanı sıra mecâz, hakikat, meânî ve beyân kelimelerini kullanmak suretiyle *Telhis*'in muhtevası hakkında okuyucuya fikir vermiştir. Zira *Miftāhu'l-Ulûm*'un belâgate dair kısmı üzerine kaleme alınan *Telhis*, temelde meânî, beyân ve bedî konularını ihtiva etmektedir. Şairin bu beyitteki maksadı da bu hususa dikkat çekmek olmalıdır ki beyti bu terimler üzerine inşa etmiştir. Beyitte doğrudan Kavzîni'nin belâgate dair *Telhis* adlı eseri zikredilerek onun remzinin (işaret ettiği manasının) meânî ve beyân olarak okunup yazıldığı dile getirilmiştir:

Bu mecāzide haķikatden taşavvur idegör
Remz-i Telhîş'i ma‘ânî vü beyân okur yazar (Açar, 2012, s. 324).

Ebubekir Celâlî, aşığıdaki beytinde dört kitabın ismine yer vermiştir. Bunlar *Fütuhât*, *Füsûs*, *Miftâh* ve *Mısbâh* şeklindedir. Bunlardan *Fütuhât* ve *Füsûs*, Muhyiddīn İbnü'l-Arabî'nin tasavvufî düşüncelerinin mahsulü *el-Fütuhât-ı Mekkiyye* ile *Füsûsü'l-Hikem* adlı meşhur eserleridir. Bu iki eserin de konusu tasavvuftur. Yukarıda izah edildiği üzere *Miftâh*; Sekkākī'nin *Miftāhu'l-Ulûm*'u, *Mısbâh* ise Seyyid Şerif Cürçânî'nin *Miftāhu'l-Ulûm*'un belâgate dair üçüncü kısmı üzerine kaleme aldığı *el-Mısbâh fi Şerhi'l-Miftâh* adlı şerhidir. Şair, ikisi tasavvuf ve ikisi belâgat sahasında olmak üzere bu dört eseri beytinde zikrederek marifete kapı açan *Fütuhât* ve *Füsûs* gibi eserleri, teknik bilgi yani malumât sunan *Miftâh* ve *Mısbâh* gibi eserlerden kıymetçe üstün göstermektedir:

Fütahât ü Füşûş âyine-i ‘irfânı baķdıķça
Görüp rüy-ı sühûlet zann eder Miftâh ü Mısbâh'ı (Sarıkaya, 2008, s. 333).

Âsaf, *Telhis*'i andığı aşığıdaki iki beytinde *Atvel* adlı eserin adına da yer vermiştir. Mutavvel, kelime anlamı itibarıyla “geniş, uzun” anlamına; atvel ise “en geniş, en uzun” manasına gelmektedir. Âsaf, aşığıdaki beyitlerin ilkinde *Telhis* ve *Atvel*'in yanı sıra belâgat ve hatîb kelimelerini de kullanmıştır. Yukarıda izah edildiği üzere Kavzîni'nin mahlaslarından birisi de Hatîb'dir. Dolayısıyla şair bu kelimeyi kullanarak *Telhis*'in müellifine de işarette bulunmuştur. Şair, ikinci beyitte kendisine seslenerek sevgilinin saçı ile ilgili bahsi çok uzattığını, bu yönüyle âdeta *Telhis*'e bir *Atvel* yazdığını dile getirmiştir. Şair, kendisinin sevgilinin saçı ile ilgili bahsi uzatması mevzusunu *Telhis* üzerine uzun uzadıya yazılan *Atvel* adlı şerhe teşbih ederek *Atvel* ile *Telhis* arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir:

Mücid-i fenn-i belâgatdir hatîb-i nâtıkam
Bir yana Telhîş ü Atvel bir yana âb-ı revân (Ceylan, 2003, s. 85)

Uzatdıķça uzatdın bahs-i zülf-i dil-beri Âsaf
Hezâr ahsente tahrîr eyledin telhîse bir atvel (Ceylan, 2003, s. 187).

Manastırlı Celâl, bir beytinde sevgilinin saçı ile ayva tüyelerini iki kitaba benzettiğini söyledikten sonra bu kitapların isimlerini *Mutavvel* ve *Muhtasar* şeklinde zikretmiştir. Şair, belâgatte düzenli leff ü neşr olarak bilinen sanata başvurmak suretiyle sevgilinin saçını *Mutavvel*'e, yüzünde beliren ayva tüyelerini ise *Muhtasar*'a benzetmiştir. Burada saç, uzunluğu yönüyle *Mutavvel*'e; yüzdeki ayva tüyeleri ise saça göre daha kısa olmaları vechiyle *Muhtasar*'a benzetilmiştir. Zira *Mutavvel*, *Telhîs*'in geniş ve ayrıntılı şerhi olmasına karşın *Muhtasar*, *Mutavvel*'in kısaltılmışıdır:

İki kitâba beñzedürem zülf ü hâttuñı
Biri muṭavvel ola biri muḥtaşar gibi (Güneş, 2013, s. 620).

Çalışmamızın giriş bölümünde Osmanlı medreselerinde okutulan ilimler ve eserler hakkında yazılan müstakil şiirlerden bahsedilmiş ve bu şiirlerden Salâhaddîn-i Uşşâkî, Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Sünbül-zâde Vehbî'nin şiirlerinin konuya örnek teşkil etmeleri amacıyla metinleri verilmişti. Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin aşağıdaki beytinde belâgate dair eserlerden *Telhîs*, *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ın isimleri aynı beyitte zikredilmiştir. Şair, *Telhîs*'in özet; *Muhtasar*'ın ise kısaltma olması yönlerini vurgulayarak bu iki eserin; uzun ve ayrıntılı olan *Mutavvel*'den daha yararlı oldukları görüşündedir. Uşşâkî, söz konusu eser adlarının sözlük anlamlarından da faydalanmasına rağmen kastının doğrudan belâgate dair eserler olduğunu açıkça bildirmiştir:

Saña ger Muḥtaşar ders ola Telhîş
Muṭavvel'den idesin desti taḥlîş (Açar, 2012, s. 273)

2.2. Miftâhu'l-Ulûm Etrafında Gelişen Temel Belâgat Eserlerine Söz Sanatlarıyla Yapılan Göndermeler

Yukarıda *Miftâhu'l-Ulûm* etrafında gelişen temel belâgat kitaplarının doğrudan konu edildiği beyitler üzerinde durulmuştur. Bu başlık altında ise söz konusu eserlere tevriye, îhâm, telmih vb. birtakım sanatlar vasıtasıyla yapılan göndermeler ele alınacaktır. Klasik şairler, yukarıdaki başlıkta da değinildiği üzere belâgate dair temel eserlere birtakım söz sanatları vasıtasıyla gönderme yaptıkları beyitlerde de bazen bu eserlerden birinin, bazen ikisinin bazen de üç veya daha fazlasının adını aynı beyitte zikretmişlerdir. Aşağıda her üç duruma misal teşkil eden beyitlere yer verilmiştir.

Sünbül-zâde Vehbî aşağıdaki beytinde *Telhîs* kelimesini bedî, beyân ve meânî kelimeleri ile bir arada kullanarak Kazvîni'nin eserine işarette bulunmuştur. Beyitte telhîs kelimesi tevriyeli kullanılmıştır. Zira bu kelime ilk bakışta özet, hülâsa manasında kullanılmış ise de diğer kelimeler ile olan anlam ilişkisi irdelendiğinde îhâm-ı tenâsüb yoluyla Kazvîni'nin eserine gönderme yapıldığı anlaşılmaktadır. Şair, Şeyhülislâm Es'ad Mehmed Şerif Efendi'yi övdüğü kasidesinde; onun, özet mahiyetinde söylediği sözlerinde bile benzeri ve örneği olmayan yüzlerce gizli işaret bulunduğunu vurgulamıştır. Şairin telhîs, meânî, beyân ve bedî kelimelerini bir arada kullanması tesadüfi değildir. Şair, memdûhunun belâgat ve fesâhatini övmek amacıyla telhîs, meânî, beyân

ve bedî kelimelerini kullanarak îhâm-ı tenâsüb yoluyla *Telhîs*'e göndermede bulunmuştur. Bu husus göz önünde bulundurularak beyit değerlendirildiğinde; şairin, Şeyhülislâm Es'ad Mehmed Şerîf Efendi'nin belâgat ilminin üç konusuna da hâkim olduğunu ve sözlerinin belâgat açısından birçok nükte barındırdığını vurguladığı anlaşılmaktadır:

Bulunur her sülhanında yine şad-remz-i bedî'
Hâmesi etse de telhîş-i ma'ânî-i beyân (Yenikale, 2011, s. 246).

Ravzî ve Gelibolulu Âlî'nin aşağıdaki beyitlerinde miftâh kelimesi belâgate dair bedî, meânî ve beyân kelimeleri ile bir arada olmak üzere îhâmlı kullanılmıştır. Her iki şair de bu kelimeyi *Miftâhu'l-Ulûm*'a gönderme yapmak maksadıyla tercih etmiştir. Ravzî'nin beytinin diliçi çevirisini “*Ey Ravzî! Sevgilinin güzelliğinin eşsizliğini açıkla, anlat. [Çünkü senin] sözün manalar kilidine anahtar oldu.*” şeklinde yapmak mümkündür. Gelibolulu Âlî'nin beytinin diliçi çevirisi ise şu şekilde yapılabilir: “*Kalemim manada meânî ve beyânın anahtarıdır. Onun mürekkep hokkasını yeni ve eşsiz olan kapıya kilit eyledim.*” Gelibolulu Âlî; kalem, mürekkep hokkası, kapı ve kilit arasında bir ilişki kurmuştur. Şair, kalem ve mürekkep hokkası, kapı ve kilit kelimeleri arasında tenâsüb; miftâh, meânî, beyân ve bedâyi ile de îhâm-ı tenâsüb ilişkisi dâhilinde *Miftâhu'l-Ulûm*'a göndermede bulunmuştur. *Miftâhu'l-Ulûm*, daha önce yazılan eserlerden yararlanılarak belâgatin meânî ve beyân konularını kendi zamanına kadar en derli toplu şekilde ele alan eser olması hasebiyle belâgat sahasının temel kaynaklarından olmuştur. Bu eserde bedî konusu ayrı bir ilim dalı olarak değil, beyân ilminin sonuna ilave edilmiştir. Gelibolulu Âlî, “miftâh-ı meânî vü beyân” sözüyle bu hususa telmihte bulunmuştur. Her iki şair de kalemini anahtara benzeterek miftâh kelimesini sözlük manasıyla kullanmıştır. Ancak bedî, beyân ve meânî kelimelerine yer vererek bu kelimeyle Sekkâkî'nin eserine de işarette buldukları hususunda okuyucuyu vehme düşürmüşlerdir. Dolayısıyla söz konusu şairlerin bu kelimeyi îhâm yoluyla Sekkâkî'nin eserine işaret edecek şekilde kullandığını söylemek mümkündür:

Bedî'-i hüsn-i nigârî beyân kıl ey Ravzî
Kelâmuñ oldu kilîd-i me'ânîye miftâh (Aydemir, 2017, s. 199)

Kalemüm ma'nîde miftâh-ı ma'ânî vü beyân
Eyledüm miñberesin bâb-ı bedâyi'de kilîd (Aksoyak, 2006, s. 206).

Ganî-zâde Nâdirî, Hâletî Dîvânı'nı methettiği bir beytinde onun miftâha (anahtara) benzeyen divanının belâgat kapısını açtığından söz etmiştir:

Dîvân-ı Hâletî yaraşur vaşf olınsa kim
Miftâh olup açar bize bâb-ı belâgatı (Külekcî, 1985, s. 288).

Ganî-zâde Nâdirî'nin bu beytinde miftâh kelimesi tevriyeli bir kullanıma sahiptir. Nâdirî, beytin sonunda yer verdiği "bâb-ı belâgat" terkibi ile miftâh kelimesinin belâgat sahasının derli toplu ilk eseri *Miftâhu'l-Ulûm* anlamına gönderme yaptığını okuyucuya sezdirmektedir. Şairin "açar bize bâb-ı belâgatı" ibaresinden kastı, *Miftâhu'l-Ulûm*'un belâgate dair konuları bir araya getiren ilk eser olmasından kinayedir. Nâdirî, Hâletî Dîvânı'nı belâgat yönündeki başarısı vechiyle *Miftâhu'l-Ulûm*'a benzetmiştir. Nasıl ki *Miftâhu'l-Ulûm* belâgat sahasında yeni bir kapı açmışsa Hâletî Dîvânı da belâgat yönünden başarılı olup yeni ufuklara kapı aralamıştır.

Kâşif Es'ad Efendi, aşağıdaki beytinde aşk kitabının muhabbet ile anlaşılabilirliğini ve *Miftâh* okumakla onun hakikatinin bilinemeyeceğini dile getirmiştir. Şair, söz konusu beytinde *Miftâh* kelimesi ile doğrudan Sekkâkî'nin eserine gönderme yapmıştır. Ancak beytin birinci mısraındaki "îzâh" kelimesi ile Kazvîni'nin *Telhîsü'l-Miftâh* üzerine şerh mahiyetinde yazdığı *el-Îzâh* adlı eserine îhâm vasıtasıyla gönderme yapmıştır. Şair, bu kelimeyi *Miftâh* ile olan bağlantısından ötürü bilinçli olarak tercih etmiştir. Îzâh kelimesi, birinci mısradaki "bir şeyi anlaşılacak şekilde anlatma, açıklama" şeklindeki sözlük anlamıyla kullanılmasına rağmen ikinci mısradaki belâgatle alakalı *Miftâh* adlı eserin zikredilmesiyle belâgate dair *el-Îzâh* adlı eseri hatıra getirip okuyucuyu vehme düşürmektedir. Dolayısıyla "îzâh" kelimesinin hem sözlük anlamıyla kullanılması hem de belâgate dair bir eser adını hatırlatması hususları göz önünde bulundurularak bu kelimenin îhâmli olarak kullanıldığını söylemek mümkündür:

Kitâb-ı 'aşkı mahabbetdür eyleyen îzâh
Hakîkatin bilemezün gerek okı Miftâh (İlhan, 2015, s. 307).

Kâşif Es'ad Efendi'nin kullanımına benzer bir durum, Nehcî'nin aşağıdaki beytinde de söz konusudur. Şairin medreselerde okutulan eserlerden bahsettiği gazelinin üçüncü beytinde belâgatle alakalı *Miftâh* ve *Îzâh* adlı eserlere gönderme yapılmıştır. Ancak söz konusu beyitte ilgili eserlere doğrudan değil, tevriye yoluyla gönderme yapıldığı görülmektedir. Şair, medresede sıkıntısını saklayıp açmayan; meyhanede şarap içerek her yönüyle açıkladığını vurgulamıştır. Bu hâliyle söz konusu kelimelerin, ilk akla gelen sözlük anlamlarıyla kullanıldığı görülmektedir. Ancak Nehcî'nin ilgili gazelinde *Miftâh* ve *Îzâh*'ın yanı sıra *Keşşâf*, *Câmî*, *Kâfiye*, *Zav'-ı Misbâh*, *Şerh-i Şemsî* gibi Osmanlı medreselerinde okutulan eserlere doğrudan veya tevriye yoluyla göndermeler yapılmıştır. Bu husus göz önüne alındığında beyitteki miftâh ve îzâh kelimelerinin tevriye vasıtasıyla Sekkâkî ve Kazvîni'nin konuyla alakalı eserlerine işaret ettiği anlaşılmaktadır:

Açmayan medresede müşkili miftâh-ı beyân
Kıldı mey-hânedey mey cümleten îslâh u îzâh (Aslan, 2005, s. 266)

Lebîb, belâgatle alakalı miftâh, hatîb, telhîs, bedî ve beyân kelimelerini bir arada kullanarak *Miftâhu'l-Ulûm* ile onun üzerine yazılan *Telhîsü'l-Miftâh* isimli eserlere göndermede bulunmuştur. Lebîb'in beytinde yer alan miftâh ve telhîs kelimeleri tevriyeli bir kullanıma sahiptir. Şair, gerek beytin ikinci mısraında yer verdiği me'ânî, beyân ve bedî kelimeleriyle gerekse miftâh, hatîb ve telhîs kelimeleri arasındaki münasebeti hatırlatmasıyla beytini, belâgatle

alakalı kelimelerden meydana getirmiştir. Kazvîni'nin mahlaslarından birisi Hatîb'dir. Şair, bu durumu hatırlatmak suretiyle “*Ey kalem Hatîb'i! Yeter [artık. Gel,] nazım Miftâh'ını Telhîs et (özetle)*” diyerek hem Sekkâki'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'unu hem de Hatîb el-Kazvîni'nin *Miftâh* üzerine özet mahiyetinde yazdığı *Telhîs* adlı eseri hatırlatmaktadır:

Yeter miftâh-ı nazmı ey haţîb-i hâme telhîş it
Ma'ânîzâr-ı nuţkuñ geh bedî' ü geh beyân oldı (Kadıoğlu, 2003, s. 189)

Bazı klasik Türk şairleri, *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserleri andıkları veya bu eserlere gönderme yaptıkları beyitlerde; bu kelimeleri, sözlük anlamlarından hareketle saç ve ağız ile teşbih ilişkisi içerisinde ele almışlardır. Uzunlukları vechiyle zülf (yüzün iki tarafına sarkan saç lülesi) ve kâkül (alna düşen saç demeti, perçem) *Mutavvel*'e benzetilmiş; derli toplu, küçük, taze ve kısa olması yönüyle de ağız, *Muhtasar*'a teşbih edilmiştir. Söz gelimi Mihrî Hatun, aşağıdaki beytinde mutavvel kelimesini ilk bakışta sevgilinin saçının uzunluğunu niteleyen sıfat görevinde kullanmış gibi gözükmektedir. Ancak şair, beyitte *Mutavvel*'in yanı sıra bedî, meânî ve beyân kelimelerine de yer vermiştir. Bundan hareketle beyitteki mutavvel kelimesinin sözlük manasının yanı sıra Taftâzânî'nin belâgate dair eserine de işaret ettiği anlaşılmaktadır. Mihrî Hatun, sevgilinin zülfünü; uzun bir şerh olan *Mutavvel*'e benzetmiştir:

Hidâyet nûrı keşf olsa bedî' olmaya hüsünüden
Muţavvel zülfünüñ zirâ ma'ânîsi beyânıdır (Aslan, 2007, s. 207).

Karamanlı Aynî, Fâzılî, Cem Sultan, Penâhî, Ebûbekir Celâlî gibi şairler de *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ı yukarıda değinilen bağlamda şiire malzeme etmişlerdir. Bu şairler, *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ı zikrettikleri beyitlerde; bedî, beyân ve meânî kelimelerine de yer vererek bu kelimelerle kastettiklerinin Taftâzânî'nin ilgili kitapları olduğunu tevriye yoluyla okuyucuya sezdirmişlerdir. Karamanlı Aynî, aşağıdaki beyitlerinin ilkinde *Muhtasar*'a benzettiği sevgilinin ağzının mantık haberlerini naklettiğini ve *Mutavvel*'e benzettiği saçındaki uzunlukların ise onun eşsiz güzelliğini beyan eylediğini dile getirmiştir. Aynî, ikinci beytinde ise sevgilinin *Muhtasar*'a benzeyen küçük ağzını âyet; boyu ve yüzünü ise beyân olarak vasıflandırıp o bedîi (güzelliği) *Mutavvel*'e benzeyen kâkülün tefsir ettiğini dile getirmiştir. Şair, sevgilinin güzelliğinin göstericisi olan ağız, boy, yüz ve perçem gibi uzuvları belâgat terimleri ile ilişkilendirmiştir:

Şol muhtaşar dehânuñ mantık haberlerin dir
Eyler beyân bedî' i zülfündeki muţavvel (Mermer, 1997, s. 536)

Muhtaşar ağzındur âyet kâmet ü rüyuñ beyân
Ol bedî' i bu muţavvel kâkülün tefsir ider (Mermer, 1997, s. 436).

Fâzılî, sevgilinin saçını *Mutavvel*'e ağzını *Muhtasar*'a benzetmiştir. Bu kelimelerin sözlük anlamlarını da hesaba katarak sevgilinin saçı hakkında açıklama yapmanın uzun süreceğini; dolayısıyla ağzını göz önünde bulundurarak açıklamayı kısa tutmak gerektiğini dile getirmiştir:

Zülfi şerhini muṭavveldür ma'ânî fehm iden
Ağzınıñ metnine nisbet muḥtaşar kılmak gerek (Kufacı, 2016, s. 809).

Cem Sultan, uzun olması vechiyle zülfü *Mutavvel*'e benzeterek onun eşsiz güzelliğinin açıklamasının *Muhtasar* gibi kısa ve küçük olan ağız tarafından yapıldığını belirtmiştir. Şair, bedî ve beyân kelimelerini kullanarak sevgilinin saçı ve ağzı gibi güzellik uzuvları ile *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserler arasında benzerlik kurmuştur:

Muṭavvel zülfünüñ şerh-i bedî'in
Dehānuñ dir beyân-ı muḥtaşarda (Ersoylu, 1989, s. 190).

Penâhî, sevgilinin zülfünün hikâyesinin uzun; ağzınının ise kısa olduğunu söyleyip yüzdeki ayva tüyelerinin bu manaların güzelliğini ortaya koyduğunu dile getirmiştir. Bu mana, beyitteki kelimelerin sözlük manaları üzerinden anlaşılabilir. Ancak şair, söz konusu beyitte *Mutavvel* ve *Muhtasar* gibi kelimelerin yanı sıra meânî, beyân ve bedî kelimelerini de kullanarak âdeta belâgat ilminin bir özetini sunmuştur. Bu durumda ikinci mısradaki hatt kelimesinin yazı anlamı göz önünde bulundurularak *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ın belâgat ilminin meânî, beyân ve bedî konularında yazılan eserler olduğu da hatırlatılmaktadır. Şair, sevgilinin güzelliğini tarif ederken *mutavvel* ve *muhtasar* kelimelerinin tevriyeli olmak üzere bir araç olarak kullanmıştır:

Kışsa-i zülfün muṭavveldür dehānuñ muḥtaşar
Kıldı ḥaṭṭuñ bu ma'ânîniñ bedî'ini beyân (Grynaş, 2013, s. 3425).

Şehâbî ve Kütahyalı Rahîmî'nin aşağıdaki beyitlerinde de *mutavvel* ve *muhtasar* kelimeleri ile sevgilinin zülfü ve ağzı arasında benzerlik ilişkisinin kurulduğu görülmektedir. Ancak bu beyitlerde belâgate dair başka bir kelimeye yer verilmediğinden Taftâzânî'nin söz konusu eserlerine gönderme yapıp yapılmadığı net değildir:

Zülfinde kelâm oldı Şehâbî çü muṭavvel
Evşâf-ı dehānında sözüñ muḥtaşar itdüm (Bayak, 1998, s. 121)

Efsâne-i zülfüni gönül kıldı muṭavvel
Likin dehenüñ şerhiñ iñen muḥtaşar eyler (Mermer, 2004, s. 162).

Bazı şiiirlerde *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserlerin adları, belâgate dair kelimelerle bir arada zikredilerek tevriye yoluyla şiiire malzeme yapılmıştır. Söz gelimi Hasmî, Lâzîkî-zâde Feyzullâh Nâfiz, Revânî, Hilâlî, Muhyî-i Gülşenî'nin aşağıdaki beyitlerinde böyle bir kullanım söz konusudur. Hasmî, aşağıdaki beytinin birinci mısrasında sevgilinin güzelliğini bir kitaba benzetmiş ve kendisini de bu kitap üzerine *mutavvel* (uzun) bir şerh yazan şârih olarak addetmiştir. Şair, ikinci mısradaki ise sevgilinin güzellik kitabı üzerine kendisinin yazdığı uzun şerhin; düzgün, yeni, ender ve sanatlı manalarla dolu olduğunu belirtmiştir. İkinci mısradaki geçen meânî, bedâyi ve beyân kelimeleri, birinci mısradaki *mutavvel* kelimesinin yalnızca sözlük manasıyla kullanılmayıp Taftâzânî'nin söz konusu eserine de işaret ettiğini göstermektedir:

Metn-i hüsnüñ Hâşimî bendeñ bir muṭavvel şerh idüp
Pür-ma‘ânî pür-bedâyi‘ pür-beyân alır şatur (Selçuk, 2007, s. 249).

Lâzîkî-zâde Feyzullâh Nâfiz ile Revânî’nin *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserlere göndermede buldukları aşağıdaki beyitlerin ilk mısralarının manaları birbirine çok yakındır. Nâfiz, kendisine seslenerek “*Ey Nâfiz! Sözüñü kısa kes, uzatma! Şiirlerini, manalarıyla birlikte sözüñde bildir!*”, Revânî ise “*Ey gönül! Sözüñü kısa tut, uzatma. Çünkü onun güzelliğinin vasfını kimse bildiremez.*” diyerek *mutavvel*, *muhtasar*, *meânî*, *beyân* ve *bedî* kelimelerine yer vermişlerdir. Her iki şairin birinci mısradaki kullandığı *mutavvel* ve *muhtasar* kelimeleri, her ne kadar sözlük anlamlarıyla kullanılabilirler de Nâfiz’in ikinci mısradaki kullandığı *meânî* ve *beyân* kelimeleri ve Revânî’nin ikinci mısradaki yer verdiği *bedî* ve *beyân* kelimeleri hesaba katıldığında îhâm yoluyla Taftâzânî’nin söz konusu eserlerine gönderme yapıldığı anlaşılmaktadır:

Nâfiz sözüñü muṭṭaşar et etme muṭṭavvel
Eş‘ârî ma‘ânîyle kelâmında beyân et (Demir, 2008, s. 340)

Ey gönül muṭṭaşar it sözi muṭṭavvel kılma
Çün anuñ vaşf-ı bedî’in idemez kimse beyân (Avşar, 2017, s. 143)

Muhyî-i Gülşenî, *Sîret-i Murâd-ı Cihân* adlı mesnevisinin aşağıdaki beytinde “*Manaları kısa tut, sözüñ benzeri görülmeyen bir güzellikte olsun. Çünkü sözüñ uzun olması kalbe eziyet verir.*” derken *Muhtasar* ve *Mutavvel*’e göndermede bulunmuş, Taftâzânî’nin bu eserlerine gönderme yaptığını belirtmek amacıyla belâgat ilminin üç temel konusunu teşkil eden *meânî*, *beyân* ve *bedî* kelimelerine yer vermiştir. Aynı zamanda Muhyî-i Gülşenî’nin bu beytinde aynı konular etrafında teşekkül eden söz konusu iki eserden uzun ve detaylı olan *Mutavvel* ile kısaltılmış hâli olan *Muhtasar* örneği verilerek sözüñ kısasının daha makbul olduğu vurgulanmıştır:

Muṭṭaşar eyle me‘ânîyi bedî‘ olsun sözüñ
Çün beyân ola muṭṭavvel ḫalbe irişür cefâ (Arı, 2010, s. 172).

Karamanlı Aynî, aşağıdaki beytinde *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserlerle birlikte Zemaṣherî’nin Kur‘ân-ı Kerîm’in belâgatini esas alarak yazdığı *Keşşâf* adlı tefsirini anmıştır. Şair, sevgilinin sıfatlarını anlatan bir eserin kısa tutulmaması uzun ve açıklayıcı bir şekilde kaleme alınması gerektiğini vurgulamıştır. Aynî, sevgilinin sıfatları üzerine yazılacak bir eserin *Muhtasar* gibi kısa olmayıp tıpkı *Mutavvel* gibi bütün detayları barındırması gerektiği görüşündedir. Şair, ikinci mısradaki şerh kelimesiyle *Mutavvel*’in şerh türünde bir eser olduğuna da dikkat çekmiştir:

Şanma ki metn-i vaşfuñ idem muṭṭaşar dilâ
Keşşâf-ı hâle şerh ü muṭṭavvel kitâb idem (Mermer, 1997, s. 544).

Hakîkî’nin Osmanlı medreselerinde okunan bazı kitaplara göndermede bulunduğu kasidesinin aşağıdaki beytinde *miftâh* ve *mısbâh* kelimelerine yer verilmiştir. Bu kelimeler, ilk bakışta

sözlük manaları ile kullanılmış intibâı vermektedir. Bu bağlamda beytin diliçi çevirisi şu şekildedir: “*Bu din derdi kalbe kandil, ışık olur. Gayba (gözle görülmeyene) anahtar, iman kuvvetiyle görülen nurdur (aydınlıktır).*” Ancak şiirin diğer beyitlerine bakıldığında ihâm yoluyla *Fütühât, Merâh, Telvîh, İzâh, Sîhâh* ve *Eşbâh* gibi eserlere işarette bulunduğu görülmektedir. Bu itibarla miftâh ve mîsbâh kelimeleri de sözlük anlamları yanında belâgate dair eserlere işaret etmek amacıyla tercih edilmiştir. Miftâh kelimesi ile Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'una, mîsbâh ile de Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'un belâgate dair kısmı üzerine yazdığı *el-Mîsbâh fi Şerhi'l-Miftâh* adlı eserine gönderme yapılmıştır:

Çalbe bu derd-i dîn olur mîsbâh
Gayba nûr-ı yakîn durur miftâh (Boz, 2017, s. 191).

Saçlı Emîr Efendi, aşağıdaki beytinde belâgatle ilgili eserlerden *Telhîs, İzâh, Mutavvel* ve *Muhtasar*'ın isimlerini zikretmiştir. Şair, kendi durumunu özet bir şekilde izah eylediğini; ancak bu özetin bile uzun sürmesine yapacağı bir şeyinin olmadığını, çünkü bu durumun daha kısaltılmış bir hâlinin vücuda gelmediğini söyleyerek beyitte telhîs, izâh, mutavvel ve muhtasar kelimelerine yer vermiştir. Bu kelimeler, her ne kadar sözlük anlamları ile kullanılmış olsalar da şairin aynı beyitte bu kelimelere yer vererek okuyucuya; belâgate dair eser adlarını da düşündürmek istediği anlaşılmaktadır. Ayrıca ilk mısradaki telhîs ve izâh kelimelerini, ikinci mısradaki ise mutavvel ve muhtasar kelimelerini bir arada kullanması tesadüfi değildir. Çünkü *İzâh, Telhîs* üzerine kaleme alınmış bir şerhtir. *Muhtasar* ise *Mutavvel*'in kısaltılmış hâlidir. Dolayısıyla şairin bu hususlara da vurguda bulunduğunu söylemek mümkündür:

Telhîş budur hâlîmi etdüm sana izâh
Oldı ise muṭavvel n'edeyin muḥtaşarı yok (Öztürk, 2013, s. 218)

Cem Sultan, aşağıdaki beytinde *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ı yukarıda da değinildiği üzere sevgilinin güzellik uzuvlarından zülûf ve ağız ile olan benzerliği üzerinden anmıştır. Şair, uzunluğu dolayısıyla zülfü *Mutavvel*'e ve kısalığı, darlığı vechiyle de ağız *Muhtasar*'a benzetmiştir. Beyitte *Mutavvel* ve *Muhtasar*'ın kaynak metni olan *Telhîs* de anılarak belâgate dair üç eser birlikte zikredilmiştir. Söz konusu beyit, her ne kadar kelimelerin yakın anlamları üzerinden inşa edilmişse de beyitte beyân kelimesinin yanı sıra belâgate dair üç eserin ismini hatırlatan kelimelerin tercih edilmesiyle tevriyeli bir kullanıma başvurulduğu anlaşılmaktadır:

Telhîş-i zülfi metn-i muṭavvel beyân iken
Şerḥ-i dehâni-y-ıla olur muḥtaşar gibi (Ersoylu, 1989, s. 223)

Ebûbekir Celâlî, aşağıdaki beytinde belâgate dair *Mutavvel, Muhtasar* ve *Atvel* adlı eserlere gönderme yapmıştır. Bu beytin diliçi çevirisini kelimelerin sözlük anlamları üzerinden şu şekilde yapmak mümkündür: “*(Ey sevgili!) Muhtasar'ın anlamı senin ağzının yuvarlaklığı gibidir ki o da kısadır/küçüktür. Birbiri ardınca sıralanan zülfüünün manası ise Mutavvel'den daha uzundur.*” Yukarıda sevgilinin güzellik uzuvlarından saç ve ağız ile *Mutavvel* ve *Muhtasar* arasında kurulan benzetme ilişkisi üzerinde durulmuştu. Bu beyitte ise şair, saç ile İsmâüddîn

İsferâyîni tarafından *Telhîs* üzerine *Mutavvel*'den daha uzun ve ayrıntılı bir şekilde kaleme alınan *Atvel* arasında bir benzerlik kurmuştur. Yukarıdaki diğer beyitlerde sevgilinin saç uzunluğu vechiyle *Mutavvel*'e benzetilmişken Celâlî'nin beytinde saçın bu alandaki en uzun eserlerden *Atvel*'e benzetildiği görülmektedir. Beyitte *Muhtasar* ve *Mutavvel*, belâgat kitabı olarak gerçek anlamlarıyla kullanılmışken atvel kelimesiyle *Atvel*'e îhâm yoluyla işaret edilmiştir:

Müfâd-ı Muhtaşar devr-i dehânîñ gerçi mücmeldir
Müsel sel ma' nî-i zülfiñ Muṭavvelden de aṭveldir (Sarıkaya, 2008, s. 388)

Hilâlî, sevgilinin dudağını gayb anahtarına benzeterek onun uzun uzadıya anlatılmak yerine kısa bir şekilde anlatılmasının daha beğenileceğini dile getirmiştir. Beyitte belâgatle alakalı *Mutavvel*, *Muhtasar*, *Miftâh*, meânî ve beyân kelimeleri kullanılmıştır. Çalışmamızda birkaç kez vurguladığımız üzere *Telhîs*, *Mutavvel*, *Muhtasar*, *Mısbâh* ve *Atvel* gibi belâgatle alakalı eserlerin temel kaynağı Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'udur. Şair, sevgilinin yok mesabesinde olan dudağını uzun uzadıya anlatmanın hoş olmayacağını vurgulamak amacıyla belâgate dair eser isimlerinden faydalanmıştır. Beyitte Hilâlî'nin tercih ettiği kelimelerle belâgate dair *Miftâh*, *Mutavvel* ve *Muhtasar* adlı eserlere gönderme yaptığı anlaşılmaktadır:

Miftâh-ı ğaybdur lebi şerḥ itme muṭavvel
Hoşdur bu me'ânîye beyân muhtaşar olsa (Destanov, 2014, s. 179)

Sonuç

Osmanlı medreselerinde belâgat ilmiyle alakalı okunan temel eserler, Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'u ve onun etrafında gelişmiştir. *Miftâhu'l-Ulûm* etrafında gelişen temel eserler; Kazvîni'nin *Miftâh*'ın belâgate dair üçüncü kısmı üzerine yazdığı *Telhîsü'l-Miftâh* isimli özeti ile *Telhîs* üzerine şerh mahiyetinde yazdığı *el-İzâh*'ı, Taftâzânî'nin *Telhîsü'l-Miftâh* üzerine yazdığı *Mutavvel* adlı şerhi ile kendisinin daha önce yazdığı *Mutavvel* üzerine kısaltma mahiyetinde kaleme aldığı *Muhtasar*'ı, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'un belâgate dair kısmı üzerine yazdığı *el-Mısbâh fî Şerhi'l-Miftâh*'ı ve İsmüddîn İsferâyîni'nin *Telhîs* üzerine *Mutavvel*'den daha uzun olarak yazdığı *Atvel*'idir.

Klasik Türk şairleri; miftâh (anahtar), telhîs (özet), îzâh (açıklama), mutavvel (geniş, detaylandırılmış), muhtasar (kısaltılmış), mısbâh (lamba, ışık, meşale) ve atvel (en uzun, en detaylı) kelimelerinin sözlük anlamalarını göz önünde bulundurarak bu kelimeleri bazen doğrudan belâgate dair eserler anlamlarında kullanmışken bazen de birtakım sanatlı söyleyişlere başvurarak şiire malzeme etmişlerdir. Bu kelimelerin doğrudan belâgate dair eserler anlamında kullanıldığı beyitlerde genellikle okuyucuya ipuçları verilmiştir. Ancak bazı beyitlerde bu kelimeler; tevriye, îhâm vb. sanatlar vasıtasıyla söz konusu eserleri çağrıştırmıştır. Dolayısıyla bu kelimelerin geçtiği beyitler yorumlanırken kelimelerin yalnızca sözlük manaları ile değil, beyitlerde kullanılan diğer kelimelerden hareketle belâgate dair eserler anlamında şiire malzeme edildikleri hususu da göz önünde bulundurulmalıdır. Söz konusu kelimelerin yalnızca sözlük manalarıyla iktifa

edilmesi, şairin beytin arka planında çizdiği imajın anlaşılmasına yol açacaktır. Bu ve buna benzer eser adlarının kullanıldığı beyitlerin diliçi çevirisinin yapıldığı çalışmalarda da Mücahit Kaçar'ın işaret ettiği üzere notlandırma yoluyla gerekli açıklamaların yapılması bir zarurettir. İşte bu saikle *Miftâhu'l-Ulûm* ve onun etrafında gelişen temel belâgat eserlerinin doğrudan veya dolaylı olarak zikredildiği beyitler, çalışmamızın ana eksenini oluşturmuştur.

Çalışmamızda *Miftâhu'l-Ulûm* ve onun etrafında gelişen temel belâgat eserlerinin klasik Türk şiirinde ele alınışı üzerinde durulmuştur. Taramalarımız neticesinde birçok klasik şairin gerek belâgat ilmiyle gerekse diğer ilimlerle alakalı eser adlarına şiirlerinde yer verdiği görülmüştür. Bu husus, söz konusu şairlerin belirli bir eğitim seviyesine sahip olduklarını göstermektedir. Belirli bir eğitim seviyesine sahip söz konusu şairler, temel belâgat eserlerinin adlarını bazen doğrudan bazen de sanatlı söyleyişlerle anmışlardır. Bunu yaparken bazen bir, bazen iki bazen de üç veya daha fazla eserin adına aynı beyitte yer vermişlerdir. Biz de karışıklığa mahal vermemesi adına söz konusu beyitleri barındırdıkları eser sayısı ve doğrudan veya dolaylı olarak yapılan göndermelere göre tasnif etme yoluna gittik.

Ana eksenini aşk ve sevdanın oluşturduğu klasik şiirimizde sevgilinin güzellik unsurlarının ifadesi için bir araç olarak kâinattaki her şeyden faydalanılmıştır. Klasik şairler, belâgatle alakalı eserleri de bazı edebi sanatlar vasıtasıyla sevgilinin güzellik unsurlarıyla ilişkilendirmişlerdir. Bu bağlamda sevgilinin saçını, uzun ve detaylı bir şerh olan *Mutavvel* ve *Mutavvel'* den daha uzun ve detaylı olan *Atvel* adlı eserlerle ilişkilendirilmiştir. Şairler sevgilinin saçını; uzunluğu yönüyle bu iki esere benzetmişlerdir. Sevgilinin güzellik uzuvlarından ağız ise kısa, küçük ve derli toplu olması hasebiyle *Muhtasar* adlı eserle ilişkilendirilmiştir. Şairler, sevgilinin küçük, taze ve tatlı olan ağzını; kısaltılmış olup gereksiz ayrıntılardan da arındırılmış olan bu esere benzetmişlerdir. Aynı zamanda uzun uzadıya, gerekiz yere uzatılan söz yerine kısa ve öz olan sözün daha makbul olduğunu vurgulamak için de bu eser adlarından faydalanıldığı görülmektedir. Bu doğrultuda uzun ve gereksiz sözden bahsedilirken *Mutavvel* ve *Atvel*, kısa ve öz olan sözlerin daha makbul olduğu vurgulanırken de *Telhîs* ve *Muhtasar* adlı eserler anılmıştır.

Çalışmamız, bir diliçi çeviri ya da şerh çalışması olmayıp konuyla ilgili malzemeye ve bu malzemenin işleniş şekline dikkat çekme maksatlı olduğundan çalışmamızda bütün beyitlerin diliçi çevirisi yapılmamıştır. Elbette ki bu çalışmada yer verilen beyitlerin haricinde konuyla ilgili malzemeyi içeren başka beyitler de mevcuttur. Ancak bu minvalde tespit edilen bütün beyitlerin bir araya getirilip değerlendirilmesi, çalışmamızın sınırlarını aşacağından şimdilik konunun özünü aktarması açısından bu kadarıyla iktifa edilmiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Açar, B. G. (2012). *Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin Türkçe divanı ve incelemesi*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Akdağ, A. (2018). *Telhîsü'l-Miftâh'ın Türkçe tercümeleleri ve mütercimi bilinmeyen Türkçe bir tercümesi (Metin-İnceleme)*. (Doktora Tezi). Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Akkese, A. (2014). *Muhyiddin Rûmî ve divançesi (inceleme-metin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aksoyak, İ. H. (2006). *Gelibolulu Mustafa Âlî divan inceleme, tenkitli metin*. Harvard University: The Department of Near Eastern Languages and Literatures.
- Albayrak Sak, V. (2022). Divanlar üzerinden Osmanlı eğitim sistemine bakış. H. Gümüş, M. A. Küçükaydın (Ed.), *Eğitim araştırmaları 2022 içinde* (s. 175-320). Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Yayınları.
- Arı, A. (2010). *Muhyî-i Gülşenî, eserleri ve sîret-i murâd-ı cihân (inceleme-metin-sözlük)*. (Yüksek Lisans Tezi). Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Arslan, M. (2007). *Mihri Hâtun divânı*. Ankara: Amasya Valiliği Yayınları.
- Aslan, Ü. (2005). *XVII. Yüzyıl Türk klâsik şairlerinden Nehcî Mustafa Dede [1616-1680?] hayatı, eserleri, edebî kişiliği, tenkitli metinler: divan, tuhfetü's-sâlikin ve hediyetü'l-mütereşşidin*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Avşar, Z. (2017). *Revânî divânı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56143,revani-divanipdf.pdf?0>
- Aydemir, Y. (2017). *Ravzî divanı*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56190,ravzi-divanipdf.pdf?0>
- Bayak, C. (1998). *Şehâbî divânı ve konu indeksi*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Bıyık Yapa, M. (2007). *Aşkî Mustafa divânı edisyon kritik*. (Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Boz, E. (2017). *Hakikî divânı karşılaştırmalı metin (Sadi Somuncuoğlu ve Mevlana Müzesi nüshaları)*. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55749,hakiki-divanipdf.pdf?0>
- Bulut, A. (2007). Hamza b. Turgud Aydınî ve belâgata dair el-hevâdî fi şerhi'l-mesâlik adlı eseri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 24, 275-291.
- Ceylan, Ö. (2003). *Hânedanda bir âsî -Dâmâd Mahmûd Celâleddin Paşa- hayatı, edebî kişiliği ve Âsaf divânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çelik, Y. (2013). Seyyid Şerîf Cürçânî ve “el-misbâh fi şerh el-miftâh” adlı eseri. *bilimname*, 24, 57-100.
- Demir, H. (2008). *Lâziki-zâde Feyzullah Nâfiz ve divânı (inceleme-metin-özel adlar dizini)*. (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Destanov, Y. (2014). *Mecmû'a-i eş'âr (Süleymaniye Kütüphanesi Fatih bölümü 4077) (vr. 1b-60b)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Doğan, M. N. (1997). *Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve divanının tenkitli metni*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Doğan, M. N. (2011). *Şeyh Gâlib Hüsn ü Aşk metin, düzyazıya çeviri, notlar ve açıklamalar*. İstanbul: Yelkenli Yayınevi.
- Durmuş, İ. (2009). Sekkâkî, Ebû Ya'kûb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 36, 332-334.
- Durmuş, İ. (2022). Kazvîni, Hatîb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 25, 156-157.

- Ersoylu, İ. H. (1989). *Cem Sultan'ın Türkçe divanı*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Fazlıoğlu, Ş. (2003a). Nebî Efendi-zâde'nin "kasîde fî el-kutub el-meşhûre fî el-ulûm"una göre bir medrese talebesinin ders ve kitap haritası. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, (3), 192-221.
- Fazlıoğlu, Ş. (2003b). Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-ulûm ve Osmanlı medreselerindeki ders kitapları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, (1), 97-109.
- Fazlıoğlu, Ş. (2005). Ta'lim ile irşâd arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın medrese ders müfredatı. *Dîvân İlmi Araştırmalar*, (18), 115-173.
- Gıynaş, K. A. (2013). *Pervâne Bey mecmuası (inceleme-metin)*. (Doktora Tezi). Bozok Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yozgat.
- Gümüş, S. (1993). Cürcânî, Seyyid Şerif. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 8, 134-136.
- Gündüz, E. (2018). *Abdünnâfi İffet Efendi ve divanı (inceleme-metin)*. (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- Güneş, M. (2013). *Manastırlı Celâl Bey dîvânı (inceleme-metin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Hızlı, M. (2008). Osmanlı medreselerinde okutulan dersler ve eserler. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(1), 25-46.
- Irmak, M. (2012). Bir belâgat kitabı olarak Mutavvel ve Osmanlı medreselerinde okunuş biçimi üzerine bir risâle. *M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (42), 173-196.
- İlhan, E. (2015). *Kâşif Es'ad Efendi divanı inceleme-metin*. (Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kaçar, M. (2022). Diliçi çeviride "notlandırma" üzerine. S. Yazar, M. Kaçar (Ed.), *Teoriden pratiğe Türk edebiyatında diliçi çeviri* içinde (s. 121-151). İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Kadioğlu, İ. (2003). *Lebib-i Âmidî hayatı, edebî kişiliği, eserleri ve divânunun tenkitli metni*. (Doktora Tezi). Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.
- Kufacı, O. (2016). *Millet Kütüphanesi Ali Emiri manzum eserler bölümü 543 numarada kayıtlı şiir mecmuası (inceleme-metin)*. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kumbasar, M. (2006). Taftâzânî (H. 722-792/M. 1322-1390)'nin eserleri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (25), 149-164.
- Külekcî, N. (1985). *Ganî-zâde Nâdirî hayatı, edebî kişiliği, eserleri: divânı ve şeh-nâmesinin tenkidli metni*. (Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum.
- Mermer, A. (1997). *Karamanlı Aynî ve dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mermer, A. (2004). *Kütahyalı Rahîmî ve dîvânı*. İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.
- Özen, Ş. (2011). Teftâzânî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40, 299-308.
- Özfarat, B. (2006). *Tokatlı İshâk Efendi'nin Nazmu'l-Ulûm, Nazmu'l-Le'âlî ve Manzûme-i Keydânî adlı mesnevileri (inceleme-metin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Öztürk, U. (2013). *Mecmû'a-ı eş'âr (Muallim Cevdet K. 479) (inceleme-tenkitli metin)*. (Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Sarıkaya, E. (2008). *Ebubekir Celâlî divanı: karşılaştırmalı metin-inceleme*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Kültür Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Selçuk, E. (2007). *Hasmi divanı (inceleme-metin)*. (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

- Sunal, A. (2014). *Sâdık dîvânı (inceleme-metin)*. (Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Tarı, N. (2021). İsmâuddîn el-İsferâyînî'nin hayatı ve eserleri. *Harran İlahiyat Dergisi*, (45), 270-294.
- Yenikale, A. (2011). *Sünbül-zâde Vehbî dîvân*. Kahramanmaraş: Ukde Kitaplığı.

Osmanlı Edebî Kültüründe Popüler Sosyal Eleştiri Türü Olarak *Nefsülemr-nâme* Metinleri: Dil, Tema ve Üslup Özellikleri

The Nafs al-Amr-Name Texts as a Popular Genre of Social Criticism in Ottoman Literary Culture: Their Linguistic, Thematic, and Stylistic Features

Fikret Turan¹

¹Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: F.T. 0000-0003-3532-3910

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fikret Turan,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-mail: fikreturan@hotmail.com

Başvuru/Submitted: 20.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 14.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 18.03.2023

Kabul/Accepted: 27.03.2023

Atıf/Citation: Turan, F. (2023). Osmanlı edebî kültüründe popüler sosyal eleştiri türü olarak *Nefsülemr-nâme* metinleri: dil, tema ve üslup özellikleri. *TUDED*, 63(1), 139-156.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1253984>

ÖZET

Osmanlı edebî kültüründe 16. yüzyıldan sonra sıradan insanların ve kamu görevlilerinin belirli davranışlarını eleştiren ve *Nefsülemr-nâme* olarak isimlendirilen mensur metinler görülür. Çok sayıda argo kelimeler de içeren mizahi tonlu bu türün ilk öncü metninin yazarının Lâmiî Çelebi olduğu kabul edilir. Bu türe ait yazarı belli *Nefsülemr* metinlerinin yazarları Lâmiî Çelebi, Niksarizâde Efendi ve Kurbi Mehmed Said Efendi'dir. Bu türün sonraki dönemlerde kaleme alınan örneklerinde bazen yazar ismi gösterilmemiştir. Bu metinlerin sözdizimi yapısı sıralı birleşik cümlelere dayalı oluşturulmuştur. Eleştirilen hâl ve hareketlerin önemli kısmı yeme içme, giyim kuşam, konuşma ve sohbet adabına aykırı davranışlara dairdir. İstenmeyen davranış, hâl ve hareketlere sahip kişileri yermek ve kınamak için çoğunluğu konuşma dilinde kullanılan aşağılayıcı ve küçük düşürücü kelimeler kullanılmıştır. Komik ve güldürü etkisi ironik ve çelişkili durumlar üzerine kurulmuştur. Türün kurucu metni olan Lâmiî Çelebi'ye ait *Nefsülemr-nâme* risalesinin 3 varyantı vardır. Metinlerin bazı nüshalarında bazen yazar isminin belirtilmemesi türün toplumsal muhalefet söylemi için çok sesli anonim bir kamusal forum türü olarak görüldüğünü gösterir. Birçok kereler küçük farklılıklarla istinsah edilmesi ve muhalif toplumsal görüşlerin ve eleştirilerin de yansıtıldığı çeşitli mecmualar içinde bulunması, bu türün kamusal forum türü işlevine işaret eder.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Türkçesi, Lâmiî Çelebi (1473-1532), Niksarizâde Efendi (1538-1616), Kurbi Mehmed Said Efendi (ö. 1784'ten sonra), Osmanlı argosu ve mizahı

ABSTRACT

The literary culture of Ottoman Turkish has a certain group of prose texts known as the *Nafs al-amr-name* that first appeared in the 16th century and focused on criticizing and satirizing certain behaviors of ordinary people and public officials as their main theme and tone. Lâmiî Çelebi is considered the author of the pioneering text of this humorous genre, which also contains many slang words as part of its diction. Apart from Lâmiî Çelebi, other known authors of the genre include Niksarizâde Efendi and Kurbi Mehmed Said Efendi. In some of sample texts from later periods, the authors' names are not shown. The syntactic structure of these texts is based on compound-complex sentences. One important part of the criticized attitudes and behaviors concerns the habits of eating and drinking, dressing, speaking, and other

social behaviors. In order to criticize and condemn those who display undesirable attitudes, the authors extensively employed insulting and derogatory slang words that mostly occur in everyday colloquial language. The comic effect is usually based on the ironic and contradictory situations in these texts. Currently, three variants of the *Nafs al-amr-nâme* by Lāmi'î Çelebi are known. The fact that authors' names are not mentioned in some copies of the later texts indicates that the genre was seen as a type of anonymous polyphonic public forum for the discourse of social opposition. The fact that texts have been copied numerous times with minor differences and are found in various bound handwritten anthologies in which dissenting social views and criticisms are also reflected indicates the function of the genre to have been as a literary public forum.

Keywords: Ottoman Turkish, Lāmi'î Çelebi (1473-1532), Niksarizāde Efendi (1538-1616), Kurbi Mehmed Said Efendi (d. circa 1784), Ottoman slang

EXTENDED ABSTRACT

Nafs al-amr-nâme texts, the first example of which was written by Lāmi'î Çelebi, are humorous critical texts that were read with pleasure by literate and cultured urban people. The texts were expanded upon and enriched between the beginning of the 16th century and the end of the 19th century in Ottoman literature. These texts criticized the unpleasant and disturbing attitudes and behaviors of various individuals and groups in society and had a common compound-complex sentence structure composed of participles, as well as a vernacular diction that included widely used slang words for scolding, humiliation, sarcasm, and insults. These texts depict and criticize these problematic people through a fashion that makes them look ridiculous with a general humorous tone. Having common subjects, vocabulary, and sentence structures, these texts also demonstrated the common feature of a genre of social criticism that the authors of the classical Ottoman literature had developed themselves. Three variants of the *Nafs al-amr-nâme* by Lāmi'î Çelebi are currently known to exist. The first is the variant with the shortest text and is understood to be very similar to the author's original copy (Lāmi'î-Bursa I). The second is the extended variant (Lāmi'î-Bursa II), which criticizes the issues described in the Bursa I variant as well as some similar additional attitudes and behaviors. The third variant is the Istanbulized variant that, while including the criticisms seen in the first two, also criticizes the people who live, work and are engaged in various activities in many districts of Istanbul, including tradesmen, civil servants, and people belonging to various ethnic groups (Lāmi'î-Istanbul I).

Currently, after the *Nafs al-amr-nâme* of Lāmi'î Çelebi, the text with the most copies is the *Nafs al-amr-nâme* of Niksarizāde Efendi. The text written by Kurbi Mehmed Said Efendi, which occurs in the form of an 18th-century edict and an anonymous text copied in the form of a 19th-century royal patent are other texts of the genre that share similar subjects, language, and styles.

These texts were written for a similar audience for similar social and literary purposes and aimed to criticize with a humorous tone the behaviors that were seen to go against the socially accepted manners, traditions, general morality, and justice system and to improve those who behave improperly by holding a textual mirror up to them. All these texts became a polyphonic dynamic area of literary forum, one that was constantly expanded and enriched

upon with criticism of newly emerging problems involving the corruption and weaknesses of certain individuals and state officials, as well as other problems encountered in the everyday lives of common urban people. All these problems are criticized from various angles, and certain readers also sometimes participated in the criticism by adding their own similar views written on the margins.

The reason Lāmi'ī Çelebi's *Nafs al-amr* text was copied into variants and then, together with the works of other authors of similar quality, turned into a literary genre must have been due to how the works dealt with actual social issues observed in the everyday lives of the common people, how they criticized the problematic individuals with the purpose of reform, and how they kept a humorous tone for literary pleasure all throughout. Due to the subjects and persons being criticized in these texts also being frequently encountered and experienced, as well as these situations causing similar negative feelings in individuals' daily social lives, the texts established associations in the minds of the readers regarding various elements among the similar social situations and experiences through the same text. Thus, such situations created impulses in the reader to expand upon and enrich these texts with similar subjects and literary features. In this respect, Lāmi'ī Çelebi's *Nafs al-amr* ceased to be a text that could only be read and passed around, instead becoming a dynamic writerly-text that forced the reader to reinterpret, rewrite, and expand upon the text using similar subjects, syntax, vocabulary, and approaches. In this context, these reproduced variants, which strictly maintained their connection with the main text in terms of theme, language, rhetoric, and tone, alongside other original works written in the same fashion, all created a category of literary texts that were quite rich in terms of intertextual elements that, as a result, ultimately turned into a literary genre.

I. Giriş

Osmanlı popüler yazılı edebiyat kültüründe 16. yüzyıldan sonra şehirli orta sınıfa mensup sıradan insanların ve kamu görevlilerinin olumsuz olarak değerlendirilen belirli davranış ve alışkanlıklarını yeren, eleştiren ve daha çok *Nefsülemr-nâme* olarak isimlendirilen mensur metinler görülmeye başlamıştır. Çok sayıda argo kelimeler de içeren mizahi tonlu bu metinlerin başlığında önceleri genel olarak Lâmii Çelebi (1473-1532) zikredildiğinden bu türün ilk öncü metnin yazarının Lâmii Çelebi olduğu kabul edilir. Kınama ve yergi amaçlı yazılan bu türe ait metinler arasında yazarının ismi bilinen ve birçok nüshası mevcut olan bir diğer eser de Niksarizâde Efendi'ye (1538-1616) aittir. Araştırmalara göre şimdilik bu türe ait yazarı belli çok nüshalı *Nefsülemr* metninin ilk ikisinin yazarları Lâmii Çelebi ile Niksarizâde Efendi'dir. Elimizde tek bir nüshası bulunan kısa bir *Nefsülemr* metnin yazarı da Kurbi Mehmed Said Efendi'dir (öl. 1784'ten sonra). Farklı mensur metin formlarında ve farklı büyüklüklerde kaleme alınmış bu türün sonraki dönemlerde kaleme alınan örneklerinde bazen yazar ismi gösterilmemiştir. Biz, bu makalede Lâmii Çelebi ile başlamış olduğunu kabul ettiğimiz bu türün konu özellikleri ile yazarın üslubunu oluşturan cümle yapısı, kelime seçimi ve ifade tonu gibi ortak metin unsurlarını belirledikten sonra mevcut *Nefsülemr-nâme* metinlerini inceleyip bu metinlerin türe dönüşme süreçlerini ortaya koyacağız.

II. Nefsülemr Metninin Genel Özellikleri

Nefsülemr kelime olarak Arapça “öz, kendi, somut varlık, yaşayan canlı varlık, can, ruh, gerçeklik, cevher, hayat” gibi anlamlara sahip *nefs* kelimesi ile “emir, buyruk, iş, olay, bir düzene sahip husus, olmakta olan şey” gibi anlamlara sahip *emr* kelimesinden meydana gelmiş Arapça bir tamlamadır. Terimleşmiş bir birleşik kelime olarak bu tamlama Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesinde “meselenin özü, gerçek durumda olan, gerçek ve asli olan şey, gerçeğin kendisi, gerçekte, cari ve asıl” gibi anlamlara gelse de kelimeler, mantık ve felsefede hakikatin zihinsel olarak algılanış derecesi ve yorumlanışı gibi anlamlarda felsefî bir terim olarak da kullanılmıştır.¹

Bununla birlikte bütün bu anlamlarına ek olarak bu kelime Osmanlı edebiyatında akla, mantığa ve izana sığmayan ve aklı başında insanı rahatsız eden hâl ve hareketlerin eleştirildiği belirli ortak sözdizimi özelliklerine, yaklaşım tonuna ve kelime hazinesine sahip özel mizahi tenkit metinleri için de kullanılmıştır. İçerik ve üslup yönüyle benzeşen özellikler gösteren bu türe ait metinler, yeren, güldüren ve eğlendiren metinler olarak 19. yüzyılın sonlarına kadar okunmuş ve birçok kere istinsah edilmiştir. Bazı tezkire yazarlarının bu türde eser ortaya koyan yazarları *nefsülemr-nâmeciler* olarak nitelendirmesine ve bu metinlerin son dönemlere kadar çoğaltılıp okunmasına dayanarak bu türe ait metinlerin kültürlü şehirli bireylerin edebî eğlence kültürüne ait bir uğraşı alanı olduğunu göstermektedir. Türün ortak özellikleri arasında belirli bir sözdizimi yapısı içinde dile getirilen haksız, sevimsiz, münasebetsiz, uygunsuz ve gülünç

1 Bu tamlamanın terim olarak kelimeler ve mantıkçılar tarafından kullanımı ve yorumlanışı üzerine bkz. Duran 2016, Tülüce & Tunagöz 2021.

davranışların fiil olarak sıralanması, bu davranışlara sahip kişilerin bazen müstehcenlik de içeren azarlama ve sövgü içeren argo kelimelerle, bazen aşağılayıcı teşbih, istiare, tariz ve mecazlarla kınanması ve bu davranışların çeşitli kinaye, ağır ironi, iğneleyici sarkastik imalarla oluşmuş mizahi bir ton ve eda ile tasvir edilmesi sayılabilir. Metinlerin öne çıkan özellikleri şunlardır:

1. Metinlerde görülen sözdizimi yapısı, “sevimsiz” hâl ve hareketleri gösteren sıfat-fillerle nitelenen öznelerin metin boyunca sıralanmasına bağlı sıralı birleşik cümlelere dayalı oluşturulmuştur:

süd ve ayran ve çorba yérken kâşuğın pek *dolduran aç gözülere*, ve muttaşıl bıyığın düzmekle muşayyed *olan kalafatlara*, gizlenüp de çapı yaruğundan *bağan pîrezenlere*, kendü özin kocaçarı zann-édüp de çârşülarda burnın *açan kókmuşlara*, ve bayram günlerinde şaruğınun ardın önüne *giyen hayvânlarla*, ve bir yola gîtükdü ferâcesinüñ yeñin koltuğına *alan zarîf kuzgunlara*, vb. Lâmiî Çelebi, Mihrişah Sultan 439/12.

mağlaşî meşhûr olup şî'rini kimesne *bilmez şâ'irleriñ*, ve evkât-ı şerîfesin 'ilme şarf étmeyüp şî'r böceği *olan haşarâtuñ*, ve eyyâm-ı ta'tîl ile ve sâ'ir zamâni tefrika eylemeyüp dâ'imâ şenlikci *olan mükşirleriñ*, yektâ ve mükevver destâr giymek ile 'arz-ı tahşîl *eyleyen komsî eşhâsuñ*, ve mükevver, yektâ destâr ile cüzh'ân şeklinde *olan muqallid-i bî-meze müderrisleriñ*, ve fevka'l-hadd gül iken yârân-ı 'Aceme taklîd édüp tekellüm-i Fars *eyleyen harlarıñ*, vb. Niksarizâde Efendi, Fatih 5427.

harâm akça ile mescid ve medrese yapıdırup beyne'n-nâs iftihâr *eden zâlimleriñ*, ve él akçesiyle Ka'be'ye varup geldikden sonra yalan şahâdete varup şahâdeti maqbûl olduqça varduğum Ka'be hâkkı-y-çün yemîn *eyleyen 'âşileriñ*, ve anasına atasına hürmet étmeyüp adlu adiyle *çağırın 'âşileriñ*, vb. Kurbi Mehmed Said Efendi, Nefsülemr Ferman, İBB Atatürk Kitaplığı Bel Yz K0270.

pālân bārgîrlerine sîm kemer raht ve ağır haydarî ve zenbiller *urup süvâr olanlarıñ*, ve tâb ü tüvândan berî iken çıplak ata süvâr *olan pîrleriñ*, ve birer dilâver yigit olup çatıra *binen cüvânlarıñ*, vb. Anonim, Nefsülemr Berat, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY03182.

2. Metinlerde eleştirilen hâl ve hareketlerin önemli kısmı yeme içme, giyim kuşam, konuşma ve sohbet adabına aykırı davranışlara dairdir.

Yeme içme adabına aykırı davranışlar: yemeği yârân öninden kendü önüne çekenler / kaşukda kalan ta'âm baqiyyesini ta'âm içine dökenler / yemek evvelinde çok çok şığır gibi şu içenler / yemek yerken tükriğin şaça şaça söz söyleyenler / süd ve ayran ve çorba yérken kâşuğın pek dolduran aç gözülür / ba'zî ta'âm iz'ân-ı pāk ile yénürken kâşuk ile girişen 'abdü'l-batn şığırlar / ba'de't-ta'âm el yunurken legen içine sümküren murdarlar, vb. Lâmiî Çelebi, Mihrişah Sultan 439/12.

Giyim-kuşam adabına aykırı davranışlar: bahadırım déyü başına kırtal kınadı şokanlar / çakışsuz mest giyenler / lāgar bārgīre ‘abā-y-ile binen gidiler / koncu bol çizme gēyüp de kıof kıof gezenler / egnine giymege ‘abā ve kıuşanmağa ip bulamayup da ‘avratına atlās ve kemhā kıaftān ve sīm kıuşak gēyüp kıuşadan pāzenkler / abdāl uşladan dédikleri yağmurda yağmurluk giymeyüp de dülbenden maķrama ile örten idrāksüzler, vb. Lāmii Çelebi, Mihrişah Sultan 439/12.

Konuşma ve sohbet adabına aykırı davranışlar: bir kimse bir sözi dēmeden gānz-ēden kezzāblar / bir muşāḥabeti evvelinden dīnlemeyüp de tamām olıcaķ maḥalde soran puzevenkler / bir kimesne bir şey okurken sen okuyamadūn getür ben okuyayım diyen edebsüz cühelā / ba‘zı yārān bir ḥikāye best ēderken bunuñ aşıağısı falāndur diyen edebsüzler / ba‘zı gidiler oğlı-y-ile şarāb şöḥbeti ēdüp ‘avratına kıadın, oğlına çelebī diyen kıodoşlar, vb. Lāmii Çelebi, Mihrişah Sultan 439/12.

3. Bu metinlerde, istenmeyen davranış, hâl ve hareketlere sahip kişileri yermek ve kınamak için çoğunluğu konuşma dilinde kullanılan iğneleyici, aşıağılayıcı ve küçük düşürücü kelimeler kullanılmıştır. Bu kelimelerin önemli bir kısmı halk arasında kınama, azarlama, küçükümseme ve sövgü amacıyla kullanılan ve genellikle mecaz ve istiareye dayalı argo tonlu yakıştırma kelimelerdir ki en yaygınları şunlardır: aç gözölü, aḥmaķ, aḥriyān (cahil, aptal), azđun (sapkın, dik başlı, saldırgan), bī-dīn (dinsiz, ahlaksız, yaramaz), bī-idrāk (idraksiz), bī-namāz (namaz kıılmayan, yaramaz), bī-‘ār (utanmaz), cühelā (cahiller), dāḥil (sonradan görme), deñsüz (densiz, edepsiz), dīvāne (deli, kaçık), ebter (kuyruğu kesik, zürriyetsiz ve hayırsız), edebsüz, gidi (pezevenk), gül (aptal, cahil, geri zekalı), ḥar (eşek), ḥayvān, ḥimār (eşek), ḥūr (utanmaz), ḥız (pasif eşcinsel), idrāksüz, imānsuz, inşāfsuz, kıalafat (erkeklik organı), kıalaylı kıoz (aşırı süslü, gösteriş düşkünü), kezzāb (yalancılar), kıodoş (pezevenk), kıomsi (iki yüzlü, dalkavuk, dedikoducu), kıoķmış (miskin), köpek, kıuzđun (leş kargası), küstāḥ, marız (sakat ve kusurlu), meçek (erkeklik organı), mel‘ün (nefret uyandıran), merkeb (eşek), meryol (sahtekar), murdār (iğrenç, pis), mürāyī (iki yüzlü), Müslümānlıđı kııt, nekebāt (belalar, uğursuzlar), oğrı (hırsız), pāzenk (pezevenk), pelid (pis, alçak), puşt (pasif eşcinsel), puzevenk (pezevenk), şakıl (sıkıcı, çirkin), şığır, süfehā (aşıağılık, bayağı insanlar), şaral (tembel, arsız), şarrār (hırsız), telbīs (yaramaz, cahil, düzenci), yādigār (utanmaz, arsız), yalancı, yezid (hain, gaddar)², vb.

4. Metinlerde yanlış hâl, hareket ve tavır içine giren çok çeşitli mesleğe, meşrebe, sosyal davranış, derece ve konuma sahip kişiler eleştirilmiştir. Bunlar arasında öne çıkanlar şunlardır: acem oğlanları, alay beyleri, çift bozanlar, çorbacı odabaşları, bezirganlar, dānişmendler (medrese öğrencileri), emirler, kıadılar, kethüdalar, köy fakıları (köy imamları), meyhane çalgıcıları, müderrisler, müteferrikalar (yüksek memurlar), nāipler, pīrler (yaşlı erkekler), pīrenler (yaşlı kıadınlar), sipahiler, sufiler, tiryakiler (afyonkeşler), yeniçeriler, vb.

2 İncelenen metinlerde karşılaşılan kelimelerin anlamlarını belirlerken şu sözlüklere başvurulmuştur: Aktunç 1990, Ayverdi 2005, Bingölçe 2011, Dankoff 2008, Derleme Sözlüğu 1993, Devellioğlu 1997 ve 1959, Lane 1968, Meninski 1680, Özön 1987, Redhouse 1988 ve 1890, Sertoğlu 1986, Steingass 1970 ve 1966, Şemseddin Sami 1994, Tarama Sözlüğu 1995-1996, ve Tietze 2016-2019.

5. Nefsülemr metinlerinde Osmanlı Devleti içinde yaşayan çeşitli etnik ve dinî gruplara yönelik medrese mensupları arasında oluşmuş temelsiz bilgi ve peşin hükümlere dayalı tenkitler yapılmıştır. Bu durum, doğma büyüme şehirli gruplar ile şehre sonradan gelmiş taşralı gruplar arasındaki çekişmeleri ortaya koyduğu gibi, yerli ile yabancı, eğitilmiş ile eğitimsiz, çoğunluk ile azınlık, yerleşik ile göçebe, kuru sofı ile derviş meşrep, Müslüman ile gayrimüslim ilişkileri de dahil olmak üzere dönemdeki inanç, cemaat, etnik topluluk ve sosyal sınıf yapılarına yönelik bakış açılarına dair ipuçları sunar. Bu gruplara dair ifadeler Lâmiî-İstanbul I nüshasında göreceli olarak daha yaygındır. Bu bağlamda eleştirilen gruplar arasında Abazalar, Araplar, Arnavutlar, Avusturyalılar (Nemçe), Bosnalılar, Çerkezler, Çingeneler, Ermeniler, Avrupalılar (Frenkler), Gürcüler, Hindular, Osmanlı Hristiyanları, Kalmuklar, Karamanlılar, Kızılbaşlar, Lazlar, Polonyalılar (Leh), Macarlar, Moldovalılar (Boğdanlı), Moskovalılar (Moskov), Romanyalılar (Ulah), Rumelililer, Rumlar (Urum), Ruslar (Uruslar), Tatarlar, Türkler (taşralı Türkmen ve Yörük), Yahudiler (Cühud) ve Yezidi Kürtler sayılabilir.

6. Metinlerde hâkim olan mizahi ton genellikle kişi ve grupların kendilerinden beklenmeyen davranış ve oluşlar içine girmesiyle ortaya çıkan durumsal tezatlarla dayandırılmıştır. Bir başka deyişle komik ve güldürü etkisi ironik ve çelişkili durumlar üzerine kurulmuştur. Bu türden durumsal komik etki, konuşma dilinde yaygın olsa da yazı dilinde görülmesi normal karşılanmayan ve gayri-edeb, gayri-edebî ve dolayısıyla gayri-kitabî olarak değerlendirilen beddua, sövgü ve hakaret içerikli çoğunluğu argo kelime ve ifade yapılarıyla bir kat daha pekiştirilmiştir:

pîrlükde aq şakalın boyayup yigitlenen kocalar / ekâbir sofrasında ta'âm şâhibinüñ
hidmetkârların sufraya çağıran edebsüzler / hıyâruñ ellisi altmışı bir aqça iken
azdur dağı vër diyen inşâfsuzlar / kîsesinde aqca olmayup da nigâra ve cüvâna 'âşik
geçinen ahmaqlar / 'avratı ve niçe evladı var iken yine evlenen köpekler, vb. Lâmiî
Çelebi, Mihrişah Sultan 439/12.

fevka'l-hadd gül iken yârân-ı 'Aceme taklîd edüp tekellüm-i Fars eyleyen harlar
/ üç yüz yaşına kadem başmış iken müderris-i nev-heves olanlar / kendü tamâm
müflis iken murâbağa ile medyün olup defterdârlar ziyâfetine taklîd eyleyen cimrî
müderrisler / gazel taksîminde Türkî şî'r okuyan yârân-ı 'Acem / Farsî şî'r ile gazel
taksîm eyleyen Ervâm, vb. Niksarizâde Efendi, Fatih 5427.

kendüsi ehl-i 'ilm olup câhile mürîd olan 'ağılsızlar / şerî'atde nâkıs olup tarîkatde
kâmil geçinen mülhidler / şayd ehli geçinüp rast geldüğü kuşa doğan şalan doğancılar
/ avcılıktan haberi olmayup tazısına ipden yular ve halta yapup arkurıdan tazı şalan
çift bozanlar / 'avratın seyre gönderüp kendüsi ev bekleyen deyyüslar, vb. Kurbi
Mehmed Said Efendi, Nefsülemr Ferman, İBB Atatürk Kitaplığı Bel Yz K0270.

tâb ü tüvândan berî iken çıplak ata süvâr olan pîrlar / birer dilâver yigit olup kaçıra
binen cüvânlar / ednâ 'ulüfesi olup irâdı maşrafına vefâ etmez iken evinde hammâm

ihdās edüp buhūr-ı misk ü gülâb ile kendüye zîb ü fer vèren şakalından istiḥyâ étmez şafâ kodoşı bî-edebesizler / kendi düyün-ı keşîre ile mālâmâl olup edāsına iktidârı yoğ-iken âhara kefil-i pâyimâl olan medyün u mecnûn pezevenkler, vb. Anonim, Nefsülemr Berat, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY03182.

III. Mevcut Nefsülemr Metinleri

III.i. Nefsülemr-nâme-i Lâmiî Çelebi ve Özellikleri

Dîvânında bulunan ve çoğunlukla *mezemmet* ‘kınama, kötöleme’ başlıklı yergi, azarlama ve tenkit temalı şiirlerine ve oğlu Lâmiizâde Abdullah Çelebi tarafından derlenerek son şekli verilen *Letâif* isimli eserinde bulunan çoğu yaşanmış gerçek olaylara dayalı eleştirel mizahi kıssa, anekdot, nükte ve şakalarının genel yaklaşım tarzına dayanarak Lâmiî Çelebi tarafından yazıldığı açık olan Nefsülemr-nâme nispeten kısa bir metindir.³ Türün kurucu metni olduğu anlaşılan bu kısa risale sonradan çeşitli yazarlar tarafından yeni durum, olay ve karakter eleştirileriyle genişletilen dinamik bir metne dönüşmüş, benzer konu, tema ve üslup özellikleriyle farklı nesir şekilleri içinde yeniden üretilmiştir. Eğitilmiş eğitimsiz şehirli orta sınıf sıradan insanların, geleneksel meslek ve meşrebe sahip kişilerin, devlet görevlilerinin ve belirli dil, din ve kültür gruplarına mensup şahsiyetlerin sosyal hayat içindeki “yanlış” alışkanlıklarının ve davranışlarının yerildiği ve mizahi eleştirilerinin yapıldığı bu eser bir beddua metni şeklinde kaleme alınmıştır. Yazar, eğitilmiş, kültürlü ve ince zevke sahip kibar insanlara yani ehl-i zurefâya davranışlarıyla büyük sıkıntılar veren kişilerin yanlış ve kabul edilmez hareketlerinden dolayı çeşitli belalara uğramasını Allahtan diler ve daha sonra bu kişileri ve bunların olumsuz hâl ve hareketlerini teker teker sayarak sıralar:

Sebeb-i *risâle-i ‘acîbe* ve mücib-i tedkîk-i *maḳâle-i ğarîbe* oldur ki elem ve şiddetden ḥâtırvet edüp ḥalkuñ kendü ‘aybları ile taḳayyüd étmeyüp erbâb-ı zârâfete ḥaylî elem ve iztîrâb vèrdükleri için bî-ihtiyâr lisânuma gelen nâ-şâyeste kelimât zühûra getürüp şütüm-ı maḳûle ile şetme başladım... Pâdişâh-ı lem-yezelden ricâm budur ki âb-evşâna varduḳda evvel kuyuya düşe, ve kış günleri ‘azîm zifozlara uğraya, ve kâsuḳ yerlerinde kan çıbanları çıkara, ve câmeḥâbında kırık dâne yılan bula ve katır depmesine dokına ve çârsû içinde at ile giderken başından şaruḳı düşe, ve ‘azîm meclisde yek dâne kavara vâki’ olup biñ dürlü ‘azîm hicâba düşe, ya’nî rüsvây-ı ‘âlem olsun... Lâmiî Çelebi, Mihrîşah Sultan 439/12

Yazar, bu bağlamda toplumda görülen samimi olmayan dindarları, sufileri, görevini layıkıyla yapmayan hafızları, hatipleri, müezzinleri, vakıf kayyımlarını, görevini aksatan mektep hocalarını, vakıf mütevellî üyelerini, cahil katipleri, işini ihmal eden kadı ve hakimleri, muhtesip ağalarını, yenîçerileri, derse girmeyen müderrisleri, daima ilmi istilahlarla konuşan

3 Lâmiî Çelebi Divanı’nda bulunan eleştirel şiirler üzerine bkz. Aytaç 2011. Yazarın *Letâif*’i üzerine incelemeler ve yeni görüşler için bkz. Çalışkan 1994, Savran 1989, Uzun 2022. Lâmiî Çelebi’nin hayatı, sanatı ve eserleri üzerine bkz. Kut Alpay 1976, Tezcan 1979, Ayan 1994 ve Esir 2004.

kendini bilmezleri, kendini genç göstermeye çalışan ihtiyarları, şehirde yıllarca yaşamasına rağmen Türkçe öğrenmeyenleri, tütün içenleri, madde kullananları, kelimeleri değiştirerek söyleyen özentili peşindeki züppeleri, başka dinlerin din adamlarından derdine deva umanları ve bunlara benzer davranışlara sahip şehirli geniş halk kesimlerinden kişileri eleştirir ve bunların başta söylediği kaza ve belalara uğramasını isteyen beddualarda bulunur:

Evvelâ hâkîkât da‘vâsı eden ehl-i kisvet şüfilere ve ‘anķalıķ da‘vâsın eder sîmürģa sînek diyen her ‘aceb kuş olanlara, ve Hidâye okuyup hidâyet bulmamış köy fakılarına, küle şüfilerine, ... ve pîrlikde aķ şaķalın boyayup yigitlenen ķocalara... namâz kılmayup da dâyimâ elinde tesbîh getüren bî-namâzlara, ekâbir yânına şokıļup dâyimâ yüzine medh eden rîş-ħandelere, bu Nefsü’l-Emr’de yazılan fî’l-cümle perhîz olmaķ üzere kaşd etmeyen ebterlerden her kim olursa bu risale dibâcesinde olan varģalara ve ‘akabelere uğraya, âmîn. Lâmii Ćelebi, Mihrişah Sultan 439/12.

Elimizdeki nüshalar değerlendirildiğinde Lâmii Ćelebi’ye ait Nefsülemr-nâme risalesinin ana hatlarıyla 3 varyantının olduğu görülr. Bunlardan birincisi Lâmii Ćelebi’nin kaleme aldığı nüshaya, yani müellif nüshasına çok yakın olduğunu düşündüğümüz en kısa metne sahip varyanttır (Lâmii-Bursa I). Bu varyantta eleştirilen kişiler büyük ölçüde alışkanlık, tutum ve davranışları yönüyle eleştirilir. Sınırlı birkaç etnik grup dışında burada genel olarak herhangi bir şehir, semt veya coğrafî bölge insanı hedef alınmaz. Eserde eleştirilen hususlar, dönemin değer yargılarına göre erdem, fazilet ve vazife ahlakından uzak sayılan adaba aykırı davranışlar ile olumsuz karakter özelliklerine dairdir ki bunlar açęözlülük, cimrilik, çıkarcılık, dalkavukluk, haddini bilmezlik, ikiyüzlülük, keyif verici madde kullanımı, kılıbıklik, riyakarlık, rüşvet kabul etme, sahtecilik, tembellik ve yalancılık gibi istenmeyen hâl ve hareketlerdir. Bu varyantın küçük çaplı ifade farklılıkları gösteren versiyonları arasında İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı MC K 0144 (79b-80b), Millet Yazma Eser Kütüphanesi AE Manzum 665/58 (56b-57a), Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 264/3 (16b-18b), Milli Kütüphane Adnan Ötügen İHK Kol. 06 Hk 3757/2 (7a-8a), ve Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan 439/12 (145b-149a) nüshaları sayılabilir.

Eserin ikinci varyantı Bursa I varyantında anlatılan hususları da içeren, ancak benzer başka tavır ve davranışları da eleştiren genişletilmiş varyanttır (Lâmii-Bursa II). Bu varyantta da yer ve bölge ismi nispeten sınırlıdır. Bununla birlikte bahse konu davranışlar zaman zaman kişilerin ağzından konuşma cümlelerini de içeren parodi veya teatral bir yapı içinde ifade edilerek eleştiriye tabi tutulur. Bu durum dönemin yazı diliyle oluşmuş metinleri içinde konuşma dili üsluplarının yansıtılması bakımından önemli bir özellik olarak değerlendirilebilir. Bu genişletilmiş varyantın elimizdeki nüshaları arasında bulunan Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi 2167 (1b-6b) numaralı nüshanın ketebe kaydında eserin telif tarihinin 1121 (miladi 1709), müellifinin Kadızade Seyyid Mehmed Said, istinsah tarihinin 1257 (miladi 1841-42) ve müstensihinin Molla Mir Bağcîzâde Seyyid Osman İzzet olduğu belirtilmiştir. Müstakil bir eser olarak ciltlenen bu varyantın küçük çaplı değişiklikler gösteren bir versiyonu da İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde bulunan NEKTY 03182 katalog numaralı

yazmanın 16b-19b sayfalarında bulunan nüshadır. Bu nüshanın istinsah tarihi olarak metnin sonunda 1299 (miladi 1882) tarihi gösterilmiştir. Metin üzerine değerli bir çalışma yapılmıştır.⁴

Lâmîi Çelebi'ye ait eserin üçüncü varyantı ise ilk iki varyantta eleştirilen şahsiyetleri ve onlarla ilgili ifadeleri de ana hatlarıyla içeren ancak İstanbul'un birçok semtinde yaşayan, görev yapan ve çeşitli faaliyetlerde bulunan halktan kişileri, esnaf gruplarını, devlet memurlarını, yeniçerileri ve bu şehirde yaşayan Müslüman ve gayrimüslim tebaa ile çeşitli etnik gruplara mensup insanları uygunsuz davranışları yönüyle eleştiren genişletilmiş ve bir bakıma "İstanbullulaştırılmış" varyanttır (Lâmîi-İstanbul I). Oldukça serbest şekilde birçok yeni karakter, davranış ve mizahi tasvir unsurlarıyla birkaç kat genişletilen bu varyantta çok sayıda müstehcen sayılabilecek kelime ve ifade yapısı da kullanılmıştır. Metnin son kısmının eksik olduğu düşüncesini doğuracak belirtiler bulunmaktadır. Varyantın hâlihazırda elimizdeki tek nüshası İstanbul'un birçok semtini, çok sayıda insan tipini ve hayat tarzını ele aldığı için diğer iki varyanttan çok daha geniştir ve hareketli olarak istinsah edilmiştir. Metnin sonunda istinsah tarihi olarak 1132 (miladi 1719-1720) gösterilmiştir. Diğer bazı risalelerle birlikte ciltlenmiş bir mecmua içinde bulunan bu tek nüshanın üzerinde müellif ve müstensih ismi yoktur. Bu sebeple varyantı doğuran eklemelerin kim veya kimler tarafından yapıldığı konusunda da bilgi sahibi olamıyoruz. Nüsha hâlen İstanbul Nuruosmaniye Kütüphanesinde 4925 (48b-76a), katalog numarasıyla saklanmaktadır. Metin üzerine değerli bir çalışma yapılmıştır.⁵

Lâmîi Çelebi'nin *Nefsülemr* varyantlarının derkenarlarında zaman zaman okuyucuların ekledikleri kendi dönemlerine ve tecrübelerine dair ekler (tahşiyeler) de bulunabilmektedir. Bu ek metinlerde yazar isimleri gösterilmediği gibi konular daha müstehcen bir dille ifade edilmiş ve daha keskin eleştiriler yapılmıştır. Bunlar arasında eserin Süleymaniye Kütüphanesi Mihrişah Sultan 439/12 nüshasında bulunan tahşiye bu durumu gösteren tipik bir örnektir. Eserin yeni nüshaları bulduğukça bu türden başka tahşiyelere rastlanması da muhtemeldir.

III.ii. *Nefsülemr-nâme-i Niksârîzâde Efendi*

Niksarîzâde Efendi eserinde daha çok ilim adamlarını, tarikat şeyh ve dervişlerini, medrese talebelerini, devletin kalemiye sınıfını oluşturan kadı, müderris ve devlet memurlarını, ve şehrin önde gelen şahsiyetlerini mizahi bir şekilde eleştirir.⁶ Adı geçen mesleklerdeki kişilerin hâl ve

4 Bu nüshanın transkripsiyonlu metni değerli bir incelemeyle birlikte makale olarak yayımlanmıştır. Bkz. Esir 2001. Bu makale, aynı zamanda Lâmiî'nin *Nefsülemr-nâme*'sinin varyantlaşması konusunu ele alıp değerlendiren ilk önemli çalışmadır. Yazar bu çalışmada, metnin iki varyantı arasında yaptığı karşılaştırmalı incelemeyle dayanarak metinler arasındaki dil, konu ve üslup benzerliklerinin oldukça fazla olduğunu belirlemiş ve bunların bir ana metne işaret ettiğini ortaya koymuştur (2001, s. 112-114).

5 Bu nüshanın transkripsiyonlu metni ayrıntılı geniş bir metin ve dil incelemesiyle birlikte değerli bir monografik çalışma olarak yayımlanmıştır. Nüshada 18. yüzyıl Osmanlı Türkçesinin imla ve dil özelliklerinin hâkim olduğunu ortaya koyan yazar, dönem Türkçesinin gramer ve leksikolojik özellikleri ile konuşma dili üslupları üzerine önemli tespitlerde bulunur. Bkz. Develi 1998.

6 Kaynaklar, nüshalarda sadece Niksarîzâde Efendi olarak geçen yazarın ismiyle ilgili olarak bazen Niksarîzâde Mahmud, bazen de kendisinin büyük kardeşi Niksarîzâde Mehmed bilgisini verirler. Biz, burada Nev'izâde Atayî'nin Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmilîti's-Şakâ'ik isimli eserinin 2. cildinde verdiği bilgiyi daha tutarlı ve doğru olarak kabul ettik ve eserin yazarının Niksarîzâde Mahmud Efendi olduğunu kabul ettik (Donuk 2017,

hareketleri Lâmiî Çelebinin üslubuna benzer şekilde eleştirilse de Niksarizâde'nin ifadeleri nispeten daha yumuşaktır. Burada eleştirilen kişiler müftüden fetva almak amacıyla yazılan ve dönem kültüründe “mes’ele” olarak bilinen bir “es’ile” metni, yani fetva almak için problemi açıklayan ve hukuki sonucunu araştıran kalıp soru metni şeklinde yazılmıştır:

Bu mes’ele beyânında e’imme-i Hanefîyyeden cevâb ne vechledür ... maķâm-ı şadrın ve kendünün tıracaķ ve oturacaķ yerin bilmeyüp mıkdarından ziyâde hareket eden ve ‘abeş yere söyleyen komsilerün ve fuzüllerün, ve mâ-halaķallâhu ‘ilm ü ma’rifet degül iken ‘ulüm ile taķayyüd edüp beyne’l-enâm tamâm hamâķ ve cehille meşhür olduğdan soñra ekâbire intisâb veyâhüd bir kavî yerden te’ehhül edüp ol tarîķ ile tarîķ-i ‘ilme duķül edüp başına destâr-ı mermerşâhiden on kat mükevver, hâşâ İmâm-ı A’zam tâcı şeklinde kubbe-i hamâķati geyüp mecâlisde haddi degül iken taşaddur edüp ‘ilmî mükâleme olınuķda ‘arz-ı taķammül eylemeyüp ve bî-münâsib kelimât-ı bîhüde eden ‘avrat ‘aķıllı cehelenün... ve henüz aķzında hamr var iken meclis-i şarâbdan ķalkıp namâz kıılmaķ ister mürâyilerün, ve biñ târiħinden soñra te’ehhül etmek isteyen puluķlarıñ, el-hâşıl bu zıkr olan ef’âl-i ķabiħa ve ef’âl-i şenî’a ile ‘amel eden tevâyifiñ ihtiyâr eyledükleri evzâ’ Nefsü’l-emre muṭâbıķ olacaķ olursa ‘avratum talâķ-ı şelâse ile muṭallaķa olsun diyen Zeyd’e şer’an talâķ vâķi’ olur mı beyân buyurılıp mişâl olıma, el-cevâb. Niksarizade Efendi, Fatih 5427.

Niksarizâde'nin Nefsülemr metni Lâmiî Çelebi'nin eseri kadar varyantlaşmaya uğramamıştır. Mevcut nüshalar arasında küçük çaplı konu ve ifade farklılıkları olsa da ana metin büyük ölçüde aynıdır. Bu bakımdan elimizdeki Amasya Beyazıt İl Halk Küt. / Yazma Eser Küt. Amasya 05GÜ-125 (15b-16b)⁷, Köprülü Kütüphanesi Ahmed Paşa 362/31 (82a-84b), Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 3425 (29a-30a), Süleymaniye Kütüphanesi Fatih 5427 (231b-234a) ve Süleymaniye Kütüphanesi Hamidiye 390 (117a-120a) eserin küçük farklılıklar gösteren versiyonlarıdır.

III.iii. Kurbi Mehmed Said Efendi'ye ait Nefsülemr-nâme

Yazara ait eldeki tek nüsha kısa bir derkenar metni olarak “Tuħaf fermân şüretinde naķl olunur” başlığını taşımaktadır. Risale, yapı, içerik, üslup ve genel yaklaşım unsurları bakımından Lamiî Çelebi ile Niksarizade Efendinin Nefsülemr metinlerinin özelliklerini yansıtır. Hayali bir hükümdarın yanlış tavır ve davranışlarda bulunan büyük çoğunluğu yüksek rütbeli devlet memurları ile sıradan kişilerin cezalandırılması amacıyla hayali bir Mustafa Paşa isimli veziriazama gönderdiği mizahi ferman tarzında yazılan metnin telif tarihi olarak 27 Rebî’ü’l-evvel 1198 (19 Şubat 1784) gösterilmiştir.

Cilt 2, s. 1491). Ayrıca bkz. Mehmed Süreyya 1996, Cilt 3, s. 1014. Niksarizâde Mahmud, Edirne’de bulunan Sultan Selim Medresesi ile Üsküdar’da bulunan Mehmed Paşa Medresesinde müderrislikler yaptıktan sonra Sahn-ı Seman Medreseleri ile Süleymaniye Darülhadis’inde görev almıştır. Hicri 945 (miladi 1538) yılında Kербela’da doğan yazar 1025 (1616) yılında vebadan ölmüştür. Bkz. Donuk 2017, Cilt 2, s. 1494.

7 Metnin son kısmının bulunduğu yaprak eksiktir.

(...) tevķī^c-i refī^c-i hümāyūn vāşıl olıcaķ ma‘lūm ola ki, evvel rikāb-ı hümāyūnum taķlīd eden, altun zencīr ve muraşsa‘ eger uran beglerbegilerūñ, ve sultān eliyle manşıb alup re‘āyāya zulm eden beglerūñ ve beglerbegilerūñ, ve mālī kuvveti ile kādīlık alup aħkām-ı şer‘ide icrā-yı haķķ etmeyen kādīlarūñ... ve ortalıģa ta‘ām geldikte lā-şabr ve lā-dīn fehvāsı üzere kendüden büyük var iken el şunan soğumsuzlarūñ, [ve] bunuñ gibi bid‘atları vaz‘ eyleyüp işleyenlerūñ beherine üç yüz aķça ta‘zire kesüp ber-ķarār etdirmeyüp ve edenleri daħi men‘ ü def‘ eylesin, huşuş-ı mezbūr için bir daħi emr-i şerīfim varmalı eylemeyesin, şöyle bilesin, ‘alāmet-i şerīfe i‘timād kılasın. Ķurbī Mehmed Sa‘īd, fī 27 Rebī‘ü’l-evvel, sene 198. Kurbi Mehmed Said Efendi, Nefsülemr - Ferman, İBB Atatürk Kitaplığı Bel Yz K0270.⁸

Metin, içinde birçok beyit, kıta, gazel, kaside, şarkı, türkü, semai, muamma, lügaz, tarih, halk hikayesi, latife, mektubat, lügat, fal, kısa ilaç tarifi ve dua örneklerinin bulunduğu ve İBB Atatürk Kitaplığında Bel Yz K0270 katalog numarasıyla saklanan bir fevayid mecmuasının 20b-22a varaklarında bulunmaktadır. Dönemin devlet dairelerinin birisinde kâtip olarak çalıştığını düşündüğümüz yazarın bu mecmuada bulunan yazılarında gösterdiği tarihlere dayanarak 18. yüzyılın ikinci yarısıyla 19. yüzyılın başlarında eserler ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

III.iv. Anonim Nefsülemr-nâme

Söz konusu anonim metin, yukarıdaki ferman kalıbına benzer şekilde hayali bir sultan tarafından hayali bir yüksek seviyeli memura adaba aykırı hareket edenlerin tedip edilmesi doğrultusunda berat kalıbı içinde yazılmış Nefsülemr-nâme’dir. “Dā’ire-i edebden hāric olup hadd ü miķdārın iz‘ān etmeyen eşķās hakkında vārid olan berāt şüreti” başlığını taşıyan metnin sonunda istinsah tarihi olarak 4 Şaban 1299 (21 Haziran 1882) gösterilirken müellifin ve müstensihın isimleri açıklanmamıştır.

(...) bu berāt-ı devlet-zimām ve aħkām-ı sa‘ādet-intimāyı verdim ve buyurdum ki efrād-ı cins-i insāndan bir ferd-i ma‘āşī ve maħall-i kıyām ve kuşurını fehmi etmeyüp miķdār-ı vazīfesinden izdiyād-ı vaz‘ u hareket ve ‘aşāyire nuţķ u kelām eyleyen ķomsilerūñ ve vūzerā-i ‘azām ve mīrmīrān-ı zevī’l-ihtirām, ve ‘ulemā-yı lāzīmü’l-ķirām ve a‘yān-ı şāhibü’l-ihtirām mecālisine gecelik, ķavuķ ve ķontoş yağmurluk ile varanlarūñ, ve hużūr-ı kādīya meşālihi yoğ-iken meclis-i kādīya girüp ķarārgāhın daħi bilüp tefavvuk ve taşaddur ve keţhudālık edüp şarsaķ dizisi gibi ürüm ürüm siyāķ u sibāķsız sözler söyleyen aħmaķlarūñ... ve ķaba Türkķeyi bilmeyüp iştīlāķ ü ‘ibārāt ķaşd eden ölçüm ve fużül aħriyānlarūñ, velhāsıl zıķr olınan ef‘āl-i ķabiħa ve aħvāl-i zemīme ile mevcūd olup ‘amel eden hūmaķā ve bñlehānī ihtisābına ve subaşılıģına işbu dārende-i berāt-ı hümāyūn şaħşına be-şinās-ı hñsn-i cān zīde ķadruhü küll-i ān me‘mūr olup hilāf ile hareket edenlerūñ haķķından gelinmek bābında dergāh-ı zevī’l-‘ukūla ‘arz olındı. Anonim, Nefsülemr Berat, İÜ Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY03182.

8 Metnin bir nüshasını tarafımıza gönderen değerli genç bilim insanı Dr. Öğr. Üyesi Şeyma Benli’ye teşekkür ederim.

Metin, içinde çoğunluğu Âli Paşa (1814-1871) tarafından çeşitli üst düzey memurlara ve makamlara yazılmış mektup suretleri ile Lâmiî Çelebi'nin Nefsülemr-nâme'sinin Bursa II nüshasının bulunduğu bir mecmuanın sonunda yer almaktadır. Mecmua, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde NEKTY 03182 (20b-22a) katalog numarasıyla saklanmaktadır. Daha çok yüksek seviyeden devlet memurlarının meclislerinde karşılaşılan münasebetsiz ve sevimsiz hareketlerin komik şekilde eleştirildiği metinde zaman zaman doğrudan parodi nitelikli diyalogların da yansıtıldığı görülür.⁹

IV. Nefsülemr Metinlerini Edebî Türe Dönüştüren Faktörler

Lâmiî Çelebi'nin Nefsülemr metninin varyantlaşmaya uğramasının ve sonrasında benzer nitelikli başka yazarlara ait eserlerle bir edebî türe dönüşmesinin temelinde öncelikle metinde ele alınan konuların güncelliğinin, bu konuların ele alınış sebeplerinin, hedeflenen sonuçlarının ve metnin edebî zevk unsuru olarak mizahi tonunun önemli etkisi olmalıdır. Eleştirilen konu ve kişiler bireyin gündelik sosyal hayatında ve günlük ilişkilerinde sık sık karşılaşılan, tecrübe edilen ve benzer hissiyatlar oluşturan durumlar olduğu için, bunlar, okuyucunun zihninde aynı metin aracılığıyla benzer toplumsal durum ve tecrübelerin çeşitli unsurlarına dair çağrışımlar yaratmış ve bu durum böylece okuyucuyu metni benzer nitelikli yeni durumlarla genişletmeye ve zenginleştirmeye sevk etmiştir. Bu yönüyle Lâmiî Çelebi'nin Nefsülemr metni sadece okunup geçilecek bir metin olmaktan çıkmış, okuyucuyu benzer konu, sözdizimi, kelime hazinesi ve yaklaşım tavrıyla metni yeniden yorumlamaya, yeniden yazmaya ve genişletmeye yönelten “yazarlaştırmacı” dinamik bir eser özelliği göstermiştir.¹⁰ Bu bağlamda ana metninle bağımlı yazma sebebi, tema, sözdizimi, kelime envanteri, belagat ve ton yönüyle sıkı sıkıya sürdüren bu yeniden üretilen varyantlar ile aynı çizgide yazılan özgün diğer eserler, birlikte, metinlerarası unsurlar bakımından oldukça zengin bir eserler kategorisi oluşturmuştur ki süreçte bunun bir eleştirel edebî türe dönüştüğü görülmektedir.¹¹

Nefsülemr metinlerinin varyantlaşmasında ve türe dönüşmesinde toplumsal eleştiri yapmak isteyen kişilerin bu metinleri toplumsal muhalefetin ve eleştirilerin dile getirilmesi ve yansıtılması için uygun ve elverişli metinler olarak görmelerinin de payı büyük olmalıdır. Benzer eleştirel konular, zaman zaman gazel nazım şekli içinde dile getirilse de, şiir bilgisi ve yeteneği yeterli

9 Mevcut Nefsülemr-nâme risalelerinin transkripsiyonlu tam metinlerini varyantları da içerecek şekilde ayrıntılı bir incelemeyle birlikte kitap olarak yayımlamayı planlamaktayız.

10 Modern göstergebilim ve edebiyat eleştirisi alanlarında önce yapısalcı, sonra da postyapısalcı teoriler doğrultusunda öncü çalışmalar ortaya koyan Roland Barthes, okuyucuyu aktif hale getirerek onu metni yeniden üreten yazar durumuna sevkeden metinleri yazarlaştırmacı (scriptible / writerly) metinler olarak niteler ve bunları daha güçlü ve çok boyutlu önemli eserler olarak değerlendirir. (2002, s. 3-6). Bu bağlamda birçok kere yeniden üretilen ve yeni eserlerin doğmasına vesile olan Lâmiî'nin eserini bu türden yazarlaştırmacı bir metin olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

11 Edebiyatta ve sanatın diğer alanlarında tür konusu oldukça tartışmalı olsa da son dönemlerde yapılan teorik çalışmalar, esere ait tema, dilbilgisel özellikler, edebi sanatlar ve hatta uzunluk kısalık gibi yapısal ve semantik niteliklerin yanısıra amaç ve toplumsal sembolik işlevlerin de türü belirleyen önemli faktörler arasında olduğuna vurgu yapar. Konuya dair belibaşlı yaklaşımlar için bkz. Miller 1984, Bawarshi & Reiff 2010, s. 11-37, s. 57-103.

olmayan kişiler için toplumsal eleştirilerin daha doğal ve dolayısıyla daha kolay anlatım şekli olan *Nefsülemr* metinleri içinde önceden belirlenmiş kelimeler, ifade birlikleri ve sözdizimi yapılarıyla açıklanması tercih edilen durum olmuştur. Lâmii Çelebi'nin eserinde yakınarak bahsettiği kahvehanelerin birçok kişi tarafından devlet yöneticilerinin eleştirildiği mekân olarak görülmesi hususuyla paralel bir durum oluşturacak şekilde hem kendi metninin hem de benzer şekilde oluşturulmuş diğer yazarlara ait metinlerin sonraki okuyucular tarafından da aynı şekilde yazılı eleştirî aracı olarak kullanılmış olması ironik bir durum yaratmıştır.¹² Bu metinlerin varyantlarında, versiyonlarında, derkenar tahşiyelerinde ve özgün diğer metinlerde zaman zaman yazarın isminin söylenmemesi de bu türün toplumsal muhalefet söylemi için çok sesli anonim bir kamusal forum türü olarak görüldüğünü göstermektedir.¹³ Bu metinlerin birçok kereler küçük farklılıklarla da olsa istinsah edilmesinin yanısıra bunların gene muhalif toplumsal görüşlerin ve eleştirilerin de yansıtıldığı çeşitli mecmualar içinde bulunması, onların bu kamusal forum türü işlevlerine işaret eden delillerdendir.¹⁴

Sonuç

İlk örneği Lâmii Çelebi tarafından yazılan *Nefsülemr-nâme* metinleri, Osmanlı edebiyatında 16. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın sonlarına kadar okur yazar kültürlü şehirli insanlar tarafından sevilerek okunan, genişletilerek zenginleştirilen ve benzerleri yazılan mizahi eleştirel metinlerdir. Toplumdaki çeşitli bireylerin ve grupların sevimsiz ve rahatsız edici tavır ve davranışlarının eleştirildiği bu metinler fiilimsilerden oluşmuş ortak bir birleşik cümle yapısına, konuşma dilinde yaygın kullanılan azarlama, aşağılama, iğneleme ve hakaretimiz nitelikli argo kelimeleri de içeren bir kelime hazinesine ve eleştirilen kişileri komik duruma düşürerek tasvir eden ve eleştiren genel mizahi bir ton ve yaklaşım tarzına sahiptir. Bu ortak konu, kelime hazinesi ve cümle yapısı özellikleriyle söz konusu metinler yerli hayatın kişi, olay ve konularına dayalı olarak klasik Osmanlı edebiyatının kendi yazarlarının geliştirdiği edebî eleştirî türü özelliği gösterir. Hâlihazırda, başta çeşitli müstensihler tarafından benzer konularla genişletilerek üç farklı varyant hâlinde istinsah edilen *Nefsülemr-nâme-i Lâmii Çelebi*'den sonra en çok nüshası bulunan metin Niksarizâde Efendi'ye ait olan *Nefsülemr-nâme risalesidir*. Kurbi Mehmed Said tarafından 18. yüzyılda ferman kalıbı içinde kaleme alınan metin ile 19. yüzyılda berat kalıbı içinde istinsah edilen anonim bir metin de benzer konu, dil ve üsluba sahip türe ait diğer metinlerdir.

12 Kahvehanelerin sosyal ve siyasal eleştirilerin kitlesel oranda yapıldığı muhalif kamusal alanlar olarak da kullanılması konusu hem Osmanlı toplumu hem de Avrupa toplumları bağlamında çeşitli araştırmacılar tarafından ele alınmıştır. Bunlar arasında özellikle bkz. Akyazıcı Özkoçak 2009, Hauser & Mc Clellan 2009, Kömeçoğlu 2009.

13 Elyazması mecmuaların zaman zaman muhalif toplumsal eleştirilerin anonim olarak yapıldığı yazılı forum işlevinde kullanılması konusunda bkz. Turan 2013.

14 Habermas, Avrupa'da 18. yüzyılda yaygınlık kazanan yeni kamusal alanların ortak özellikleri arasında çeşitli statülere sahip bireylerin aynı mekânda tartışmalara katılıyor olması, daha önceleri üzerinde konuşulmayan sosyal konuların artık yaygın olarak tartışılması ve eğitilmiş her sınıftan bireyin tartışmalara hem konuşmacı hem de dinleyici olarak dahil olması ve dahil hissetmesi gibi hususları dile getirir (1989, s 14-51). Bu hususların elyazması mecmualarda ve *Nefsülemr* metinlerinde eleştirilen kişi ve konularla birlikte bu metinlerin yazarları, okuyucuları ve dinleyicileri gibi unsurlarıyla paralelliklerinin ve benzerliklerinin bulunduğu açıktır.

Bu metinlerin benzer sosyal ve edebî amaçlar doğrultusunda benzer okuyucu kitlesi için yazıldığı görülür. Burada amaç toplumca benimsenmiş adabı muaşerete, geleneklere, genel ahlaka ve adalet sistemine aykırı davranışları mizahi bir tonla eleştirmek ve bu şekilde davrananları kendilerine tutulan aynayla ıslah etmektir. Türün ilk metni Lâmiî Çelebi tarafından yazılmış olsa da benzer metinler ismini bildiren ve bildirmeyen yazarlar tarafından sosyal hayatta karşılaşılan aksaklıkların, çürümüşlüğü, şahsiyet zayıflıklarının ve diğer sorunların çeşitli açılardan eleştirildiği, bazen okuyucuların da derkenar ekleriyle katıldıkları sürekli genişletilen ve zenginleştirilen çok sesli dinamik bir yazılı forum alanı olmuştur.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Aktunç, H. (1990). *Türkçenin büyük argo sözlüğü*. İstanbul: AFA Yayınları.
- Akyazıcı Özkoçak, S. (2009). Kamusal alanın üretim sürecinde erken modern İstanbul kahvehaneleri. *Osmanlı kahvehaneleri: Mekân, sosyalleşme, iktidar*. (Ed. Ahmet Yaşar). İstanbul: Kitabevi, 17-36.
- Alan, E. (2018). XVII. yüzyıl Anadolu kadılıkları ve rütbeleri. *Tarih Dergisi* 67, 59-100.
- Artan, T. (1995). Fener. *TDV İslâm ansiklopedisi*. Cilt 12, İstanbul: TDV Yayınları, 341-342.
- Ayan, G. (1994). Lâmiî Çelebi'nin hayatı, edebî kişiliği ve eserleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1/1, 43-65.
- Aytaç, A. (2011). Lâmiî Çelebi Divânı'nın müteferrikât bölümünde bulunan hiciv manzumeleri. *Turkish studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Cilt 6/2, 75-86.
- Ayverdi, Z. İ. (2005). *Kubbealtı lügati*. İstanbul: Kubbealtı Vakfı.
- Barthes, Roland. 2002. *S/Z*, Çeviri: Richard Miller, New York: Blackwell.
- Bawarshi, A. S. & Reiff, M. J. (2010). *Genre: An introduction to history, theory, research, and pedagogy*. Indiana: Parlor Press.
- Bingölçe, F. (2011). *Tanıklarıyla Osmanlı argosu sözlüğü*. Ankara: Altüst Yayınları.
- Çalışkan, Y. (1994). *Lâmiî'î-zâde Abdullah Çelebi. latifeler*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Dankoff, R. (2008). *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi okuma sözlüğü*. (Katkılarla İngilizceden çeviren: S. Tezcan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Derleme sözlüğü*. (1993). (Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü), 12 cilt, 2. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Develi, H. (1998). *XVIII. yüzyıl İstanbul'a dair risale-i garibe*. İstanbul: Kitabevi.
- Devellioğlu, F. (1959). *Türk argosu*. Ankara: Türk Dil Kurumu.

- Devellioğlu, F. (1997). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. 14. Baskı, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Donuk, S. (2017). *Hada'iku'l-haka'ik fi tekmeleti's-Şaka'ik, Nev'izâde Atâyi'nin Şakâ'ik zeyli*. Cilt I-II, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- Duran, R. (2016). Nasır Tüsi'nin nefsu'l-emr risâlesi isbâtu'l-akli'l-külli. *Dört Öge* 9, 37-50.
- Esir, H. A. (2001). Lâmi'î Çelebi'ye isnat edilen bir eser: Risâle-i nefsu'l-emr-i Lâmi'î. *İlmi Araştırmalar* 12, 111-120.
- Esir, H. A. (2004). Lami'î Çelebi Münşeat'ının giriş bölümünde Lami'î Çelebi ile ilgili bilgiler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 52 (2004/2), 79-88.
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere: An inquiry into a category of bourgeois society*. (Çev. T. Burger). Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Hauser, G. A. & Mc Clellan E. D. (2009). Vernacular rhetoric and social movements: performances of resistance in the rhetoric of the everyday. *Active voices: composing a rhetoric of social movements*. (Ed. S. McKenzie Stevens & P. Malesh). New York: SUNY, 23-46.
- Kut Alpay, G. (1976). Lâmi'î Çelebi and his works. *Journal of Near Eastern Studies* 35/2, 73- 93.
- Lane, E. W. (1968). *An Arabic-English lexicon*. 8 Cilt, Beirut, Lebanon: Librairie du Liban.
- Mehmed Süreyya. (1996). *Sicill-i Osmani – Osmanlı ünlüleri*. 6 Cilt, Haz. N. Akbayar, S. A. Kahraman, İstanbul: Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı.
- Meninski, F. à M. (1680). *Linguarum orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae*. 3 Cilt, Viennae Austriae: Opera, typis & sumptibus Francisci à Mesgnien Meninski.
- Miller, C. R. (1984). Genre as social action. *Quarterly Journal of Speech*, 70, 151-167.
- Özön, M. N. (1987). *Büyük Osmanlıca-Türkçe sözlük*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Redhouse, S. J. W. (1988). *Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce sözlük / New Redhouse Turkish-English dictionary*. 10. Baskı, İstanbul: Redhouse Yayınevi.
- Redhouse, S. J. W. (1890). *A Turkish and English lexicon*. Constantinople: H. Boyajian.
- Savran, N. (1989). Bursalı Lâmi'î Çelebi'nin Letâîfi'nin Erzurum nüshasının halk edebiyatı açısından değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Sertoğlu, M. (1986). *Osmanlı Tarih lügatı*. 2. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Steingass, F. J. (1966). *A Learner's Arabic-English dictionary*. Beirut: Librarie du Liban.
- Steingass, F. J. (1970). *A Comprehensive Persian-English dictionary*. Beirut: Librarie du Liban.
- Şemseddin Sami. (1994). *Kâmûs-ı Türkî*. 7. Baskı, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Tarama Sözlüğü*. (1995-1996). (XIII. yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyla tarama sözlüğü). 8 cilt, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Tezcan, N. (1979). Bursalı Lâmi'î Çelebi. *Türkoloji Dergisi* 8, 305-343.
- Tietze, A. (2016-2019). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügatı*. 10 Cilt, (Ed. S. Tezcan, N. Demir, E. Yılmaz). Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi TÜBA.
- Turan, F. (2007). Onaltıncı yüzyıl Osmanlıcasında argo: Niksarizade ve entelektüel hayatın eleştirisi 'Nefsü'l-emr-name' isimli eseri. (IV. uluslararası Türk dili kurultayı, Çeşme, İzmir, 24-29 Eylül 2000). *IV. uluslararası Türk dili kurultayı bildirileri*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1825-1834.
- Turan, F. (2013). Elyazması mecmualarda gündelik hayat, güncel sorunlar ve günlük dil: 18. yüzyıl Osmanlı edebiyatında mahalleleşmenin kapsamı. *FSM İlmi Araştırmalar: İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 2, 343-366.

Tülüce, H. A. & Tunagöz, T. (2021). Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'nin nefsü'l-emr anlayışı. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 21/2, 2557-572.

Uzun, Y. (2022). Lâmiî Çelebi'nin Latifeler'ini değer odaklı okumak. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi dergisi* 14/1, 97-110.

Wehr, H. (1994). *A dictionary of modern written Arabic*. 4th Printing, New York: Spoken Language Services.

İNCELENEN EL YAZMALARI

Nefsülemler-nâme-i Lâmiî ve varyantları

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı MC K 0144 (79b-80b), Başlık: Nefsülemler li-Lâmi'î Çelebi, rahmetullâhi aleyh.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi NEKTY 03182 (16b-19b), Başlık: Risâle-i Nefsülemler-i Lâmi'î.

Millet Yazma Eser Kütüphanesi AE Manzum 665/58 (56b-57a), Nefsülemler-i Lâmi'î Efendi, rahmetullâhi aleyh.

Milli Kütüphane, Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu 06 Hk 3757/2 (7a-8b), Başlık: Nefsülemler-i Lâmi'î Çelebi, rahmetullâhi aleyh.

Milli Kütüphane 06 Mil Yz A 264/3 (16b-18b), Başlık: Nefsülemler-i Lâmi'î Çelebi, rahmetullâhi aleyh.

Nuruosmaniye Kütüphanesi 4925 (48b-76a), Başlıksız.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 2167 (1b-6b), Başlık: Nefsülemler-i Lâmi'î Çelebi, rahmetullâhi aleyh.

Süleymaniye Kütüphanesi (145b-149a) Mihrişah Sultan 439/12, Başlık: Nefsülemler-i Lâmi'î Çelebi.

Nefsülemler-nâme-i Niksârîzâde Efendi ve versiyonları

Amasya Beyazıt İl Halk Kütüp. / Yazma Eser Kütüp., Amasya 05GÜ-125 (15b-16b), Başlık: Nefsülemler nâme-i Niksârîzâde.

Köprülü Kütüphanesi, Ahmed Paşa 362/31 (82a-84b), Başlık: Niksârîzâde Efendi merhûmun Nefsülemler-nâme-i latifidir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 3425 (29a-30a), Başlık: Niksârîzâde Efendi'nin Nefsülemler-nâmesi'dir.

Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 5427 (231b-234a), Başlık: Nefsülemler nâme-i Niksârîzâde, rahmetullâhi ta'âlâ.

Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye 390 (117a-120a), Başlık: Nefsülemler-i Niksârîzâde; Niksârîzâde Efendi merhûmun Nefsülemler-nâme deyu yazdıkları sûret-i mes'eledir.

Nefsülemler-nâme türü örneği olarak ferman, Kurbi Mehmed Said Efendi

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Bel Yz K0270 (20b-22a), Başlık: Tuhaf fermân sûretinde nakl olunur.

Nefsülemr-nâme türü örneği olarak berat, anonim

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY03182 (20b-22a), Başlık: Dâ'ire-i edebden hâric olup hadd ü miqdârların iz'ân etmeyen eşhâs hakkında vârid olan berât sûreti.

Şikârî'nin Karamannâme'sine Dair: Nüsha Değerlendirmesi*

Evaluating the Copies of Şikârî's Karamannâme

Mizan Coşkun Özgür¹

* Bu makale tarafımdan yapılmakta olan 'Karamannâme'nin Tenkitli Metin Neşri, Dil İncelemesi, Sentaks' adlı doktora tezinden üretilmiştir.

¹Araştırma Görevlisi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: M.C.Ö. 0009-0007-2451-7791

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Mizan Coşkun Özgür,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-mail: mizan.coskunozgur@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 23.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 07.03.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 23.03.2023

Kabul/Accepted: 04.04.2023

Atf/Citation: Coskun Ozgur, M. (2023).

Şikârî'nin Karamannâme'sine dair: nüsha değerlendirilmesi. *TUDED*, 63(1), 157-170.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1255367>

ÖZET

Tarihle ilgili bilgi sahibi olmak için pek çok kaynaktan faydalanılır. Kitabeler, sözlükler, edebî eserler vb. milletlerin sahip olduğu sözlü ve yazılı kaynakların hepsi geçmişte aydınlatması bakımından önemlidir. Ancak bunlar tarihle ilgili doğrudan bilgi edinebileceğimiz kaynaklar olmadığından tarihî metinlerin yerini tutmaz. Osmanlı Devleti'nde tarihî metinlerin başlangıcı çok eskilere dayanmamaktadır; tarihî metinlerin ilk örnekleri XV. yüzyıla aittir. Devletin kurulmasının ardından siyasi, sosyolojik ve edebî olgunlaşmanın neticesinde yazılan tarihî metin örnekleri; Osmanlı Devleti'nin zaviyesini yansıtan, padişahları öven, devletin yüceliğini, fetihlerini kısaca daima iyi ve üstün yönlerini anlatan tek taraflı bir tarihçilik anlayışıyla yazılmıştır. Şikârî'nin yazmış olduğu, Karamanoğullarının tarihini anlatan *Karamannâme*, Anadolu beylikleri arasında vuku bulan gelişmeler karşısındaki yaklaşımıyla Osmanlı tarihî metinlerinden ayrılır. *Karamannâme*'de Karamanoğullarını merkeze alan, iki idare arasındaki ilişki ve mücadelelerde daima Karamanoğullarını haklı gören ve Osmanlıları eleştiren bir anlayış hâkimdir. Karamanoğulları Beyliği'nin kuruluşundan Osmanlı Devleti'nin varlığını nihayete erdirmesine kadarki süreci anlatan söz konusu eserin taşıdığı yukarıda bahsedilen özellik bakımından Osmanlı kaynaklarında bir örneği yoktur. Şikârî, bu eseri Hoca Dehhâni'nin Farsça yazmaya başlayıp Yârcâni'nin tamamladığını, kendisinin de Yârcâni'nin Farsça eserini çevirdiğini söyler ancak Farsça eserler bulunamamıştır. *Karamannâme*'nin bilinen on nüshası vardır, bu nüshaların kimi mufassal kimi muhtasardır. Bu çalışmada da *Karamannâme*'nin nüshaları ve Karamanoğulları tarihini değerlendirmek için hangi nüshalardan yararlanılması gerektiği incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih yazıcılığı, Osmanlı Devleti, Karamanoğulları Beyliği, Karaman tarihi, tenkitli neşir

ABSTRACT

Many sources are used to obtain information about history. The oral and written resources from civilizations, such as inscriptions, dictionaries, and literary works, are all important for getting an idea about the past. These are no substitute for historical texts, as they contain no direct sources from which one can obtain historical information. The origin of historical texts does not date back very far. The first examples of historical texts in the Ottoman Empire in particular belong to the 15th century. The examples of Ottoman historical texts were written as a result of establishing the state, and their political, sociological, and literary maturation reveal a one-sided perspective of the Ottoman Empire that praises the sultans and describes the glory and conquests of the empire; namely, they always involve positive features. Şikârî's *Karamannâme* [History of the Karamanids] differs from Ottoman historical texts in terms of its perspective. *Karamannâme* contains an understanding that focuses

on and always justifies the Karamanids while criticizing the Ottomans, and predominantly features the relations and struggles between the Ottoman Empire and the Karamanids. This history of the Karamanids describes the period from the founding of the Emirate of Karaman to when the Ottoman Empire put an end to its existence and has no precedent in Ottoman sources in terms of this feature. Şikârî states that Hodja Dehhâni had started writing this work in Persian, that Yârcânî had completed it, and that he then translated Yârcânî's Persian work himself. However, no Persian version of this work has been found. Ten known copies of *Karamannâme* are known to exist, some of which are comprehensive and others that are concise. This article examines these copies of the *Karamannâme* and determines which copies should be used to evaluate the history of the Karamanids.

Keywords: Historiography, Ottoman Empire, Karamanids, history of the Karamanids, critical edition

EXTENDED ABSTRACT

The acceleration of the construction of Turkish works had been limited by the arrival of the Turks in Anatolia, the struggles between the principalities after their domination of Anatolia, political instabilities such as the Mongol invasion and the Battle of Ankara, and the Persian predominance in cultural life. In fact, the first historiography of Turks in Anatolian lands corresponds to the 15th century. After the conquest of Istanbul, many literary works were written through the reputation of the poets in the palace, and a standard historiography began to take place regarding Ottoman sources. Nesri's *Kitâb-ı Cihannmâ* [Atlas of the World] and Âşıkpaşazâde's *Tevârih-i Âl-i Osmân* [The Ottoman Histories] are historical works of this nature. Ottoman historiography matured not only with these works, but also through the *şehrengizes* [poetry written in honor of various cities and provincial towns of the Ottoman Empire], biographies of saints and poets, *seyahatnames* [travelogues], *sefaretnames* [expedition notes], biographical works regarding certain professions, and *vakanüvislik* [chronicling the history of a reign], which today constitute a significant amount of the sources in libraries. All these works were written with a common perspective. These historical texts in the Ottoman sources always focused on the Ottoman Empire and based themselves on the glory, justification, and victories of the Ottomans.

Karamannâme is a historical work that tells the history of the Karamanids. No other work similar to this one is found in the Ottoman sources, as this historical text differs in terms of both content and style. *Karamannâme* was written with an attitude that focuses on the Karamanids, praises the Karaman lords, always justifies the Karamanids in their struggle with the Ottomans, and harshly criticizes the Ottoman sultans. The work describes the 250-year span of the Karamanids, starting from Nuri Sofî, the lord who'd come to Anatolia and established the principality, up to when the Ottoman Empire put an end to their existence. The work contains much information about the political and social life of the lords, such as their wars, divans, relations with other principalities, hunts, and entertainment. The history of Karaman is written in a plain language full of exaggerations, extraordinary events, and chronological errors and has the style of telling a story in front of a large audience.

Şikârî is the author the *Karamannâme*, whose identity is able to be gleaned from a couplet within the work. When reviewing the biographies of poets, none of the three with the name of Şikârî are mentioned in these sources to have authored any work called *Karamannâme*. This is perhaps due to the content and perspective of the work, as mentioned above. Şikârî

stated that this work had started to be written by Hodja Dehhâni in Persian verse in the style of the *Shahname*, but had remained incomplete, with Yârcânî ending up completing the work. According to Şikârî, however, the work did not find the value it deserved in the Persian language, so he translated this work into Turkish. Şikârî not only translated *Karamannâme* into Turkish as prose, but also expanded upon the content of the work by adding events from centuries that Yârcânî could not have witnessed, thus narrating the history of Karaman as a whole. The Persian work Şikârî mentioned has not yet been found.

Ten copies of *Karamannâme* are known to exist, but only three of these copies are concise. This study takes the following copies into consideration: the Yusufaga Library Copy (42 Yu 562), the Nation's Library Copy (34 Ae Tarih 458), the Izzet Koyunoglu Library Copy (13377), the National Library Copy (06 Mil. Yz. A4771), the Berlin Library Copy (Ms. Or. Fol. 3129), the Ataturk Library Copy (1 of 2) (MC Yz K. 044401 and Bel Yz K001007), and the Istanbul University Copy (NEKTY00646). Among these copies, the Istanbul University copy should be removed from consideration as a *Karamannâme* copy, as it is both concise and has been considerably altered by Ibrahim Aczi Efendi, its copyist. When comparing this copy with the others, the negative elements against the Ottoman Empire are seen to have been removed, with some events also having been altered in favor of the Ottoman Empire. Thus, this copy should not be taken into consideration regarding the critical text publication of *Karamannâme*, as it was not written directly by the author. The oldest of the copies is the Yusufaga Library copy, dated 1023 Hegira, and the end of this copy is missing. This copy can be said to represent a branch in the genealogy of the copies. The National Library (Ali Emirî) copy is dated 1119 Hegira and can be said to be a complete and comprehensive copy representing the other branch in the genealogy of the copies. The Izzet Koyunoglu Library copy is also dated 1119 Hegira and complete, in addition to being quite similar to the Ali Emirî copy. The National Library Copy is cataloged as *Fermannâme* and its author is listed as Konevî. However, this identification is based on a complete misreading. This copy is also a complete copy. The manuscript in the Berlin Library is seen to be dated 1908, and when evaluating the characteristics of this copy, it is clearly understood to have been copied at a much later date. Although the two copies in the Ataturk Library are both a concise history of Karaman, both are missing the ending. One of these was annotated by Melih Cevdet Anday. Apart from these, two concise copies of *Karamannâme* are found in the National Library. When evaluating the features of all these copies, the Yusufaga, Ali Emirî, Izzet Koyunoglu, National Library, and Berlin copies are assessed as primary copies approaching the author's copy, and these copies can be used in the critical text analysis.

Giriş

Türklerin Anadolu'ya gelişi, beylikler arasındaki çekişmelerin sonlanması, Osmanlıların siyasi hükümranlıklarını kabul ettirmeleri ve idarî istikrarı sağlamaları, yüzyıllar sürececek bir devletin temelini atarken bu istikrar yazın hayatına da sirayet eder ve günümüze kadar ulaşan bir yazı geleneğini başlatır. Osmanlılara ait ilk yazılı Türkçe tarihî kaynak, Germiyanlı Ahmedî tarafından XV. yüzyılda yazılan *İskendernâme* adlı eserinin sonuna eklenmiş manzum *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osmân*'dır ancak daha sonraki tarihçilere ilham olan, günümüze ulaşmayan Yahşi Fakih'in *Menâkıb-ı Âl-i Osmân* eseri de zikredilmelidir; eser ilk Osmanlı tarihi olarak da değerlendirilir (Özcan, 2013, s. 272). Tercüme ve telif eserlerle arşivlerde yer alan tarih yazıcılığının, II. Murad'ın himayelerinde hız kazanan telif ve tercüme faaliyetlerinden nasibini aldığını söylemek gerekir (İnce, 2018, s. 461). Bu dönemdeki Yazıcazade Ali'nin *Tevârih-i Âl-i Selçuk* ve müellifi bilinmeyen *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ı, *Gazavâtname* örnekleri sıralanabilir. İstanbul'un fethi sonrası kültürel zenginlik, İran'dan gelen pek çok şairin Osmanlı padişahlarınca takdir görmesiyle artar. Osmanlı sarayında tarih yazıcılığı, şehnâmelerle, padişahın fethinin anlatıldığı eserlerle olgunlaşmıştır. Hem tercüme hem telif mahsülleriyle tarih yazıcılığı ustalaşır. Tarih yazıcılığının standart bir zemine oturması ise II. Bayezid zamanında olur. *Kitâb-ı Cihânnümâ* (Neşri), Âşıkpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osmân*'ı ile gazavâtname özelliği taşıyan örnekler, geçmişin destansı tarih yazıcılığından etkilenmiş örneklerdir (Özcan, 2013, s. 275). Destansı üslubun, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemindeki siyasi durumdan etkilenerek fetihnâmelerde, padişahların yaptığı seferlerin de anlatıldığı *Selimmâme* ve *Süleymannâmeler*de izleri sürülür. Biyografi türündeki tarih yazıcılığı da evliya ve şair tezkireciliğiyle kayıtlara geçer. XVII. yüzyılda görülen vakanüvislerin kayıtlarıyla ilerleme kaydeden Osmanlı tarihçiliği, Kâtip Çelebi'nin tarih eserleri ve tarihe kaynaklık eden Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'siyle edebî anlamda da oldukça kıymetli örneklerini vermiştir. Münşeâtlar, siyasetnâmeler, surnâmeler, devletin aksayan durumlarıyla ilgili Koçi Bey *Risaleleri*'i ve Kâtip Çelebi'nin eseri (*Düstürü'l-amel li-İslâhi'l-halel*) (Gökyay, 2022, s. 39), XVIII. yüzyılda resmîleşen vakanüvislik, sefaretnâmeler, kaptan-ı deryâlık, sadrazamlık, musikişinâşlık gibi belirli meslek erbaplarını anlatan biyografik eserlerle XIX. yüzyılda modernleşen tarih yazıcılığı bugünkü hâline yaklaşır. Eklenen yeni türlerle gelişen modern tarih yazıcılığı günümüze kadar devam eder. Osmanlı tarihçiliğinin genel resmine bakıldığında büyük bir yekûn teşkil edecek malzeme bulunduğu, örnek çeşitliliği bakımından arşivin epeyce zengin olduğu görülmektedir.

Karamanoğullarını, Anadolu'ya gelişlerinden yıkılışlarına kadar anlatan *Karamannâme* de tarihî bir eserdir. Ancak bu eseri, yukarıda zikredilen eserlerin tamamından ayıran çok önemli bir özelliği bulunmaktadır. Osmanlı tarihçiliği öznel tarihçilik anlayışıyla, Osmanlı'nın gücünü, ihtişamını, fetihleri, padişahların kabiliyetlerini kısacası devletin yüceliğini anlatır. Osmanlı'yı merkeze alan, tek taraflı yazılan bu tarihçilik anlayışının aksine *Karamannâme*, dönemin coğrafyasında başka bir örneğine henüz rastlamadığımız; Karamanoğullarını merkeze alan, Karaman Beyliği'nin siyasi otorite kabul edildiği, dolayısıyla Osmanlıların eleştirildiği, Osmanlı padişahlarının menfi hasletlerinin anlatıldığı farklı bir tarihçilik tutumuyla yazılmıştır.

Kaynaklarda *Karamannâme*, *Târih-i Karamannâme*, *Kitâb-ı Tevârih-i Karamaniyye*, *Kitâb-ı Karamaniyye* isimleriyle geçen söz konusu eserin yazarı Şikârî'dir. Bu bilgi İzzet Koyunoğlu yazması hariç diğer yazmalarda yer alan

Eger bilmek dilerseñ bu gubârı

Ayağlar turağı ya 'ni Şikârî'

beytinde geçmektedir. Eserde müellife dair başka hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu noktadan hareketle eserin ait olduğu yüzyıllarda yazılan tezkireler tarandığında üç tane Şikârî mahlaslı şairle karşılaşılmaktadır (Taşkıran 2022, s. 669) ancak kayıtlarda hiçbirinin böyle bir eseri yoktur. Kınalızâde Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü 'ş-şu' arâsı* ile Âşık Çelebi'nin *Meşâirü 'ş-şu' arâsı*'sında üç tane Şikârî'den bahsedilir. *Karamannâme*'nin müellifi Şikârî'nin, dedesi Acemî Kâsım Paşa, babası Diyarbakırlı mal defterdârı Hasan Bey asıl adı Ahmed bilgileri verilen şair olduğu kabul edilir. Ancak eserin yukarıdaki tezkirelerde geçen bu üç Şikârî'den birine mi yoksa başka bir şaire mi ait olduğu kesin olarak bilinmemektedir.

XIII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar hüküm süren Karamanoğulları, Selçuklu ve Osmanlı tarihini anlatan arşiv kayıtlarında daima menfi hasletlerle anılmaktadır. Haramilikleri, husumetleri hatta dinsizliklerinden bahseden kaynakların Osmanlı bakış açısıyla yazılmış tarihî kayıtlar olması, Karamanlılara dair saray kayıtlarında bunlardan başka herhangi bir veri olmaması; *Karamannâme*'nin ise bu bakış açısının tersine Karamanlıların cephesinden ele alınan, Osmanlı karşıtı bir anlayışla yazılmış olması, tarafsız değerlendirmelerin ortaya konulabilmesi bakımından eseri oldukça ehemmiyetli kılmaktadır.

Karamanoğullarının yaklaşık iki yüz elli yıllık tarihini, macerasını, yaşayışını, abartı ve olağanüstülüklerle bezenen destansı üslupla anlatan Şikârî'ye göre Hoca Dehhani, Karamanoğlu Alâeddin'nin kendisinden yazmasını istediği *Şehnâme*'yi ömrü vefa etmediğinden tamamlayamamış, bu eseri Yârcânî nihayete erdirmiştir. Şikârî eseri kaleme almasını 'Yârcânî'nin yazmış olduğu ve değerini bulamadığını belirttiği Farsça manzum eserini çevirdim.'² diyerek açıklar. Yârcânî'nin XV. ve XVI. yüzyıldaki hadiselerle şahit olamayacağı göz önünde bulundurulduğunda, müellifin bu yüzyıllara ait bazı olayları ekleyerek eserin içeriğini genişlettiğini görürüz. Dolayısıyla nesir türünde yazılan *Karamannâme* içeriği bakımından sadece çeviri bir eser değil aynı zamanda müstakil bir eser özelliği de gösterir. Şikârî bu eseri hikâye anlatır gibi samimi bir üslupla kaleme almıştır.

Henüz müellif hattı bulunamayan eser, besmele ile Allah'ın yüceliğinden ve sıfatlarından bahseden dokuz beyitlik manzum kısımdan sonra Hazreti Muhammed'in peygamberliğinden önceki Rum, Yunan ve Acem tarihini anlatarak başlar. Rum, İran, Arap savaşlarından sonra Hazreti Muhammed'in peygamberliğe başladığı zamanı kısaca anlatır ve Larende, Ereğli, Konya, Aksaray civarlarındaki savaşlara, siyasi duruma değinir. Daha sonra Nizam Şah,

1 Şikârî, *Karamanoğlu Tarihi*, Konya Karatay Yusufağa Kütüphanesi, 42 Yu 562, vr. 5b.

2 Şikârî, *a.g.e.*, vr. 5b.

Kılıçarslan, Keyhüsrev ve Alaaddin Keykubad'dan bahsederek Selçuklular devrini anlatan Şikârî, buraların mamur oluşunu hikâye eder. Eseri yazma sebebini belirtir ve eserin kime ait olduğunu anlatan, yukarıda da zikredilen, isminin geçtiği beyiti yazar:

Eger bilmek dilerseñ bu gubârı

Ayaıklar turağı ya 'ni Şikârî³

Karamannâme, Karamanoğullarının Anadolu'ya gelişinden, Karaman beylerinin Şah İsmail'e sığınmasına kadar olan süreci içerisine alır. Şikârî, Karamanlıların kuruluş devrini anlatmaya, Alaaddin Keykubad'dan bahsederek Nuri Sofî'yi (Nureddin) adeta Selçuklu sultanlarının varisi gibi göstererek başlar. Metinde en geniş anlatılan devir Alaaddin Ali Bey dönemidir. Savaşçı Karamanoğullarının kahramanlıkları daha çok Karamanlı ile Osmanlı mücadelesi içerisinde gösterilir. Şikârî eserde, Karaman beylerinin yaşadıklarını, savaşlarını, divanlarını, avlarını, eğlencelerini anlatır. Osmanlı tarihlerinde de yer alan hikâyenin Karamanoğullarının bakış açısıyla yazılmış hâlinin anlatıldığı metinde onların yenilgilerinin ve çöküşünün üzerinde durulmaz. Kahramanlıklarına, zaferlerine, güçlerine, hâkimiyetlerine dikkat çekilen *Karamannâme*, Osmanlıların zayıf ve kötü hasletlerinden bahseden iki yüz elli yıllık bir beylik tarihiyle devam eder. Eserin son vakası Kâsım Bey'in gitmemesi için gösterdiği tüm çabaya rağmen Cem Sultan'ın Rodos'a gitmesi ve oradaki akıbetidir. Cem Sultan gittikten sonra yirmi iki yıl daha yaşayan Kâsım Bey, Yavuz Sultan Selim tarafından vaatlerle ayarlanan kethüdası Hucentioğlu tarafından zehirlenerek öldürülür. Adamları Şah İsmail'in yanına sığınır, onlar da Horasan Savaşı'nda katledilir. Böylece hikâyede Karamanoğulları Beyliği'nin sonu anlatılmış olur.

Metinde anlatılanlar Dede Korkut hikâyelerindeki üsluba yakındır. Destan anlatma geleneğinin yazıya dökülmüş hâlini andıran *Karamannâme*, olağanüstü olaylar, kronolojik hatalara rağmen (Sözen, Sakaoğlu, 2005, s. 72)⁴ Karamanoğullarının tarihine dair farklı bakış açısıyla önemli bir eser hüviyeti kazanır.

Şikârî'nin tercüme ettiğini söylediği ve Hoca Dehhâni'nin başlayıp Yârcânî'nin tamamladığı Farsça eser henüz ele geçmemiştir. Şikârî'nin yaptığı eklemeler suretiyle tercümeden ziyade telif eser hüviyeti kazandırdığı *Karamannâme*'nin tespit edilebilen sekiz nüshası vardır:

1. Yusuf Ağa Kütüphanesi Nüshası
2. Ali Emiri Nüshası
3. İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi Nüshası
4. Milli Kütüphane Nüshası
5. Berlin Kütüphanesi Nüshası

3 Şikârî, *a.g.e.*, vr. 5b.

4 Metin Sözen ve Necdet Sakaoğlu'nun Karaman Valiliği ve Karaman Belediyesi için hazırlamış oldukları *Şikârî Karamannâme [Zamanın kahramanı Karamanlılar'ın tarihi]* isimli kitapta eserin neşri yapılmış, tıpkıbasımı verilmiş, esere dil açısından yaklaşmamıştır.

6. Atatürk Kitaplığı Nüshası 1
7. Atatürk Kitaplığı Nüshası 2
8. İstanbul Üniversitesi Nüshası

Yukarıda sıralanmış olan nüshalar haricinde İzzet Koyunoğlu Kütüphanesinde iki, Atatürk Kitaplığında bir, Millet Kütüphanesinde muhtasar bir nüsha daha bulunmaktadır. Ancak nüshalar çok eksik ya da hayli kısa olduklarından makalede tavsif edilmemiştir.

Yusuf Ağa Kütüphanesi Nüshası⁵

Demirbaş Numarası	:	42 Yu 562
Eser Adı	:	Karamanoğlu Tarihi
Yazar Adı	:	Şikârî
Yazı Çeşidi	:	Nesih
Bulunduğu Yer	:	Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesi
Koleksiyon	:	Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesi

Fiziksel Özellikler

Katalogda konusu Avrupa tarihi olarak belirtilen yazmanın sırtı ve kenarları siyah meşin, kâğıt kaplıdır. 167 yaprak 13 satırdan oluşmaktadır. 335 sayfa 200x140, 135x100 boyutlarındadır. Nüshada herhangi bir süsleme, yıldız ve der-kenar yoktur. Yazmada tarih, sene (Hicri) 1023 ibaresi bulunmaktadır. Eserin ismi *Kitâb-ı Karamannâme* olarak kaydedilmiştir. Kitabın sahiplerine dair bazı kayıtlar düşülmüştür. Nesihle istinsah edilen yazmada beyitlerin durakları, ‘beyt’ ile ‘râvî eydür’, ‘ez-în-cânib’ ibarelerle belirtilen cümle başı sözleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Hatalı kelimelerin üzeri çizilerek doğrusunun üst kısma yazıldığı görülmektedir. Nüshanın sonu eksik olmakla birlikte iç kısımlarda beş varağın daha kayıp olduğu anlaşılmıştır. Nüsha Karamanoğlu Kâsım Bey’in ölümüyle sonlanır.

Yusuf Ağa nüshasında Mesut Koman tarafından alınmış bazı notlar kurşun kalemle nüsha üzerine yazılmıştır. Notların Ali Emiri Nüshası ile yapılan karşılaştırmalar sonucunda alındığı anlaşılmaktadır. Eksik olan varaklar Koman tarafından not edilmiş ve nüshalara eklenen zarflar içerisine konulmuş, eserin sonu da bu şekilde tamamlanmıştır. Eklemelerin Ali Emiri Nüshası’ndan yapıldığı görülür. Nüsha, en eski tarihli nüsha olmakla beraber diğer nüshalarla karşılaştırıldığında bir kolu temsil ettiği söylenebilir.

5 Şikârî, *Karamannâme*, Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesi, 42 Yu 562, yazmalar.gov.tr/eser/karamanoglu-tarihi/204981(Erişim tarihi: 25.02.2023)

Ali Emirî Nüshası⁶

Demirbaş Numarası	:	34 Ae Tarih 458
Eser Adı	:	Karaman Tarihi
Yazar Adı	:	Şikârî
Yazı Çeşidi	:	Nesih
İstinsah Tarihi	:	1119 (Hicri)
Bulunduğu Yer	:	İstanbul Millet Kütüphanesi
Koleksiyon	:	Ali Emirî Kütüphanesi

Fiziksel Özellikler

Konu olarak Avrupa tarihi diye kataloglanan bu nüsha 91 varak ve 25 satırdan oluşmaktadır. Eserde Ali Emirî Vakfı mührü vardır ve 211x132, 169x89 mm boyutlarındadır. Cetveller müzehhep, ser-levha müzeyyen ve müzehheptir. Kitabın sırtı ve kenarları meşin, ebru kâğıt kaplıdır. Nüshanın yazısı nesihdir. Esere 'Karaman Tarihi, müellifi Şikârî' şeklinde başlık yazılmıştır. Başlığın altında nüshada kullanılan yazıdan ve kamıştan başka bir yazı ve kamışla yazılmış eserin yazılış hikâyesi anlatılmaktadır. 1341 (Hicri) tarihli iki tane mühür bulunmaktadır. 'Beyt' ile 'râvî', 'ezîn-cânib' gibi cümle başında kullanılan ifadeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Nüsha iyi durumda olup eksik varağı bulunmamaktadır. KaramaNumarasığulları tarihi başından sonuna kadar tam olarak anlatılmıştır. Eser Karaman beylerinin beraberindekilerle Şah İsmail'e sığınmaları ve Horasan Savaşı'nda vefat etmeleriyle sona erer. Millet Kütüphanesi nüshası, Yusuf Ağa nüshası ile kıyaslandığında, daha geç döneme ait bir nüshadan istinsah edildiği değerlendirilebilir.

Ali Emirî Koleksiyonuna kayıtlı olarak Millet Kütüphanesi'nde iki nüsha daha bulunmaktadır. Ancak bu nüshalar muhtasar olduğundan sıralamaya alınmamıştır.

İzzet Koyunoğlu Nüshası⁷

Demirbaş Numarası	:	13377
Eser Adı	:	Karaman Tarihi
Yazarın Adı	:	Şikârî, Ahmet
Yazı Çeşidi	:	Nesih

6 Şikârî, *Karamannâme*, İstanbul Millet Kütüphanesi, 34 Ae Tarih 458, yazmalar.gov.tr/eser/karaman-tarihi/191827 (Erişim tarihi: 25.02.2023)

7 Şikârî, *Karamannâme*, Koyunoğlu Şehir Müzesi ve Kütüphanesi, 13377, http://88.255.225.19:8091/detay_goster.php?k=2506 (Erişim tarihi: 25.02.2023)

İstinsah Tarihi	:	Hicri 1119
Bulunduğu Yer	:	Koyunoğlu Şehir Müzesi ve Kütüphanesi
Koleksiyon	:	Yazmalar Koleksiyonu

Nüshada bulunan Koyunoğlu yazılı mühürde 1912 tarihi vardır. Nüsha, 117 varak ve 19 satırdan oluşmaktadır. Cildi deridir, miklepli ve şemselidir. Eserde cetvel ve ser-levha bulunmaktadır. Ser-levhada ‘Tarih-i Karaman’ ve ‘Besmele’ yazmaktadır. Nüsha 116a’da bitmektedir, bu varak başka bir yazıyla yazılmıştır. Bu nüsha da Ali Emirî Nüshası gibi Karamanoğlu tarihini tam olarak içermektedir. Nüsha, Ali Emîrî nüshasıyla aynı nüshadan istinsah edilmiş gibi paraleldir. Dolayısıyla aynı koldan geldikleri söylenebilir. Nüshanın 40. ve 47. varakları eksiktir. Bu varaklar farklı bir müstensih tarafından yazılarak eklenmiştir. Yine bazı varaklarda 20. satırın eklendiği görülür.

***Millî Kütüphane Nüshası*⁸**

Demirbaş Numarası	:	06 Mil. Yz. A4771
Eser Adı	:	Ferman-nâme
Yazarın Adı	:	Konevî
Yazı Çeşidi	:	Nesih
İstinsah Tarihi	:	1113 (1701)
Bulunduğu Yer	:	Millî Kütüphane-Ankara
Koleksiyon	:	Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu

Bu kütüphanede bulunan nüshanın konusu genel Osmanlı tarihi olarak belirtilmekle birlikte müstensihî Konevî olarak okunmuş ve bu şekilde kataloglanmıştır. Yukarıda da geçtiği gibi maalesef bir okuma hatası sonucu *Fermannâme* olarak kaydedilmiştir. Nüsha, zencirekli, salbek şemseli, kahverengi meşin kaplı, miklepli mukavva ciltlidir. Üç ay filigranlı kâğıt kullanılan bu nüsha eksiksiz bir nüshadır. 175 varak, 17 satırdan oluşur, eser 175b’de biter. Eserde ‘Dere Mahalle imamı Muhammed Efendi Kitâb-ı Kahramannâme’ notu bulunmaktadır. Eser Besim Atalay bağışdır. Millî Kütüphane nüshası kırmızı mürekkeple yazılmış ‘Hâzâ Kitâb-ı Karamannâme Pâdişâhân’ başlığı bulunmaktadır. Bu nüshada da duraklar ve cümle başı ‘Râvî’, ‘Ez-in-cânib’, ‘Bu kıssa’, ‘Andan sonra’ vb. ifadeler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Bazı yerlerde notlar ve düzeltmeler bulunur. Bu nüsha Yusuf Ağa nüshası ile büyük ölçüde benzerdir. Yusuf Ağa nüshasının geldiği kolda değerlendirilebilir.

8 Şikârî, *Karamannâme*, Millî Kütüphane, 06 Mil. Yz. A4771, dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/manuscripts/catalog/details/331986?SearchType=1 (Erişim tarihi: 25.02.2023)

Berlin Nüshası⁹

Demirbaş Numarası	:	Ms. Or. Fol. 3129 Staatsbibliothek, Berlin
Eser Adı	:	Qaraman Tarihi
Yazar Adı	:	Ahmet Bek Şikârî
Yazı Çeşidi	:	Rika
İstinsah Tarihi	:	Bilinmiyor
Bulunduğu Yer	:	Staatsbibliothek zu Berlin
Koleksiyon	:	Almanya Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları

Berlin'deki yazma 105 sayfadan ve muhtelif satır sayısından oluşmaktadır. 360x230 mm boyutlarındadır. Nüshanın sırtı kırmızı meşin kaplı, kahverengi ciltli, şemselidir. İç tarafında ebru kâğıt bulunur. Duraklar ve cümle başı 'Râvi', 'Ez-in-cânib' ifadeleri kırmızı mürekkeple yazılmıştır. İçerisinde Almanca notlar bulunur. Sayfalar beyaz kağıttır. Bu nüsha da eksik olup Karamanoğlu Kâsım Bey'in zehir içip vefat etmesiyle biter. Eserin içerisine 1908 tarihi not edilmiştir. Özelliklerine bakıldığında nüshanın geç tarihte istinsah edildiği anlaşılmaktadır. Ali Emîrî ve İzzet Koyunoğlu nüshalarıyla büyük ölçüde benzerlikler taşımaktadır.

Atatürk Kitaplığı Nüshası 1¹⁰

Demirbaş Numarası	:	MC Yz K. 044401
Eser Adı	:	Karaman Tarihi Muhtasarı
Yazar Adı	:	Şikârî Ahmed Bey b. Hasan Bey
Yazı Çeşidi	:	Nesih
İstinsah Tarihi	:	Bilinmiyor
Bulunduğu Yer	:	Atatürk Kitaplığı
Koleksiyon	:	Yazma Eserler

Konu başlığının 'tarih-Karaman tarihi' olarak kaydedildiği Atatürk Kitaplığındaki bu nüsha 90 varak 45 satırdan oluşmaktadır. Yazma, 210x140, 160x85 mm boyutlarındadır. Yazma köşebentli, salbek şemseli ve mikleplidir. İçerisinde ebru kâğıt kaplama vardır. Nüshanın

9 Şikârî, *Karamannâme*, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Or. Fol. 3129, digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN724038159&PHYSID=PHYS_0010 (Erişim tarihi: 25.02.2023)

10 Şikârî, *Karamannâme*, Atatürk Kitaplığı, MC Yz K. 044401, sayisalarsiv.ibb.gov.tr/kutuphane3/yazmalar/MC_Yz_K04444.pdf (Erişim tarihi: 25.02.2023)

alt kısmında nem dolayısıyla bozulmalar mevcuttur ancak yazı okunabilmektedir. Yazmada kırmızı mürekkeple çizilen cetveller bulunur ve cümle başı ‘Râvi’, ‘Ez-in-câ nib’ kelimeleri de kırmızıdır. Bu nüsha hem muhtasar hem de sonu eksik bir nüshadır. İçerisinde Melih Cevdet Anday’ın haşiyeleri bulunmaktadır.

Atatürk Kitaplığı Nüshası 2¹¹

Demirbaş Numarası	:	Bel Yz K001007
Eser Adı	:	Karaman Tarihi Muhtasarı
Yazar Adı	:	Şikârî Ahmed Bey
Yazı Çeşidi	:	Rika
İstinsah Tarihi	:	Bilinmiyor
Bulunduğu Yer	:	Atatürk Kitaplığı
Koleksiyon	:	Yazma Eserler

Tarih, Orta Doğu konu başlığıyla kataloglanan, Atatürk Kitaplığındaki ikinci nüsha 111 varak ve muhtelif satır sayısından oluşmaktadır. Yeşil mukavva kapaklı eser, 220x150, 190x90 mm boyutlarındadır. İçerisine ‘Karaman Tarihi’, ‘Şikârî’ başlığı atılmış ve yazılma sebebi kısaca anlatılmıştır. Rika ile yazılmış olan bu nüsha birden fazla müstensihin elinden çıkmıştır. Bu nüsha sonu eksik bir nüshadır.

Bazı Kaynaklarda Nüsha Olarak Değerlendirilen ‘İstanbul Üniversitesi Nüshası’na Dair¹²:

Demirbaş Numarası	:	NEKTY00646
Eser Adı	:	Muhtasar Karaman Tarihi
Yazar Adı	:	Ek yazar: Mustafa Ruhi (yay. haz.)
Yazı Çeşidi	:	Rika
İstinsah Tarihi	:	Hicri 1326
Bulunduğu Yer	:	İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi
Koleksiyon	:	IUNEK Türkçe Yazma

11 Şikârî, *Karamannâme*, Atatürk Kitaplığı, Bel Yz K001007, sayisalarsiv.ibb.gov.tr/kutuphane3/yazmalar/Bel_Yz_K1007.pdf (Erişim tarihi: 25.02.2023)

12 Şikârî, *Karamannâme*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY00646, nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/tY/nekty00646.pdf (Erişim tarihi: 25.02.2023)

Hicri 1326 tarihli bu nüsha 90 varaktır. Nüsha 91 varaktır ve 198x148 mm boyutlarındadır. Cildi kırmızı bezle kaplı olan eserin içerisinde herhangi bir süsleme ya da renkli mürekkeple yazılmış bir kısım yoktur. Sayfalardaki satır sayısı muhtelifdir. Katalogda 'ek yazar, yayına hazırlayan Mustafa Ruhi' bilgisi bulunur. Mesut Koman 1946 yılında basılan *Şikârî'nin Karamanoğulları Tarihi* adlı kitabında bu nüshayı Arifi Paşa'nın İbrahim Aczî Efendi'ye istinsah ettirdiğini yazar (Koman, 1946, s. 6).¹³ Ferid Uğur, İbrahim Aczî'nin yazdığı nüshanın değiştirildiğini ve nüshaya çok eklemeler yapıldığını belirtir. Ona göre İbrahim Aczî, kendisinden eserin bir kopyasını isteyen Arifi Paşa'nın hoşuna gidecek şekilde Osmanlı'ya yazılan menfi unsurları çıkarmış, içerisine Osmanlı'nın fetihlerine dair vakalar eklemiş; dolayısıyla nüsha, Şikârî'nin 'Karaman Tarihi' eserinin nüshası olmaktan çıkmıştır. Bazı kaynaklarda Şikârî'nin eserinin bir diğer nüshası olarak değerlendirilmesine istinaden makaleye alınmıştır.

Sonuç

Günümüzde önemi inkâr edilemeyecek tarih yazıcılığı Osmanlı Devleti'nde XV. yüzyılda başlamış, olgun örneklerini XVII. yüzyılda vermiştir. Osmanlı tarihçiliği, geçmişten günümüze pek çok bilgiyi taşımada ana etken olmakla birlikte günümüzdeki tarih yazıcılığının da temelini oluşturur. Osmanlı'da tarih yazıcılığının Klasik Türk Edebiyatındaki manzum metinler gibi belirli kalıpları, âdeta mazmunları vardır. Bu metinlerde Osmanlı daima yüceltilir ve her zaman müspettir. Makaleye konu olan *Karamannâme*'nin bu geleneksel tarihten ayrıldığı nokta Osmanlı'nın geleneksel tarihçilik anlayışıyla yazılmamasıdır. Bu eser, Karamanoğullarını Karamanoğullarının bakış açısıyla anlatan, bunu yaparken de Osmanlı'nın menfi taraflarını hiç çekinmeden ifade eden mensur bir tarihtir. Kütüphanelerin tamamı tarandığında kayıt altına alınmış on nüsha ile karşılaşılır. Bu nüshaların tarihleri, yazı ve nüsha özellikleri, mufassal ve muhtasar oluşları değerlendirildiğinde ancak yukarıda zikredilen ilk beş nüshanın bilimsel çalışmalara esas teşkil edebileceği görülür.

Muhtasar olan Millet Kütüphanesindeki nüshalar çalışmada sıralamaya alınmamakla birlikte mufassal nüshaların hatta yukarıda sıralanan beş nüshanın bazılarının da aynı koldan istinsah edildiği, tüm nüshaların iki ana kola ayrıldığı söylenebilir. Yusuf Ağa, Millî Kütüphane nüshaları bir kolu; İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi, Millet Kütüphanesi ve Berlin Kütüphanesi nüshaları ise diğer kolu temsil etmektedir. *Karamannâme*'nin müellif nüshası henüz bulunamamıştır. Yusuf Ağa Nüshası en eski tarihli nüshadır. Sonu eksik olan nüshanın yine mufassal ve tam olan Millî Kütüphane Nüshası ile tenkitli neşri yapılabilir. Müzeyyen ve müzehhep oluşuyla da dikkat çeken yine mufassal ve tam bir nüsha olan, başka bir kolu temsil ettiği kuvvetle muhtemel Ali Emîrî Nüshası eserin neşrinde dikkate alınmalıdır. Bu nüsha değerlendirmeleri müellif nüshası olmayan eseri tenkitli incelemek ve müellif nüshasına yaklaşmak açısından oldukça önemlidir.

Kısaltmalar

a.g.e.: adı geçen eser

13 Mesut Koman'ın 1946 tarihli *Şikârî'nin Karamanoğulları Tarihi* adlı kitabında eserin neşri yapılmıştır ancak bu neşirde eserin dili incelenmemiştir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Açıl, B., Yazar, S., Turgut, K. ve Kavak, Ö. (2022). Tenkitli neşir kılavuzu (*Osmanlı Türkçesi metinleri için*). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Akün, Ö. F. (2002). Koçi Bey. *TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 26*. Ankara: TDV Yayınları, 143-148.
- Develi, H. (1998). Eski Türkiye Türkçesi devrine ait manzum bir Miraçnâme. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XXVIII.*, 81-228.
- Diez, E., Aslanapa, O. ve Koman, M. M. (1950). *Karaman devri sanatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ersen, E. ve Ay, Ü. (2015). Hoca Dehhâni hakkında yeni bilgiler. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 15.*, 1-26.
- Es-Seyyid Pîr Mehmed bin Çelebi. (2018). *Meşâ'irü's-şu'arâ* (Filiz Kılıç, Haz.). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Gökyay, O. Ş. (2022). Kâtib Çelebi. *TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 25*. Ankara: TDV Yayınları, 36-40.
- İnce, Y. (2018). II Murad Dönemi'nde Osmanlı tarih yazıcılığının başlamasında Timuruların etkisi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 43.*, 459-470.
- Kınalızâde Hasan Çelebi. (2017). *Tezkiretü's-şu'arâ* (Aysun Sungurhan, Haz.). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Koman, M. M. (1946.). *Şikâri'nin Karaman oğulları tarihi*. Konya: Yeni Kitap Basımevi.
- Köksal, M. F. (2012). Metin neşrinin ana esasları. *Türklük Bilimi Araştırmaları S. 31.*, 179-209.
- Maas, P., Bordalejo, B. ve Witkam, J. J. (2011). *Stemmatik tenkitli metin neşrinde soy-ağacı yaklaşımı* (Murteza Bedir, Der.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Özcan, A. (2013). Osmanlı tarihçiliğine ve tarih kaynaklarına genel bir bakış. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 271-293.
- Şikâri. (2005). *Karamannâme* (Metin Sözen ve Necdet Sakaoglu, Haz.). İstanbul: Karaman Valiliği-Karaman Belediyesi Yayınları.
- Taşkıran, H. (2022). Osmanlı tarih yazıcılığına bir tepki olarak Karamanlı tarih yazıcılığı: Şikâri ve Karamannâme'si. *Uluslararası Prof. Dr. Halil İnalçık Tarih ve Tarihçilik Sempozyumu Bildirileri, II. Cilt.*, 667-676.
- Tulum, M. (2017). *Tarihî metin çalışmalarında usul*. Nâme-i Kudsi (Menâkıbu'l-Kudsiyye)nin Yayınlanmış Metninden Derlenen Verilerle (Birinci Kitap). Konya: Çizgi Kitabevi.
- Yıldız, S. N. (2010). Şikâri. *TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt 39*. İstanbul: TDV Yayınları, 162-163.
- Yılmaz, O. K. (2018). *İsam tahkikli neşir kılavuzu*. İstanbul: İSAM Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

- Şikârî, *Karamannâme*, Konya Karatay Yusufaağa Kütüphanesi, 42 Yu 562, yazmalar.gov.tr/eser/karamanoglu-tarihi/204981(Erişim tarihi: 25.02.2023)
- Şikârî, *Karamannâme*, İstanbul Millet Kütüphanesi, 34 Ae Tarih 458, yazmalar.gov.tr/eser/karaman-tarihi/191827 (Erişim tarihi: 25.02.2023)
- Şikârî, *Karamannâme*, Koyunoğlu Şehir Müzesi ve Kütüphanesi, 13377, http://88.255.225.19:8091/detay_goster.php?k=2506 (Erişim tarihi: 25.02.2023)
- Şikârî, *Karamannâme*, Milli Kütüphane, 06 Mil. Yz. A4771, dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/tr/manuscripts/catalog/details/331986?SearchType=1(Erişim tarihi: 25.02.2023)
- Şikârî, *Karamannâme*, Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. Or. Fol. 3129, digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN724038159&PHYSID=PHYS_0010 (Erişim tarihi: 25.02.2023)
- Şikârî, *Karamannâme*, Atatürk Kitaplığı, MC Yz K. 044401, sayisalarsiv.ibb.gov.tr/kutuphane3/yazmalar/MC_Yz_K04444.pdf (Erişim tarihi: 25.02.2023)
- Şikârî, *Karamannâme*, Atatürk Kitaplığı, Bel Yz K001007, sayisalarsiv.ibb.gov.tr/kutuphane3/yazmalar/Bel_Yz_K1007.pdf (Erişim tarihi: 25.02.2023)
- Şikârî, *Karamannâme*, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, NEKTY00646, nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/tY/nekty00646.pdf (Erişim tarihi: 25.02.2023)

Şecere-yi Turfan Wang: Bilinmeyen Bir Berlin Elyazması

An Unknown Berlin Manuscript: Şecere-yi Turfan Wang

Zühal Ölmez¹ , Aysima Mirsultan²

ÖZET

19. yüzyılın ikinci yarısında birçok din ve kültürün bir arada bulunduğu Doğu Türkistan (Sincan Uyğur Özerk Bölgesi), dünyanın dört bir yanından gelen gezginlerin ilgisini çekmiştir. Bu gezginler İpek Yolu'nun keşfedilmemiş dilini ve kültürünü keşfetmek amacını güdüyorlardı. Doğu Bilimcilerin çabalarının klasik bir örneği, 1902 ile 1914 yılları arasında Doğu Türkistan'a gönderilen dört Alman, Prusya "Turfan Seferi"dir. Bu girişimler, öncelikle, İslam öncesi Orta Asya'dan Budist ve diğer kültürel anıtları ve yazılı belgeleri elde etmeyi amaçlıyordu. İkinci ve dördüncü seferlere önderlik eden Albert von Le Coq (1860-1930), bölgeden birçok arkadaşı edindi. Bölgedeki aristokratlar arasında olan Lükchün'deki Wang Emin Hoca (1885-1933) sayılabilir. Bu yazıda değerlendirilen el yazması, başta Feridun Wang'dan Emin Wang'a kadar olmak üzere Turfan'daki Wang ailesinin soyağacı hakkındadır. Berlin Staatsbibliothek zu Berlin'in Şarkiyat Departmanı'nın "Turfan Odası"ndaki El Yazması Ms. Arab 4, büyük ihtimalle Alman Turfan seferleri sırasında Berlin'e getirilmişti. Çalışmamız, Turfan'daki Wang ailesine ilişkin diğer kaynakların sunulduğu, eserin nüshası ve dil özellikleri hakkında bilgilerin verildiği giriş, metnin yazı çevrimi ile Türkiye Türkçesine çevirisi ve seçilmiş kelimelerin sözlük/dizinini içermektedir. Ayrıca metnin yazı çevrimi ile Türkiye Türkçesine çevirisi ve seçilmiş kelimelerin sözlük/dizinini içermektedir. Söz konusu döneme ait birinci elden kaynaklardan olan bu belgeden Wang'ın Turfan'daki imparatorluğu hakkında bilgi edinebilmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Doğu Türkistan, Turfan, Turfan Hanlığı, Emin Han, Alman Turfan Seferi

ABSTRACT

In the second half of the 19th century, East Turkistan (Xinjiang Uyghur Autonomous Region) was a place where many religions and cultures coexisted and attracted the interest of travelers from all around the world. These travelers were motivated by the desire to delve into the unexplored language and culture of the Silk Road. One classic example of the efforts of Eastern scholars involved the four German (Prussian) Turfan expeditions known from 1902-1914. The primary goal of these expeditions was to obtain Buddhist artifacts as well as other cultural relics and written records from pre-Islamic Central Asia. Albert von Le Coq (1860-1930) led the second and fourth expeditions and acquired many friends in the region. Among the notable figures in the local aristocracy was Emin Khwāja Wang (1885-1933) from Lukchun, Turfan. The manuscript this article evaluates delves into the genealogy of the Wang family in Turfan, spanning from Feridun Wang to Emin Wang. This manuscript, referred to as Manuscript Arab 4, is currently housed in the Turfan Room of the Oriental Department at the Berlin State Library (Staatsbibliothek zu Berlin). It had likely been brought to Berlin during the German Turfan expeditions. This study provides an introduction to

¹Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

²Dr. Staatsbibliothek zu Berlin, Berlin, Almanya

ORCID: Z.Ö. 0000-0002-5881-503X;
A.M. 0000-0003-3276-7778

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Zühal Ölmez,
Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye
E-posta: zuolmez@gmail.com

Başvuru/Submitted: 28.02.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 08.05.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 29.05.2023

Kabul/Accepted: 14.06.2023

Atf/Citation: Ölmez, Z., Mirsultan, A. (2023).

Şecere-yi Turfan Wang: bilinmeyen bir Berlin elyazması. *TUDED*, 63(1), 171–217.

<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1255367>

the Wang family in Turfan and presents additional sources related to their history, a copy of the manuscript, and insights into its linguistic characteristics. It also includes a transcription of the text into Turkish and an index/glossary of select words. This primary source document from the period allows valuable information to be gained about Wang's empire in Turfan.

Keywords: East Turkistan, Turfan, Turfan Kingdom, Emin Wang, German Turfan expeditions

EXTENDED ABSTRACT

East Turkestan (Xinjiang Uyghur Autonomous Region) is a region in the middle of the Silk Road housing a variety of ethnic groups with rich cultural and religious traditions. As a result, many religions and cultures intermingled and left their traces there. Since the mid-19th century, East Turkestan has attracted the attention of Orientalists who traveled there to delve into the unexplored language and culture of this section of the Silk Road.

The German (at the time, Prussian) "Turfan Expeditions, which were sent to East Turkestan four times between 1902-1914, were a primary attempt to acquire Buddhist and other cultural monuments and written documents from pre-Islamic Central Asia. The first and second expeditions took place mainly in , located south of the Tian Shan Mountains in eastern East Turkistan as an important intersection of the Silk Road and a major gateway to the West. It had also remained the center of a productive oasis and important commercial hub for a long time.

Despite all the difficulties, the German participants in these expeditions achieved great success and were able to provide Berlin museums with exceptional finds from excavation sites along the ancient Silk Road. Valuable materials, in particular numerous written documents in various languages and different scripts, were secured for study. However, one should not overlook that these expeditions could not have been done without the participation of local people, the Uyghurs.

One of the manuscripts we would like to introduce here is a short genealogy of the Lukchun Wangs (kings) that was brought to Berlin during the second and fourth German Turfan Expeditions to East Turkestan and is now preserved in the Oriental Department of the Berlin State Library. European libraries and archives contain many manuscripts travelers had brought to Europe during such expeditions that have yet to be properly researched.

The manuscript registered as Ms. Arab 4 and preserved in the Oriental Department of the Berlin State Library precisely shows evidence for the reigns of the Turfan Wangs, from Feridun Wang to the last Turfan Wang, Emin Wang. The manuscript clearly describes how these rulers ruled and which events took place during their reigns, as well as how they died. Additionally, the end of the manuscript states that Emin Wang had successfully managed this region for four years and was wished a long life.

Many pages from Ms. Arab 4 were written in black ink on a total of 20 sheets of European watercolor paper, measuring 19.5x13.6 cm. This manuscript consists of three different texts. The first is the one this study presents. The second is titled *Muqbil Rüşen-dil*, and the third

is titled *Gezel*. Nasta'liq was the calligraphy style used in this manuscript. However, the manuscript can be assumed to have been transcribed around 1904-1905. Based on the paper used, the manuscript can also be assumed to have been written in response to a request from Europeans, most likely Germans, and that the text had been written by Mullah Obulmehdi, Le Coq's Uyghur language teacher in Turfan Karahoja, because very few such scribes were found in Turfan at that time, and Obulmehdi had worked for them until the Germans returned.

This article presents not only the transcription of the genealogy but also provides a brief overview of the language features of the text based on the short biography of the family. In addition, the article provides a brief analysis of the Wang family in different parts of the text have been identified based on Uyghur and Chinese sources. Furthermore, the article provides evidence that the language used in the text is significantly distinct from the Turfan Wang family genealogy as recorded under EM13138 in the Ankara Ethnography Museum and originally introduced by Ahmet Temir in the *Ural-altaische Jahrbücher* (Ural-Altai yearbook) in 1961. Moreover, David Brophy republished this genealogy in Japan in 2016, and the publication represents an in-depth study of this manuscript.

The author of Ms. Arab 4 narrated the story of the Wang family in a literary manner, with the text presented in the form not of a direct narrative but of a typical historical text. The text belongs to the late Chagatai period when Chagatai transitioned to pre-modern Uyghur, so its language differs from the genealogy recorded under EM13138 and contains a significant number of Arabic and Persian elements. In addition, the text has many spelling errors and reflects some influences from Uyghur dialects. The research of such manuscripts is crucial not only for linguistics but also for historical source studies.

This study's research on these limited manuscripts marks an attempted to elucidate the information and linguistic characteristics pertaining to the Wang. However, in order to conduct more extensive and systematic analysis of the subject, additional information and time are required.

1. GİRİŞ

1.1. Turfan Wang Hanedanlığı: Feridun Wang Ailesinin Şeceresi (1815-1933)

Doğu Türkistan (Sincan Uygur Özerk Bölgesi), İpek Yolu'nun ortasında yer alan, çok sayıda kültürel, dinî geleneğe ve etnik gruba sahip bir bölgedir. Bu nedenle bölgede birçok din ve kültür iz bırakmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Doğu Türkistan, oryantalistlerin ilgisini çekmiş ve İpek Yolu'nun bu bölümünün keşfedilmemiş dilini ve kültürünü araştırmak için oraya seyahat etmişlerdir¹.

1902-1914 yılları arasında Doğu Türkistan'a dört kere gönderilen Alman yani Prusya "Turfan Seferi", öncelikle İslam öncesi Orta Asya'dan Maniheist ve diğer kültürel anıtlar ile yazılı belgeleri elde etmeyi amaçlayan girişimlerdi. Birinci ve ikinci seferler ağırlıklı olarak Turfan'da gerçekleşti. Turfan, Doğu Türkistan'ın doğusundaki Tanrı Dağı'nın güneyindeki bir havza olmasıyla, eskiden İpek Yolu'nun önemli bir kavşağı ve batı bölgesine açılan önemli bir kapısıdır. Ayrıca uzun zamandan beri verimli bir vahanın ticaret merkezi olmuştur.

Alman araştırmacılar tüm zorluklara rağmen girişimleriyle büyük bir başarıya imza attılar ve böylece Berlin müzelerine eski İpek Yolu'nun üzerindeki kazı alanlarından olağanüstü buluntularla geri dönmeyi başardılar. Değerli materyaller, özellikle çeşitli dillerde ve farklı yazı sistemlerinde çok sayıda yazılı belge, üzerinde çalışmak amacıyla güvence altına alındı.

Bölgede yapılan bu çalışmaların Uygurların katılımı olmadan mümkün olmayacağı göz ardı edilmemelidir. İkinci ve dördüncü seferlerin lideri olan Albert von Le Coq (1860-1930) (Knüppel, van Tongerloo, 2014, s. 7-26), Türkçe bildiği için bölgedeki insanlarla nasıl iletişim kuracağını biliyordu böylece kısa sürede birçok insanla arkadaşlık kurmuştu. Bunların arasında Turfan'da en güçlü olan Wang, yani Lükçün'ün Wang'ı, Emin Hoca da vardı. Ayrıca kaynaklarda, Emin Hoca'nın yedinci atası olan Emin Wang Hoca'nın fiziki yapısı itibarıyla Büyük İskender'e benzetildiği için onunla akraba olduğu ileri sürülüyordu. Le Coq, Emin Hoca'nın ve yedinci atası Emin Wang Hoca'nın portresini şöyle anlatıyor:

"Bu han veya Lükçünlü Wang, Türk asıllı yakışıklı bir genç adamdır - Turfan krallığının kurucusu ve 1760 civarında Turfan'da hüküm süren Emin Hoca Han'ın yedinci göbekten torunudur. Müzede bu prensin İmparator Qian-Lung için bu zamanlarda yapılmış gerçek boyutlu bir portresi var. Burnunun uzun, dar ve düz; gözlerin mavi olması dikkat çekicidir. Yani Tohar ırkının özellikleri, ortadan kaybolmalarından 1000 yıl sonra bu adamda yaşıyordu! Daha önemlisi genç kral atasının adını taşıyordu." (Le Coq, 1974, s. 51).

Berlin Etnografya Müzesindeki bu portrenin sonradan kaybolmasına rağmen, Çin bilim adamı Wang Ding makalesinde, Qing hanedanlığı tarafından çizilen bu portrenin başka bir

1 Doğu Türkistan, doğu bilimcilerden önce gezginlerin de ilgisini çekmiş, bölgeye çeşitli amaçlarla seyahatler olmuştur ancak makalemizin konusu Turfan hanedanlığına ait bir Doğu Türkçesi el yazması metin hakkında bilgi vermek ve bu metni incelemek olduğu için bölgenin tarihsel hareketliliği üzerinde durulmamıştır.

nüshasının günümüzde müzeye dönüştürülmüş Lükçün ordu odalarının birinde bulunduğundan bahsediyor (Ding, 2020, s. 198-201).

B 3044²: Emin Wang'ın 1904-1905 yıllarında Almanlar tarafından Turfan Karahoja'da çekilen fotoğraflarından biri

Lükçün, o zaman Turfan'da yerel hanların ve yetkililerinin ikametgâhı olan bir yerdir. 1881'den 1900'e kadar, Emin Hoca'nın babası Mahmud Wang, Turfan'da han olarak görev yapmıştır (Huştar, 2003, s. 30-31). Ölümünden sonra, en büyük oğlu Emin Hoca (1888-1933), onun tahtına geçmiş ve Turfan'da 1900'den 1933'e kadar hüküm sürmüştür (Huştar, 2003, s. 31-35). İmparator Guangxu'nun (1901) 27. yılına ait Çin belgelerinde Emin Hoca ilk olarak Jünwang unvanıyla yer almıştır (Jin, 2012, s. 421).³ Emin Hoca, *Jasaq*⁴ *Jünwang*⁵ olarak da biliniyordu. Çin ve Uygur kaynaklarında onun hayatının son yıllarında esrar bağımlısı olduğu ve bu nedenle ülkeyi iyi yönetemediği belirtilmiş ve bu yüzden *Sarañ Wang* „deli Wang“ olarak da bilindiği yazılmıştır (Huştar, 2003, s. 14).

2 Berlin Etnografya Müzesi Turfan Arşivinden. Bize yayın haklarını veren müzenin küratörü Doktor Melanie Krebs'e teşekkür ederiz.

3 清代新疆档案选辑 17: 421.

4 *Jasaq* < mong. *jasay* „Yasak“. FSS 2783, 2.

5 *Jünwang* < chin. *jun wang* 郡王 “Han/Sultan”.

Çin kaynaklarında hanlığın toprakları hakkında henüz çok az bilgi vardır. 1922 senesinde Le Coq'un ünlü arkeolog ve coğrafyacı Albert Herrmann (1886-1945) ile beraber *Southern Tibet* "Güney Tibet" dergisinin 8. cildinde yayımladığı makalesinde yer alan, aşağıdaki Turfan hanedanlığının 1900 senesi civarındaki topraklarını açıklayan haritası (Le Coq ve Herrmann 1922, s. 422-423) onun gerçekten büyük bir hanedanlık olduğunu gösteriyor⁶. Makalede Le Coq'un 1905'te bunu Emin Wang'dan hediye olarak bizzat aldığı ve Berlin'e döndükten sonra Berlin'deki Etnografya Müzesi'nde tutulduğu belirtiliyor (Le Coq ve Herrmann, 1922, s. 409). Ancak, orijinal haritanın şu anda nerede olduğu bilinmiyor.

Harita, Batı Türkistan'da eğitim görmüş, Mahmud Wang'ın sarayındaki görevli tarafından 19. yüzyılın sonunda oluşturulmuştur (Le Coq ve Herrmann, 1922, s. 410). Le Coq ve Herrmann, bu haritanın 1885 Mançu haritasını ana model olarak aldığı, ancak geliştirilmiş bir baskı olduğunu kaydediyor (Le Coq ve Herrmann, 1922, s. 411).

6 Le Coq'a göre bu harita Doğu Türkistan'dan getirilmiş Arap alfabeli orijinal şablona göre oluşturulmuştur. Orijinal haritanın şimdi nerede olduğu henüz belli değildir.

Haritaya bakıldığında, Turfan Wang hanlığının kuzeyde Dunhuang, güneyde Hoten ve batıda Tibet ile çevrili olarak Doğu Türkistan'da çok geniş bir alanı içerdiği görülmektedir.

Burada tanıtmak istediğimiz şu anda Berlin Devlet Kütüphanesi Şarkiyat bölümünde korunan yazma bu aile hakkında bilgi veren kısa bir şeceredir. Makalede sadece şecerenin yazı çevirimiyle tıpkı basımını beraber sunmakla kalmayıp ailenin bu kısa biyografisinden yola çıkarak metnin dil özellikleri hakkında da kısa bir bilgi verilecektir. Bunun dışında Turfan'daki bu büyük Wang ailesi hakkında kısa analiz yapıp Uygurca ve Çince kaynaklara dayanarak metnin farklı yerlerini göstereceğiz.

1.2. Yazma Hakkında

Makalede tanıtılacak yazma Feridun Wang'dan başlayıp Emin Wang'a kadar olan dönemi, yani Feridun Wang'dan Mahmut Wang'a kadar hâkim oldukları dönemde nasıl hüküm sürdüklerini, hangi olayların meydana geldiğini ve nasıl öldüklerini açık ve net bir şekilde anlatmaktadır. Ayrıca, metnin sonunda Emin Wang'ın dört yıl boyunca burayı başarıyla yönettiği ve ona uzun ömür dilendiği belirtilmektedir.

Berlin Devlet Kütüphanesi, Şarkiyat Bölümünün "Turfan Raum" yani Turfan Odasında muhafaza edilen Ms. Arab 4 numaralı el yazması Alman Turfan seferlerinde Almanya'ya getirilmiş olmalıdır. Ancak eseri kimin ne zaman getirdiği belli değildir. Konuya ilgisine istinaden Le Coq'un getirdiği tahmin edilebilir. Ayrıca Le Coq'un Emin Hoca ile iyi anlaşığı (Mirsultan, 2022, s. 347-360) ve Emin Wang'ın bir çok el yazmasını ona verdiği bilinmektedir.

Ms. Arab 4 numaralı yazmanın birçok sayfası Avrupa suluboya kâğıdına istinsah edilmiş; 19,5x13,6 cm ebadında, toplam 20 varaktan ibarettir ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Bu el yazması üç farklı metinden oluşmaktadır. Birinci metin makalede sunduğumuz metindir (1-7 varak), ikinci metin *Muqbil Rüsen-dil'* (8-17 varak), üçüncü metin ise *Gezele*⁸ (18-20 varak)'dır. Nestalik hat ile yazılan birinci metnin her sayfasında 12-13 satır vardır. Diğer metinler de Nestalik hat ile yazılmıştır. Ancak söz konusu metnin ne zaman, nerede ve kim tarafından istinsah edildiğinden bahsedilmemektedir. Lakin ilk metnin son satırından yani „... *yurtnuş emn u âmân bolışğa sa'y u güşiş kılıp 'adl u 'adâlet birlen tutup turğalı tört yıl bolupdur,*”⁹ cümlesinden hareketle eserin 1904-1905 yılları civarında istinsah edildiğini ileri sürmek mümkündür. Kullanılan kâğıttan, el yazmasının Avrupalılar, büyük ihtimalle de Almanlar tarafından gelen istek üzerine yazıldığını tahmin edebiliriz. Metnin Turfan Karahoja'da Le Coq'un Uygurca öğretmeni *Molla Obulmehd* (Schluessel, 2022, s. 131-133) tarafından yazıldığını da tahmin etmek mümkündür, çünkü o zamanlar Turfan'da böyle hatipler yok denecek kadar azdı ve Mehdi, Almanlar dönene kadar hep onlar için çalışmıştı. Le Coq ona kâğıt vererek birçok Uygur atasözleri ve türkülerinin kayda geçmesini sağlamıştı. Le Coq'un Almanya'da yayımlanan bazı makaleleri ve kitapları o dönemde Mehdi'nin yardımıyla oluşturulmuştu. Dolayısıyla bu el yazması da bu şekilde ortaya çıkmış olabilir.

7 Bu metnin sonu eksiktir.

8 Bunlar başka bir makalede tanıtılacaktır.

9 7v-10,12 satır.

Metin ayrıca diğer kaynaklardan farklı bilgileri de içermektedir. Örneğin,

(7r 6-10): *Andın këyin Efrîdûn Wang Begimke hândın yarlık çıkıp bu Turfânda on yıl Yarkende on ekki [yıl] Wanglık tahtıda oturğandın këyin ‘âlem tefrika bolup on tört yıl bu şehrler pâdişâhsız kalıp andın këyin hândın çerik çıkıp ...*

Bu cümlede Efridun Wang’ın Turfan’da 10 yıl, Yarkend’de 12 yıl saltanat sürdüğü ve ölümünden sonra bu şehirlerin 14 yıl hükümdarsız kaldığı anlatılmaktadır. Uygurca kaynaklar, Efridun Wang’ın 1827’den 1873’e kadar 46 yıl hüküm sürdüğünü (Huştar, 2003, 23); Çin kaynakları ise 1827’den 1864’e kadar hüküm sürdüğünü, 1864’te Yarkend’den Kuça’ya getirildiğini ve 1872’de Yakub Beg tarafından katledildiğini belirtiyor (Su ve Huang, 2001, s. 282-284). Yani Uygur ve Çin kaynaklarına göre Efridun Wang’ın Turfan ve Yarkend’de 22 sene değil oldukça uzun süre hüküm sürdüğü ve bu şehirlerin 14 yıl değil 8-9 yıl hükümdarsız kaldığı belirtilir, ancak birbirinden farklı bu bilgilerden hangisinin daha güvenilir olduğundan tam olarak emin olmak zordur.

1.3. Turfan Hanedanlığıyla İlgili Diğer Kaynaklar

Soylu ailenin kısa soy ağacını Le Coq “Volkskundliches aus Ost-Türkistan” (Le Coq, 1916, s. 67) adlı eserinde göstermişti. Çin kaynaklarında Turfan Wang ailesi hakkında birçok bilgi bulabiliriz. Ancak Çağatayca yazılan kaynaklardan günümüze gelenler çok azdır. Şu ana kadar bildiğimiz kadarıyla sadece Ahmet Temir’in 1961’de *Ural-altaische Jahrbücher* (UAjb) dergisinde tanıttığı Ankara Etnografiya Müzesinde EM13138 numarayla kayıtlı bir yazmada bu aile hakkında bilgi vardır (Temir 1961, s. 193-198). Bu yazma 2016 senesinde David Brophy tarafından tekrar Japonya’da (*Central Euroasian Research Series* No. 12) yayımlandı (Brophy 2016: 39-213). Brophy, Temir’in çalışmasından şöyle bahsediyor:

“Ahmet Temir, Ankara el yazmaları üzerine yaptığı ilk incelemede, ikincisini basitçe “Turfan tarihi” olarak tanımlamış ve tarihlerin Çin üslubuna göre verildiğini göstererek özellikle ortaya çıkan birçok özel isimle ilgilenmiştir. Etnografiya Müzesindeki metni inceledikten sonra bunun orijinal bir çalışma olmadığını, sadece Emin Hoca’nın ve birkaç oğlu ile torununun yer aldığı resmî Qing biyografisinin bir çevirisi olduğunu fark ettim.” (Brophy, 2016, s. 39).

Brophy, Ankara’da EM 13138 numarada kayıtlı el yazmasının fonolojisini ve morfolojisini kısaca tartışarak dilinin “Yamen Uygur” dili olduğunu ve metnin 1800-1805 arasında değişik kaynaklardan *Tongchi*’lar¹⁰ tarafından çevirildiğini (Brophy, 2016, s. 45-50); özellikle Mançuca ve Moğolcadan büyük ölçüde etkilendiğini belirtiyor (Brophy, 2016, s. 39-58). Bundan metnin dilinin orijinal Çağatayca olmadığı bellidir. Metinde Emin Wang’dan sekizinci oğlu Bahram’a kadar olan bütün büyük olaylar ve Qing hanedanlığının bu aileyle ilgili olarak çıkardığı kararname ayrıntılı anlatılmıştır. Metin, 19. yüzyılın başından kalma çevri olduğu için Emin Wang’ın torunlarından bahsedilmiyor.

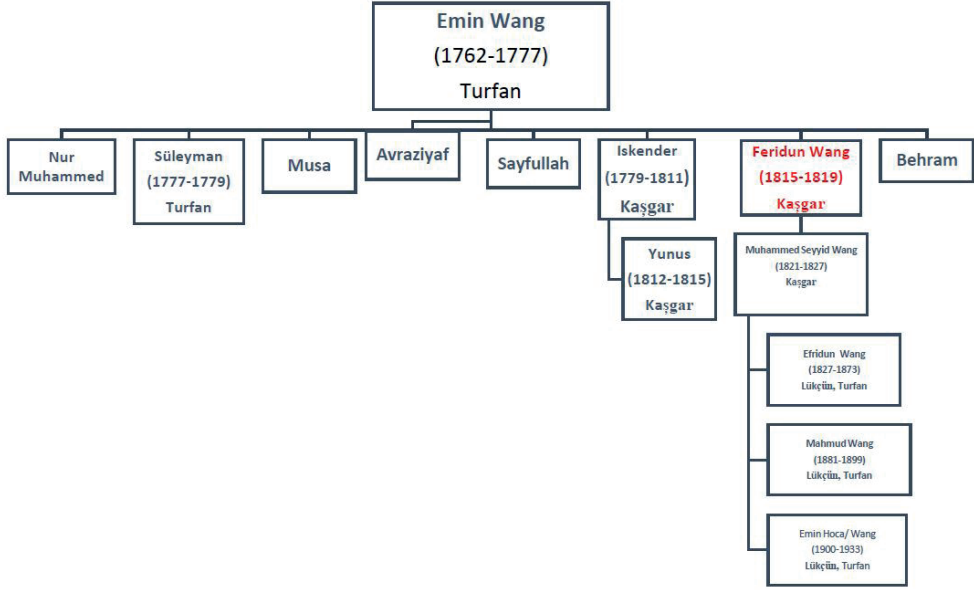
10 Tongchi < chin. *tong* 通 „geçmek; geçirmek“+ uig.-*chi* (fiilden fiil yapım eki) burada “çevirmen” anlamına geliyor. Ayrıca beş dilli Mançuca Lugat’teki Türkçe kelimeleri onların tercüme ettiği varsayılmaktadır.

Emin Wang'ın (1694-1777) sekiz oğlu vardır. En büyüğü Nur Muhammed olmak üzere sırasıyla Süleyman, Musa, Avraziyaf/Avraziyab¹¹, Sayfullah¹², İskender, Feridun ve Behram'dır. Emin Wang Qing Hanedanlığı'nın Jungarlara karşı yaptığı savaşta onlara yardım ettiğinden 1762'de Qing Hanedanlığı tarafından Turfan Wang¹³ olarak adlandırılır. Emin Wang'ın ölümünden sonra oğulları ve torunları onun yerine geçmiştir. İlk oğlundan itibaren bahsederek en büyük oğlu Nur Muhammed doğduğundan beri hasta olduğu için erken vefat etmiştir. İkinci oğlu Süleyman, *Jünwang* unvanını devraldıktan sonra bir suçtan hüküm giydiği için görevden alınmıştır. Üçüncü oğlu Musa, Qing hanedanı tarafından altıncı derece Prens yapılmış, dördüncü oğlu Avraziyaf/Avraziyab, *Gong* rütbesi ile birinci sınıf *Taiji*¹⁴ atanmıştır. Beşinci oğlu Sayfullah ikinci sınıf *Taiji* yardımcısı olmuş, altıncı oğlu İskender ise, ağabeyi Süleyman Qing Hanedanlığı tarafından cezalandırıldığı ve Pekin'e götürüldüğü için *Jünwang* unvanını devralmış, Kaşgar'a *Hakimbeg* olmuştur. Emin Wang'ın yedinci oğlu Feridun ile sekizinci oğlu Behram ikinci sınıf *Taiji* olarak atanmışlardır. İskender öldükten sonra onun yerini İskender'in oğlu Yunus devralmış ancak yaptığı bir hatadan dolayı görevden alındığı için yerine amcası Feridun geçmiştir. Böylece, 1827 yılına kadar Kaşgar'da Turfan Wanglarının aile üyeleri hüküm sürmüştür.

Ms. Arab 4 numaralı metin diğer metinden tam 100 sene sonra yazıldığı için metne göre Emin Hoca 1900'de tahta oturduğuna ve onun Turfan'da tahta oturduğundan sonra dört yılın geçtiği ifade edildiğine göre, metinde 1904'e kadar son Turfan Wanglarının nerede, neler yaptıkları konuşma diliyle anlatılıyor. İki metnin yazım tarzlarını karşılaştırdığımızda, bir önceki EM13138 numaralı metin yabancı kaynaklardan çevrildiği için tüm olaylar asıl kaynağa göre ayrıntılı olarak anlatılmıştır, elimizdeki metinde ise olaylar tahkiye üslubuyla yazılmış gibidir. EM13138 numaralı metne göre 1815 senesinde Feridun Kaşgar'da *Jünwang* olduğuna göre bu yıldan itibaren 1933 yılına kadar hep Feridun'un soyundan gelenler tahta oturmuştur.

Turfan Wang ailesinin aşağıda kısa soy ağacını göstererek kimlerin hangi yıllarda, nereleri yönettiğini göstereceğiz.

-
- 11 EM 13138 el yazısına göre Brophy bu isimi *Auranzib* olarak okuyor, elimizdeki metinde ise *Avraziyaf* yazılmış. Bu ad Uygur kaynaklarında *Gulam* olarak geçmektedir (Huştar, 2003, s. 17-19).
- 12 Uygurca kaynaklarda *Isra'il* olarak geçmektedir (Huştar, 2003, s. 19).
- 13 Turfan Wanglarının yazlık sarayı ve ana hükümeti Lükçün'de olduğundan *Lükçün Wang* olarak da anılırlar.
- 14 *Taiji* <chin. *taiji* 台吉. 16. yüzyılda Moğollar arasında soyluların unvanıydı.

1.4. Yazım Özellikleri

Makalenin sınırlı çerçevesini aşmamak için metnin yazım özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi verilmedi. Metin genel olarak Türkçe kelimelerde ünlülerin gösterilmesi (کۆچمەن, یاستان, یاتقان 2r-5, جاپتورۇپ, چاقتۇرۇپ 3v-6, vd.); damak n'sinin nun-kef ile (كۆچمەن, كۆچمەن) köñül 5v-6, بولارنىڭ 5r-6); art ve ön ünlülü kelimelerdeki t ve s'nin te ve sin ile (تارتىپ, تارتىپ) tafip 3r-1, تارتىپ 3v-8, سوزار 4r-12); p ve ç ünsüzlerinin ise be ve cim ile (بىلەپ, بىلەپ) eylep 3v-10, جاپتورۇپ, چاقتۇرۇپ 3v-6, چىقارتىپ 3v-7) yazılmasıyla Çağatay diliyle yazılmış metnin yazım özelliklerini gösterir.

Yazmada birçok alıntı kelimenin imlâsının yanlış olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra eksik kelime yazımları da mevcuttur. Örneğin atıf vavların sık sık yazılmadığını görüyoruz: *mezârât [u] âstâne* (2r-11), *nezr [u] niyâz* (2v-1), *şâd [u] hurrem* (3r-2) gibi.

Bu eksiklikler tarafımızdan köşeli parantez içinde ([]) metne eklenmiştir. Bunun yanı sıra fazla harf ve kelime yazımları da söz konusudur. Metinde anlam bütünlüğünü bozan yanlış yazıldığı düşünüldüğümüz kelime ya da harfler dalgalı parantez ({ }) içinde gösterilerek metinde yanlış yazıldığı vurgulanmıştır. Sözlük birim olarak sözlüklerde yer alan yazım biçimlerine uygun yazılmayan kelimelerin anlam bütünlüğü de dikkate alınarak doğru biçimlerine yer verilmiş ve kelimedeki yer almaması gereken harfler bu nedenle düzeltilmiştir.

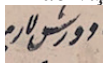
İmlâsı açısından düzeltilen kelimelerden örnekler:

hâkim (2r-7, 5r-10): *hâkîm* imlâsıyla yazılan kelimenin, cümlenin anlamına göre *hâkim* olması gerektiği için metne bu biçimde yansıtıldı.

mü'ezzîn (2v-12): *mezârik* görüldüğü gibi kelime *zel* ile *mü'ezzîn* yazılması gerekirken metinde *ze* ile yazılmıştır.

mezârât (2r-11): *mezârat* biçiminde yazılan kelimenin cümlenin anlamına göre *mezârât* olması gerekir. Metne *mezârât* olarak alındı.

intiḥâl ? (4v-4): Söz konusu kelime, *imtiḥâl* okunacak biçimde yazılsa da bu kelimeyi sözlüklerden tespit edemediğimiz için anlam da uygun olduğundan *intiḥâl* biçiminde yorumlanmıştır. Anlam için bk. *Çeviri ve Sözlük*.

dervîş (5r-1): Bu kelime de doğru imlâyla yazılmamış, kelimedeki *ye* harfi ihmal edilmiştir:

faḳîr (5r-4): Sıfat türündeki kelimelerin arka arkaya sıralandığı bu cümlede *faḳîr* kelimesinin olması beklenirken *faḳr* yazılmıştır. Metinde *faḳîr* biçimine yer verildi.

ḥayriyât (6r-10): *ḥayrât* yerine yanlış yazılmış. yazmadaki imlâyla metne anlamca uyan bir kelime tespit edilemediğinden metindeki cümleye anlamca uygun olan *ḥayrât* kelimesinin doğru kelime olduğu düşünüldü.

Metinde fazla ya da eksik yazılan kelimeler de mevcuttur. Aşağıda bunlarla ilgili iki örnek cümle verilmiştir:

ulemâlar ve begler {yurt} yurtlarınıḡ beg [ve] çoḡları birlen körüşüp (5v-3).

Yarkendde on ekki [yıl] Wanglıḡ taḡtuda olturḡandın këyin (7r-8).

Kapalı é sesinin metinde gösterilmesiyle ilgili olarak imlâ göz önünde bulundurulmadı. Sesin Arap harfli metinlerdeki yazımında tutarlılık yoktur. Aynı metin içinde aynı kelime “*ye*” sesi gösterilerek ya da gösterilmeden yazılabilmektedir. Bu ikili yazımlar karışıklığa yol açmaktadır. Bu nedenle *Kapalı é* sesinin yazı çevriminde kelimelerin Eski Türkçe biçimleri esas alınmıştır¹⁵.

15 Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Zühal Ölmez, *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-yi Terakime*, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 47-51.

1.5. Dil Özellikleri

Eckmann'ın “Çağatay Edebiyatının Son Devri” (Eckmann, 1964, s. 121-15) adlı makalesinde sınırlarını 1800-1920 yılları arası olarak belirlediği bu dönemde bir yandan Çağatay Türkçesinin klâsik sayacağımız dil özellikleri devam ederken bir yandan da mahallileşmenin etkisiyle ağır farklılıklarına dayanan özellikler ortaya çıkmaya başlamıştır.

Üzerinde çalıştığımız metin de söz konusu dönemde yazıldığı için dil açısından dönemin özelliklerini taşımaktadır. Klâsik Çağataycadaki ses özellikleri, isim ve fiil çekim ekleri açısından farklılık yoktur¹⁶.

Eckmann, Çağataycanın son devrinde en çok göze çarpan morfolojik özelliğin *+niñ/+niñ* ilgi durumu eki yerine *+ni/+ni*'nin serbestçe kullanılması olduğunu belirtir (Eckmann, 1964, s.123).

Metnimizde İlgi durumu eki *+niñ/+niñ*'dir: *büzürg-vârlarınıñ* 2r-11; *şahrâlarınıñ* 2v-5; *yurtlarınıñ* 5v-4, vd. Metinde *+ni/+ni* biçimi hiç kullanılmamıştır. Modern Uygurcada da *+ni/+ni* biçimi yoktur. Metin bu açıdan günümüz Uygurcasının özelliğini gösteriyor. Turfan ağzında görülen *+ni/+ni* biçimi metne yansımamıştır (Osmanov 1990, s. 71-72).

Klâsik dönem metinlerinde kullanılmayan *zamir n*'si, klâsik sonrası dönem metinlerinde ikili özellik gösterir. Dönem metinlerinden *Şecere-yi Terâkime* ve *Sebâtü'l-Âcizîn*'den şu örnekleri verebiliriz: *Yılan yılı+nda*, *Salur êli+nde*, *Arslannı ornı+nda*, vd.; *yüzi+ndin öpdi*, *atası këyini+ndin*, vd. (Ölmez, 2020: 73-74); *nigular ortası+nda*, *başı+nda yorsa* (Abik, 2007, s. 62).

Zamir n'sinin kullanılmadığı örnekler: *perniñ üsti+de*, *anıñ zamanı+da*, *Türkler içi+de*, vd.; *Sayın Han evlâdı+dın*, *bulğarı+dın üç havz*, vd. (Ölmez, 2020, s. 74); *rıza cüyı+da*, *kiter vaqti+de*, *sağar aldı+da*, vd. (Abik, 2007, s. 63).

Metnimizde genellikle kullanılmayan *zamir n*'si, aşağıdaki üç örnekte kullanılmıştır: *şehr taşı+nda* 3v-2, *mesâ vaqti+nda* 4r-8, *sorar vaqti+nda* 4r-12.

Dilbilgisi bakımından Çağataycanın özelliklerini taşıyan yazmada Modern Uygurcaya ait kelimelerin yanı sıra geçiş döneminin dil özelliği olarak yorumlayacağımız Uygurcanın ağızlarına ait kelimeler de bulunmaktadır, metin az da olsa Uygur ağızlarından etkiler yansıtmaktadır.

Örnekler:

neçend (6r-2, 6v-11) İki yerde *neçend* biçiminde yazılan kelime, Çağdaş Uygurcada *neçend* “kaç tane”, *bir neçend* “birkaç” (Necip, 2008, s. 287a). Çağdaş Uygurcada kelimenin

16 Klasik Sonrası Çağatayca metinlerindeki dil özelliklerinin ve mahallileşme konusunun metin temelli incelenmesi konusunda bk. Zühal Ölmez, *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-yi Terakime*, TDK Yayınları, Ankara 1996, s. 34-98; A. Deniz Abik, “Sufi Allahyâr ve Sebâtü'l-Âcizîn”: 18. Yüzyıl Doğu Türk Edebî Dilinde Mahallileşme Eğilimleri”, *International Journal of Central Asian Studies*, Volume 11-1, 2007s. 58-64.

birinci anlamının soru sıfatı olduğunu görüyoruz, ancak yanına *bir* kelimesini alınca belirsizlik sıfatı olarak kullanılabilir. Metnimizde iki yerde geçen kelimenin *neçend* (6v-2) ve *bir neçend* (6v-11) biçimleri mevcuttur. Kelime Uygurcanın ağızlarında *neçend* ~ *neçen* “birkaç; kaç tane” anlamında kullanılmaktadır (Jarring, 1964, s. 208; Maimaitiaili, 2019, s.302).

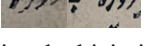
ferzende (7r-4) : Kelime Çağdaş Uygurcada alıntı kelimelerde görülen *f* > *p*-değişimiyle *perzend* “çocuk oğul” olarak bulunur (Necip, 2008, s. 319). Uygurcanın ağızlarında ise kelime, *ferzend*, *fezend*, *fezent*, *fezen*, *perzend*, *pesende*, *perzent* biçimleriyle yer alır (Jarring, 1964, s. 101, Maimaitiaili, 2019, s. 164). Metnimizdeki *ferzende* biçimi de ağız özelliği göstermektedir.

und 2v-1 : Metinde *und* biçiminde yazılan “un” anlamındaki kelime, Çağdaş Uygurcada *un* “un” olarak mevcuttur (Necip, 2008: 437a). Uygurcanın ağızlarında ise *un* ve *und* biçimleri mevcuttur: *un* ~ *und* “un” (Jarring, 1964, s. 323, Maimaitiaili, 2019, s. 457).

bolaşığa (7v-10) : Bu satırda *bolaşığa* biçiminde yazılan kelime, 2v-7’de *boluşığa* biçiminde yazılmıştır. *Bolaşığa* “... -mak/mek için” Kaşgar ağzına ait bir biçimdir (Osmanov, 1990, s. 78). Metinde iki yerde geçen kelimenin iki farklı biçimde yer alması ağız özelliklerinin yavaş yavaş dile girdiğinin belirtisidir.

erik (3v-6) “ark, su kanalı” anlamındaki bu kelime, Modern Uygurcada ve ağızlarında farklı biçimlerle bulunur: *arık* ~ *ærık* ~ *æyık* ~ *erik* “ark, su yolu, su kanalı” (Jarring, 1964, s. 26, Maimaitiaili, 2019, s. 52). *Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti (Kaşkar Tilmisi)*’nde de kelime, *erik* imlâsıyla bulunmaktadır (UTİL-KT 1999: 1286a). Metinde *elif-ye* ile yazıldığından yazı çevrimi *erik* biçiminde yapılmıştır.

Yukarıda sıraladığımız kelimeler dışında sonuna ünlü alarak genişlemiş ancak ağızlarda tespit edemediğimiz kelimeler de mevcuttur:

rüz{e}-be-rüz{e} (2v-12), *rüz-be-rüz{e}* (4r-1): biçiminde yazılan kelimenin *rüz-be-rüz* olması beklenirdi nitekim Jarring’de kelime bu biçimiyle yer alır: *ru:z ~ ro:z* “gün” (Jarring, 1964, s. 262).

çeşm{e} (4v-4, 4v-10) : “Göz” anlamındaki kelime de geçtiği iki yerde sonunda “e” ünlüsüyle yazılmıştır. Modern Uygurcanın ağızlarında *çeşme* kelimelerini tespit edemedik. Metin yazıcısının ağız özelliği olduğunu düşündüğümüz bu iki kelimedeki ünlüler, dalgalı parantez içinde gösterilmek suretiyle ünlülerin eklenmiş bir ses olduğu metnin yazı çevrimine yansıtıldı. Bu kelimenin böyle yazılmasının bir nedeni de o devirde *göz* yerine bu kelimenin

çeşme biçimiyle yaygın kullanıldığı ihtimalidir. Kelimenin yazı çevrimini *çeşme* ya da *çeşm{e}* biçiminde yapmak mümkündür ancak yazımı yansıtmak amacıyla *çeşm{e}*'yi tercih ettik.

Metinde, yazarın kişinin kendi konuşma dilini yansıttığı özelliklerle de karşılaşırız. Çağataycada ilk defa Nevayi'nin eserlerinde görülen Türkçe kelimelerde söz içindeki *-p-* sesinin *-f-*'ye değişmesiyle (Eckmann, 1966, s. 44) ilgili metindeki tek örneğimiz *taf-* kelimesidir: *pul māl tafip* 3r-1, *evkāt tafip* 4r-1.

Bu ses (*p > f*) değişiminin metinde Farsça kelimelerde de gerçekleştiğini görüyoruz. Genel Türkçede, günümüz Uygurcasında ve ağızlarında alınma kelimelerde görülmeyen bu değişimin yazarın kişinin diline ait bir özellik olduğunu söylemek mümkündür. Bu değişimin Modern Uygurcada görülen alınma kelimelerdeki */f-/* sesinin */p-/*'ye dönmesinin (Ar. *fā'ide > fayda payda*, Ar. *fātiha > patihe*, gibi) etkisiyle gerçekleşmiş olması da ihtimaller arasındadır.

Örnekler:

pāyidār (Far.) “kalıcı, devamlı” > *fāyidār* 2r-9.

peydā (Far.) “açıkta olan, aşikâr, zahir” > *feydā* 7r-2.

bī-pāyān (Far.) “sonsuz, nihayetsiz” > *bī-fāyān* 3r-11,

namāz-ı pīşin (Far.) “öğle namazı” > *namāz-ı fişin* 4r-12

Metinde, Modern Uygurcaya ait bir özellik olarak zarf türünde kelimeler türeten *-ğiče* “-A kadar” ekiyle türetilmiş iki veri bulunmaktadır:

“heme halklarğa neçe *künğiče* bērdiler ve āstāneleriga altun yambu kümüş pul māl teve at kala cānlıkların ayağı faķīr ‘āciz *gedāylarğiče* yētküzüp üleştürüp bērdiler” (6r-11)

Çağataycadaki *-ğaç* ekine (Eckmann, 1966, s. 101) benzerlik gösteren bu ek, Çağatayca metinlerdeki *gayın-elifya da güzel he-cim-elifya da güzel he* biçimindeki yazımın aksine biçiminde yazılmıştır. Bu yazımı dikkate alarak ayrıca Modern Uygurcadaki zarf yapan eklerden *-GUÇA'*nın konuşma dilindeki özelliği olarak belirlenen *-ğiče* biçimiyle metne yansıtıldı. Bu konuda Tömür tarafından hazırlanan dilbilgisi kitabını İngilizceye çeviren Lee şu bilgiyi verir:

“Yazar, ekin biçimleri arasında *-ğiča*, *-kīçe*, *-gīçe*, *-kiçe* biçimlerini de verir, gerçekte bu ek, adlara sınırlama getiren bir ektir. Zarf ekinin ünlüsü *u/i'*dür. Ancak konuşma dilinde *-i/-i'*li biçimde kullanılır” (Tömür, 2003, s. 286).

Metin, belli bir üsluba dayanarak edebî tarzda yazılan tarihî metinler gibi doğrudan bir anlatı değildir. Metnin yazarı Wangların hikâyesini tahkiye üslubuyla kısaca yazmıştır; ölümler ise mecazlar ve benzetmeler kullanılarak edebî bir üslupla yazılmıştır:

5v 5-8: ... *cem'-i ta'allukātlandırın köñül riştesin üzüp beden kuşları bu 'ālem-i fānīdin 'ālem-i bālāğa rihlet kıldılar.*

7r 3-6: ... *Ḥazret-i Ferīdūn Wang Begniñ ferzende vü ciger-küş[e]-yi ḥursendeleriğa kazā kader yetip maḥzūnluk vadiside ḥayrān u endūhluk deştide ser-gerdān boldular.*

7v 3-5: *bu ʿālem-i fānīni taşlap dār-ı āḥiretni hoşlap cān kuşı beden kafesidin fervāz eylep kêt kendin kèyin*

2. Çağatayca Metin

Not: { } : Fazla yazılan biçimleri gösterir

[] : eksik yazılan, tarafımızdan eklenen biçimleri gösterir

1v.

Ḥazret-i Emīn Ḥānlıkñ ferzenderi

Nūr Muḥammed Ḥoca Nūr Muḥammed¹⁷

Süleymān Ḥān Süleymān

Avrāziyaf Ḥān Avrāziyāb

Şeyfullah Ḥān Seyfullah

İskender Ḥān İskender

Ferīdūn Ḥān Muḥammed Seyyid Wang ibn Efrīdūn Wang ibn Sultān
Maḥmūd Wang ibn Emīn Wang

Mūsī Ḥān Muḥammed Seyyid Efrīdūn Sultān Maḥmūd

2r.

(1) Behrām Ḥān bular cem^c sekkiz oğul ekendük (2) Ferīdūn Wang ʿaleyhi'r-rahmeniñ oğlanları Ḥazret-i (3) Muḥammed Seyyid Wang Beg dēp bir oğlanları (4) bar eken. Bu Ferīdūn Wang dēgenni Ḥudā vü Resūl (5) Kāşğar diyarı içre yastanıp yatқан ervāḥ (6) ḥazretleriniñ imdādı birlen Kāşğar ehliğa yēgirme (7) sekkiz yıl pādīşāh-ı ḥākim¹⁸-i muṭlaqu'l-ʿinān ve şāḥib-i (8) musallaṭ olup taht-ı saltanatda muḳīm [ü] (9) ber-ḳarār ve merkez-i şerāfetde müstaḳīm [ü] fāyidār cā-nişin (10) eylep Kāşğarğa tābi^c heme kent [ve] şahrālarda yatқан (11) ʿaziz ü büzürg-vārlarñ mezārāt¹⁹ [u] āstānelerini (12) yasap bularñ āstāne vü kārḥāneleriğa

2v.

(1) teve aṭ kala ḳoy und gürünç yambu pul māl nezr [u] niyāz alıp (2) barıp du^cā ḳıldurup ötkezip hemişe olardin meded [ü] (3) istimdād tiler erdiler ve begler ve fuḳarālar ḥālidin āgāḥ(4)lık eylep ʿulemā vü dervişlerğa ʿizzet ü ḥürmet ve ikrām ü (5) iḥsān ḳılur erdiler ve

17 Bu isimler metnin yan tarafında el yazısıyla sonradan yazılmıştır.

18 Yazmada *ḥākīm*.

19 Yazmada *mezaret*.

her kıysı kent [ve] şahrâlarının (6) suyu tağayyür olsa su çıkarıp bërîp fakîr ‘âciz nâ-murâd (7) ra‘iyyetlerini tartıp sîrâb emn [ü] âmân [u] âbâdlık (8) boluşıǵa cidd [ü] cehd ve taķı gûşîş kıılır erdiler (9) ve ol sultânın nihâyeti niyyeti hâlişlikleridin (10) kıılǵan du‘âları berekâtıdın Kâşǵarǵa tâbi‘ heme kent [ve] (11) şahrâlardaki beg âhund şeyh yüzbaşı onbaşı (12) imâm mü‘ezzin²⁰ fuķarâ ‘âciz nâ-murâd ve ra‘iyyetler rüz{e}-be-(13)rüz{e} sîrâb [u] emn [ü] âmân ve âbâd bolup ve her kıaysıları

3r.

(1) at kala pul mâl tafîp âbâdlık ve ma‘mûrluk mertebesige (2) ulanıp şâd [u] hurrem bolup sabâh u mesâ furûz-ı hamsede (3) dergâh-ı Haķ sarıǵa baķıp şükr-güzârlık eylep ve ol (4) zât-ı bâ-berekâtın devlet [ü] iķbâllerige du‘â-yı hayr (5) kıılır erdiler ve ol zât-ı bâ-berekât kûndüz(6)lerde şâim ve kēçelerde kâ’im ü rûkû‘ u huşû‘da erdiler (7) ve ol zât-ı şerîfniñ ferzendleri Muħammed Seyyid Wang (8) Beg ‘aleyhi’r-raħme erdiler ve ol şehin-şâh-ı ‘âlempenâh ya‘nî (9) Hâzret-i Ferîdün Wang öz hayâtlıkıda *et-tevfîk* (10) *şey’un ‘azîm lâ yu‘tâ illâ li ‘abdin ‘azîz*²¹ mażmûniǵa ‘amel kıılıp (11) bu ‘âlem-i çarh-ı ğaddârınñ bî-fâyânlıǵın közlep ve ‘ömrniñ (12) kalîl ü bî-vefâlıǵın istep *ed-dünyâ mezra‘atü’l-âhîre*²² (13) hâdis-i nebevî menhîdin vâķıf olup şehrin içide

3v.

(1) bir medrese-yi ‘âlî ve minber-i müte‘âlî binâ eylep ve bâzâr yüzide (2) neçe öy fużül şuffâ ve şehir taşında kârvân-sarây (3) kııldurup bu medreseǵa vaķf-ı muṭlak kııldılar (4) ve ol sultân Kâşǵarǵa tâbi‘ heme kent [ve] şahrâlarının (5) hâlidin vâķıf olup suyu azlık kılsa nurgun (6) haşr kııldurup östeġ êriklarını çapturup (7) suyunı çıkartıp yetküzüp bërîp heme halklarını (8) keñru tartıp sîrâb kıılır erdiler ve fakîr ‘âciz(9)lerniñ hâlidin haberdâr olup yahşılardıǵa hûkm-i(10)iltifât ihsân eylep ve yamanlardıǵa cezâ bërîp tüze(11)tür erdiler ve ol şehinşâh-ı ‘adâlet-penâh ve hûkûmet(12)-i dest-ġâhniñ yahşî niyetleri âsarı çoġ kııķık (13) heme halklar köñüllerige tâbiş ü te’sîr olǵanıdın

4r.

(1) ulus haylları rüz-be-rüz{e} evķât tafîp pul-dâr mâl-dâr (2) ve zer-dâr olup ma‘mûrluk mertebesige âbâdlık (3) derecesige ulanıp tınç âmân olǵanıǵa heme (4) halklar hoşnûd olup dergâh-ı Haķǵa şükr-(5)güzârlık kıılır erdiler ve ol şehin-şâh ‘adâlet-i (6) taħt-ı saltanatda ber-ķarâr olǵanlarıda Kâşǵarǵa (7) tâbi‘ heme yurt kent [ve] şahrâlarının beg âhund ekâbir [u] (8) eşrâf [u] uluǵları şabâh u mesâ vaktında yıǵılışp (9) kelip ta‘zîm [ü] taħiyye edâ eylep körünüş kıılıp (10) yurt-dârlık iştiġâl hâlâtıdın ayǵan hûkmlerin (11) her kıaysıların anġap öz yurtıǵa yanur erdiler. (12) Dâd-h‘âh ehlin sorar vaktında namâz-ı feşîn namâzı (13) edâ eylep dâd-h‘âh ehlin soraydurǵan bezm-ġâhıǵa çıkıp

20 Yazmada ze ile yazılmış.

21 “Başarı aziz bir şeydir ve aziz bir kuldân başkasına verilmez”

22 “Dünya ahiretin tarlasıdır”

4v.

(1) oturur erdiler andın birbir aldıklarığa alıp kirip (2) °arz-ı hāl [u] ahvālidin tahkiklap hıred-mendliġ beg(3)lerini yügürtüp cilvege keltürüp vefrā tevnenin (4) yügürtüp ve intihāl?-i hayālātları çeşm {e}leri ile (5) qarap ve sorap tüketüp çıkarur ve ba°zların (6) şer°ige āhundlar aldığa kişi buyurup körküzüp (7) şer°i birlen tüketür erdiler. Bu sulṭānıñ (8) {ve} ba°z havāriķ-ı °ādātları bu erdi kim bu keçelerde bī-dār (9) olup tilāvet-i kur°ān zıkr-i senā eylep (10) dergāh-ı ilāhīğa boyun koyup yüz keltürüp çeşm {e}(11)sidin eşk-i dürlerini töküp niyāz-mendliġ eylep (12) du°ā vü taleb ile oturup fuķarālar haķķıda du°ā (13) kılır erdiler keçelerini bu ʔarıķa birle ötkezür erdiler.

5r.

(1) ve gāhī °ulemā vü dervīşler²³ birlen hem-muhabbet olup kitāb-(2)h°ānlık ve t°at-kārlik kılır erdiler. Be-zāhir siyāhlık (3) ʔarıķası birle °ālem-sāzlık işlerini hük-m-rānlık (4) eylep tüketür erdiler ve bātınen hemişe faķır²⁴ [ü] °āciz şike[s]te(5)-dil ve yetim-i bī-çäre ġarīb [ü] āvāre ra°iyyetler hālātlarıdın (6) vāķıf olup bularınñ hālīga yetip °arzın anlap (7) merḥamet [ü] şefķat ve mürüvvet ü iltifātlar kılır erdiler. (8) Hāzret-i Ferīdün Wang Beg °aleyhi°r-raḥme öz hayātlık(9)larıda ferzendleri Muḥammed Seyyid Wang Beg Yarkend şehriġa (10) hākim²⁵-i muṭlaķu°l-°inān erdiler. Hāzret-i Muḥammed Seyyid Wang (11) Begniñ ferzendi dil-bend ü ciger-küşe-yi hürsendleri (12) Hāzret-i Efrīdün Wang Beg kiçik ediler. Künlerde (13) bir küni Hāzret-i Ferīdün Wang Begge kesel °arız bolup

5v.

(1) bir neçe kün yatıp ʔalıp ʔabīb [ü] hükemālar kelip körüp sebep-(2)kārlik kıldılar. Hūdā vü Resül haķķıda nezr [u] niyāz kıldılar. Keselleri (3) kündin küнге ziyāde bolup °ulemālar ve begler {yurt} yurt(4)larınñ beg [ve] çoġları birlen körüşüp vedā°laşıp (5) ehl [ü] °ıyāl ü nedimler hayllarıġa pend [ü] naşīhatler kılıp cem°-i (6) ta°alluķātlarıdın köñül riştesin üzüp beden (7) kuşları bu °ālem-i fānīdin °ālem-i bālāġa rıḥlet (8) kıldılar. Şol sā°atde ferzendileri Muḥammed Seyyid Wang (9) Begge haber yetip Yarkend şehridin Kāşġarġa yetip keldiler (10) ve ol zāt-ı şerīfniñ namāzlarıġa Kāşġarġa tābi° (11) heme kent [ve] şahrādaki beg āhund şeyḥ yüzbaşı onbaşı (12) imām mü°ezzin çoġ kiçik ḥaķķlarġa haber bērip heme ḥaķķ(13)lar cem° oldılar ve āhundlar bedenlerini yup cesedlerini

6r.

(1) cenāzege salıp namāzlarını ötep köterip yördiler. (2) Başlarıdın neçend bende ḥidmetkārlarını örüp āzād (3) kılıp ve daġı başlarıdın altun kümüş pul māllarını (4) saçtılar. Heme çoġ kiçik ḥaķķlar yıġlaşıp nale [vü] fiġān(5)lar tartıp arķalarıdın ḥasret ü nedāmet çekip (6) Hāzret-i Sa°īd Āfāķ-ı büzürg-vārniñ āstāneleriġa (7) alıp bērip kümbez içre defn kıldılar

23 Yazmada *dervīş*.

24 Yazmada *faķır*.

25 Yazmada *ḥākīm*.

ve her kıysı (8) şehir şehir diyarlardan kelgen beg, ahund, şeyh, imām, mü'ezzin (9) yüzbaşı, onbaşı, ademî halklarğa uluğ metā^c(10)lardan kılğan hayrāt²⁶ u taşaddukatlarını çoğ küçük (11) heme halklarğa neçe küngiçe²⁷ bērdiler ve āstāneleriga altun (12) yambu kümüş pul māl teve at kala cānlıklarını ayağı fakīr (13) āciz gedāylarğaçe yetküzüp üleştürüp bērdiler.

6v.

(1) nā-murād āciz gedāy halklar kelip alıp ganī boldılar hazine [vü] (2) definelerni şarf kılışnıñ nihāyeti kalmadı. (3) Andın Muhammed Seyyid Wang Beg atasının ornıda (4) hākim-i muṭlaqu'l-^cinān pādīşāh olup taht-ı saltanatda (5) muṭkīm [ü] ber-^ckarār olup Yarkend ehlini bir neçe yıl adl [u] adālet (6) bilen sorap ve begler fakīr āciz ra'iyyetler hālidin (7) haber alıp merhamet eylep şer'ini cārī kılıp re'āyā (8) vü fuṭarā dād u soraglarını be-muvāfiḳ-ı şer' hūkm sorap (9) fuṭaralar hāliğa yetip ve yahşılarga iltifāt ihsān (10) kılıp ve yamanlarğa cezā bērip yurtını emn [ü] amān (11) kıldılar. Şu bu şarıkada Kāşgar Yarkendlerini bir neçend (12) yıl sorap turğan vaḳtlarda bu ālem bī-vefālīḳ (13) yüz keltürüp ve cihān hayāllerin anıñ sarı

7r.

(1) yūzlenip şaraf-hā bu ālem içre şūr [u] gavgā-yı aẓīmler (2) ve alā-yı müstaḳimler feydā bolup Hāzret-i Muhammed Seyyid Wang (3) Beg gül-i gülşen Hāzret-i Ferīdün Wang Begniñ (4) ferzende vü ciğer-küş[e]-yi hursendeleriga kaẓā kader yetip (5) mahzūnluk vadisinde hayrān u endūhluk deşide (6) ser-gerdān boldılar. Andın keyin Efīrīdün Wang (7) Begimke hāndın yarlık çıkıp bu Turfānda on yıl (8) Yarkendde on ekki [yıl] wanglık tahtıda olturğan(9)dın keyin ālem tefriḳa bolup on dört yıl bu şehirler (10) pādīşāhsız kalıp andın keyin hāndın çerik çıkıp (11) bu şehirlerini taşarrufiğa alıp Sultān Maḥmūd Wang Begimni (12) Turfān muzāfātiga wang kılıp casaqlarını bērip (13) on sekkiz yıl pādīşāh-ı hākim²⁸-i muṭlaqu'l-^cinān olup

7v.

(1) bu şehirleriniñ hemmesini taşarrufiğa alğandın keyin (2) bu ālem bī-vefālīḳ işlerini yüz keltürüp şaraf-hā (3) bu ālem-i fānīni taşlap dār-ı ahiretni hoşlap (4) cān kuşu beden kafesidin fervāz eylep (5) kētkendin keyin munuñ ferzendi dil-bend ü ciğer-küş[e]-yi (6) hursendi Hāzret-i Emīn Wang Begimge pādīşāh(7)lık yetip yurtda fakīr²⁹ [ü] āciz [ü] nā-murād gedāylarğa merhamet (8) eylep öşre vü zekātlarını çoğ küçük halklarğa (9) yetkürüp bērip gerdenidin sākıt kılıp edā (10) eylep yurtınıñ emn u amān bolaşığa sa'y u gūşış (11) kılıp adl u adālet birlen tutup turğalı dört (12) yıl bolupdur. Hūdāvend-i ta'ālā ömrini dört miñ yıl (13) uzun kılıp devletlerini füzün kılsun *va'llāhu a'lem*³⁰.

26 Yazmada *hayriyāt*.

27 Çağataycada - *gaça*

28 Yazmada *hākīm*.

29 Yazmada *fakīr*

30 "En iyi bilen Allah'tır"

3. Tercüme

1v.

Hazret-i Emin Han'ın oğulları

Nur Muhammed Hoca

Süleyman Han

Avraziyaf Han

Seyfullah Han

İskender Han

Feridun Han

Muhammed Seyyid Wang ibn Efridun Wang ibn Sultān Mahmud Wang ibn Emīn Wang

Musi Han

2r.

.... Behram Han bunların hepsi sekiz oğul imiş. Feridun Wang'ın (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) oğulları: Muhammed Seyyid Wang Beg hazretleri adlı bir oğlu varmış. Tanrı ve Resul, bu Feridun Wang adlı kişiyi Kaşgar'da yatan ruhların yardımı ile Kaşgar halkına 28 yıl mutlak hüküm sahibi bir padişah ve hükümdar olarak saltanat tahtında kararlı, şerefli merkezinde dürüst, kalıcı bir vekil tayin etmiş. Feridun Wang Kaşgar'a bağlı bütün kent ve köylerde yatan aziz ve saygı değer kimselerin mezarlarını ve dergahlarını onarıp bunların dergâhlarına ve iş yerlerine

2v.

deve, at, inek, koyun, un, pirinç, gümüş para, mal, adak ve hediyeler alıp gidince dua edip³¹ onlardan sürekli yardım isterlerdi. Beyler, fakirlerin durumundan haberdar olunca âlimlere ve dervişlere izzet, ikram ve bağışlarda bulunurlardı. Hangi kent ve köyün suyu bozulsa su çıkarıp fakir, aciz ve muradına ermemiş halkın güven içinde, rahat ve mutlu olması için gayret eder, çalışırlardı. O sultanın niyeti ve samimiyetle ettikleri duanın bereketinden dolayı Kaşgar'a tabi bütün kent ve köylerdeki bey, molla, şeyh, yüzbaşı, onbaşı, imam, müezzin fakir, aciz, muradına ermemiş halk günden güne suya kanmış, emniyet içinde ve mutlu olmuş ve her biri

3r.

at, inek, para ve mal-mülk sahibi olup refah seviyesine erişip sevinip sabah akşam beş farzı yerine getirmek için Hakk'ın dergâhına yönelip şükrederek o feyizle dolu zatın mutluluğu için

31 Metindeki imlâ “dua ettirip” çevirisine uysa da anlam açısından “dua edip” daha uygun.

hayırlı dualar ederlerdi. O zat gündüz oruç; gece ise namazda, rükuda ve huşuda idi. O şerefli zatın oğlu Muhammed Seyyid Wang Bey (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) idi. Bu âlemin koruyucusu şahların şahı yani Feridun Wang hazretleri kendi hayatında *et-tevfîk şey'un 'azîm lâ yu'qā illā li 'abdin 'azîz*³² in kastettiği asıl anlama göre hareket edip bu gaddar, kötü dünyanın sonsuzluğunu gözleyip ömrün azlığını ve vefasızlığını anlayıp *ed-dünyā mezra'atü'l-âhire*³³ hadisiyle dinin yasaklarına vakıf olup şehrin içinde

3v.

bir büyük medrese ve yüce bir minber kurup, pazar tarafında birçok ev, bir çok sofa; şehir dışında da kervansaray yaptırıp bu medresede kalıcı vakıflar kurdular ve o sultan, Kaşgar'a bağlı bütün kent ve köylerin durumuna vakıf olup (nerenin) suyu azsa çok (kişi) toplatarak kanal ve arklar açtırıp suyu çıkararak ulaştırıp bütün halkı, onlara çokça su çekip vererek suya doyurmuş (susuzluğunu gidermiş). (Ayrıca) fakir ve âcizlerin durumundan haberdar olarak iyilere iltifat edip kötülere ceza vererek (kötü olan her şeyi) düzene sokarlardı. O, adalet sahibi şahlar şahının ve kudret hükümetinin iyi niyetinin tesirleri büyük küçük bütün halkın gönlüne güç kuvvet verdiğiinden

4r.

ulustaki bütün zümrelerin günden güne yiyecekler bulup para, mal ve altın sahibi olarak bayındır ve mamur olma mertebesine ulaşmış rahat ve güven içinde olmalarına bütün halk memnun olup hakkın dergâhına şükrederlerdi. O şahların şahı saltanat tahtında adaletli olmaya kararlı olduğu müddetçe Kaşgar'a bağlı bütün yurt, kent ve köylerin beyleri, mollaları, memleketin ileri gelenleri, itibarlı kimseleri ve büyükleri sabah ve akşam vakitlerinde toplanıp gelip saygı gösterip sağlığına duacı olup görüşerek yurt işleriyle ilgili söyledikleri hükümleri ve her şeyi anlayıp kendi yurtlarına dönerlerdi. Adalet isteyenleri dinleyeceği zaman öğle namazını kılıp adalet isteyenleri dinlediği meclise çıkıp

4v.

otururlardı. Sonra bir bir huzuruna kabul edip arz ettikleri hallerini sorup araştırıp akıllı beylerini (bu iş için) görevlendirip (hakikati) ortaya çıkarıp çok sayıda dik başlı atlarını koşturup ve hayalleri çalınanların gözleriyle (gerçek bakış açısıyla) bakıp araştırıp tamamlayarak ortaya çıkarır; bazıları ise şeriata uygun biçimde mollaların önüne bir kişi çağırarak gösterip şeriata göre tamamlarlardı. Bu sultanın bazı harika âdetleri şöyleydi: Geceleri uyumayıp Allah'ın huzurunda boyun eğip (Allah'a) yönelip Kuran okur, övgü ile Allah'ın isimlerini söyleyip gözlerinden inci gibi göz yaşları dökerek yalvarıp dua ve talep arzusuyla oturup fakirler için dua ederlerdi, gecelerini bu şekilde geçirirlerdi.

5r.

32 “Başarı aziz bir şeydir ve aziz bir kuldun başkasına verilmez”

33 “Dünya ahiretin tarlasıdır”

Bazen âlimler ve dervişler ile muhabbet edip kitap okur ve ibadet ederlerdi. Dünya işlerini zahiren, açık bir şekilde hükmederek bitirirlerdi. Fakir, aciz, gönlü kırık, yetim, çaresiz, garip, avare halkın halinden her zaman kalben haberdar olup bunların durumlarına vakıf olup isteklerini anlayıp merhamet, şefkat ve cömertlik göstererek iltifat ederlerdi. Feridun Wang Bey hazretleri (Allah'ın rahmeti üzerine olsun) hayattayken oğlu Muhammed Seyyid Wang Bey Yarkend şehrinde hüküm sahibi idi. Muhammed Seyyid Wang Bey hazretlerinin gönlü kapan, mütevekkil, ciğerinin köşesi oğlu Efridun Wang bey hazretleri küçüktü. Günlerden bir gün Feridun Wang Bey hazretlerinde bir hastalık ortaya çıktı.

5v.

Uzun süre hasta yattı. Doktorlar ve bilim adamları gelip görüp hastalığın sebebini anlamaya çalıştılar. Tanrı ve elçisi için adakta bulunup yalvardılar. Hastalığı günden güne arttı, âlimler ve beyler yurtların bey ve büyükleri ile görüştü. (O) vedalaşarak ailesine ve sohbet arkadaşlarına nasihat edip yakınlarının hepsinden gönül bağımlı kesti (ve böylece) beden kuşu fani âlemden yüce âleme (ahirete) göç etti. O sırada oğlu Muhammed Seyyid Wang Bey'e haber ulaşınca, (o da) Yarkend'den Kaşgar'a geldi. O şerefli zatın cenaze namazı için Kaşgar'a bağlı kent ve köylerdeki bey, molla, şeyh, yüzbaşı, onbaşı, imam, müezzin büyük küçük bütün halklar toplandılar. Mollalar vücudunu yıkayıp cesedini

6r.

cenaze merasimi için hazırlayıp, namazını kılıp (tabudu) yukarı kaldırıp yürüdüler. Birkaç bende ve hizmetkarın başının üstünden (para) çevirip azad kılıp ve ayrıca başlarından altın, gümüş, para ve mallar saçtılar. Büyük küçük bütün halk ağlaşıp feryat figan edip arkasından hasret ve pişmanlık hissedip yüce Said Afak hazretlerinin dergahına götürüp mezara defnettiler. Her biri ayrı şehir ve diyarlardan gelen bey, molla, şeyh, imam, müezzin, yüzbaşı, onbaşı bütün insanlara büyük mallardan meydana getirdiği hayır ve sadakalarını büyük küçük bütün halklara bir kaç gün verdiler. Dergahında altın, gümüş para, mal, deve, at, inek gibi canlıları fakir, aciz, dilencilere kadar ulaştırıp paylaşarak verdiler.

6v.

Muradına erişmemiş, âciz ve yoksul halk gelip (bunları) aldılar ve zengin oldular. Hazine ve defineleri harcamanın sonu gelmedi. Ondan sonra Muhammed Seyyid Wang Bey babasının yerine mutlak hüküm sahibi padişah olup saltanat tahtında oturmaya devam ederek Yarkent halkını bir kaç yıl adalet ile yönetmiş. Beyler, fakir ve aciz halkının hali hakkında bilgi sahibi olup şeriat kurallarını uygulayarak halkın ve yoksulların şikâyet ve sorularını şeriat hükümlerine göre sorup araştırarak fakirlerin halini anlayıp iyilere iltifat edip kötülere de cezalar vererek ülkeyi güvenli ve huzurlu duruma getirdiler. Kaşgar ve Yarkent'i idare ettiği bir kaç yıl içinde bu dünya vefasızlık yüzünü gösterip cihan hayallerini ona doğru

7r.

çevirince bu âlemin her tarafında büyük gürültü ve kavgalar ile gerçek değerler ortaya çıkmış. Muhammed Seyyid Wang Bey hazretleri, gül bahçesinin gülü Feridun Wang Bey hazretlerinin mütevekkil, ciğerinin köşesi oğlunun kaderi gerçekleşince mahzunluk vadisinde şaşkın ve gam çölünde perişan oldular. Ondan sonra Efridun Wang Begim için Han'dan ferman geldi. O, Turfan'da on yıl, Yarkent'te on iki yıl hanlık tahtında oturduktan sonra insanlar arasında anlaşmazlıklar çıkınca on dört yıl bu şehirler padişahsız kaldı. Ondan sonra Han, asker gönderip bu şehirleri idaresi altına alıp Sultan Mahmud Wang Begim'i Turfan'a bağlı yerlere han yaparak kanunlar hazırlamış. (O da) on sekiz yıl mutlak hüküm sahibi bir padişah olup

7v.

bu şehirlerin hepsini idaresi altına aldıktan sonra bu âlem vefasızlık yüzünü gösterince bu fani âlemin her şeyini bırakıp öteki dünyayı (daha) hoş bulunca can kuşu beden kafesinden uçup gittikten sonra bunun gönül kapan, kanaatkar, ciğerinin köşesi oğluna, Hazret-i Emin Wang Begim'e padişahlık nasip olmuş. Yurttaki fakir, aciz, muradına erişmemiş kullara merhamet edip vergi ve zekatlarını büyük küçük (bütün) halklara verip vebalinden kurtularak, bunu yerine getirerek ülkenin güven ve huzur içinde olması için çalışıp adaletli davranarak yaşayalı dört yıl olmuş. Yüce Tanrı ömrünü dört bin yıl uzun kılıp devletini arttırsın. *va'llāhu a'lem*³⁴.

Sonuç

Turfan'daki Emin Wang hanedanlığı, bir asırdan fazla bir süredir Doğu Türkistan tarihinde önemli bir rol oynamış olsa da, Çin kaynakları dışında bu aile hakkında çok az Uygurca materyal ortaya çıkmıştır. Bu aile ile ilgili ilk olarak Ankara Etnografya Müzesinde Çağatayca EM13138 numaralı kayıtlı El yazması 1951 yılında Temur Hoca tarafından keşfedilip yayımlanmış; 2016 yılında Avustralyalı bilim adamı Brophy tarafından düzenlenerek tekrar yayımlanmıştır. Ms. Arab 4 numaralı El yazması ise 2021 yılında Berlin devlet kütüphanesinde tarafımızdan bulundu ve ilk olarak burada yayınlanmaktadır.

EM13138 numaralı metinde Emin Wang'dan onun sekizinci oğlu Bahram'a kadar olan bütün büyük olaylar ve Qing hanedanlığının bu aileyle ilgili olarak çıkardığı kararnameleri ayrıntılı anlatılmıştır. Ms. Arab 4 numaralı metin ise, 1815'ten yani Feridun Wang'dan 1904'e, yani son Turfan Wang'ı Emin Hoca'ya kadar olan Emin Wang'ın torunları ve büyük torunlarının kısaca hikâyelerini anlatmıştır. Ms. Arab 4 numaralı metnin, diğer kaynaklardan farklı bilgiler içermesinin yanı sıra dilinin Çağataycadan Modern Uygurcaya geçiş dönemine ait olmasından dolayı dil özellikleri açısından Çağataycanın özelliklerini taşımakla birlikte Modern Uygurcaya ve onun ağzlarına ait söz varlığı da içermektedir.

Bu kelimeler alfabetik olarak şöyledir: *bolaşığa* "... -mak/mek için", *ërik* "ark, kanal", *gürünç* "pirinç", *kala* "inek", *nurgun* "çok", *östej* "kanal", *sora-* (Modern Uygurca *sori-*) "hakimlik, hükümlerlik kılmak", *und* "un", *yambu* "gümüş para".

34 "En iyi bilen Allah'tır"

Metnin ayırt edici özellikleri üzerinde durduğumuz *Yazım ve Dil Özellikleri* bölümündeki tespitler, metnin dili hakkında bilgi vermektedir. Buna göre Çağataycanın yüzyıl olarak son döneminde yazılmış metnin bu geçiş döneminin özelliklerini taşıdığı görülmektedir.

Elimizdeki sınırlı bilgi içeren kısa bir metin olan el yazması üzerine yaptığımız incelemeyle Wang ailesiyle ilgili bilgileri ve metnin dil özelliklerini açıklamaya çalıştık. Özellikle üzerinde çalıştığımız metinde verilen bilgiler ve bu aile hakkında Brophy'nin çalışmasından bilgi edindiğimiz EM13138 el yazmasındaki bilgilerle bunun dışındaki kroniklerde verilen bilgiler arasındaki farklılıklar dikkat çekicidir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgiler ve daha sistematik bir tanımlama analizi için daha fazla bilgiye ve zamana ihtiyaç vardır.

6. Kısa Sözlük/Dizin³⁵

-A-

ābād (Far.) 1. bayındır, mamur, âbâdan.

2. *mec.* şen, neşeli.

ābād bol- mutlu olmak, neşelenmek.

emn ü amān u ā. b.-up 2v-13

ābādlık (Far.+Tü.) 1. mamur, bayındır olma.

ā. ve ma°mūrluk mertebesiga ulanıp 3r-1

ma°mūrluk mertebesiga ā. derecesiga ulanıp 4r-2

2. mutlu, memnun.

ābādlik bol- mutlu olmak.

emn [ü] amān [u] ā. b.-uşığa gūşış kıtur erdiler 2v-7

°adālet-penāh (Ar.+Far.) adil, adaletli.

ol şehinşāh-ı °a. 3v-11

āgāhlik (Far.+Tü.) farkında olma, uyanık olma.

ā. eyle- farkında olmak, haberdar olmak.

fūkarālar hālidin ā. e.-p 2v-3

35 Bu bölümde metindeki bütün kelimelerin anlamını vermek yerine makalenin hacmini arttırmamak için metinlerde sıkça rastlanan, tanınan, anlamını bilinen (*körüş-, kel-, kıl- közle-, al-, ber-, kün, yaman, yahşi, alem, halk, vb.*) kelimelerin anlamı verilmemiştir. Bu tür Türkiye Türkçesinde de bulunan kelimelerin anlamları hazırladığımız çeviriden de anlaşılacağı için sınırlı sayıda kelime içeren kısa sözlük hazırladık.

āḥund (Far.) din adamı, molla, hoca.

beg ā. ... şabāḥ u mesā vaktında yığılışıp 4r-7

beg ā. şeyḥ yüzbaşı onbaşı... ābād bolup 2v-11

şehr şehr diyārlardın kélgen beg, ā. ... şeyḥ 6r-8

ā.+lar aldığa kişi buyurup 4v-6

ā.+lar bedenlerini yup 5v-13

‘alā (Ar.) yükseklik, yücelik, şan, şeref.

‘alā-yı müstaḳīm gerçek şan, şeref.

‘a. -yı m.+ler feydā bolup 7r-2

ald ön (krş. YUyg. *ald* “ön”, Necip, 2008, s. 8b, UTİL I, 161b)

birbir a.+ılarına alıp kirip 4v-1

‘ālem-i bālā (Ar.+Far.) yüce alem.

‘ālem-i fānīdin ‘ālem-i b.+ğa rıḥlet kıldılar 5v-7

‘ālem-i çarḥ-ı ğaddār (Ar.+Far.+Ar.) zalim, kötü dünya.

bu ‘ā.-i ç.-ı. ğ.+niḥ bī-fāyānlığın közlep 3r-11

‘ālem-i fānī (Ar.) geçici alem, dünya.

bu ‘ā.-i f.+ni taşlap 7v-3

‘ālem-i f.+din ‘ālem-i bālāğa rıḥlet kıldılar 5v-7

‘ālem-penāh (Ar.+Far.) herkesin güvenle sığınacağı yer [pâdişahlar için kullanılır].

ol şehin-şāh-ı ‘ā. ya‘nī Hażret-i Ferīdūn Wang 3r-9

‘ālī (Ar.) yüce, ulu.

bir medrese-yi ‘ālī ... binā eylep 3v-1

‘amel (Ar.) bir maksatla yapılan iş, eylem, fiil.

‘amel kııl- (gereğince) hareket etmek.

mażmūnığa ‘a. k.-ıp 3r-10

°**ārīz** (Ar.) sonradan ortaya çıkan.

°**ārīz bol-** aslında mevcut olmayıp sonradan ortaya çıkmak.

kesel °ā. b.-up 5r-13

°**arż-ı hāl** (Ar.) halini bildirme.

°*a.-ı h. [u] ahvālidin tahkīklap 4v-2*

āsār (Ar.) bir düşüncenin, bir olayın doğurduğu sonuçlar, yarattığı tesirler.

yaḥşı niyetleri ā. +ı çoḡ kiçik heme ḥalklar köñülleriga tābiş ü te'sir olğanıdın 3v-12

āstāne (Far.) bir tarikatın merkezi durumunda olan ve içinde kurucularının türbesi bulunan dergāh.

bularnıñ ā. vü kārḥāneleriga teve ... nezr [u] niyāz alıp barıp 2r-12

°*azīz ü büzürg-vārlarnıñ mezārāt [u] ā. +lerini yasap 2r-11*

ā. +leriga alıp bērip kümbez içre defn kıldılar 6r-6

ā. +leriga altun yambu kümüş ... üleştürüp bērdiler 6r-11

°**azīz** (Ar.) kıymetli, değerli.

°*a. ü büzürg-vārlarnıñ mezārāt [u] āstānelerini yasap 2r-11*

-B-

bā-berekāt (Far.+Ar.) bollukla, feyizle (*berekāt*: Türkçede daha çok tekil olarak “bolluk, feyiz” anlamında kullanılır).

ol zāt-ı b. +nıñ devlet-i iḳbālleriga du°ā-yı ḥayr kılur erdiler 3r-4

ol zāt-ı b. kündüzlerde şāim ve keçelerde kā'im ü rükū° u ḥuşū°da erdiler 3r-5

baḳ- yönü bir tarafa doğru olmak, bir cihete yönelmiş olmak.

dergāh-ı ḥaḳ sarıga b.-ıp 3r-3

bāṭnen (Ar.) içten, kalpten.

b. ... vāḳıf olup 5r-4

ber-ḳarār (Far.+Ar.) aynı durumda, aynı kararda.

mūḳīm b.... eylep 2r-8

ber-ķarār ol- bir yerde veya bir hal üzere karar kılmak, aynı kararda devam etmek, devamlı olmak.

mukīm [u] b. o.-up 6v-5

ol ŧehin-ŧāh °adālet-i taht-ı salţanatda ber-ķarār o.-ġanlarıda ... eŧrāf [u] uluġları ŧabāh u mesā vaktında yıġılıŧıp ķelip 4r-6

be-zāhir (Far.+Ar.) açıkta, meydanda olan.

b. siyāhlıķ tārīķası birle °ālem-sāzlıķ iŧlerini ... tūketūr erdiler 5r-2

bezm-gāh (Far.) sohbet ve iŧret için toplanılan, meclis kurulan yer.

dād-ġvāh ehlin soraydurġan b. +ıġa çıķıp 4r-13

bī-dār (Far.) uyanık.

bī-dār ol- uyanık olmak, farkında olmak.

bu ķeçelerde b. o.-up 4v-8

bī-fāyānlıġ (Far. *bī-pāyān*+Tü.+lıġ) sonsuzluk, tükenmezlik.

bu °ālem-i çarġ-ı ġaddārnuġ b. +ın kōzlep 3r-11

binā (Ar.) bina, yapı.

binā eyle- inşa etmek , kurmak.

... minber-i müte°ālī b. e.-p 3v-1

büzürg-vār (Far.) saygı deġer, hürmete lâyıķ (kimse).

°azīz ü b. +larnuġ mezarāt [u] āstānelerini yasap 2r-11

Ĥazret-i Sa°id Āfāk-ı b. +nuġ āstāneleriġa alıp bērip kūmbez içre defn ķıldılar 6r-6

-C-

cā-niŧin (Far.) birinin yerine geçen, yerini alan kimse, vekil

cā-niŧin eyle- vekil tayin etmek.

merkez-i ŧerāfetde müstaķīm [ü] fāyidār [u] c. e.-p 2r-9

cārī (Ar.) yürürlükte olan, geçerli.

cārī kııl- uygulamak, geçerli kılmak.

şer'ini c. k.-ip ... yurtnu emn [ü] âmân kıldılar 6v-7

casak (< Mo. *casak*) kanun, usûl, nizam (Mo. *casak* yönetim, idare Lessing, 1960, s. 586b)

casak bër- kanun, kural koymak.

Ṭurfān muzāfātığa wang kılıp c. +larnı b.-ip 7r-12

cehd (Ar.) çalışıp çabalama, büyük gayret sarfetme, uğraşma.

cidd [ü] cehd ... kıl- çalışmak, çabalamak.

c. c. ... k.-ur erdiler 2v-8

cidd (Ar.) bir işi çalışıp çabalayarak yapma, gayret, ceht.

cidd [ü] cehd ... kıl- çalışmak, çabalamak.

c. c. ... k.-ur erdiler 2v-8

ciger-küşe ~ küş[e] (Far.) çok sevilen kimse, evlat, ciğerpare.

dil-bend ü c.-yi hursendleri ... kiçik ediler 5r-11

c.-yi hursendleriğa kazā kader yetip 7r-4

-Ç-

çarh-ı ğaddār (Far.+Ar.) zalim felek, kötü talih.

‘ālem-i ç.-ı ğ. +nıñ bī-fāyānlığın közlep 3r-11

çoñ büyük.

ç. kiçik heme halklar 3v-12

beg [ve] ç. +ları birlen körüşüp 5v-4

ç. kiçik halklarğa haber bërıp 5v-12

ç. kiçik halklar yığlaşıp 6r-4

ç. kiçik hem halklarğa neçe kün-ğiçe bërdiler 6r-10

ç. kiçik halklarğa yetkürüp 7v-8

-D-

dād (Far.) sızlanma, şikayet.

d. u sorağlarını ... sorap 6v-8

dād-ḥvāh (Far.) adalet isteyen (kimse).

d. ehlin sorar vaktında 4r-12

d. ehlin soraydurğan bezm-gāhıga çıkıp oturur erdiler 4r-13

dār-ı āhıret (Ar.) öteki dünya, ahiret

d. ā. +ni hoşlap 7v-3

dergāh-ı ḥaḥ (Far.+Ar.) Hakkın huzuru.

d.-ı ḥ. sarıga bakıp 3r-3

d.-ı ḥ. +ga şükr-güzārılık kıılır erdiler 4r-4

dergāh-ı ilāhī (Far.+Ar.) Allah'ın huzuru.

d.-ı i. +ga boyun koyup ... duā kıılır erdiler 4v-10

dest-gāh (Far.) *mec.* kudret, iktidar

ḥükümet-i dest-gāh kudret hükümeti

ḥ.-i d. +nıñ yaḥşı niyetleri 3v-12

dil-bend (Far.) gönül bağlayan, gönül çelen.

d. ü ciğer-kūşe-yi ḥursendleri 5r-11

d. ü ciğer-kūşe-yi ḥursendi 7v-5

-E-

ehl ü ıyāl (Ar.) çoluk çocuk, aile.

e. ü ı. nedīmler ḥayllarıga pend [ü] naşihatler kıılıp 5v-5

endūhluḡ (Far.+Tü.) gamlı, kederli olma.

e. deştide ser-gerdān boldılar 7r-5

erik ark, kanal (krş. YUyg. *erik* “ark, kanal”, Necip, 2008, s. 126a, UTİL-KT 1286a).

östen e. +larını çapturup 3v-6

ervāḥ (Ar.) ruhlar.

yastanıp yatқан e. 2r-5

evķāt (Ar.) vakitler, zamanlar.

ulus ĥaylları rüz-be-rüz{e} e. taşıp 4r-1

-F-

fāyidār (< Far. *pāy-dār*) kalıcı, devamlı, sâbit.

müstakīm [ü] f. [u] cā-nişin eylep 2r-9

fervāz (< Far. *pervāz*) uçma, uçuş.

fervāz eyle- uçmak.

cān kuşı beden kaşesidin f. e.-p 7v-4

fēřin (< Far. *peşin*) öğle namazı (Steingass, 1892: 268a).

namāz-ı f. namazı edā eylep 4r-12

feydā (< Far. *peydā*) açıkta olan, aşikar, zahir.

feydā bol- ortaya çıkmak.

alā-yı müstakīmler f. b.-up 7r-2

furūz (Ar.) farzlar.

f.-ı ĥamsede dergāh-ı ĥaķ sarıĥa baķıp 3r-2

fuzūl (Ar.) gereksiz fazla şey.

fuzūl řuffa ... kıldurup 3v-2

füzūn (< Far. *efzūn*) fazla, çok.

füzūn kıl- arttırmak, çoĥaltmak.

devletlerini f. k.-sun 7v-13

-G-

ĥanī (Ar.) zengin.

ĥanī bol- zengin olmak.

gedāy ĥalkķlar kēlip alıp ĥ. b.-dılar 6v-1

gerden (Far.) gerdan, boyun.

g. +idin sākıt kılıp edā eylep 7v-9

gūşiş (Far.) çalışma, çabalama, gayret etme.

gūşiş kıl- çalışmak, çabalamak, uğraşmak.

cidd [ü] cehd ve takı g. k.-ur erdiler 2v-8

yurtnuñ emn u āmān bolaşığa sa’y u g. k.-ıp 7v-10

gürünç pirinç. (krş. YUyg. *gürüç/gürünc* “pirinç”, Necip, 2008, s. 138b, UTİL IV, 852a)

g. yambu pul māl nezr [u] niyāz alıp 2v-1

-H-

hālišhık (Ar.+Tü.) saflık, temizlik, samimilik.

sultānnıñ nihāyeti niyyeti h. +larıdın ... ābād bolup 2v-9

hāşr (Ar.) toplama, bir araya getirme.

hāşr kıldur- toplatmak, bir araya getirtmek.

nurğun h. k.-ıp 3v-5

hāvāriq-ı ‘ādāt (Ar.) adet edindikleri harika şeyler.

ba’z h.-ı ‘ā.+ları bu ěrdi 4v-7

hayl (Ar.) *mec.* güruh, cemaat, zümre.

nedimler h. +larığa pend [ü] naşihatler kılıp 5v-5

ulus h. +ları rüz-be-rüz{e} evkāt tafıp 4r-1

hayrāt (Ar.) iyilikler, hayırlı işler.

h. u taşadduqātlarını çoñ kiçik heme halklarğa neçe kün-ğiče bērdiler 6r-10

heme (Far.) bütün, hep.

h. kent [ve] şahrālarda yatқан 2r-10.

Kāşğarğa tābi^c h. kent 2v-10, 3v-4, 5v-11

h. halklarını keñru tartıp 3v-7

h. halklar 3v-13, 4r-3, 5v-12

Kāşğarğa tābi^c h. yurt 4r-7

h. çoŋ kiçik halklar 6r-4

h. halklarğa neçe küngiçe bėrdiler 6r-11

hem-muhabbet (Far.+Ar.) sevgi, dostluk, muhabbet içinde olma.

hem-muhabbet ol- birbiriyle dostluk, yarenlik etmek

‘ulemā vü dervişler birlen h. o.-up 5r-1

hudāvend (Far.) 1. Allah, Tanrı, 2. sahip, malik, hükümdar.

hudāvend-i ta‘ālā yüce Tanrı 7v-12

hursend (Far.) kanaatkâr, memnun, mutlu.

ciger-küşe-yi h. +leri kiçik ediler 5r-11

ferzende vü ciger-küş[e]-yi h. +leriğa kazā kader yetip 7r-4

munuŋ ferzendi dilbend ü ciğer-küş[e]-yi h. +i Hazret-i Emīn Wang Begimge pādişāhlık yetip 7v-6

huşū^c (Ar.) tas. Tanrı huzurunda boyun eğme, nefisini hor ve hakir görme.

rükū^c u h. +da erdiler 3r-6

-İ-

intiḫāl ? (Ar.) azlık, yokluk, kıtlık.

intiḫāl-i ḫayālāt hayallerin çalınması.

i. h. +ları çeşm{e}leri ile karap ve sorap tüketip çıkarur 4v-4

istimdād (Ar.) yardım isteme, imdada çağırma.

meded [u] istimdād tīle- yardım istemek.

olardın m. [u] i. t.-r erdiler 2v-3

-K-

ḫā'im (Ar.) namaz kılan, vaktinin çoğunu namaz kılmakla geçiren kimse.

keçelerde ḫ. ü rükū^c u huşū^cda erdiler 3r-6.

kala inek (krş. YUyg. *kala* “inek”, Necip, 2008, s. 190-b, UTİL IV, 484b)

teve aṭ k. koy ... nezr [u] niyāz alıp 2v-1

aṭ k. pul māl taṭıp 3r-1

k. ... yètküzüp üleştürüp bèrdiler 6r-12

ḳalil (Ar.) az.

ḳ. ü bī-vefālḡın istep 3r-12

ḳara- (Mo.) bakmak < Mo. *ḡara-* bakmak (Lessing, 1960, s. 932a)

ḳ.-p ve sorap tüketüp çıkarur 4v-5

kārḡāne (Far.) iş yeri imâlâthâne, atölye, fabrika.

āstāne vü k. +leriḡa pul māl nezr [u] niyāz alıp barıp 2r-12

keḡru geniş (krş. YUyg. *keḡri* “geniş”, Necip, 2008, s. 195a, UTİL IV, 545a))

keḡru tart- genişletmek, *mec.* çoḡuna ulaşmak.

k. t.-ıp sirāb kıılır erdiler 3v-8

kesel (Ar.) gevşeklik, uyuşukluk, hastalık (krş. YUyg. “hasta”, Necip, 2008, s. 199a, UTİL IV, 729b).

Ḥazret-i Ferīdūn Wang Begge k. ¨arīz bolup 5r-13

k. +leri kündin künge ziyāde bolup 5v-2

kèyin sonra.

andın k. 7r-6, 7r-10

taşarrufiḡa alḡandın k. 7v-1

Wanglıḡ taḡtda olturḡandın k. 7r-9

fervāz eylep kètkendin k. 7v-5

kitāb-ḡānlıḡ (Ar.+Far.+Tü.) kitap (Kuran) okuma.

kitāb-ḡvānlıḡ kııl- kitap (Kuran) okumak.

kitāb-ḡānlıḡ ... ḳ.-ur e.-diler 5r-1

körünüş görüşme (meclis), huzura kabul.

körünüş kıl- görüşmek.

k. k.-ıp ... her kıaysıların aŝlap öz yurtıĝa yanur erdiler 4r- 9

kümbez (Far. *gunbed*) (Türbelerin üzerinin genellikle kubbeli olmasından teşmil yoluyla) Mezar.

k. içre defn kıldılar 6r-7

-M-

maĝzūnluĝ (Ar.+Tü.) gamlılık, kederlilik, üzüntülü olma

m. vadeside ... ser-gerdān boldılar 7r-5

māl-dār (Ar.+Far.) mal sahibi, varlıklı kimse, zengin.

pül-dār m. ve zer-dār olup 4r-1

mazmūn (Ar.) mana, kavram; nükteli, sanatlı ince söz.

m. +ıĝa  amel kılıp 3r-10

meded (Ar.) yardım, imdat.

meded [ü] istimdād tile- yardım istemek.

olardın m. [u] i. t.-r erdiler 2v-2

medrese-yi  ālī (Ar.) yüce medrese.

bir medrese-yi  ālī ... binā eylep 3v-1

menhī (Ar.) dinin yasakladığı şey, yasak.

m. +din vākıf olup 3r-13

mesā (Ar.) akşam, öğleden sonra (Redhouse, 1890, s. 1826a).

sabāĝ u m. ... dergāh-ı ĝak sarıĝa bakıp 3r-2

minber-i müte ālī (Ar.) yüce minber.

m.-i m. binā eylep 3v-1

muĝīm (Ar.) bir yere yerleşen, bir yerde oturan, kalıcı olan, ikamet eden kimse.

m. ber-ķarār ... cā-niṣīn eylep 2r-8

muķīm ol- bir yere yerleşmek.

taht-ı salṭanatda m. [u] ber-ķarār o.-up 6v-5

musallaṭ (Ar.) hükümdar, vali, yönetici (Steingass, 1884, s. 1002).

şāhib-i musallaṭ ol- hükümdar, vali olmak.

şāhib-i m. o.-up taht-ı salṭanatda... cā-niṣīn eylep 2r-8

muṭlaķu'l-ʿinān (Ar.) serbest bırakılmış, *mec.* serbest, mutlak, kayıtsız şartsız.

muṭlaķu'l-ʿinān ol- serbest, kayıtsız şartsız olmak.

hākim-i m. ve şāhib-i musallaṭ o.-up.... cā-niṣīn eylep 2r-7

hākim-i m. erdiler 5r-10

hākim-i m. pādişāh o.-up... emn [ü] āmān kıldılar 6v-4

on sekkiz yıl pādişāh-ı m. o.-up 7r-13

mużāfāt (Ar.) bir şeyin ekleri, kolları ilaveleri, bir merkeze bağlı olan şubeler, yan kuruluşlar.

Turfān m. +ıġa wang kılip casaķlarını bērip 7r-12

müstaķīm (Ar.) doğru, dürüst, namuslu.

merkez-i şerāfetde m. [ü] fāyidār [u] cā-niṣīn eylep 2r-9

ve ʿalā-yı m. +ler feydā bolup 7r-2

müteʿālī (Ar.) yüce, üstün.

minber-i m. binā eylep 3v-1

-N-

neẓr (Ar.) adak adama.

... pul māl n. [u] niyāz alıp 2v-1

neẓr kııl- adak adamak.

Resül haķķıda n. [u] niyāz kıldılar 5v-2

niyāz (Ar.) 1. Dua, tazarru, 2. (*tarikāt*) belli bir maksat için verilen para veya hediye, derviş hediyesi.

neẓr [u] n. alıp barıp 2v-1

niyāz kııl- dua etmek

Resül hakkında neẓr [u] n. kııldılar 5v-2

niyāz-mendlığ (Ar.+Far.+Tü.) yalvarma, isteme hali.

niyāz-mendlığ eyle- yalvarmak, istemek.

n. e.-p du^{ca} vü taleb ile oturup fuqarālar hakkında du^{ca} kıılır erdiler 4v-11

nurğun çok. (YUyg. *nurğun* “çok”, Necip, 2008, s. 292b; UTİL V, 395b)

suyı azlık kılsa n. haşr kıldurup ... suyını çıkartıp yetküzüp 3v-5

-Ö-

östeñ kanal (YUyg. östeñ “kanal”, Necip, 2008, s. 307b; UTİL V 831a)

östeñ çaptur- kanal açtırmak.

ö. eriklarını ç.-up suyını çıkartıp yetküzüp 3v-6

öşre (Ar.) eskiden toprak ürünlerinden onda bir nispetinde alınan vergi.

ö. vü zekātlarını çoñ küçük halklarğa yetkürüp bérıp 7v-8

ötkez- geçirmek.

du^{ca} kıldurup ö.-ip hemīşe olardin meded [ü] istimdād tiler 2v-2

kêçelerni bu tarīka birle ö.-ür erdiler 4v-13

-P-

pul (Far.) para.

yambu p. māl neẓr [u] niyāz alıp 2v-1

añ kala p. māl tafıp 3r-1

altun kümüş p. māllarını saçtılar 6r-3

kümüş p. māl teve üleştirip bér diler 6r-12

pul-dār (Far.) paralı, zengin.

p. māl-dār ve zer-dār olup... şükr-güzârlık kıılır erdiler 4r-1

-R-

re^cāyā (Ar.) bir hükümdarın yönetimi altında bulunan, vergi veren halk.

r. vü fuqarā ... şer^c hüküm sorap 6v-7

rişte (Far.) *mec.* bağ, alaka.

köjül r. +sin üzüp 5v-6

rüz{e}-be-rüz{e} (Far. *rüz-be-rüz*) günbegün, her gün, günden güne.

r. sirāb emn ü amān u ābād bolup 2v-12

r. evkāt tafıp ... şükr-güzārlik kıtur erdiler 4r-1

rükū^c (Ar.) öne doğru eğilme, saygı gösterme; *din.* namazda elleri dizlere dayayıp öne doğru eğilme.

şāim ve keçelerde r. u huşū^cda erdiler 3r-6

-S-

şāhib (Ar.) himaye eden, koruyan kimse, hāmî.

şāhib-i musallaḥ ol- hükümdar, vali olmak.

şāhib-i m. o.-up taht-ı salṭanatda... cā-nişīn eylep 2r-7

şāim (Ar.) oruç tutan, oruçlu

kündüzlerde ş. ve keçelerde kā'im ü rükū^c u huşū^cda erdiler 3r-6

sākıṭ (Ar.) düşen, düşmüş.

sākıṭ kııl- düşürmek.

gerdenidin s. k.-ıp ... turgalı tört yıl bolupdur 7v-9

sarı bir yere, bir şeye doğru, +A doğru.

dergāh-ı haḫ s. + ḡa bakıp ... du^cā-yı ḡayr kıtur erdiler 3r-3

anıy s. yüzlenip 6v-13

sebeb-kārlik (Ar.+Far.+Tü.) çare bulma.

sebeb-kārlik kııl- çare bulmak

tabīb [ü] hükemālar kelip körüp s. k.-dılar 5v-1

ser-gerdān (Far.) perişan, şaşkın.

ser-gerdān bol- perişan olmak.

endūhluğ deştide s. b.-dılar 7r-6

sīrāb (Far.) suya doymuş, suya kanmış.

s. ... boluşığa... gūşış kıtur erdiler 2v-7

sīrāb kıt- susuzluğunu gidermek, suya doymak.

heme halkları keşru tartıp s. k.-ur erdiler 3v-8

sora- I sormak.

dād-h'āh ehlin s.-yduğan bezm-gāhığa çıkıp 4r-13

karap ve s.-p tüketüp çıkarur 4v-5

hüküm s.-p fukarālar hāliğa yetip 6v-8

bir neçend yıl s.-p turğan vaqtlarda 6v-12

sora- II idare etmek, hakimlik, hükümlerlik kılmak. (Özb. *sora-* “idare etmek, hükümlerlik kılmak (Özb. *sora-* idare etmek, hakimlik hükümlerlik kılmak, Madvaliyev 3, 2020, s. 617b; Ma’rufov, 1981, s. 98c-99a; YUyg. *sori-* “hakimlik, hükümlerlik kılmak, idare kılmak” UTİL III 541a).

°adl [u] °adālet bilen s.-p 6v-6

Kāşgar Yarkendlerini bir neçend yıl s.-p turğan vaqtlarda 6v-12

sorağ soru.

dād u s.+larını ... sorap 6v-8

şuffa (Ar.) sofa; tekke, zaviye gibi yerlerde sütunlar veya kısa parmaklıklarla ayrılmış olan oturma yeri.

fuzūl ş. ve şehir taşında kārṽān-sarāy kıldurup 3v-2

-Ş-

şer° (Ar.) şeriat, islam şeriatı.

merḥamet eylep ş.+ini cārī kılip 6v- 7

şer^cī (Ar.) şeriatla ilgili, şeriata uygun.

7

ba^czların ş. +ge āhındlar aldığa kişi buyurup körküzüp ş. birlen tüketir erdiler 4v-6,

şike[s]te-dil (Far.) gönlü kırık, mahzun.

şike[s]te-dil ... hālātıların vākıf olup 5r-4

şür (Far.) karışıklık, gürültü, kavga.

ş. [u] ğavġā-yı ^cazımler ve ^calā-yı müstakımler feydā bolup 7r-1

şükr-güzārhlık (Ar.+Far. *guzār* “beceren, yapan” ile) şükretme

şükr-güzārhlık eyle- şükr etmek, müteşekkir olmak.

dergāh-ı haq sarığa bakıp ş. e.-p 3r-3

şükr-güzārhlık kııl- şükr etmek, müteşekkir olmak

dergāh-ı haqğa ş. kıılur erdiler 4r-4

-T-

ta^calluqāt (Ar.) akrabalar, yakınlar.

cem^c-i t. +larıdın köñül riştesin üzüp 5v-6

tā^cat-kārhlık (Ar.+Far.+Tü.) ibadet etme.

tā^cat-kārhlık kııl- ibadet etmek.

kitāb-h^cānlık tā^cat-kārhlık k.-ur e.-diler 5r-2

tābiş (Far.) parlaklık, pırıltı, nur; güç, kuvvet (Steingass, 1892, s. 272a).

çoñ kişik heme halklar köñüllerige t. ü te şir olğanıdın ... 3v-13

taf- (< tap-) bulmak

ağ kala pul māl t.-ıp 3r-1

ulus haylları rüz-be-rüz{e} evkāt t.-ıp 4r-1

tağayyür (Ar.) değişme, başkalaşma; bozularak değişme.

tağayyür ol- değişmek.

kent [ve] şahrâlarının suyu t. o.-sa su çıkarıp bêrip 2v-6

taħiyye (Ar.) selam verme, ömür uzunluğu için dua etme.

ta[°]zîm [ü] t. edâ eylep 4r-9

taħkîkla- (Ar.+Tü.) bir şeyin ne olduğunu, doğru olup olmadığını araştırmak.

°arz-ı hâl [u] aħvâlidin t.-p 4v-2

taraf-hâ (Ar.+Far.) taraflar.

t. bu °âlem içre şûr [u] ğavġâ-yı °azîmler ... feydâ bolup 7r-1

t. bu °âlem-i fânîni taşlap 7v-2

taşaddukât (Ar.) sadakalar.

ħayriyât u t. +larını ... neçe kün-ġiçe bêrdiler 6r-10

taşarruf (Ar.) bir şeye sahip olma, sahip olduğu şeyi istediği gibi kullanma yetkisi.

taşarrufiġa al- ele geçirmek, idaresi altına almak.

bu şehrlerni t. + ıġa a.-ıp 7r-11

şehrlerniñ hemmesini t. + ıġa a.-ġandın këyin 7v-1

ta[°]zîm (Ar.) hürmet etme, saygı gösterme.

t. [ü] taħiyye edâ eylep 4r-9

tefriķa (Ar.) sürekli anlaşmazlık, ayrılık, nifak, ihtilaf.

tefriķa bol- ayrılmak, ihtilafa düşmek.

°âlem t. b.-up on tört yıl bu şehrler pâdişâhsız kalıp 7r-9

tevsen (Far.) serkeş, dik başlı at.

vefrâ t. +in yügürtüp 4v-3

tüzet- düzeltmek, düzene sokmak.

yamanlarġa cezâ bêrip t.-ür erdiler 3v-10

-U-

ulan- eklenmek, bağlanmak; ulaşmak.

ma^cmürlük mertebesiga u.-ip 3r-2

ābādlik derecesiga u.-ip 4r-3

-V/-W-

vedā^claş- vedalaşmak.

beg çoŋları birlen körüşüp ve v.-ip 5v-4

wang (< Çince *wang* 王) han, hükümdar.

wang kıl- han yapmak.

Ṭurfān muzāfātığa w. k.-ip 7r-12

vefrā (Ar.) fazla, en çok (Redhouse, 1890: 2143b)

v. tevsenin yügürtüp 4v-3

-Y-

yambu yambu, at toynağına benzer şekilde ve büyüklükte döküm haline getirilmiş gümüş para (krş. YUyg. *yambu* “gümüş para” UTİL, 502b).

y. pul māl nezr [u] niyāz alıp 2v-1

yambu kümüş ... yetküzüp üleştürüp bērdiler 6r-12

yan- dönmek.

öz yurtığa y.-ur erdiler 4r-11

yarlık emir, ferman, hükümdarın buyruğu.

yarlık çık- ferman, emir çıkmak.

Efrīdūn Wang Begimke hāndın y. ç.-ip 7r-7

yasa- (< Mo. *casa-*) yapmak, düzmek.

°azīz ü büzürg-vārlarınıñ mezarāt āstānelerini y.-p 2r-12

yastan- yaslanmak.

Kāşğar diyarı içre y.-ip yatқан ervāh hazretleriniñ imdādı birlen 2r-5

yētküz- ulaştırmak, yetiştirmek.

suyını çıkartıp y.-üp bērip 3v-7

teve aṭ kala cānlıklarını ayağı fakīr ʿāciz gedāylar-ğıçe y.-üp üleştürüp bērdiler 6r-13

yığılış- toplaşmak, birikmek, bir araya gelmek.

... *eşrāf [u] uluğları şabāh u mesā vaktında y.-ıp kēlip* 4r-8

yu- yıkamak.

āhundlar bedenlerini y.-p ... kōterip yōrdiler 5v-13

yügürt- koşturmak.

hired-mendliğ beglerini y.-üp cilvege kēltürüp vevrā tevsenin y.-üp 4v-3, 4

yüzlen- yüzünü dönmek, yönelmek

cihān hayāllerin anuṣ sarı y.-ip 7r-1

-Z-

zer-dār (Far.) altınlı, altın sahibi.

pül-dār māl-dār ve z. olup 4r-2

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: Çalışma Konsepti/Tasarım- Z.Ö., A.M.; Veri Toplama- Z.Ö., A.M.; Veri Analizi/Yorumlama- Z.Ö., A.M.; Yazı Taslağı- Z.Ö., A.M.; İçeriğin Eleştirel İncelemesi- Z.Ö., A.M.; Son Onay ve Sorumluluk- Z.Ö., A.M.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: Study Concept/Design- Z.O., A.M.; Data Collection- Z.O., A.M.; Data Analysis/Interpretation- Z.O., A.M.; Manuscript Draft- Z.O., A.M.; Critical Review of Content- Z.O., A.M.; Final Approval and Responsibility- Z.O., A.M.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Abik, A. D. (2007). Sufi Allahyâr ve Sebâtü'l-Âcizîn'i: 18. yüzyıl Doğu Türk edebî dilinde mahallileşme eğilimleri. *International Journal of Central Asian Studies*, 11(1), 52-73.

Ms. Arab 4, Orientabteilung, Staatsbibliothek zu Berlin. Almanya.

Brophy, D., Takahiro O. (2016). *The Origins of Qing Xinjiang: A set of historical sources on Turfan*. Tokyo : TIAS Central Eurasian research series No. 12.

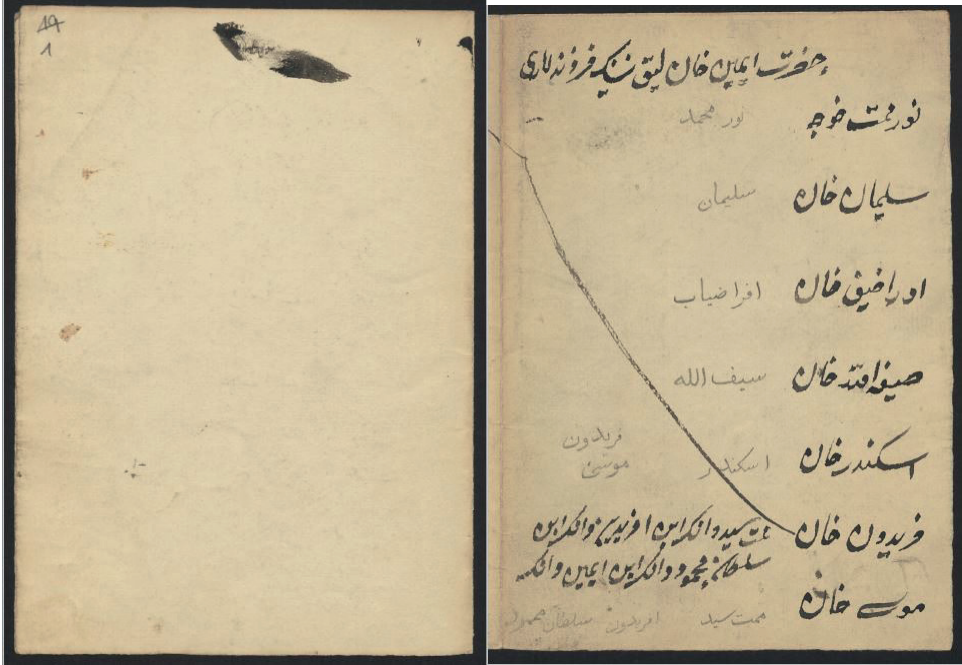
Clauson, S. G. (1960). Muhammed Mahdī Xān, *Sanglax. A Persian Guide to the Turkish Language. faksimile text with an Introduction and Indices*. (E. J. W. Gibb Memorial' Series, New Series, XX.) [vii], 113 pp., 732 facsimils. London: Luzac and Co. Ltd.

- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-Thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford at the Clarendon Press.
- Das neue Chinesisch-Deutsche Wörterbuch*. 新汉德词典. (1996). Beijing: [Xin han de Cidian].
- Eckmann, J. (1964). Çağatay edebiyatının son devri (1800-1920). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1963*. Ankara: TDK Yayınları, 121-156.
- Eckmann, J. (1966). *Chagatay manual*. Bloomington: Indiana University.
- FSS= Mirsultan, A., Corff, O., Maezono, K., Lipp, W., Dorj, D., Gerelmaa, G., Stüber, R., Tövshintögs, B., Li X. (2013). *Auf kaiserlichen Befehl erstelltes Wörterbuch des Manjurischen in fünf Sprachen "Fünfsprachenspiegel". Systematisch angeordneter Wortschatz auf Manjurisch, Tibetisch, Mongolisch, Turki und Chinesisch*. 2 Bde. Wiesbaden.
- Jarring, G. (1964). *An Eastern Turki-English dialect dictionary*. Lund.
- Jin, L. (2012). 清代新疆档案选辑(户科) [*Qingdai Xinjiang dang'an xuanji (hu ke) (Qing dönemi Sincan arşivinden seçmeler)*] 17. Guāngxī.
- Kaçalin, M. S. (Hazırlayan). (2011). *Niyâzi Nevâyi'nin sözleri ve Çağatayca tanıklar, El-Luğātu'n-Nevâ'iyye ve'l-İstişhâdatu'l-Cağâtâiyye*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaçalin, M. S. (Çeviren) ve Ölmez, M. (Yayına Hazırlayan). (2019). *Dîvânü Lugâti't-Turk, Mahmûd el-Kâşgarî*, İstanbul: Kabalıcı.
- Knüppel, M. / Aloïs van Tongerlo. (2014). *Albert von Le Coq (1860-1930) – der Erwecker Manis. Im Spiegel seiner briefe an Willi Bang Kaup aus den Jahren 1909-1914*. Berlin: (Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen N.F. 34; Schriften der Kommission „Manichäische Studien“ 3).
- Le Coq, A. von (1911). *Sprichwörter und Lieder aus der Gegend von Turfan: mit einer dort aufgenommenen Wörterliste*. Leipzig/Berlin.
- Le Coq, A. von (1916). *Volkskundliches aus Ost-Turkistan (mit einem Beitrag von O. v. Falke)*. Berlin.
- Le Coq, A. von (1926). *Auf Hellas Spuren in Ostturkistan. Berichte und Abenteuer der II. und III. deutschen Turfan-Expedition*. Leipzig [Nachdruck: Graz 1974].
- Le Coq, A. von ve Herrmann, A. (1922). Zwei osttürkischen Manuskriptenkarte. In: *Southern Tibet*, 8, 408-423.
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Madvaliyev, A. vd. (2020). *O'zbek Tilining izohli lugati, 5 cildli*. Toşkent: O'zbekiston nashriyoti.
- Ma'rufov, Z. M. (1981). *O'zbek Tilining izohli lugati, I A-R; II R-X*. Moskva: Rus Tili Naşriyoti.
- Mirsultan, A. (2022). *Albert von Le Coq und der Wang von Lükchün*. In: O.F.Sertkaya, G. Karaağaç, M. Şen (ed.): Prof. Dr. Ceval Kaya Armağanı. İstanbul: Akçağ. 347-360.
- Necip, E. N. (çeviren: Kurban, İ.). (2008). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Niyaz Hüştar, Ş. (2003). *Şinjan yekinki zaman tarihidä ötken şehirler*. Ürümçi: Şinjan helk Neşriyati.
- Maimaitiaili, N. (2019). *Çağdaş Uygurcannın ağızları ve söz varlığı*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Osmanov, M. (1990). *Hazirki zaman Uygur tili di'alektliri*. Ürümçi: Şinjan yaşlar-ösmürler Neşriyati.
- Ölmez, Z. (Hazırlayan). (2020). *Ebulgazi Bahadır Han, Şecere-yi Terākime*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Redhouse, S. J. W. (1890). *A Turkish and English lexicon, the significations oft he Turkish terms*. Constantinople.
- Schluessel, E. (2022). Down and out in Khandu and Qarakhoja: An autobiography from late Qing Turfan. In: *Journal of Central Asian history 1*, 130-157.

- Steingass, F. J. (1884). *Arabic-English dictionary*. London: Asian Educational Services.
- Steingass, F. J. (1892). *A comprehensive Persian-English dictionary: including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London and New York: Routledge.
- Su, B. ve Huang, J. (1993). 哈密，吐鲁番维吾尔王历史 [*Hami, Tulufan weiwuerwang lishi (Kumul, Turfan, Uyghur Hanları Tarihi)*]. Ürümchi: Xinjiang daxue chubanshe.
- Su, B. ve Huang J. (2001). *Qumul, Turpan uyghur waqliri tarihi*. Ürümçi: Şinjiang Hëlq Neşriyatı [in Uyghur].
- Temir, A. (1951). Zwei Dokumente zur neueren Geschichte Ost-Turkestans. In: *Orients 4, no. 1*, 81.
- Temir, A. (1961). Ein osttürkisches Dokument von 1722-41 aus Turfan. In: *UAjb 33*, 193-198.
- Tömür, H. (Translated by Anne Lee). (2003). *Modern Uyghur Grammar (Morphology)*. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat 3.
- UTİL= Uyğur Tiliniñ izahliq luğiti I: A-P. (1990); II: T-H. (1991); III: D-F. (1992); IV: K-L. (1994); V: M-Ü. (1995); VI: V-Y. (1998). Pekin: Milletler Neşriyatı.
- UTİL-KT= Uyğur Tiliniñ izahliq Luğiti (Kaşkar Tilmisi). (1999). Ürümçi: Şincañ Hëlq Neşriyatı
- Zenker, J. T. (1866 /1979²). *Türkisch-arabisch-persisches Handwörterbuch, I-II*, Leipzig.
- Wang, D. (2020). 紫光阁功臣额敏和卓画像：流往德国的原委及目前下落 [Ziguangge gongchen emin hezhuo huaxiang: liuwang deguo de yuanwei ji muqian xialuo (Tiguangge Salonunda Sergilenen Emin Hoca Portresi: Almanya'ya Ulaşım Tarihi ve Şimdi Bulunduğu Yer Hakkında Araştırma)] (The Portrait of Emin Khwāja, Displayed in the Tiguangge Hall: In search of the History of its transport to Germany and its present whereabouts). In: 清华大学学报：哲学社会科学版 (*Journal of Tsinghua University: Philosophy and Social Sciences*), 5, 194-201.

Tıpkıbasım³⁶:

1v

36 Berlin Devlet Kütüphanesi Şarkiyat Bölümü Başkanı Christoph Rauch'a ve meslektaşımız Bayan Melitta Multani'ye, el yazmasının zamanında dijitalleştirilmesi ve yayın onayı için teşekkür ederiz.

4
 2
 بهرام خان بود لاجرم سیزده او غول ایچک بود ک
 حضرت یون وانک علیه السلام نیک او غلامی حضرت
 محمد سید وانک سید بر او غلامی
 بار ایچک بود فریدون وانک و یکا ز خدا رسول
 کاشف و یاری اچره یکا سانسب یا تقان ارواح
 حضرت لاری نیک ایدادی بر لاری کاشف ایلی نیک
 سیکریل پادشاه جاکیم مطلق العنان و صاحب
 مسطحا اولوب سخت سلطنت و مقتدر
 بر قرا و مرکز شرافت به مستقیم نایب ایلی
 ایلیاب کاشف و نایب هم نیک حجرا لاری یا تقان
 عزیز و پسر کور لاری نیک مرآت آستانه لاری
 سیاس بود لاری نیک آستانه و کارخانه لاری
 Arac 4

5
 سیه آقا کلا قوی او نکرده چای موی پال لاری نیک نایب
 باریب و عقیده و روپ او نیک نایب همیشه اولاد و نیک
 استمداد و یاری دینار و یک لاری و نیک لاری چالیدین ایچک
 لاری ایلیاب علما و دروشین لاری حضرت و اکرام
 اجرت قیلور ایدیلار و هر قایس نیک حجرا لاری نیک
 سیه نیک ایدادی سیه چاریب بر سیه نیک ایدادی
 و رعیت لاری نیک سیراب امن امان ایدالیق
 بود سیه نیک ایدادی سیه نیک ایدادی
 و اول سلطان نیک نایب نیک خالص لاری نیک
 قلیغ نیک علاری بر کاتیدین کاشف نایب نیک
 حجرا لاری کاشف نیک نیک لاری نیک اول نیک
 امام مؤذن نیک ایدادی نیک ایدادی لاری نیک
 روز سیراب امن امان و ایدالیق لاری نیک
 لاری

4
 3
 آقا کلا پال نایب ایلیق و معنور لوق مرتبه سیه
 اول نایب شاه فرخ بود لوب سیاه و مسافر و غوغا
 در کج حق ساریب نایب نیک لاری ایلیاب و اول
 زات با برکات نیک دولت اقبال لاری نیک خیر
 قیلور ایدیلار و اول زات با برکات کونوز
 لاری صاحب و کج لاری قاجور کوج و خوش و ایدیلار
 و اول زات کشر نیک فرزند لاری محمد سید وانک
 سیک علی لاری ایدیلار و اول شهنشاه عالم نیک یعنی
 حضرت فریدون وانک اوز جیات یقونه التوثیق
 شی عظیم لاری ایدادی لاری نیک خیر معنوی عمل قلب
 بو عالم جرح خدای نیک نایب نایب کونلاب و عزیز
 تیل و پد و نایب نیک سبب الدنیا و زمت الاخرت
 جریث نبوی مؤمنین و اقیق اولوب شهنشاه

بر مدینه عالی و مشرفی متعالی ایلیاب و بازار لاری نیک
 خدای فضول صولار و شکر نیک شکره لاری نیک
 قلیق و روپ بو مدینه و وقف مطلق قیلور ایدیلار
 و اول سلطان کاشف نایب هم نیک حجرا لاری نیک
 چالیدین و اقیق اولوب سیه از لاری قلیق نیک
 چشم قلیق و روپ او سیک ایدادی لاری جابنور و
 سیه نیک چاریب سیکوزوب بر سیه هم خلق لاری
 کند و نایب سیراب قیلور ایدیلار و نیک عاقر
 لاری نیک چالیدین خبردار اولوب و نیک لاری نیک
 انصاف اجرت ایلیاب و یانلار خیر ایدادی نیک
 نیک ایدیلار و اول شهنشاه عدالت نیک و حکمت
 نیک نیک نیک لاری نیک لاری چون کج
 هم خلق لاری نیک نایب نیک نیک نیک
 اولوس

4r

اول تو روزی در روز برونه اوقات نشیب پیدا را در
 وز در اولوب همور لوق مرتبه سیف و آباد لوق
 در ج سیف و لاینب تخرمان اولغانغه اینه
 خلق لار خوشنود اولوب در راه چفته شک
 گذار لوق قیلور ایردیلار و اول شمشادان
 تحت سلطنت نه برقرار اولغانلارده کاشغری
 تابع هم لورت کنت حجر الازنکه سکا آخوند کاکا بر
 شرف اولوغ لاری صاحب و مت و قنده یغذایب
 کلیب تعظیم تحیه او ایلاب کوردوشل قلب
 لورت دار لوق استقال جالانئین ایغازه کمالین
 بر قایسه لارین ایجاب اوز لورتیغ یانور ایردیلار
 داد خواه ایلین سورار وقتینده نماز نین غازی
 او ایلاب داد خواه ایلین سوراریدر غم بزیم که چفته حبیب

4v

اول تو روزی در روز برونه اوقات نشیب پیدا را در
 عرض جال ایجا لیدین تحقیق لایب فرودنذ لوق بیک
 لارین لوق کورتوب جلوه کولتوروب و فراتوسین
 لوق کورتوب و امتثال خیالات لاری جسمی لاری ایله
 قراب سورا ب توه کورتوب جفا رور و بعضه لارین
 شمر عینک آخوند لارا لیدینه بویروب کور کورتوب
 شرفی بر لان توه لور ایردیلار بو سلطان نیند
 و بعضه خوارق عادات لاری بو ایردی کول لارده پیدار
 اولوب تلاوت قران و ذکر شایایاب درگاه
 الهی بو لوقین تسیب یوز کلمته اوب جسمی
 وین شک و لارین توه کوب نیاز هذ لوق ایلاب
 و عا و طلب ایله اولتوروب فقر لارین معنی دعا
 قیلور ایردیلار که لار نه بو لوقیه برله اولتورور ایردیلار

5r

و همی علمان دوروش لار بر لان هم محبت اولوب کتاب
 خوانلیق و طاعت لار لوق قیلور ایردیلار نظر سالیق
 طوقیسه برله عالم سز لوق بیلارین حکم و انلیق نه
 ایلاب توه لور ایردیلار و باطن ایشینه قورعا لور کت
 ول و بییم بچاره و غرب آواره رعیت لار جالانئین
 واقف اولوب لولارین حالینه تیب عرضین ایجاب
 محبت و شفقت و مروت و انصاف لار قیلور ایردیلار
 حضرت فریدون وانئید سید علیه الرحمه اوز جیاتلیق
 لارده فرزند لاری محمد سید و انئید سید یار کنده شرف
 جاکیم مطلق العنان ایردیلار حضرت محمد سید و انئید
 سید لار فرزند لاریندو جکر کوشه فرسند لاری
 حضرت آفریدون و انئید سید جکر ایردیلار کونلار
 بر کون حضرت فریدون وانئید سید کسک عارض اولوب

5v

برده کون یا تیب لایب طیب جک لار کلب کور و سبب
 لار لوق قیلدیلار خدا و رسول جتیه نذر نین قیلدیلار لاری
 کونئین کونک زبانه بولوب علمان و بیک لار یوز سورت
 لارینده بیک جک لار بر لان کوروشوب و و اعلا شیب
 اهل عیال و نذیم لار خیل لارینده نذیمت لار تکیب جمع نه
 تعلقات لاریدریم کونکل رسته سین اوزوب بدن
 قوشملاری بو عالم قانئین عالم بالا اذ رحلت
 قلدیلار رسول عتده فرزند لاری محمد سید و انئید
 سید کور تیب یار کنده شرف لارینده کاشغری تیب قیلدیلار
 و اول ذات شریف نیک نماز لارینده کاشغری تابع
 کنت حمزه که بیک آخوند شیخ بوزباش اولن باش
 عام مؤذن چونند بیک خلق لارینده ضرب بیک هم خلق
 لارجه اولدیلار و آخوند لار بدن لارین لوب جسم لارین
 جازه غ

6
 چنانچه کاساب نماز لاریه اوتاب کونار بپور دیلار
 باشلار دین سنده بنده خدمتکار لاریه اوروب آزاد
 قلب و درانی باشلار دین التون کوش بلال لاریه
 ساجی لار هم چندی حکم خلق لاریه شایب نایف
 لاریه آرقه لاریه حسن و عیانت جلیب
 حضرت سعید آقایی بزرگوار نیک استمانه لاریه
 الی بریکو مینر اچره وطن قیدیلار و بر قایب
 سکر شمش و بار لاریه کلکیز بیکلر خنده نایف امام خوزان
 یوزباش اون باش اونی خلق لاریه اولوع صناع
 لاریه یلقم خیریات و تصدقات لاریه چندی کلک
 هم خلق لاریه کون خیر بر دیلار و ساهار لاریه التون
 یا صوب کوش بلال تیوه اهر کلک جالیق لاریه ایغی نایف
 عاجز کدی لاریه سکر اوب اولک سکر اوب بر دیلار

نام او عاجز کدی خلق لاریه کلب باب غینه بولدیله خزینه
 و فینه لاریه محوق قلبش نیک نهاییه قالمادی
 انبیا محمد سید و انکر سیکه آتاس نیک اور نیدا
 چاکیم مطلق العنان پادشاه اولوب تخت سلطنت
 معین بر قرار اولوب یارکنده اهل نه بر بخر میل عدالت
 سلطان سورا ب و بیکلر لاریه عاجز رعیت لاریه ایغ
 خرابی بر حجت ایلاب سر عیجی جاری قلب و رعایه
 و فقر او سوراغ لاریه بیغوا فیک شرع حکم سورا ب
 فقر لاریه جالیق نایف و نیشیلار اتفات اچون
 قلب و عیانت لاریه جزا بر یورت ن امن امان
 قیدیلار سبب طرقتیله کاشف یارکنده لاریه بر خنده
 ییل سورا ب تور عیجی وقت لاریه بو عالم بوقالیق
 یوز کتوروب و جهامن خیل لاریه این کساری

7
 یوز لاریه طرفها بو عالم اچره شورغو غایر عیظ لار
 وعلای مستقیم لاریه کتوروب حضرت محمد سید
 بیک کلک کوش حضرت فریدون و انکر سیکه نیک
 فرزند و جگر کوش خمرکنده لاریه ققاده ریش
 چو نولوق و اوی سید اچیران و انده لوق و کتوروب
 سکر روان بولدیله اندی بر کین افریدین و انکر
 بیکم کونانیز یارلق جیب بو طور فاند و اون ییل
 یارکنده اون ایله و انکر لوق تخت و اولتور و علم
 دین کین عالم تفرقه بولوب اون تورق ییل کونانیز
 ماوش سینه قایب اندی بر کین فاندیز هر یک جیب
 بوشه لاریه تصرفه ایب سلطان محمود و انکر
 طرفان مخفا تیغ و انکر قلب جیب لاریه بر
 اون سیکه ییل پادشاه چاکیم مطلق العنان اولوب

بو شهر لاریه انیم سینه تعریف الغانیز بر کین
 بو عالم بوقالیق ایستارین یوز کتوروب طرفها
 بو عالمی قانیغ تا شلاب دارا قرنت نه خوشلاب
 جان قوشه بدن قفسیدین فروان ایلاب
 سکنده دین کین مونیله فرزند دینلند و جگر کوش
 خرسندی حضرت ایمین و انکر سیکه کونانیز
 حقیقت یورت و فقر عاجز نام او کدی لاریه حجت
 ایلاب عشره ذکوة لاریه چندی حکم خلق لاریه
 سکر اوب بر ییل کردنیز ساقیت قلب او
 ایلاب یورت ن امن امان کولایقیه سنی کوش
 قلب عدل عدالت بران تو توب تو غار تورق
 ییل بولوب دور خداوند تعالی اعین تورق سیکه ییل
 او زور قلب دولت لاریه قران مسکون و انکر اعلم

Edebiyat Sosyolojisi Bağlamında Dilenme ve Dilencilik: *Hayattan Sayfalar ve Miskinler Tekkesi* Örneği

Begging and Beggary in the Context of Literary Sociology: Hayattan Sayfalar and Miskinler Tekkesi

Ahmet Koçak¹

ÖZET

Edebiyat ve sosyoloji, insanı ve toplumu anlamaya, anlatmaya çalıştığı için birçok ortak yönü olan farklı iki disiplindir. Edebiyat sosyolojisi de, sosyal şartlar ile edebî çalışmalar arasındaki ilişkileri inceleyen bir edebî çalışma alanıdır. Toplum hayatını yansıtan bir edebî tür olan romanın konularından biri de dilenme ve dilenciliktir. İnsanlık tarihi kadar geçmiş olan ve her toplumda küçük farklılıklar dışında benzer özellikler gösteren dilencilik, zaman içinde devletlerin aldığı önlemler, ekonomik şartların iyileşmesi ile azalma göstermişse de hep var olagelmıştır. Bu çalışmanın amacı sosyal bir gerçeklik olan dilencilik/dilencilik meselesinin romancılar tarafından nasıl ele alındığını örneklendirmektir. Çalışmada dilencilik meselesinin daha iyi anlaşılması için dilencilik tarihi geçmişine ve arka planındaki sosyolojik, dini zeminine değinildikten sonra, dilencilik romanının ana eksenine oturtan, toplumu çok iyi gözlemlediğini düşündüğümüz iki romancının eseri üzerinde durulmuştur. Ana konuları dilenme ve dilencilik olan romanlardan ilki Osmanlı'nın son yıllarında kaleme alınan Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Hayattan Sayfalar* (1919)'ı ile ikincisi ise Reşat Nuri Güntekin'in *Miskinler Tekkesi* (1946)'dır. Çalışmada edebiyat sosyolojisi bağlamında her iki roman üzerinden dilenci tipleri, mekânsal tercihleri, halkın dilencilere bakışı gibi yönler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Hayattan Sayfalar*, Reşat Nuri Güntekin, *Miskinler Tekkesi*, dilenci

ABSTRACT

Literature and sociology are two distinct but interrelated disciplines that share many similarities in their quest to comprehend and explain human beings and society. Literary sociology is a branch of literary research that examines the relationships between social conditions and literary works. One of the subjects in novels reflecting social life is begging and beggary, an age-old social practice that exhibits comparable traits in all societies with few exceptions and that has always existed despite increasing or diminishing over time in response to state actions, changes in economic situations, and other factors. This study aims to show how authors deal with the issue of begging as a social reality. In order to better grasp the issue of begging, this article discusses the sociological, historical, and religious contexts before focusing on the works of two novelists who made strong social observations by having begging be the main focus of their works. The first one is Hüseyin Rahmi Gürpınar's (1919) *Hayattan Sayfalar* [Pages from Life], penned in the last years of the Ottoman Empire, and the second one is Reşat Nuri Güntekin's (1946) *Miskinler Tekkesi* [Lodge of the Lazy]. This study analyzes aspects such as the typology of beggars, places where they beg, and the public perception of beggars in both novels by drawing on the insights of literary sociology.

Keywords: Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Hayattan Sayfalar*, Reşat Nuri Güntekin, *Miskinler Tekkesi*, beggar

¹Doç. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı
Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: A.K. 0000-0002-0033-4188

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Ahmet Koçak,
İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
İstanbul, Türkiye

E-posta: ahmet.kocak@medeniyet.edu.tr

Başvuru/Submitted: 16.04.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 03.06.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 07.06.2023

Kabul/Accepted: 07.06.2023

Atıf/Citation: Koçak, A. (2023). Edebiyat
sosyolojisi bağlamında dilenme ve dilencilik:
Hayattan Sayfalar ve Miskinler Tekkesi örneği.
TUDED, 63(1), 219–244.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1287678>

EXTENDED ABSTRACT

Literature is an art form that is specific to human beings and therefore to society. Although literature and sociology are two distinct disciplines, they share a common ground in their depiction of human beings and society. The domain of literary sociology examines the interrelations between literature and social life.

The novel genre in particular is regarded as a mirror of society and is open to interdisciplinary relations with fields such as psychology, sociology, and history. Novels are based on fiction and have the opportunity to broaden their source material to address social issues by extending their scope through their relationship with these disciplines. The social issues novels collect or indirectly deal with allow for a literary sociological exploration.

Begging has existed throughout human history and has had common characteristics across societies. Factors such as wars, epidemics, migrations, natural disasters, economic instability, and a hereditary inheritance from parents to children, as well as the existence of people who practice begging habitually have contributed to its emergence.

Historically, begging and beggars was frowned upon in most societies and religions. In this context, although various measures were taken, laws enacted and institutions established to combat begging in Ottoman society, these were insufficient. Despite the negative perception of begging and beggars across societies and religions, it has been a recurring theme in Turkish literature across various genres, from poetry, drama, and stories to novels and essays. Turkish novels have also been characterized as a mirror held up to the street and have been particularly significant as a platform for exploring the issue of begging. Thus, begging and beggars have been central themes to many novels in Turkish literature from the Tanzimat to the present. Hüseyin Rahmi Gürpınar's (1919) *Hayattan Sayfalar* [Pages from Life] was penned in the last period of the Ottoman Empire, while Reşat Nuri Güntekin's (1946) *Miskinler Tekkesi* [Lodge of the Lazy] was written in the Republican period. Both are noteworthy examples of such works that best describe the subject of begging.

A beggar's appearance is crucial to their success, as their appearance is based on appealing to people's feelings of compassion. Unlike in Western societies where beggars may be indistinguishable from other people in terms of appearance with their clothing and attire and who can beg by performing art, having an image that aligns with society's preconceived notions of beggars, such as having old, tattered clothes, unpolished shoes with holes, a dirty discolored cap or fez, a crooked cane, a scarf around the neck, a light beard, and dirty glasses, is critical to their image in Eastern societies. The beggar's greatest strength lies in their appearance and silence.

Beggars have been called different names by society over time depending on their methods and skills with begging. One of these is the beggar whom the ancients called *fukarayı sabirin*. These people would walk around in worn-out robes and turbans and appear to be trying to hide their great poverty, never uttering a word of complaint or request; elders regarded them as half saints. Another type of beggar was the noble beggars, those who were beggars by descent. Another type

of begging was based on a relationship of interest, whereby favors were exchanged for begging. Yet another form of begging involved begging in government offices, where the beggar would quietly sit on one side in accordance with the atmosphere of the office, unlike those who would beg on streets, avenues, and squares. Moreover, other types of beggars would seek to obtain a position within a governmental office by begging the manager or those in higher positions. Additionally, others would beg at the court house, attempting to prove their innocence despite being in the wrong or seeking to procure false witnesses. Still another type of beggar would be the beggars of Ramadan, Muharram, and the holy months, with people from Anatolia flocking to metropolitan cities, especially Istanbul, during these periods. Another type of beggar was called the *Hajiyatmaz*. They were very skilled at pretending to be physically crippled or to have no arms or legs and would be left by certain people in certain squares to beg. Child beggars, madmen, and fools, as well as those begging by post were other groups of beggars. A new type of begging has emerged with people who are wealthy, these beggars own properties but shout about being hungry when faced with minor problems.

Beggars can be found anywhere. However, they tend to prefer crowded locations such as mosques, cemeteries, train and ferry stations, government offices, court houses, and hospitals. This article analyzes how begging and beggars were depicted in Turkish novels from the last quarter of the nineteenth century to the first years of the Republic through the specific examples from *Hayattan Sayfalar* and *Miskinler Tekkesi*.

Giriş

Edebiyat insana, dolayısıyla topluma özgü bir uğraştır. Roman ve hikâye insana insanı anlatır, insanın hallerini terennüm eder. Edebî metinlerde dile getirilen düşünceler ister şahsi, isterse toplumsal bir kaygı neticesinde ortaya çıksın, sonuç olarak edebiyatın yüzü topluma dönüktür. Sanat eseri sanatçının/yazarın bilinçli bir üretimidir; onun düşüncelerinin şekle/yazıya dökülmesidir. Çünkü “sanat hayatı sadece yansıtmaz, ona şekil de verir” (Wellek-Warren, 1983, s. 135). Metne dökülen her düşünce yazardan bir parça olmakla birlikte, “edebiyat kültürün bir parçası olarak sadece belirli bir sosyal ortamda ve sadece sosyal ilişkiler içinde meydana gelir” (Wellek-Warren, 1983, s. 140). Öte yandan edebiyat, hayatı kurgu yoluyla yeniden yorumlar; hayat ile hayali birleştirerek yeniden bir bakış ve duyuş tarzı getirir. Hikâye ve roman gibi edebi türler insan dışındaki varlıkları ve nesnelere anlatsalar bile bunları insan için anlatır. Kısacası edebiyat, insan ve toplumun hikâyesidir, o hikâyenin kuramsal adıdır. Bu bağlamda edebiyat bir anlamda toplumun günlüğüdür, onun geçmişini, içinde yaşanılan zamanını ve geleceğini anlatır (Jusdanis, 1998, s. 76).

Fransız düşünür Lous de Bonald edebiyatı “yaşanan çağa tutulan bir ayna” olarak değerlendirirken, *Kırmızı ve Siyah (Kızıl ve Kara)* romanında Stendhal da edebî bir tür olan roman için “yol boyunca gezdirilen ayna” benzetmesi yapar (Stendhal, 1972, s. 89). On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde Türk edebiyatına giren roman tıpkı edebiyat gibi “kurgusal bir dünyayı yansıtan dilsel bir olaydır.” (Culler, 2007, s. 50). Edebiyat sosyolojisinin öncü isimlerinden Michaud’a göre edebiyat, somut siyasal ve ekonomik yapılar gibi görünür biçimleri içinde toplumun ifadesidir; hatta edebiyat kendi ruhu ve ruhsal yapıları içinde toplumu ifade eder.” (Michaud, 2004, s. 63).

Edebiyat ve sosyoloji iki farklı disiplin olsa da her ikisinin ortak alanı insan ve toplumdur. Edebiyatın estetik yönü yanında ahlak, siyaset, iktisat, din gibi alanlarla kurduğu ilişki ona yeni kapılar açar, farklı disiplinlerle iş birliği imkânı sağlar. Bu alanlarla kurulan ilişkiler, edebî eseri sadece gerçeklikle ifade edilemeyecek bir alana taşır. Sosyoloji grup halindeki insanların etkileşimlerini incelerken, edebiyat bu etkileşimin hayali betimlemesinden başka bir şey değildir. Diğer taraftan edebiyat bilimi çok boyutlu ve çok katmanlı bir yapıya sahip olan edebiyatın bütünü, edebiyat sosyolojisi ise edebiyat ile toplumsal hayat arasındaki karşılıklı ilişkileri inceleyecektir (Kösemeihal, 1967, s. 10). Edebiyat ile toplum arasında bu sıkı ilişkiye vurgu yapan ve romanın ortaya çıkışının tek nedeninin “hayatı yansıtmaya girişimi” olduğunu ifade eden Amerikalı yazar Henry James’e göre, “en geniş tanımıyla roman, hayatın doğrudan kişisel bir izlenimidir” (James, 1956, s. 5, 13).

Toplumların aynası sayılan ve modern zamanlara ait bir edebî tür olan roman, diğer türlerle ilişki içindedir; sosyoloji, psikoloji, tarih gibi bilimlerle de disiplinler arası ilişkiye açıktır. Kurmacaya dayanan roman, alanını genişleterek bu bilim dallarıyla kurduğu ilişki sayesinde malzemesini toplama ve genişletme imkânına sahiptir. Etkili bir anlatım biçimine sahip olan romanın malzemesini topladığı ya da bazen dolaylı olarak işlediği toplumsal konular roman üzerinden edebiyat sosyolojisine kapı aralamaya da imkân verir.

Edebiyat sosyolojisi, sosyal şartlar ile edebî çalışmalar arasındaki ilişkileri inceleyen bir edebî çalışma alanıdır. Yazar tiplerinin, okuyucu gruplarının ve farklı insan topluluklarının bir kurgu içerisinde sunulmasını içeren edebiyat sosyolojisi, sadece edebî metnin üretim safhasını değil yazar ve okuyucunun sosyal sınıflar içindeki konumunu da ele alır. (Sağlık, 2012, s. 207).

Edebiyat ile sosyoloji arasında kurulmaya çalışılan ilişkinin temelinde, insanı anlama çabası vardır. İki alan arasında ilişki kurmaya çalışmanın amacı, onlardan birisinin alanını diğeri aleyhine daraltmak ve eksiltmek değil, bilakis insan-toplum gerçekliğinin çözümlemesine yeni enstrümanlar katmak, farklı alanlar arasındaki ortaklıklar üzerinden yeni yorumlar, yeni bakış açıları getirmektir (Alver, 2004, s. 13). Edebiyat araştırmacılarının kuramsal çalışmalara yönelmesinin temel sebeplerinden birisi edebî metinlerin daha iyi anlaşılmasıdır. Edebiyat sosyolojisi de metnin daha iyi anlaşılması adına toplumsal ilişkilerden, siyasetten, sosyal süreçlerden, tarihten, iktisattan ve sosyolojinin ilişki içinde olduğu alanların tamamından yararlanmayı amaçlar (Tüzer - Hüküm, 2019, s. 9).

Edebiyatın sosyal boyutu on dokuzuncu yüzyılın hemen başlarında keşfedilmiştir. Ancak edebiyat sosyolojisinin yirminci yüzyıl ortalarında bir disiplin olarak ortaya çıktığı söylenebilir (Altın, 2013, s. 20, 22). Bu disiplinin temellerini attığı kabul edilen Fransız edebiyat eleştirmeni ve sosyolog Robert Escarpit (1918-2000), Madame de Stael'in (1766-1817) *Sosyal Kuramlarla Münasebetleri Bakımından Edebiyat* adlı eserini edebiyat ve cemiyet kavramlarını birleştiren ilk teşebbüs, dolayısıyla edebiyat sosyolojisinin öncüsü olarak takdim eder. Stael, eserinin önsözünde amacının dinin, törenlerin ve kanunların edebiyat üzerindeki tesiriyle, edebiyatın bu alanlara yaptığı tesiri incelemek olduğunu ifade eder (Escarpit, 1968, s.8, Kösemihal, 1967, s. 2). Henüz edebiyat sosyolojisi bir disiplin haline gelmeden önce edebiyat ile toplum arasındaki etkileşimi inceleyen edebiyat tarihçisi ve eleştirmenlerinden birisi de Hippolyte Taine'dir (1828-1893). Taine, edebiyat incelemelerini “soy, çevre ve an/zaman kuramı” üzerine inşa eder. Çünkü ona göre öncelikle incelenmesi gereken meseleyi ortaya çıkaran bir “soy”dan yani milletten, kültürden bahsetmek gerekir. Devamında bunun ortaya çıktığı çevre ve sosyal şartların, son olarak da devrin/zamanın bilinmesi gerekir. Taine'e göre edebî olayı bu üç etkenin ortak noktaya yönelmesi çıkarır (Escarpit, 1968, s. 9). Araştırmalarını determinist ve olgucu bir anlayış üzerine kuran Taine, edebi eserleri toplumsal olgularla izah etme yoluna gider. Onun görüşüne göre, edebî eserler, yazar, coğrafya, iklim, sosyal ve politik koşullar etrafında şekillenir (Moran, 1994, s. 74-75).

Edebiyat ve sosyoloji her ne kadar iki farklı alan olsa da kesişme alanları çoktur ve bunlar edebiyat sosyolojisinin temelini oluştururlar. Toplumsal konuların edebi eserlerde ne şekilde işlendiğini inceleyen “içsel analiz yöntemi” ve edebi üretimi ile toplumsal katmanların ilişkisini inceleyen “dışsal analiz yöntemi” edebiyat sosyolojisinde iki farklı yaklaşım olarak ortaya çıkmaktadır (Swingewood, 2004, s. 81-87). Edebi metnin “içsel analizi”, metinle toplumsal gerçeklik arasında kurulan teorik bir bağıdır. Bu bağ, oluşturulan metindeki hikâyenin, tip ve karakterlerin, dönemin vs. gerçek dünya ile karşılaştırılmasıyla kurulur. Diğer bir ifadeyle burada yapılmak istenen edebiyat sosyolojisi bakış açısıyla kurgulanan dünya ile gerçek

dünya arasındaki bağlar açığa çıkarılmaya çalışılır. Netice olarak edebi metnin toplumu ne derece yansıttığı araştırılır (Altın, 2013, s. 21-22). “Dışsal analiz” metodunda ise, toplumsal gerçekliğin edebiyat üretim süreçlerine etkileri, yazar-kitap-yayın ve toplumsal katmanlar arasındaki ilişkiler ağı üzerinde durulur. Edebiyat sosyolojisinin kurucu isimlerinden Escarpit’in daha çok edebiyatın üretim sürecine odaklandığı, edebi eserin içeriği ve toplumsal gerçeklik arasındaki ilişkiyi ihmal ettiği ileri sürülebilir.

Devletlerin sosyal bir olgu olarak karşılıklarına çıkan dilencilikle mücadele için çeşitli tedbirler aldıkları, dilenen insanları hiçbir zaman hoş karşılamadıkları bilinmektedir. Ancak alınan tedbirlere ve yasaklamalara rağmen dilencilik ve dilencilerin hep var olageldiği bir gerçektir. Toplumsal bir olgu olarak ortaya çıkan dilencilik ve dilencilerin edebiyata ve özellikle romana yansımaması düşünülemezdi. Nitekim edebiyat sosyolojisi bağlamında “hayata tutulan ayna” olarak nitelenen romanlarda pek çok toplumsal mesele gibi bu mesele de en geniş şekliyle işlenmiştir.

Bu makalede, Türk romanının ortaya çıktığı on dokuzuncu asrın son çeyreğinden Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar geçen dönemde dilencilik tarihi kısaca ele alınacak, daha sonra bu konuyu merkezine alan Hüseyin Rahmi Gürpınar (1919) tarafından kaleme alınan *Hayattan Sayfalar*¹ ve Cumhuriyet’ten sonra Reşat Nuri Güntekin (1946) tarafından yayımlanan *Miskinler Tekkesi*² üzerinde durulacaktır.

1. Dilenme ve Dilencilik Kökeni ve Tarihi Seyri

Dilenme ve dilencilik geçmişten bugüne her toplumda birbirine çok benzeyen davranış örüntüleri gösterebilen, ancak toplumların kendilerine özgü kültürel yapısına, hayata, insana ve eşyaya bakış açılarına göre farklılıklar içeren sosyal bir olgudur.

Din, ırk ve sınıf fark etmeksizin her toplumda görülen dilenciler, toplumların sosyal ve ekonomik durumlarına göre, sayıca zaman zaman çoğalma ve azalma olmuşsa da varlığını hep sürdürmüştür. İnsanların acıma, merhamet duygularına hitap ederek onları etkilemeye çalışan dilenciler, bazen de beden dilini kullanarak yardım isterler.

Dilenmek, Türkçede kendisini acındırarak bir kimseden bir şey talep etmek, istemek, dilencilik etmek anlamındadır (Şemseddin Sami, 1317 (1901), s.644; Tietze, 2002, s.619). Arapçada, “s-e-l” kökünden türeyen “suâl, tese’ül ve mesele” kelimeleri de “sorma, isteme ve dilenme” (Toksarı, 1994, s. 298) anlamlarına gelir. Farsçada dilenme, yoksul, fakir anlamına gelen kelime ise, “ged, gedâ”dır (Şükûn, 1967, s. 1640). Dolayısıyla dilimizde, dilenci, sail, sailci, gedâ kelimeleri dilenen insanlar için kullanılagelmiştir. Türkçede gündelik dil kalıplarına yerleşmiş çok sayıda deyim ve atasözü de mevcuttur. “Dilenci borcu, dilenci çanağı, dilenci

1 Bu romandan yapılan alıntılar eserin şu baskısından alınmıştır: Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Hayattan Sayfalar*, Atlas Kitabevi, İstanbul 1970.

2 Bu romandan yapılan alıntılar eserin şu baskısından alınmıştır: Reşat Nuri Güntekin, *Miskinler Tekkesi*, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul 1969.

duası, dilenci torbası, dilenci vapuru, dilenci değneğine dönmek, dilenci çanağından para çalmak, dilenciye hıyar vermişler, eğri diye beğenmemiş” (Sinan, 2015, s. 347). “Dilenci bir olsa şekerle beslenir.”, Dilenci dilenciye istemez; ev sahibi ikisini de.” “Dilenci küsmüş, kısmetini kesmiş”, Dilencinin torbası dolmaz” “Dilenciye borçlu olma, ya düğünde ister, ya bayramda” (Aksoy,1988, s. 242). “Dilenciden ağa olmaz, gölden de dağ”, “Dilencinin yüzü kara, torbası doludur.”, “Dilencinin canı torbasındadır.” (Albayrak, 2009, s. 354-355). Türkçeden Batı kültürüne geçmiş Türk atasözlerinde de benzer şekilde dilencilik kullanılmıştır. “Dilencinin bir yüzü kara, vermeyenin iki yüzü kara.” (Bekar, 2019, s. 492).

Dilimizde Arapça Farsça kökenli vecizelerde de dilencilik “gedâ” kelimesiyle geçmektedir: “Gedâ be-gedâ rahmet be-rahmet: Dilenciye, dilencilik, Allah’a rahmet (yakışır). Gedâ rûyeş siyah-est amma tubre’eş pür-est” “Dilencinin yüzü kara ama torbası doludur.” gibi. (Yılmaz, 2008, s. 241).

Dilencilğin ne zaman ortaya çıktığı bilinmemekle beraber, milattan önce dokuzuncu yüzyılda Omiros devrinde bunun herhangi bir sanat gibi, önemli bir meslek durumunda olduğu ifade edilir. Bundan dolayıdır ki dilenciler grubunun da bir kadrosu olduğu ve dilencilerin hem maddi hem de manevi sahalarda temizlik işçisi gibi kabul edildiği belirtilir Yemeklerde ve bilhassa ziyafetlerde kendilerine verilen artıklarla, diğer şeyler sofralarla odaların temizlenmesine sebep olduğu gibi, dilencilerin duası da manevi temizlik olarak kabul edilmiştir. Hatta eğer bir şehre dışardan bir dilenci gelirse, yerini alacağı dilenci ile düello etmek mecburiyetinin de olduğu ifade edilir (Danişmend, 1979, s. 124).

Batı’da Orta Çağ boyunca tanrının fakirlere ayırdığı pay anlayışı sayesinde, yoksullar, dilenciler, serseriler korunmuştur. Hristiyanlık inancında Hz. İsa’nın fakir kıyafetine bürünerek geleceği inancı da yoksulluğu yüceltmıştır (Şirin, 2008, s. 71).

Dini literatürde de konuyla ilgili geniş malzeme vardır. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de, “dilencilik” çeşitli ayetlerde geçmektedir. Bir ayette “İsteyen, dilenen” anlamında “sâil”; “Yardım isteyenlere ve yoksullara mallarından belli bir pay ayırırlardı.” (Zâriyât, 51/19). Yine başka bir ayette aynı şekilde ”sâil” kelimesi geçmektedir ve bu kelime “İsteyene ve yoksun kalmışa...” (Meâric, 70/25) anlamına gelmektedir. Kur’an’da geçen ayetlerde belli bir ihtiyacından dolayı yoksulun, zengin olanların malları üzerinde bir hakkı olduğundan bahsedilmektedir. İyi bir müminin vasıflarının sayıldığı ayette de “... sevdiği maldan yakınlara, yetimlere, yoksullara, yolda kalmışlara, yardım isteyenlere ve özgürlüğünü kaybetmiş olanlara harcayan...” (Bakara, 2/177) şeklinde ifadeler geçmektedir. Başka bir ayette de Hz. Peygamber’e hitaben “El açığı isteyen de sakın boş çevirme!” buyurulmaktadır (Duhâ, 93/10).

Pek çok hadiste de bu konunun geçtiği, dilenmenin hoş karşılanmadığı ifade edilmiştir. Özellikle yeni Müslüman olan bazı kimselerin dinin temel emirlerine uymaları istendikten sonra, dilencilik yapmayacaklarına dair söz alması bunlardan bazılarıdır (Toksarı, 1994, s. 299).

Dini literatürde dilenme ile ilgili geçen ifadelerden çıkan sonuca göre, dilenme, ihtiyaç sahibinin içinde bulunduğu zaruret haliyle sınırlı olmalıdır. İhtiyacı karşılanınca, zaruret ortadan

kalkınca, dilenmekten vaz geçilmelidir. Bir başka şey, dilenen kişi şahsiyetini korumalı, ihtiyacını açıkça ifade etmelidir. Yardım eden kişi de yaptığı yardımı başa kaktırmayan birisi olmalıdır. “... Sadakalarınızı başa kaktırmak ve incitmek suretiyle boşa çıkarmayın.” (Bakara, 2/264).

Dilenme ve dilencilik bir geçim yolu olarak görülmesi hiçbir zaman uygun görülmemiş olsa da İslam toplumunda, zaman zaman çeşitli sebeplerle dilenenler ve bu dilenmeyi bir geçim yoluna dönüştüren zümreler de olmuştur. Dünyanın geçici, fani olduğunu ifade ederek mallarını elinden çıkaran kimi sufiler hayatlarının geri kalan kısımlarında dilenerek geçim yoluna gitmişlerdir. Bazı tasavvuf büyüklerinin de kendi müritlerini eğitmek, onların kibrini kırmak, nefislerini köreltmek için, onlara odun taşıttırdıkları, abdesthane temizlettikleri ve dilencilik yaptırdıkları bilinmektedir. Tekkelerde yaşayan bu müritlerin ellerine “keşkül-i fikara” adı verilen bir çanak verildiği, dervişlerin akşama kadar topladıkları erzakları bunun içine koyarak tekkeye getirdikleri kaydedilir (Uludağ, s. 300).

Dilencilik, çaresiz kalındığında geçici bir süre ihtiyacını karşılamak üzere dilenme yoluna gidenler olduğu gibi bunu bir meslek haline dönüştürenler de mevcuttur. Osmanlı Devleti’nde dilencilerin tıpkı bir esnaf gibi kabul edildiği ve bir loncaya bağlı oldukları ifade edildikten sonra, buna aykırı hareket edenlerin de nizam dışına çıktıkları kabul edilirdi (Demirtaş, 2006, s.84). Toplumsal bir sorun olarak ortaya çıkan dilenme, her toplumda farklı şekillerde gelişir ancak temelde şu ya da bu sebeple başkasından yardım isteme üzerine dayanır. Dilencilik bir meslek olarak gören dilenciler olduğu gibi, işsizlik/yoksulluk, sakatlık/hastalık sebebiyle veya yolda kaldığı, evine dönemediği için dilenenler de vardır. Dilenmenin de farklı biçimleri vardır. Doğrudan para veya eşya isteyenler olduğu gibi, talep edilmeden bir hizmet karşılığında veya verilene geri çevirmeyerek dilenme gibi (Vatandaş, 2002, ss. 173-175).

Dilencilerin bu işi yaparken kullandıkları temel araçlar arasında farklı yöntem ve söylemler vardır. Fiziksel ya da zihinsel özürlü olmak ya da sağlamken böyle görünmek insanların merhamet duygularını en çok etkileyen yönlerden birisidir. Bazen de fiziksel ya da zihinsel özürlü birisini yanına alarak onunla beraber dilenenler vardır. Yine küçük yaşta, giysileri perişan çocukların kendi başlarına ya da yanında büyüklerle beraber dilerendirilmeleridir. Her toplumda çocuklara karşı merhamet duygusu üst seviyede olduğu için dilenme işinde onlar kullanılmaktadır. Her türlü dilenmede dini duygulara hitap etme ya da dini söylem kullanma yaygındır (Vatandaş, 2002, ss. 176-178). Deprem, sel baskınları, yangın gibi doğal felaketleri kullanarak dilencilik yapanlar da vardır.

2. Osmanlı’da Dilenme ve Dilencilik Önlemek İçin Alınan Tedbirler

Dilencilerin ve serserilerin, yani çalışabilecek sağlık ve güçte olduğu halde çalışmayıp tembellek eden, başıboş şekilde dolaşan kişilerin toplum açısından tehlikeli olduğu, bunların kontrol altında tutulması ya da bunlara karşı bir an önce tedbir alınması gerektiği anlayışı hem Batı’da hem de Osmanlı Devleti’nde çok eskilere dayanmaktadır. Hatta eskiden beri bir türlü önlenemeyen dilencilerin Tanzimat’tan önce İstanbul’un Eyüp semtinde “Seele Kâhyalıği” ya da halk arasında “Dilenci kâhyası” adı verilen bir kuruma (Tekin, 1999, s. 457) bağlandığı ve

bunlara birer esnaf ruhsatı tezkiresi verildiği kaydedilir (Koçu, 1966, s. 4578). İslam'a göre dilenmesi mazur görülen kişilerin ellerine verilen tezkirelerin kaydedildiği dilenci defterleri de vardır. İstanbul özelinde, Eyüp, Galata ve Üsküdar kadılıklarında bunların kayıtlarının tutulduğu nakledilir (Koçu, 1966, s. 4577).

Bakacak kimsesi olmayan, bir iş yapamayacak kadar ihtiyaç veya iki gözü de görmeyen, iş göremeyecek kadar sakat, kötürüm, felç olmuş, elleri veya ayakları kesilmiş olanlara Osmanlı döneminde "cer kâğıdı" denilen bir ruhsatname ile izin verilirdi. Ancak bunların dışında sayıları çok fazla olan dilencilerle mücadele etmek kolay değildi. Daha 16. yüzyılda 1568 tarihli bir fermanda, Arap dilencilerin sağlıklı oldukları halde halkı rahatsız ettikleri, bazılarının kendileri hasta olmadığı halde hasta kimseleri yanlarında dolaştırdıkları, bazılarının da ilahiler söyleyerek dilendikleri ifade edilmekte ve bunun önlenmesi istenmektedir (Ahmet Refik, 1935, s. 139; Göktaş, 1994, s. 53).

İstanbul Kadısına yazılmış 1574 tarihli bir fermanda İstanbul'da şer'an dilenmeye izin verilmeyecek bazı adamların türedüğinden bahsedilir (Koçu, 1966, ss. 4574-4575) ve Fermanın devamında şeran dilenmeye izin verilmeyenlerle şiddetle mücadele edilmesi vurgulanır. Yine İstanbul Kadısına yazılan başka bir fermanda da, sapasağlam oldukları halde kapı kapı dolaşarak, bazı softaların Kur'an okuyup ilahi söyleyerek insanları kandırıp para topladıkları ifade edilmekte ve bunların süratle ve şiddetle cezalandırılması istenmektedir (Altınay, 1988, s. 145-146; Koçu, 1966, s. 4575).

Avusturya elçisi olarak on altıncı asırda İstanbul'a gelen Busbecq, dilencilerin Avusturya'dakilerden çok fazla olduğunu, bunların kendilerine bir kutsiyet atfettiklerini, din kisvesi altında dilendiklerini ifade eder. Hatta Türklerin meczup veya yarı aptal kişilerin cennetlik olduklarına inandıklarından bahseder. (Koçu, 1966, s. 4575). Ancak Batılı seyyahlar kendi ülkeleriyle Osmanlı topraklarını karşılaştırdıklarında buradaki dilenci sayısının azlığına vurgu yaparlar. Örneğin 1732 yılında İstanbul'da dilenci sayısının tamamı gayrimüslim olmak üzere 322 kişi iken, bunların ancak 70 kadarının ihtiyaç sahibi olduğu tespit edilmiştir (Genç, 2008, s. 14). On yedi ve on sekizinci yüzyıllarda Osmanlı'daki dilenci sayısı Avrupa ile mukayese edilemeyecek kadar azdır. Bundaki asıl etken Osmanlı devletinde yardım kurumlarının, vakıfların çokluğudur (Şirin, 2008, s. 69).

Evliya Çelebi, on yedinci yüzyıl ortasında İstanbul'da dilenci sayısının yedi bin civarında olduğundan, bedenen sakat insanlardan oluşan bu grubun başında dilenciler şeyhinin bulunduğu bahseder (Koçu, 1966, s. 4575). On sekizinci yüzyılın ortalarında, 1759 yılında İzmit Kadısına hitaben yazılmış bir başka fermanda dilencilerin merkezi yeri gibi olan İstanbul'dan gönderilmek istendiği, Anadolu'da çeşitli işlerde çalıştırılması önerilmektedir (Altınay, 1988, s. 194-195, 199; Koçu, 1966, s. 4575).

1860 yılında İstanbul'da dilenci sayısı iki bin yedi yüzdür. Ayrıca zaman zaman mevsimlik olarak İstanbul'a gelip dilenenler ve özellikle kış aylarında memleketlerine dönen dilenciler de vardır. Ağırlıklı olarak İstanbul Eyüp semtinde imaretlerde yemek yiyip cenaze peşinde veya

cuma günleri kalabalık arasında dilenirlerdi. Iskatçılar olarak adlandırılan bu çeşit dilenciler, cenazelerin çok olduğu zamanları severlerdi. Sebilciler olarak adlandırılan dilenciler ise çeşme kenarlarını mesken tutardı. Kasidediler adlı bir grup da akşam ezanına yakın ortaya çıkararak mahalle arasında veyahut kalabalığın olduğu Mahmutpaşa gibi yerlerde ilahi okuyarak dilenirdi. Bunların dışında Kerbela olayından ilham alarak kendilerine “hoygoygoycu” denilen (Göktaş, 1994, s. 54) özellikle muharrem ayında dörder beşer kişilik gruplar halinde ortaya çıkan, arada birkaç kafiyeli söz söyleyip sonunu “hoy goy goy”la bitiren bu grup, kapı kapı dolaşarak, yağ, bal, bulgur, pirinç, buğday gibi malzeme toplayan dilenci grubudur (Sadri Sema, 2002, s. 289).

On dokuzuncu yüzyılda Batı’da olduğu gibi Osmanlı’da da miskin, tembel gibi kavramlar değişime uğrar. Batı’dan etkilenen Genç Osmanlılar, dilenmeye, tembelliğe adeta savaş açmışlardır. “Tembellik ve cehalet”in ne kadar kötü bir şey olduğu, çocukların daha küçükten ihtimam gösterilerek yetiştirilmeleri, okuma yazmayla beraber sanat öğrenmelerinin teşvik edilmesiyle ilgili düşünceler ifade edilir (Kaplan, 1974, s. 60-61). Şinasi, dilencilik bahsinde, “esas-ı medeniyet hikmet üzerine mübtene olan memleketlerde” de dilencilerin olduğunu, ancak oralarda bunun bir sisteme bağlandığından, öncelikle insanların kendi el emeği ile çalışmaya yönlendirildiğinden bahseder. Osmanlı’da ise ihtiyaç sahipleri için vakıflar ve kurumlar inşa edildiğini; ancak son dönemlerde dilenci sayısının çok arttığına işaret ederek, bunun önlenmesi için belli cezai müeyyidelerin olması gerektiğini ifade eder (Kaplan, 1974, s. 515-516). Namık Kemal’in “Sa’y (çalışma)” makalesi bu neslin düşüncelerini ifade eden reçete gibidir. Yazısını ayet ve hadislerle süsleyen Namık Kemal, İslam dininin çalışmayı emrettiğini ifade ederek, “hikmetle, icmâ ile rivayetle tecrübe ile ibretle mübeyyendir ki insan her ne hasıl olursa sa’y ile olur, insana her neye vasil olursa sa’y ile olur.” (Namık Kemal, 1298, s. 57-60). Yine onun “Terakki” makalesinde de benzer düşünceler dile getirilir (Kaplan, 1978, ss. 193-202).

On dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve yirminci yüzyılın başlarında özellikle İstanbul’da dilencilerin çokluğundan, bunların köşe başlarında, köprü üstünde, meydanlarda yer edindiklerinden hatta hükümet dairelerinin kapılarına, merdivenlerine, salonlarına kadar burunlarını soktuklarından bahsedilir. Bunun yanında cami kapıları, sebil basamakları onların sabitlenmiş mekânları gibidir. Bunların sadece şehrin belli mekânlarında değil, mahalle aralarında ev ev, konak konak dolaşarak, kapı tokmaklarını vurarak dilendikleri, mutlaka bir şey koparmadan uzaklaşmadıkları da anlatılır. Kirli ve yırtık elbiselere sarılmış kucağındaki çocuklarıyla dilencileri vapurda, lokantada, sokaklarda görmek sıradandır. Kör, topal taklidi yaparak sabahtan dilenmeye çıkan bu tipler, akşam sağlam olarak eve dönerler. Yine eline aldığı üç beş kıymetsiz şeyi satma bahanesiyle dilenenler, yolda kaldığını, bir bilet parasına ihtiyacı olduğunu söyleyenler veya ölen birisini takip ederek, onun hayatta iken kendilerine yardım ettiğinden dem vurarak bir şeyler kopartan dilenci tipleri hep olagelmıştır (Sadri Sema, 1991, ss. 22-28). Bu dönemde birçok gazetede Osmanlı devletinin modern görüntüsünün dilenciler tarafından zedelendiğinden, Galata Köprüsü üzerinde dilencilerin oluşturduğu çirkin görüntülerden sıklıkla bahsedilmiştir. Yine bu dönemde dilencilerle ilgili şikayetler çok artmış ve Dahiliye Nezareti 1905 yılında köprü üzerinde dilencilik önlenmesi için talimname hazırlamıştır (Özbek, 2008, ss. 23-24).

Yukarda bahsedilen dilenci sınıflarının dışında, “ermiş, veli sayılan; aptallar, meczuplar, deliler” de vardır ki bunların da dilenme şekli farklıdır. Bunların arasında sokaklarda el şakakta, ilahiler okuyarak dolaşan âmâ yani kör, dilencilerle; saç sakal birbirine karışmış, başta külah sırtta aba elinde bakır yahut pirinç tasla “sebilullah sebil” diyerek dilenenler de vardır (Saraçoğlu, 2005, s. 243-244).

İstanbul’da Darülaceze açıldıktan sonra dilencilik yasağı yenilenir, bunun dayanağı da 1896 tarihli Darülaceze Nizamnamesi olmuştur. Bu nizamnameye göre; kendisini geçindirebilecek hali ve gücü yerinde olmayan özürülüler ve hastalar için, kendilerine bakacak kimseleri yok ise veya yakını var ancak onlar da kendilerine bakacak durumda değilse, bunlar için Darülaceze açılmıştır. Burada kadın erkek, müslim gayri müslim kalabilir. Darülacezeye gelmeyip dilenmeye devam edenler, toplanıp buraya getirileceklerdir. Taşralı olanlar ise memleketlerine gönderilecektir (Koçu, 1966, s. 4576).

II. Meşrutiyet Döneminde ise Zaptiye Nezareti tarafından bir nizamname taslağı hazırlanmış, Meclis-i Mebusan’a sevk edilmiş, ancak Meclisin Adliye Encümeni, hazırlanan taslakları yeterli bulmayarak, yeni baştan bir kanun layihasının hazırlanmasını uygun görmüştür. Encümen tarafından hazırlanan ve meclis tarafından onaylanacak olan kanun, çalışmaya gücü varken dilencilik yapanları da serseri tanımını içine almaktadır. Ancak önceki nizamnamelerden farklı olarak serseriliği bir suç olmaktan çıkarmakta ve “işe alıştırmayı, ıslah etmeyi” incelemektedir (Özbek, 1999, s. 37). Gerek II. Abdülhamit gerekse II. Meşrutiyet Döneminde başta İstanbul olmak üzere birçok vilayette acezehaneler, darüssınailer, darüssaraylar, gurebahaneler ve sanayi mektepleri açmak çözüm olarak görülmüşse de bunda çok başarılı olunamamıştır. Yeterince başarılı olunamamasının sebeplerinden birisi de o günün şartlarında devletin mali imkânlarının kısıtlı olmasıdır (Özbek, 1999, s. 38).

1909 serseri kanunu çerçevesinde İstanbul Emniyet Müdürlüğü, şehirde yakaladıkları serseri ve dilencileri İstanbul dışından gelenleri daha önceki yüz yıllarda olduğu gibi vapura doldurup İzmit’e gönderir. Daha sonra serseri ve dilenciler yine devlet eliyle Anadolu’daki şehirlerde işlerde yol açmak, madencilik gibi işlerde çalıştırılmak, istihdam edilmek üzere Anadolu’ya gönderilir (Özbek, 1999, s. 40-41; Özbek, 2008, s. 29-37).

Osmanlı Devleti’nde on beş, on altıncı yüzyıllardan itibaren dilencilikğin önüne geçmek, onu sınırlandırmak için çeşitli önlemler alınmaya çalışılmış, hatta on dokuzuncu yüzyılın sonlarından itibaren yasal nizamnamelerle bu desteklenme yoluna gidilmişse de yeterince verimli olamamıştır. Bunda devletin ekonomik olarak geniş imkânlarla sahip olmaması da bir gerekçe olarak ileri sürülebilir. Zaman içerisinde dilencilik şekil ve yöntem değişirse de Osmanlı’dan Cumhuriyet’e geçişte devam etmiştir.

Cumhuriyet’in ilk yıllarındaki yoksulluk ve dilencilikğin boyutu Osmanlı Devleti’nin son dönemindeki seyrine uygundur. Yeni bir devlet kurulmuş, sanayi ve çalışma alanları henüz teşekkül etmemiş, tarımsal yapıya dayanan sistem devam etmektedir. Cumhuriyet’in ilk yıllarında yoksulluk ağırlıklı olarak kırsal kesimi etkilerken, özellikle çocuk dilencilikği ve

yoksulluk ön plana çıkmıştır. Bu konulara ilgilenmek amacıyla Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu gibi kuruluşlar tesis edilmiştir. Bu kurumlar hem geleneksel yardımlaşma sistemi ile destekleniyor hem de kısıtlı devlet imkânlarını kullanıyorlardı (Kalfa-Topateş, 2015, ss. 83-84). Ancak devletin yeni kurumlar inşa etmesi, çeşitli önlemler alması dilencilik meselesini çözmeye yeterli olmamıştır.

Dilenci Tipolojisi

Kurguya dayanan edebî bir tür olan roman yazarının/anlatıcısının önemli bir vasfı ortak tavır ve hareket sergileyen kişileri, başka bir ifadeyle bir “tip”i ya da “tip”leri olayların merkezine yerleştirerek anlatmasıdır, denilebilir. Bu tiplerin belirleyici tarafı, hangi dönemde olursa olsun içinde yaşadıkları toplumun ortak değerlerini temsil etmeleri ve sabit karakterli kişiler olmaları ve ferdi olmaktan ziyade benzerleriyle aynı özelliklere sahip bulunmalarıdır (Kaplan, 2016, s.9). Yine bunlar temsilcisi oldukları grubun medeniyet ve dünya görüşünün tezahür ettiği kişilerdir (Lukacs, 1986, s. 141).

Belirli bir dünya görüşünün veya ideolojinin temsilcisi olarak özellikle Tanzimat Dönemi’nde ortaya çıkan tipler edebî eserlerde “alafanga” veya “baticı” olarak adlandırıldıkları gibi ait oldukları sosyal sınıf dolayısıyla “memur”, “asker”, “öğretmen” gibi adlarla da anılırlar. Yine kişisel özellikleri ve psikolojik yaklaşımları açısından “kıskaç”, “cimri”, “aylak” şeklinde de sınıflandırılırlar. Bunlardan birisi de “dilenci” tipidir. Farklı boyutları olan ve her biri müstakil araştırmaları gerektiren dilenme ve dilencilik meselesi Türk edebiyatında başta şiir olmak üzere (Anar-Özbay, 2013, s. 1-27), hikâye ve roman türüyle ilgili çalışmalara (Bahçeci, 2017, ss. 13-23; Köse, 2021) konu olmuştur. Ancak Tanzimat’tan günümüze geniş bir zaman dilimini kapsayan dönemde yazılan hikâye ve romanlarda dilencilik konusu müstakil bir çalışmayı gerektirir.

Hayattan Sayfalar romanında, İstanbul’da özellikle surlar dışındaki Edirnekapı ve Eyüp arasında farklı bir tabaka oluşturan cenaze dilencileri çok detaylı ve çarpıcı bir şekilde tasvir edilir. Hepsini İstanbullu olan ve İstanbul ağzıyla konuşan bu insanlar ayak takımındandırlar. Anası-babası, karısı-kocasısı, kızı-oğlu ile birlikte dilenen bu insanlar, zengin bir dilenci edebiyatına sahiptirler. Burada dilencililiği farklı kılan şey, dilenen insanların dilencililiği bir hayat şekline dönüştürmeleridir (Köse, 2020, s. 168). Roman kişilerinden Hacer’in en büyük sanatkârlıklarından birisi cenaze peşinde gösterdiği olağanüstü yeteneğidir. Gerçek bir tiyatro sanatçısının performansından ayırt edilemeyecek kadar başarılı bir şekilde dilencilik yeteneğini ortaya koyan Hacer, tabutun şeklinden ölünün kime ait olduğunu, nasıl bir çevreye sahip olabileceğini tanıyacak kadar ustalaşmıştır (s. 14). Onun ezberinde hemen okuyabileceği farklı nutuklar, ilahiler vardır. Bu sayede diğer dilencilere göre çok daha fazla para toplar. Ancak bunların hepsinde merhamet duygularına hitap eden şeyler vardır.

Cenazeyi haber aldıkları zaman hazırlığa geçen bu tipler, hemen dilenci elbiselerini giymeye koşarlar. Kocakarılar daha fazla para toplayabilmek için her kolu farklı kumaştan yapılmış yeşil elbiselerini örtünürler, ellerine de bastonlarını alırlar. “Kiminin elinde desti, kiminde

teneke, maşraba, sopa, değnek kadın, erkek, ihtiyar, çoluk çocuk, akın akın yola dökülürler” (Gürpınar, 1970, s. 40). Dilencilerin dış görünüşüyle beraber kullandıkları dil ve dilenme lügati de önemlidir. Çünkü para koparmanın gönle, merhamet duygularına hitap etmekten geçtiğini çok iyi bilirler: “Üçler, yediler, kırklar, buleğa, füseha, ulemâ, şühedâ, eimme-i din, müçtehidin...” (Gürpınar, 1970, s. 40) şeklinde haykırırlar. İstanbul’un gündelik hayatını ayrıntılı anlatan yazarlardan birisi olan Ahmet Rasim, “Şehir Mektupları”nda Darülaceze açıldığı zaman geçici bir süre de olsa dilencilerin sayısında bir azalma olduğunu hatırlattıktan sonra dilencilerin ayrı bir sınıf oluşturduklarından ve dilenci tiplerinden bahseder:

“Aralarında meczup, ahmak, budala, kör, topal, sarsak, titrek, sulu, ayyaş bulunduğu gibi ‘fukara-yı sabir’in’ dediklerimizin biraz meydana çıkmışları da vardır: Sebilciler, okuya okuya gezenler, santur, ney, kaval, kemençe, keman, armonik saz çalanları bu takımdandır” (Rasim, 1989, s. 40-41).

Akşamları kaside ve manzumeler okuyarak gezenlerin üstleri başları daha temizdir. İyi bir gözlemci olan Ahmet Rasim, dilencilerin dilenirken kendilerine sataşan ya da nasihat kabilinden sözler söyleyenlere de hazır cevapları olduğunu aktarır. Dilencilerin yaptıkları bu işi ne kadar meşrulaştırdıkları, kendilerine toplum içinde nasıl sağlam bir yer edindikleri görülür. Dilenirken kendisine “İnayet ola çalış.” diyenlere “Ben senden nasihat istemedim para istedim.” cevabını veren dilenciler olduğu gibi kendisinden para isteyen dilenciye “Allah versin.” diyen birine, “Allah bana vereceğini sana verdiği paraya kısmet etmiştir.” cevabını verenler de vardır (Rasim, 1989, s. 41-42).

Toplumsal koşulların değişmesiyle zaman içinde dilencilerin dilenme şekilleri, giyimleri, tavırları da değişir. Değişen zaman içinde dilenci tipinin romanın ana kahramanı olduğu ilk örneklerden birisi Reşat Nuri Güntekin’in *Miskinler Tekkesi* adlı eseridir. Bu roman konusunu Osmanlı toplumunda sosyal bir kurum olan Miskinler Tekkesi’nden alır.³ Nitekim miskin sıfatı cüzzam hastalığına yakalanmış kişilerin niteliklerine uyduğu için halktan ayrı bir yerde tutulan bu insanların barındırıldığı binalara da “miskinhâne, miskinler tekkesi, miskinler dergâhı ve meczûmîn zâviyesi” gibi isimler verilmiştir (Yıldırım, 2020, s. 185).

Sadri Sema, “Miskinler Tekkesi”ni “Karacaahmet’ten İbrahim Ağa Çayırı’na, Ayrılık Çeşmesi’ne giden yolun solunda, yoldan içeride harap bir bina idi” şeklinde tanıtır. Çatısında baykuşlar öten, kara servilerin dev kanatları altında çevresinde korkunç seslerin yankılandığı bir mekândır. Tekkeden ziyade kasvetli bir mezarı andıran “Miskinler Tekkesi” denilen yerin etrafını dişili erkekli, yaralı bereli dilenciler çevirmiştir. Buraya gelmeden önce dilekler tutulur. Burada yüksekçe bir taşın üzerine kurulmuş olan ufak bir değirmen taşı vardır. Onun üzerine bakırdan birkaç onluk atılıp çevrilir, şayet onluklar taşın üstünde kalmışsa, isteğinin gerçekleşeceğine, düşmüşse isteğinin olmayacağına inanılır. Tekkeden ayrılırken de kör,

3 Üsküdar’da Yavuz Sultan Selim tarafından 1514 yılında yaptırılan Miskinler Tekkesi, hacıların ve payitahttan çıkan orduların menzili üzerine inşa edilmiştir. Tekke, 1810 yılında II. Mahmut zamanında ilaveler yapılarak daha da genişletilmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Özlem Dikeçligil, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Miskinler: Üsküdar Miskinler Tekkesi’nin Sosyal ve İktisadi Etkileri*, Kitabevi Yay. İstanbul 2017.

total, çolak, çoluk çocuk, kadın erkek dizilenlerin ellerine mutlaka para verilir. (Sadri Sema, 2002, s. 292-293). Miskinler Tekkesi, Kemal Tahir'in *Köyün Kamburu* (1959) romanında da Kanuni Sultan Süleyman'la II. Mahmut dönemi arasındaki farka işaret etmek için konu edilir. Kanuni döneminde üç öğün sıcak yemeklerin verildiği, zengin sofraların kurulduğu bu yerlerde milletten toplanan vergi paralarıyla miskinlere yemek verilemeyeceğini düşünen II. Mahmut, bu anlayışını tasdik ettirmek için Şeyhülislam'dan fetva talebinde bulunur; ancak olumlu görüş alamayınca halkın buralara bakışında da değişme olur (Kemal Tahir, 2006, s. 20-21).

Ahmet Hamdi Tanpınar, Reşat Nuri'nin romanları arasında *Miskinler Tekkesi*'ni birkaç bakımdan oldukça farklı ve mühim bulur. Tanpınar'a göre öncelikle romanın kendiliğinden değişen psikolojisi ve tekniği önemlidir. Romanın başta çok zalim ve hırçın olan kahramanı, babasız bir çocuğu evlat edinince birden değişir ve dilencilikinden utanır hale gelir. İnsanlıkla arasındaki mesafeyi ölçmeye başlayan roman kahramanı/anlatıcı, çocuğu yatılı okula verince rahatlar. Romanın dikkat çekici bir başka yönü ise küçük çocuk İsmail'in birbiriyle hiçbir alakası olmayan iki insanı, roman kahramanı ile Mesule Bacı'yı hakiki aşka benzer bir aşkla birleştirmesidir. Tanpınar, bunu da "çocuk sorumluluk hissini kendisidir." cümlesiyle ifade eder. Tanpınar'a göre bu romanın bir başka özelliği de roman kahramanlarının hiçbir zaman cemiyetin dışında kalmamaları, hiçbir zaman insana tam darılmamalarıdır. O, romandaki "hasta dilenci" tipi için "Türk hikâyesinin şimdiye kadar yarattığı insanların en kudretlilerinden biridir" tespitini yapar (Tanpınar, 1977, s. 442-443).

Fethi Naci, Reşat Nuri'nin bu romanda İzmir Kadifekale eteklerindeki Tamaşalık denen bir mahalleyi anlatırken gerçekçiliğin en başarılı örneklerinden birisini verdiğini ifade eder. Yazarın roman kahramanını anlatırken, toplumsal tarihi de çok iyi anlatması bakımından "mesleğin kutsi sırrı" üzerine söyledikleri, eski dilencilerle yeni dilenciler arasında yaptığı karşılaştırma ve dilencilik "hakiki ölü mevsimi" (Güntekin, 1969, s. 149) diye tanımlaması çok dikkat çekicidir (Fethi Naci, 1995, s. 205-208).

Dilencilik - Soy İlişkisi

Miskinler Tekkesi'nde anlatılanlar Osmanlı'nın son zamanları ile Cumhuriyet'in ilk dönemleri arasını kapsar. Aşağı yukarı yarım asırdan fazla bir süreyi içine alan bu dönem, Osmanlı Devleti'nin yıkıldığı, Balkan ve Birinci Dünya savaşlarının yaşandığı, yeni bir devletin kurulduğu dönemi içine alır. Roman kahramanı/anlatıcı dilenci II. Mahmut zamanında yaşamış Kocabaş Kazasker diye çağrılan Şemsettin Molla'nın torunudur. Yazar romanda, kahramanın bu durumunu kendi ağzından şöyle ifade eder: "Bugünkü mesleğimde bu hürmete lâyık dedelerin tesirleri bence parmakla gösterilecek gibi açıktır." (Güntekin, 1969, s.9). Başının kocaman olmasını ve dilencilik Sultan Mahmut'un sofrasına oturmuş Kocabaş Kazasker dedesine dayandıran anlatıcı, Abdülhamit'in büyük mabeyincilerinden olan büyük dayısının da ara sıra büyükannesinden para istediğinden bahsederek (Güntekin, 1969, s. 17) doğduğu paşa konağından dilencilik doğru sürüklenmesinde atalarının da dilenci olmasına, yani soya çekimin etkisine vurgu yapar. Ailede devam eden şu gelenek de ilginçtir: "Yıllarca ailenin

yeni doğan çocuklarına teberrüken tattırılan ilk dünya nimeti (Sakal-ı şerif gibi kat kat işlemeli bohçalar içinde saklanan) bu padişah artıkları olmuştur. Yavrunun bütün ömrünce yiyeceği ekmeğe zahmetsiz ve sıkıntısız bir el ekmeği olsun diye” (Güntekin, 1969, s. 10). Anlatıcı, kendisinin de yetiştiği II. Abdülhamit zamanında ara sıra saraydan elli altınlık, yüz altınlık ihsanların geldiğinden bahseder. “Sadaka benim mayamdadır.” diyen anlatıcı bunu da tıpkı *Miskinler Tekkesi*’nde olduğu gibi Osmanlı toplumunda bir geçinme şekli olarak gösterir (Güntekin, 1969, s. 10).⁴

Dilencilığe başlarken de türlü şatafatlı unvanlar ve vezir tuğları altında dilencilığın çeşitli şeklini yapmış “muhterem ve mübarek ataları” arasında “bazı soyu bozuklar”ın da olabileceğini, buradan da kendisine sızıntı halinde bir şeyler akıp gelmiş olabileceğini söyler (Güntekin, 1969, s. 66). Bunun yanı sıra bir diğer dilenme sebebi dönemin zor hayat şartlarıdır. Romanın adından da anlaşılacağı gibi yazar çalışmamayı, boş gezmeyi, miskinliği, dilenme ve dilencilığı eleştirel bir gözle romanın merkezine yerleştirdiği gibi, romanın ana kahramanı da dilencidir. Çünkü, “Dilenci zannedilmek ya da dilenci gibi algılanmak, dilenci olmak ya da dilenci gibi görünmekten önce gelir” (Gündüz, 2008, s. 864).

Romanda bir dilencinin gözünden mesleğin inceliklerine ayrıntılı şekilde yer verilir. Romanın kahramanı, çocukken bebeklerle oynayan kız çocukları, teneke kılıçlarla muharebe oynayan erkek çocukları gibi kendisinin de oyun olarak dilencilığı seçtiğini söyler. Bunu tam yaşamak için de kâh göz kapaklarını sigara kâğıdı yapıştırarak kör kâh kolunu ters çevirerek hırkanın içine saklayıp çolak, bazen de dedesinin koltuk değneğini alarak total rolünü oynar. Sonra da evin içinde minderler, sandalyeler arasında bunun uygulamasını yapar (Güntekin, 1969, s. 7). Hatta evin dadısı, “Bu oğlan eninde sonunda dilenci olur” öngörüsünde bulunur.

Dilenci için en önemli şey dış görünüş, imajdır. Çünkü dilenmede gösterdiği başarı dış görünüşüne bağlıdır. Eski, yırtık pırtık bir elbise, boyasız ve delik bir ayakkabı, kirden rengi değişmiş takke ya da fes, eğri bir baston, her zaman boyunda sarıllı bir atkı, hafif bir sakal, camları kirli bir gözlük, dilenci imajı için önemlidir.

“... Sonra kırık sağ kolum ve daima saklanacak bir yer arar gibi ağır ağır duvar diplerinden yürürken hafifçe sürümeye alıştığım sağ ayağım, nihayet bunların hepsinin üstünde hiçbir şeyle açılmayacak mahzun ve muammalı sukutum!” (Güntekin, 1969, s. 75).

Dilenci en büyük gücünü dış görünüşünden ve sessizliğinden almaktadır. Ancak dilenci giyim kuşamı, imajı toplumlara göre değişebilir. Özellikle Batı’da dilencilik yapan insanlar, bunu bir hüner, sanat, estetikle beraber yaparlar. Nitekim Ahmet Haşim, “Dilenci Estetiği” başlıklı yazısında Almanya’nın Frankfurt şehrinin caddelerinde en çok garibine giden şeyin

4 Romanın geniş bir özeti ve değerlendirmeleri için bk. Hüseyin Çelik, *Reşat Nuri Güntekin’in Romanlarında Sosyal Tenkit*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara 2000, s.287-290; Adem Gürbüz, “Reşat Nuri Güntekin’in Miskinler Tekkesi Romanında Dilencilik Algısı”, *Turkish Studies*, Volume 9/3, Winter 2014, p. 745-754; Zeliha Yıldırım, “Reşat Nuri Güntekin’in Miskinler Tekkesi Romanında Yapı”, *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)*, Cilt: 1- Sayı: 2- Aralık 2017, s. 174-188.

dilenciler olduğunu ifade eder. Karşılaştığı böyle bir manzara neticesinde Doğu toplumlarındaki dilenciler ile Batı toplumlarındaki dilencileri karşılaştırır. Almanya’da gördüğü dilencilerin dış görünüşü, kılık kıyafetlerinin intizamı onu çok etkiler. Çünkü Batı’da insanlar kılık kıyafetten ziyade kişinin yaptığı işe saygı duyarlar. “Bu dilenci, temiz gömlek ve yakası, lekesiz elbisesi, ütülenmiş beyaz mendiliyle iyi bir kahvaltıdan sonra sigarasını yakarak sabahın neşeli kalabalığı içinde işine giden herhangi bir efendiye benzer” (Haşim, 1991, s.33). Doğu’dakiler hakkında “Şark estetiğine göre dilencinin gözü olmamalı” diyen Haşim’e göre dilencilerin sadece gözleri değil, ağız ve dişleri olmamalı, el ve ayak yerinde demir çengellerin sarktığı yahut tahtaların takırdadığı şeyler olur. Yine dilencinin üzerinde yazın buram buram terletecek yağlı, paramparça kalın bir hırka yahut kışın soğuktan tir tir titretecek, her tarafı delik deşik paçavra bir gömlek bulunur (Haşim, 1991, s. 34.)

Dilenci olmak için belli bir yaşta olmak gerekmez. *Hayattan Sayfalar*’da her yaşta dilencinin yer aldığı görülür. Bunlar cami önlerinde, cenaze evlerinde ve mezarlık çevrelerinde olabileceği gibi, Sabire Hanım gibi, bir tekkenin temizliğini yapıyor görünerek dilenenler de vardır. “Kırlice başörtülü, kara yeldirmeli, esmer tenli, kırk beşlik bir kadındır.” Sabire. O, bir hayır sahibi tarafından verilen eski dar potinlerinin içinde şişmiş ayakları topallayarak yürür. (Gürpınar, 1970, s.9). Romadaki lakabıyla “Sürtük Hacer” de Sabire ile aynı yaşlardadır. “Feleğin kahrına uğramış bir eski kibar mazlumluğu tavrıyla gayet ağzı sıkı, sıkılgan, anlatıcı” bir kadındır. Gençliğinde çok güzel olan Hacer, eski bir kibar değil, bir yosma eskisidir artık. Badana ve istampa ile güzelliğini sürekli yenileyen Hacer, hovarda erkekleri kolayca baştan çıkartabilecek durumdadır. Aldatıcılıkta usta olan Hacer, dindarlık rolünü de çok iyi oynar, bir anda yosmalıktan “tamamıyla cennetlik muhterem bir banu halini alır.” (Gürpınar, 1970, s. 11).

Hacer, kahveci Ali ile dertleşirken, yaşlı kocasını nasıl dilendirdiğini anlatır. Ağzında bir tane diş olmayan, eli ayağı tutmayan kocasının altına yumuşak bir pösteki koyup Eyüp’te çeşmenin köşe başına oturtur. Başına yeşilden bir fes, kör zannetsinler diye koyu bir gözlük takar, sakat görünsün diye sağ kolunu bir bez parçasıyla boynuna asar, diğer eline de koca bir tesbih verir. Göbeğe kadar da süt beyaz sakal bıraktırır. “Pîr-i fânî” görüntü çizen kocasına paralar yağar (Gürpınar, 1970, ss. 17-18). Hatta kazandıklarıyla etraftakilerin dikkatini çeken bu dilencinin kârına ortaklar çıkar. “İratçı” adı verilen bu kişiler, beş on dilenciye organize ederek, büyük paralar kazanırlar. Sekiz on dilencisi olan iratçı, sakat çocukları, sakat kadınları, ihtiyaçları oradan buradan toplar, uygun yerlere oturtup akşama kadar onları dilendirir, üç beş kuruş onlara verir, geri kalanlarını da ellerinden alır (Gürpınar, 1970, s. 19).

Dilencilikte en büyük maharet zaman içinde oluşan toplumun dilenci algısına uygun dış tavırlar, söylenecek sözler ya da sessizliktir. Mesela cenaze dilencileri sessiz kalarak dilenmeyi tercih etmezler. Ölen kişinin yaşına, cinsine, cenazenin kalabalık olmasına, cenaze sahiplerinin varlıklı olup olmadıklarına göre sözler söylerler. Dünyanın yalan olduğunu, ölenin genç yaşta gittiğini, ölen çocuksa ahirete günahsız göçtüğünü, geride kalanları orada beklediğini, kendilerinin de çok yakınlarını bir süre önce kaybettiklerini ifade etmek üzere “pırıl pırıl gelinlik duvağıyla geçen sene bir civan kız da ben gömdüm” gibi kendi ağıtlarını da işin içine

katarak söylerler. “Nöbetimiz gelip de çağrıldığımız zaman hep gideceğiz. Bugün ona ise yarın sana, bana... Akıbetimizi bilip de birbirimizle hoş geçinsek... Bir lokma ekmek için nedir bu dırıldır?... Nedir bu kavga? Varlığı olanlar olmayanlara bakıverseler, görüp gözetmeler ne olur? Fukarayı arayıp soran yok. Bazen de ağıtla beraber haftalar geçiyor da bir göğsü imanlısına, kalbi merhametlisine rastlamıyoruz...” (Gürpınar, 1970, s. 12-13) gibi yakınını kaybedenlerin psikolojik hallerine hitap eden cümleler kullanırlar. Buna karşılık sessiz kalarak karşısındaki insana sükûtuyla mesaj gönderen, yardım dilenmeyi boyun bükerek gerçekleştirenler de vardır. Romanda anlatıcının ağzından bu durumu yazar şöyle açıklar: “Ne gariptir ki, iş istemek için yalvardığım zaman aldırmayanlar, hatta tersleyenler sukut içinde kendi düşüncelerime dalarak yürümeye başladığım vakit bana dikkat ediyorlar; ne kadar uğraşsam saklayamadığım çarpık avucuma onluklar, kuruşlar düşüyor.” (Gürpınar, 1970, s. 68.). Açıkta dilenmeyip sükût ederek insanların iç dünyalarına hitap etmenin etkisi daha büyüktür. Çünkü görünmemeye uğraşılıyor gibi yaparak görünmek, hiçbir şey istemeksizin istemek daha etkilidir. Bu durum sadece dilenciler için geçerli değildir. Toplumda büyük mevkilere yükselenlerin bir kısmının sırrı da burada gizlidir (Gürpınar, 1970, s. 126).

Sessiz kalarak dilenmede daha başarılı olmanın sırrı da insanın kalbine, merhametine hitap edebilmektir. Anlatıcı/yazar bu durumu şöyle ifade eder: “Vazifenin yeri kafa, merhametin yeri hesap ve kitabı olmayan ve bir çocuk gibi kolay kanan kalptir. Dilencinin asıl kuvveti, bu kalbe hitap etmesindedir” (Güntekin, 1969, s. 72-73). Hâlbuki mesleğin acemileri ve kabiliyetsizleri dilencililiği yalvarıp yakarmaktan ibaret sanır. Sükûtun dilencilikte ne kadar önemli olduğuna işaret eden yazar: “Aşk gibi dilencilikte de kaçanı kovalıyorlar.” (Güntekin, 1969, s. 76) demekten kendini alamaz.

Ahmet Haşim, “Dilenci” adlı makalesinde İstanbul’da gündelik hayatın içinde her gün rastlanabilecek bir dilencinin mesai saatlerine dikkat edişiyile beraber onun sessizliğine dikkat çeker: “Yolumun üzerinde her sabah rastladığım bir dilenci var. Bu zeki çehreli adam, yoklama defterini imzalamaya mahkûm bir kalem efendisi düzeniyle her gün, tam saat altıyı kırk gece köşesine gelir ve tam saat ona kadar da bir tek söz söylemeksizin, sırf gözlerinin derin kederi ve edasının sessiz ifadesiyle gelip geçenlerin merhametini avlar.” (Haşim, 2006, s. 43). Haşim, merhameti bu kadar kolay menfaate çeviren dilenciler için “merhameti pahalı inciler şeklinde kolayca avlamaktan zerre kadar utanmış görünmüyordu.” demeyi de ihmal etmez.

Miskinler Tekkesi’nde dilenci çocukların, özellikle bir özürlü olan çocukların Anadolu’da ailelerinden satın alınıp İstanbul’a dilenmek için getirildiklerinden bahsedilir. Üstü başı perişan bu çocuklar kaldırımlara serilip uzandıkları zaman insanların merhametine daha çok hitap ederler ve büyük para toplarlar. (Güntekin, 1969, s. 121). Ancak yazar, artık zamanın değiştiğini İstanbul’un büyük caddelerinde şimdi moda olanın sevimli çocukların sahipleri tarafından temiz giyindirilerek, okul kıyafetleri giydirilerek istasyon, vapur, gazino gibi kalabalığın olduğu yerlere salıverildiklerinden bahseder. Küçük elleriyle insanlara şeker ikram eden, gülümseyerek yakalara çiçek takmaya çalışan bu çocuklara verilecek paralar da büyük olacaktır. (Güntekin, 1969, s. 121). Son zamanlarda çocuk dilencilerin çoğaldığına dikkat çeken

yazar, onların çoğalmasından korkmamak gerektiğini, zaman içerisinde bir kısmının başka mesleklere geçebileceğini, kasa hırsız, yankesici, kalpazanların da çıkabileceğini söyledikten sonra “yıldızı parlak olan son bir kısmı da büyük cemiyette şerefli vazifeler alırlar.” (Güntekin, 1969, s. 125) diyerek ironik bir eleştiri yapar. Yazar, roman boyunca dilencilik her çeşidinin iyi bir şey olmadığını vurgularken, açıktan dilenenlerin sahiciliğine karşı, türlü numaralarla belli yerlere gelen, makam mevki dilenenlerin düştüğü sefaleti gözler önüne serer.

Dilence ve Dilenci Çeşitleri

Dilenciler dilence şekillerine, dilenceustalıklarına ve yaşlarına göre zaman içinde toplum tarafından farklı unvanlarla anılmışlardır. Eskilerin “fukarâ-yı sâbirîn” dedikleri dilenci tipi bunlardan ilkidir. Eskimiş bir cübbe ve sarıkla dolaşan, yoksulluğunu saklamaya uğraşır gibi görünen ve hiçbir zaman ağızlarından bir şikâyet ve rica sözü çıkmayan bu insanları yaşı ilerlemişler “yarı evliya” gibi görürler (Güntekin, 1969, s. 76). Bunların en büyük maharetleri sükûtlarıyla dilencilerdir. Sarık ve cübbe yasaklandıktan sonra artık çok görünmez olan fukarâ-yı sâbirîn’in yerini modern dilenciler almıştır. Yeni dilenci için en büyük tılsım kılık kıyafetiyle, sükûtu, çekingenliği ve dalgın hüznü ile kendini dilenci zannettirmektedir (Güntekin, 1969, s. 77).

Dilenci olmak için soya çekim ve aile geçmişinde dilencilerin olması gerekmez. Ancak geçmişinde dilencilik olanlar “Dilencilerin asilzade kısmı (yani cetbecet dilenci olanlar)” şeklinde adlandırılır. Onların dilence de çiftçi çocuğunun babadan kalma sapanla toprağı sürmesi kadar doğal karşılanır (Güntekin, 1969, s. 67). Büyük şair olmak gibi büyük dilenci olmak da meziyete bağlıdır. Ancak roman yazarının/anlatıcının aileden gelen soyaçekimi büyük dilenci olmasında en önemli etkidir (Güntekin, 1969, s. 73). Ancak esas mesele, dilencilik sonradan başlayanlardır. Savaşlar, işgaller gibi büyük felaketler dilenci sayısının artmasına sebep teşkil eder. Böyle ortamlarda ortaya çıkan dilenciler daha çok lokanta, kebabçı gibi dükkân önlerinde karnını doyurmak için dilenenlerdir (Güntekin, 1969, ss. 77-78).

Modern dilence tarzlarından birisi de yapılan bir iyiliğe karşılık olarak iyilik görmeyi beklemek şeklindedir. *Miskinler Tekkesi*’nde anlatıcı/yazarın hoşuna giden şeylerden birisi de ara sıra İstanbul’da çarşı hamamına gitmektir. Çünkü “tam müsavaat hamamdadır.” (s. 98). Hamamda bayılan bir adama soğuk su dökerek onun ayılmasına yardım eden ve ona gazoz söyleyen anlatıcı, avukat olduğunu öğrendiği bu kişiyi daha sonra yazıhanesinde ziyaret ettiği zaman, aralarında hamamdaki eşitlik kalmamıştır. Ziyarete avukat onun gazozuna karşılık çay söyler. İş için bir iki arkadaşını arar (Güntekin, 1969, s. 99). Dolayısıyla yapılan bir yardıma karşılık bir şey istemek de bir çeşit dilence değildir.

Hamamlar gibi devlet daireleri de dışardan bakınca bir çeşit eşitliğin olduğu yerlerdir. Devlet dairelerinde de yalvaranlar, odalardan bağıarak yahut ağlayarak çıkanlar olduğu gibi aldığı bir vaatten ötürü başları havada sırtarak çıkanlara rastlanır (Güntekin, 1969, s.100). Özellikle yağışlı, soğuk kış günlerinde devlet dairesini mesken tutan dilenciler için buralar fırsat yerleridir. Soba başlarında ıslak kundura ve pantolonlarını kurutan insanlar

arasında dilenciler de vardır. Ancak bu sessiz bir dilenmedir. Devlet dairesine şu ya da bu sebeple gelenler kalabalık arasında dilencilerin avcuna para sıkıştırırlar. Bu yüzden dilencilerin devlet dairesindeki kazancı sokaktakinden daha fazladır. Ancak yazar/anlatıcı dairelerdeki dilenmeyi sokaktakinden daha ahlaksız bulur. Çünkü sokakta dilenci olduğun her halinden bellidir ve sessiz dilenebilirsin. Hâlbuki dairelerde dilenmek için konuşmak gerekir. Mesela ilacını alamayan bir hasta kendini tanıtmaması zorunludur (Güntekin, 1969, s. 108). Devlet dairelerinde dilenenler “sandalyesiz kalem efendisi olarak” adlandırılır (Güntekin, 1969, s. 113). Dilencililiğin yaygın olduğu devlet binaları arasında adliyeler de yer alır. Her gün çeşitli davaların görüldüğü bu mekânlarda haksızken haklı çıkmak için dilenenler olduğu gibi yalancı şahit bulmak için dilenenler de vardır (Güntekin, 1969, s. 111). Yine bir devlet dairesinde merdivenleri koşarak çıkan ve işe geç kalan bir memur da amirine yalan söyleyecek, üstüne bir de dilenecektir (Güntekin, 1969, s. 108). Ankara’da gelen bir memuru kapıda iki büklüm karşılayan ve yine iki büklüm kapıya kadar uğurlayan taşradaki bir devlet dairesi müdürü de aslında makamını korumak ya da yükselmek için bir çeşit dilencilik yapmaktadır. (Güntekin, 1969, s. 113).

Bir başka dilenci grubu muharrem ayında ve üç aylarda (ramazan, şaban ve recep) ortaya çıkanlardır. Sırf bu aylara mahsus Anadolu’dan akınlar halinde İstanbul’a gelen bu dilenciler sayesinde İstanbul adeta dilenci panayırına döner (Güntekin, 1969, s. 114). Çoğunlukla kolsuzlar, ayaksızlar, körler, “türlü bilinmez afetlerin üfürüp şişirdiği yahut dal gibi kuruttuğu” azaları olan bu dilenciler sahipleri tarafından kaldırımlara dizilir, halk etrafta toplanıp bir sirk gösterisi gibi onları izler.

“Hacıyatmazlar” da bir diğer dilenci türüdür; dilenciler arasında meydan okuyucu gibi sırf soytarılıkla ve kendilerine mahsus bazı hünerlerle ekmeklerini kazanırlar. “Kol ve bacakları diplerinden budanarak adeta bir iri çomak haline gelmiş bir sakallı dilenci yahut sanatkâr” olan hacıyatmazlar, “yeni doğmuş bir çocuk gibi” bir abani kundağa sarılarak, bir hamalın sırtında sokağa salınır (Güntekin, 1969, s. 114). Hacıyatmazın mahareti, sakalını birden ağzına alıp suratını kılıktan kılığa sokarak etrafında toplanan kalabalığı güldürmesidir. Mahalle çocukları bunları görmek için günler öncesinden hazırlık yapar, para biriktirir.

Dilenci tipleri arasında sakatlardan/özürlülerden sonra deliler ve aptallar gelir. Halk, ilgi göstererek etrafını sardığı ve abuk sabuk sözlerinden bir anlam çıkarmaya çalıştığı bu dilenci grubunu korkunç bulduğu kadar sever de. İstanbul sokaklarında “evliya” diye başlarında mum yananlardan bazıları bunlardandır (Güntekin, 1969, s. 115).

Dilencilerin büyük bir kısmını oluşturan delilerden sonra akıllılar gelir. Bunlar, dünyanın ve dünya varlıklarının hiçliğine, bu varlıklardan hiçbirinin öte tarafa taşınmasının kabul olmadığına inanan; ancak buna karşılık “bedeli hiçbir dünya faiziyle ölçülmeyecek bir Tanrı istikrazi tahviline sizi bir hatip gibi ikna eden efendiden adamlar, ulemeden adamlar; güzel sesli musikişinaslar; goygoycular gibi şirket, ıskatçılar gibi topluluk halinde çalışanlar; hasılı İstanbul’un dörtte biri, hatta daha fazlası...”dır (Güntekin, 1969, s. 115).

Bir dilence çeşidini mektupla dilenenlerde görebiliriz. Mektupla dilence deyince, mesela damadın kayın babaya her gün diz dize yaşadığı bir arkadaşı için mektup vermesi, yine bir gazino yahut vapurda gözüne kestirdiği birine veya seyir yerlerinde çarşafli kadınlara mektup uzatıp geriye çekilerek utangaç ve edepli bir sükût ile dilence akla gelir (Güntekin, 1969, s. 116).

Eski ve yeni dilence tipleri arasındaki farklılıklardan birisi, dilencilikle beraber “hizmetçi tellallığı” denilen ek bir iş yapılmasıdır. Hatta bunların sayısı günden güne artmaktadır. Bunlar tanıdıkları ve en ince ayrıntısına kadar bildikleri mahallelerdeki yerlerden memnun olmayan hizmetçileri tahrik ederek, evlenme vs. vaadiyle kandırıp onlara birer ikişer haftalık aralarla kapı değiştirterek tellaliye toplarlar (Güntekin, 1969, s. 116).

Eskilerle yeniler arasındaki bir fark da eskiden yaygın olan hırka dikişleri arasına para dikmek yahut kavanozla toprağa gömmek gibi adetlerin terk edilmiş olmasıdır. Şimdi dilencilikten toplanan paralar çekinmeden gidip bir bankaya yatırılır. Dilenciler defterdarlığı takip ederek ucuz emlak alırlar. Paralı fukaralar arasında sarraflık da yaygınlaşmıştır. Ay sonunu zor getiren ya da bir türlü getiremeyen memurlar arasından peyledikleri müşterilere saat, kol düğmesi gibi eşya karşılığı olarak borç para verenler, mahalle aralarında adeta gezginci bir emniyet sandığı vazifesi gören dilenciler de vardır. Yine yeni maliye usullerinin ilerlemesiyle bir taraftan dilenen, diğer taraftan kiralık ev ilanlarını takip ederek ilanlarda pul eksikliğini haber vererek ikramiye alan dilenciler de mevcuttur (Güntekin, 1969, s. 117).

“Hacı” diye çağrılan bir dilence çeşidi daha vardır. Kemik hastalığından vücudu iyice çökmüş, sokakta iki eline taktığı takunyalarla dört ayak yürüyen bu tipler, mahallede gözüne kestirdiği kadın ya da kızların kimlerle ilişkisi olduğunu takip edip öğrenirler ve bu bilgileri kullanarak muhataplarından düzenli olarak para sızdırırlar (Güntekin, 1969, s. 118). Bir diğer dilence çeşidi de kalabalık caddelerde, hatırlı sokaklarda görünmeyen, ancak kime yapıacağını bilen, kuşkulandığı zaman elindeki eski gazeteyi sallayarak “piyangoyu yazıyor” diye bağırma başlayanlardır (Güntekin, 1969, s. 119). Mezara bırakılan ölüye hazine gözüyle bakanlar da bir tür dilencidir. Bunlar ölünün geride kalan yakınları, mirastan pay kapmaya çalışanlar ya da mesela ölen bir memur ise onun bıraktığı sandalyeye oturmak için birbiriyle boğuşacak olanlardır (Güntekin, 1969, s. 125).

Son dönemlerde özellikle İstanbul’da moda haline gelen bir dilencilik türü ise kıvrak ve sevimli çocuk dilencilerdir. Sahipleri onları tertemiz önlükler, işlemeli beyaz yakalar, boyalı potinlerle küçük mektep çocukları kıyafetlerine sokarak vapur, istasyon, gazino gibi yerlerde kalabalığın arasına salıvererek kenardan neticeyi seyredirler. Küçük eliyle şeker ikram eden, gülümseyerek yakalara çiçek iğnelemeye uğraşan şişşirin çocuklar. (Güntekin, 1969, s. 119).

Miskinler Tekkesi’nde rastladığımız son dilencilik tipi mevki, şan, şeref ve para itibarıyla hiçbir eksikliği olmayan birçok kibar insanın ufak bir geçim sıkıntısına düştükleri, ama kendilerinde olandan daha fazlasına göz diktikleri için ya da başkalarının otomobilini, mevkiini kıskandıkları zaman gözlerini belerterek “açız” diye ağlamasıdır (Güntekin, 1969, s. 206).

Belediyelerin aldığı önlemler sayesinde eskisi gibi her tarafta dilenciler rahat rahat dilenemeseler de kılık kıyafet değiştirerek dilenmeye devam ederler.

Dilenme Mekânları ve Zamanları

Dilencilerin deneyimlerine dayanarak seçtikleri belirli mekânlar vardır. Buraları tercih etmelerinin sebebi daha çok para toplayabilmektir. İnsanların sık geçtiği kalabalık caddeler, sokaklar, cami önleri, hastane kapıları, çeşme önleri, istasyonlar, duraklar, iskeleler, mezarlıklar belli başlı dilenme mekânlarıdır. *Hayattan Sayfalar*’da gördüğümüz dilenme mekânları mezarlıklar, cami önleri ve tekke kapılarıdır. Çünkü ölen insanın arkasından yardımda bulunmanın, hayır yapmanın güzel bir şey olduğuna inanılır ve bunu bilen dilenciler insanların psikolojik olarak en zayıf anları olan böyle ortamlarda merhamet duygularına hitap ederek para toplarlar (Gürpınar, 1970, ss. 30-36). Romanda dilencilerin mekânı Eyüp Camii ve çevresidir (Gürpınar, 1970, s.40). Sabire Hanım’ın sabah gelip akşam karanlığında ayrıldığı Edirnekapı’daki tekke bir ticarethane gibidir. Buranın temizliğini yapıyor gibi görünür, ancak burası onun için bir dilenme mekânı, ticarethanedir (Gürpınar, 1970, s. 9).

Ölüm, ölü ve mezarlık hayatın faniliğini, dünyaya ait hırs ve tamahın yersizliğini en açık şekilde gösterdiğinden insanoglu için ibret vericidir. Ancak mezarlıkları mesken tutan dilenciler için bu durum geçerli değildir. Ölü yakınları için ibret verici, öğretici ve düşündürücü olan bu mekan dilencilerin para harsını kamçılayan bir yerdir.

Miskinler Tekkesi’nde ise mezarlıklar, cami önleri ve tekke kapıları gibi dilenme mekânlarına resmi daireler de eklenmiştir. Yazar, resmi dairelerdeki dilenme manzaralarını tasvir ederken açıktan dilenenlerin yanı sıra o makamlara el etek öperek, yani “dilenerek” gelenlerin eleştirisini de yapar (Güntekin, 1969, ss. 101-102). Dairelerde sadece memurlar değil, sıradan vatandaşlar da bu anlamda dilenir. Bunların dilencililiği para dilenmek değil, işlerini bir an önce halledebilmek içindir. Ancak roman kahramanının “Hem de benim meslektaşlarımdan hiçbirinin bulamayacağı kelimelerle, gözyaşlarıyla” (Güntekin, 1969, s. 107) diyerek tasvir ettiği gibi bunların da diğer dilenciler gibi yalvarma, dilenme sözcükleri vardır. Roman boyunca yapılan ironik eleştiri sıradan vatandaşların dilenmesi için de yapılır. Çünkü roman kahramanı dairelerde şahit olduğu bu türden dilenme manzaralarını kendi yaptıklarına göre çok daha ağır bulur: “Merdivenleri koşa koşa çıkan şu geç kalmış memur da biraz sonra efendisine vapuru kaçırdığını yahut ilaç almaya gittiğini söylemeyecek mi? İstanbul’da iş isteyen bir memura tanıdığı bir hekimin, bulunduğu yerin havasının kendisine yaramadığına dair bir rapor vadettiğini biraz evvel kulağımla işitmedim mi?” (Güntekin, 1969, s. 108).

Dilenme mekânlarından birisi de adliye binalarıdır. Adliye binalarındaki dilenme manzaraları da gerçek dilencilikten daha kötüdür. Türlü türlü alacak verecek davaları ya da her biri ayrı bir hikâye olan cinayet davalarının görüldüğü adliye binalarında suçtan kurtulmak, haksızken haklı çıkmak gibi sebeplerle dilenenler, sokakta avuç açıp dilenenlerden daha asil değildir (Güntekin, 1969, s. 109).

Dilenme mekânı olarak İstanbul, İzmir'e göre çok büyük ve geniştir. Bu yüzden İstanbul'daki bir dilencinin rakibi İzmir'dekinden azdır. Çünkü İzmir'in dilenme mekânları sınırlıdır, İstanbul'da ise nihayetsiz köşe bucaklar ve dilenme mekânları vardır. Dilenci bir yerde biraz göze batıp sıkılır, müşterilere usanç vermeye başlarsa mekan değiştirmek çok kolaydır ve bir süre kendini unutturup sonra tatlı bir şekilde dönmek ve kaldığı yerden devam etmek mümkündür (Güntekin, 1969, s. 82).

Yıl içinde ramazan, muharrem ve üç aylar, kandil gibi kutsal geceler dilenmek için en iyi zamanlardır (Güntekin, 1969, s. 114). Akşam saatlerinde vapur iskelelerinde ya da tren istasyonlarında yorgun argın iş çıkışı dilenciye para veren daha çoktur (Güntekin, 1969, s. 76). Ziyaret günlerinde hastane kapıları, vapur ve tren günlerinde yolcu bekleme yerleri, hasılı insanların türlü rüzgarlarla deniz gibi coşup taşıdığı ve inlediği bütün yerler sanatını bilen dilenci için tükenmez maden damarıdır. Hasta ameliyat ettiren, yolcu bekleyen yahut uğurlayan, çocuğunu imtihana sokan sadakasını verir. Yeni doğmuş çocuğunu bohçasına sarıp kucağına alan anne ve babanın bu sevincine ortak olmaya çalışan dilenciye boş geçmeleri mümkün değildir. Çünkü sevinçler insanı bir bakıma kederden daha çok cömert yapar: “Fukaraya karşı mesut adamın da bedbaht kadar eli açıktır, cömerttir” (Güntekin, 1969, s. 139). Bu yüzden nikâh, düğün ve eğlence mekanları da bol sadakanın toplandığı yerlerdir (Güntekin, 1969, s. 136-137). Seyahatlerde sevgilisiyle kenara çekilmiş iki aşığın, yanlarına gelen dilenciye uzaklaştırmak için para vermeleri de bu kabildendir (Güntekin, 1969, s. 138).

Sonuç

Edebiyat insanı anlattığı için topluma özgüdür. Edebî metinlerde dile getirilen düşünceler ister şahsî isterse toplumsal bir kaygı neticesinde ortaya çıksın toplumu anlatır. Edebiyat hayalle hayatı birleştirerek hayatı yeniden kurgular, bir forma sokar. Edebiyat ve sosyoloji bilimsel olarak iki farklı alan olsa da her ikisinin temel meselesi insanı ve toplumu anlatmaktır. Edebiyat sosyolojisi, sosyal şartlar ile edebî çalışmalar arasındaki ilişkileri inceleyen bir edebî çalışma alanıdır. Yazar tiplerinin, okuyucu gruplarının ve farklı insan topluluklarının bir kurgu içerisinde sunulmasını içeren edebiyat sosyolojisi, sadece edebî metnin üretim safhasını değil yazar ve okuyucunun sosyal sınıflar içindeki konumunu da ele alır.

Dilenme ve dilencilik geçmişten bugüne her toplumda birbirine çok benzeyen davranış örüntüleri gösterebilen, ancak toplumların kendilerine özgü kültürel yapısına, hayata, insana ve eşyaya bakış açlarına göre farklılıklar içeren sosyal bir olgudur.

İslam'da hoş karşılanmadığı bilinen ama din, ırk ve sınıf fark etmeksizin her toplumda görülen dilencilerin varlığı, toplumların sosyal ve ekonomik durumlarına göre sayıca zaman zaman çoğalıp azalma olmuşsa da hep sürmüştür. İnsanların acıma, merhamet duygularına hitap ederek onları etkilemeye çalışan dilenciler, bazen de beden dilini kullanarak yardım istemişlerdir. “Kendisini acındırarak yardım istemek” anlamına gelen “dilenmek” fiilinden türeyen dilencilik, Türkçe'de “geda”, “sailci” gibi farklı adlarla da anılmıştır. Toplumsal bir olgu olarak ortaya çıkan dilencilik ve dilenciler, hayatın bir yansıması olan, “sokağa tutulan ayna”

olarak ifade edilen ve bir kurguya dayanan romanlara da önemli bir tema olarak yansımıştır. Hüseyin Rahmi Gürpınar tarafından kaleme alınan *Hayattan Sayfalar* ile Reşat Nuri Güntekin'in *Miskinler Tekkesi* adlı romanları dilencilik meselesini ana konu olarak işlemeleri sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir.

Osmanlı Devleti'nin son yılları ile Cumhuriyetin ilk çeyrek yıllarını kapsayan her iki romanda da dilencilik sosyal hayatın bir yansıması olarak işlenir. Dilenmede esas olan imajdır. Dilenmeye uygun, üstü başı perişan, eski ayakkabılar giymek, eski bir gözlük takmak, sağ elde baston taşımak gibi. Toplum tarafından zaman içinde dilenme şekillerine göre farklı adlar verilmiştir. Mesela eskilerin "yarı evliya" gibi gördüğü "fukarâ-yı sâbirin" eski bir cüppe ve sarıkla dolaşan, ağızlarından şikayet sözü çıkmayan dilencilerdir. Modern dilencilikte ise kılık kıyafetle beraber, çekingenlik ve sessiz kalmak önemlidir. Dilenciligi "soya çekime", aile geçmişine bağlayanlar da vardır; bunlara "asilzade" unvanı verilmiştir.

Ramazan, muharrem ve üç aylar gibi kutsal ay ve günlerde özellikle İstanbul'a gelerek dilenenler ayrı bir sınıf oluştururlar. Bir başka dilenci grubu da "hacıyatmaz" olarak anılan tiplerdir. Kolları ve bacakları olmayan bu insanların tek mahareti, kalabalık ortasında sakalını birden ağzına alıp suratını kılıktan kılığa sokması, gelenleri güldürmesidir. Dilenci grupları arasında sakatlardan/özürlülerden sonra deliler ve aptallar, daha sonra akıllılar gelir. Bunlar dünyanın fani olduğuna inanan, ancak hatiplikleriyle insanların merhametinden istifade edip para toplayanlardır. Bunların içinde ulemadan, güzel sesli musikişinas, goygoycu, ıskatçı gibi tipler vardır. Romanlarda dile getirilen bir dilenme örneği de "mektupla dilenme"dir; vapurda ya da trende kalabalık içinde sessizce elindeki küçük mektupları insanların ellerine, dizlerine bırakıp bir süre sonra toplayanlar bu yolu seçmiştir.

Her iki romanda da dilenme mekânı olarak cami önleri, mezarlıklar, tren istasyonu, vapur iskeleleri, devlet daireleri, adliyeler, hastane kapıları, adliyeler, düğün, nikah ve eğlence mekanları tasvir edilir. Modern dilenciler artık eskiler gibi topladığını, çanak çömleğe koyup topırağa gömmez, bankaya yatırır.

Adı geçen romanlardaki dilenci tasvirlerine göre, modern dilenme şekillerinden birisi de yapılan iyiliği karşılık bekleyerek yapmak ya da çıkara dayalı bir ilişki içinde olmaktır. Devlet dairelerinde bir işini halletmek için görevli memura "dilenenler" ya da bir üst makama çıkmak için müdürlerine "dilenenler" böyledir. Adliye binalarında haklı çıkmak için sahte şahit arayanlar da bir çeşit adalet dilenmektedir. Yine ekonomik açıdan hiçbir problemi olmayan varlıklı insanların ufak bir sıkıntı ile karşılaşınca ya da hayal ettikleri hayat tarzını elde edemeyince "açız" diye bağırmaları da modern bir dilenme şeklidir.

İnsanlık tarihi kadar eski olan dilencilikle zaman içinde çeşitli kanunlar yoluyla mücadele edilmişse de ortadan kaldırılamamıştır. Toplumlara iktisadi şartlarına, savaşlar, göçler, deprem gibi olağanüstü felaketler döneminde dilenme artmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Ahmet Haşim (1991). *Bütün eserleri Frankfurt seyahatnamesi mektuplar mülakatlar*. İnci Enginün-Zeynep Kerman (haz.). İstanbul: Dergâh Yay.
- Ahmet Haşim (2006). *Bize göre ve bir seyahatin notları*. Kübra Andı (haz.). İstanbul: 3 F Yayınları.
- Ahmet Rasim (1989). *Şehir mektupları I*. Ahmet Kabaklı (haz.). İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü I Atasözleri*. İstanbul: İnkılap Yay.
- Albayrak, N. (2009). *Türkiye Türkçesinde atasözleri*. İstanbul: Kapı Yay.
- Altın, N. Ş. (2013). Edebiyat sosyolojisi açısından postmodern romanın toplumsal temelleri. (Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Altınay, A. R. (1935). *On altıncı asırda İstanbul hayatı (1553-1591)*. 2. Basım. İstanbul: Devlet Basımevi.
- Altınay, A. R. (1988). *On ikinci asr-ı hicride İstanbul hayatı (1689-1785)*. İstanbul: Enderun Kitabevi Yay.
- Altınay, A. R. (1988). *Onuncu asr-ı hicride İstanbul hayatı (1495-1591)*. İstanbul: Enderun Kitabevi Yay.
- Alver, K. (2004). Edebiyatın sosyolojik imkânı. Köksal Alver (ed.), *Edebiyat sosyolojisi* içinde (s. 13-22). Ankara: Hece Yay.
- Anar, T. – Özbay, F. (2013). Edebiyat sosyolojisi bağlamında Osmanlı'dan günümüze Türk Şiirinde dilenme ve dilencililiğe genel bir bakış. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (2), s. 1-27.
- Bahçeci, B. S. (2017). Tanzimat hikâye ve romanlarında dilenciler ve dilencilik. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 13-23.
- Bekar, B. (2019). *Batı kültüründe atasözleri (16. Yüzyıl- 19. Yüzyıl)*. Ankara: Sage Yay.
- Culler, J. (2007). *Yazın kuramı*, Hakan Gür (çev.). Ankara: Dost Kitabevi.
- Çelik, H. (2000). *Reşat Nuri Güntekin'in romanlarında sosyal tenkit*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Danişmend, İ. H. (1979). *Tarihi hakikatler*, C.2. İstanbul: Tercüman Gazetesi Tarih ve Kültür Yay.
- Demirtaş, M. (2006). Osmanlı Başkenti'nde dilenciler ve dilencilerin toplum hayatına etkileri. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (20), 81-104.
- Ekicigil, R. (ed.) (1983). *İstanbul kültür ve sanat ansiklopedisi*, C. 3. İstanbul: Tercüman Gazetesi Kültür Yayınları.
- Escarpit, R. (1968). *Edebiyat sosyolojisi*. Âli Türkay Yazıcı (Çev.). Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Genç, M. (2008). Osmanlı dünyasında dilencilik. Avrupa ve Osmanlı seyahatçilerinin İzlenimiyle Osmanlı ve Avrupa'da dilencilik, Suvat Parin (ed.), *Bir kent sorunu dilencilik: Tebliğler kitabı sorunlar ve çözüm yolları* içinde (s. 13-15), 18-19 Ekim 2008, İstanbul.
- Göktaş, U. (1994). Dilenciler. *Dünden bugüne İstanbul ansiklopedisi* içinde (s. 53-54). İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay.

- Gündüz, O. (2020). Toplumda dilencilik olgusu ve dilenci tipi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 20(49), 861-878.
- Güntekin, R. N. (1969). *Miskinler Tekkesi*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- Gürbüz, A. (2014). Reşat Nuri Güntekin'in Miskinler Tekkesi romanında dilencilik algısı. *Turkish Studies*, 9(3), 745-754.
- Gürpınar, H. R. (1970). *Hayattan sayfalar*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- James, H. (1956). The Art of fiction, in *The Future of the novel*. New York: Vintage Books.
- Jusdanis, G. (1998). *Gecikmiş modernlik ve estetik kültür: Milli edebiyatın icat edilişi*. Tuncay Birkan (çev.), Beril Eyüboğlu (yay. yaz.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kalfa-Topateş, A. (2015). *Dilenciler Türkiye'de yoksulluk ve dilenme kültürü*. İstanbul: İletişim Yay.
- Kaplan, M. (2016). *Türk edebiyatı üzerine araştırmalar 3: Tip tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kemal Tahir (2006). *Köyün Kamburu*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Koçu, R. E. (1966). *İstanbul ansiklopedisi*, C. 8. İstanbul: Koçu Yayınları.
- Köse, M. (2020). Bir yaşam tarzı olarak dilencilik: Hayattan sahifeler. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 4(1), 165-177.
- Köse, M. (2021). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e tahkiyeli metinlerde dilencilik (Yüksek Lisans Tezi). *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.
- Kösemihal, N. Ş. (1967). Edebiyat sosyolojisine giriş. *Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, (19-20), 1-30.
- Lukacs, G. (1986). *Çağdaş gerçekliğin anlamı*. Cevdet Çapan (çev.). İstanbul: Payel Yayınları.
- Michaud, G. (2004). Bir disiplin olarak edebiyat sosyolojinin kurulması. Hilmi Uçan (çev.). ed. Köksal Alver, (ed.), *Edebiyat Sosyolojisi içinde* (s.57-67.). Hece Yay. Ankara.
- Moran, B. (1994). *Edebiyat kuramları ve eleştirisi*, 4. bs.. İstanbul: Cem Yayınları.
- Naci, F. (1995). *Reşat Nuri'nin romancılığı*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Özbek, N. (1999). *Osmanlı İmparatorluğunda sosyal devlet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özbek, N. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda dilencilere yönelik devlet politikaları ve kamusal söylemin değişimi. Suvat Parin (ed.), *Bir kent sorunu dilencilik: Tebliğler kitabı sorunlar ve çözüm yolları içinde* (s. 17-44), 18-19 Ekim 2008, İstanbul.
- Sadri Sema (1991). *Eski İstanbul'dan hatıralar*, İstanbul: İletişim Yay.
- Sadri Sema (2002). *Eski İstanbul hatıraları*. Ali Şükrü Çoruk (haz.). İstanbul: Kitabevi Yay.
- Sağlık, Ş. (2012). Popüler romanlar ve edebiyat sosyolojisi. Köksal Alver (ed.), *Edebiyat sosyolojisi incelemeleri içinde* (s. 307-343). Ankara: Hece Yay..
- Saraçoğlu, A. C. (2005). *Eski İstanbul'dan hatıralar*. İsmail Dervişoğlu (haz.). İstanbul: Kitabevi Yay.
- Sinan, A. T. (2015). *Türkçenin deyim varlığı*. İstanbul: Kesit Yay.
- Stendhal (1972). *Kızıl ve Kara*. Nurullah Ataç (çev.). İstanbul: Cem Yay.
- Swingewood, A. (2004). Edebiyat sosyolojisine yaklaşımlar. Kaya Bayraktar (çev.), Köksal Alver (ed.), *Edebiyat sosyolojisi içinde* (s. 77-90). Ankara: Hece Yayınları.
- Şemseddin Sami (1317/1901). *Kamus-i Türkî*. İstanbul: İkdam Matbaası.
- Şinasi (11 Cemaziyelahir 1280 / 12 Kasım 1863). Seele hakkındadır. *Tasvir-i Efkar*, nr. 147.
- Şirin, İ. (2008). Avrupa ve Osmanlı seyyahlarının izlenimiyle Osmanlı ve Avrupa'da dilencilik. Parin, Suvat (ed.), *Bir Kent Sorunu Dilencilik: Tebliğler Kitabı Sorunlar ve Çözüm Yolları içinde* (s. 81-98), 18-19 Ekim 2008, İstanbul.

- Şükûn, Z. (1967). *Farsça-Türkçe lügat: Gencine-i Güftâr Ferheng-i Ziyâ*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Tanpınar, A. H. (1977). Reşat Nuri ve eserler. *Edebiyat üzerine makaleler* içinde (s. 439-443). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tekin, Z. (1999). Osmanlı döneminde dilencilik. Güler Eren (ed.), *Osmanlı ansiklopedisi* içinde (C. 5, s. 455-461). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügatı*, C.1. İstanbul-Wien: Simurg Yay.
- Toksarı, A. (1994). Dilencilik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*, C.IX. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s. 298-300.
- Tüzer, İ. - Hüküm, M. (2019). *Edebiyat sosyolojisi edebiyata sosyolojiden bakmak*. Ankara: Akçağ Yay.
- Uludağ, S. (1994). Dilencilik (Tasavvuf). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*, C. IX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., s.300.
- Vatandaş, C. (2002). *Dilenciler ve dilencilik. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 4(1), 170-183.
- Wellek, R. Warren, A. (1983). *Edebiyat biliminin temelleri*. A. Edip Uysal (çev.). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi I 1839-1865*, (1974). Tembellik ve Cehalet, (Ceride-i Havadis, nr. 141, Recep 15, 1259/ 1 Ağustos 1843). Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil (haz.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, s.60-61.
- Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi II 1865-1876*, (1978). Namık Kemal, “Terakki”. (İbret, nr. 45, 3 Ramazan 1289 / 5 Kasım 1872). Mehmet Kaplan, İnci Enginün, Birol Emil (haz.). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, s.193-202.
- Yıldırım, N. (2020). Miskinler Tekkesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi*, C. 30, s. 185-186.
- Yıldırım, Z. (2017). Reşat Nuri Güntekin’in Miskinler Tekkesi romanında yapı. *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)*,1(2), 174-188.
- Yılmaz, M. (2008). *Kültürümüzde Arapça ve Farsça asıllı vecizeler sözlüğü*, C.1. İstanbul: Sütun Yay.

Cemil Kavukçu'nun *Başkasının Rüyaları* Eserinde Örnek Okur

The Model Reader in Cemil Kavukçu's Başkasının Rüyaları

Fatih İkiz¹

ÖZET

Uzun zaman edebiyat eleştirmenlerin metni açıklama ve yorumlama konusunda dışarıda bıraktığı okur ve okurun rolü özellikle yapısalcılık sonrası çalışmalarda önemli bir yer edinir. Okurun metni anlamlandırırken hangi süreçlerden geçtiği ve metin tarafından nasıl yönlendirildiği konusunda çalışmalar yapan İtalyan edebiyat eleştirmeni, kuramcı ve göstergebilim uzmanı Umberto Eco "örnek okur" modelini geliştirir. Okurun bir edebiyat eserini okumaya başlamasını, okuma sürecini ve okumanın tamamlanmasını orman metaforu üzerinden açıklar. Eco'ya göre örnek okur metni okumaya başlamasıyla birlikte ormana girer ve örnek yazarın metin üzerinde bıraktığı yönlendirmeleri takip ederek ormanda oyalanır, geriye döner, ileriye gider, farklı yollara sapar ve anlatının derin anlamına ulaştıktan sonra ormandan çıkar. Eco'nun (2013) *Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti* adlı kitabında detaylandırdığı örnek okur modeli, Çağdaş Türk Edebiyatının öykü alanındaki önemli bir temsilcisi olarak kabul edilen Cemil Kavukçu'nun (2011) *Başkasının Rüyaları* adlı eserine uygulanacaktır. Kavukçu'nun dokuz öyküden oluşan bu eseri öyküler arasındaki yoğun ilişkiler ve bağlantılar sayesinde birbirini tamamlayan bir kitabın bölümleri olarak kabul edilebilir, bu sebeple çalışmanın bütüncesini öykülerin tamamı oluşturur. Söz konusu makalede ağırlıklı olarak okurun bu bağlantıları nasıl yakaladığı, hangi metinsel ve anlatsal ipuçları ışığında ilişkiler kurduğu ve rolünün ne olduğu konuları Eco'nun geliştirdiği *örnek okur* modeli üzerinden irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Umberto Eco, örnek okur, karakter göçü, anlatı ormanı, anlatıcı

ABSTRACT

While readers and their role have long been excluded by literary critics in explaining and interpreting a text, these have started to gain ground, especially in post-structuralist studies. The Italian literary critic, theorist, and semiotician Umberto Eco, who studies the processes by which readers make sense of a text and how the text guides readers, has developed the concept of the model reader. He explains the beginning, the process, and the completion of reading a work of literature through the metaphor of the fictional woods. According to Eco, the model reader, upon starting to read a text, enters the woods and lingers by following the directions the model author leaves in the text; the reader turns back or goes forward, takes different paths, and leaves the forest after reaching the deep meaning of the narrative. Eco (2013) details the concept of the model reader in his *Six Walks in the Fictional Woods*, and this concept will be applied to collection of short stories titled *Başkasının Rüyaları* [Someone Else's Dreams], by Cemil Kavukçu (2011) who is regarded as an essential representative of contemporary Turkish literature in the field of short stories. This work from Kavukçu consists of nine short stories and can be considered as chapters of a book that complete each other because of the intensively woven interconnections and interrelations between

¹Araş. Gör., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngilizce Mütercim Tercümanlık Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye

ORCID: F.İ. 0000-0003-2932-5143

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fatih İkiz,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
İngilizce Mütercim Tercümanlık Anabilim Dalı,
İstanbul, Türkiye
E-mail: fatih.ikiz@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 25.04.2023

Revizyon Talebi/Revision Requested: 18.05.2023

Son Revizyon/Last Revision Received: 22.05.2023

Kabul/Accepted: 22.05.2023

Atıf/Citation: İkiz, F. (2023). Cemil Kavukçu'nun başkasının rüyaları eserinde örnek okur. *TUDED*, 63(1), 245-260.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1287678>

the stories. For this reason, the corpus of the study consists of all the stories in Kavukçu's work. This article mainly uses the concept of the model reader as developed by Eco in order to analyze issues such as how the reader captures these connections, under the light of which textual and narrative clues the reader establishes relationships, and what role the reader has.

Keywords: Umberto Eco, model reader, migration of characters, fictional woods, narrator

EXTENDED ABSTRACT

Umberto Eco's (2013) *Six Walks in the Fictional Woods* can be considered a reading guide for literary works. After emphasizing the primary roles a reader has in a narrative, Eco goes on to describe how an author tries to make the listener or reader think and notice different standpoints, both through the questions the author asks and the examples the author gives, and shows how the reader should follow a path to uncover the profound meaning embedded within the text. Eco states that one of the first requirements for being a model reader is to cooperate with the text, because the process of the reader's reception and interpretation of the text is related to the cultural baggage the reader has more than the story being told. Eco (2013) describes the concept of the model reader not as people reading a narrative text, especially a fictional text, as a result of their own experiences, expectations, or predictions but rather as a type of reader who assumes the role outlined by the model author. Based on six lectures, the work stands out as a study that makes general definitions that are visualized by examples. Eco discusses the notion of the reader through all aspects that he has already addressed in other works.

Cemil Kavukçu's (2011) short stories in his work *Başkasının Rüyaları* [Someone Else's Dreams] stand out as having a structure in which the narrative and story time are intertwined and where the chronology often changes with flashbacks. As a result, a narrative emerges in which the reader sometimes has difficulty following the events and the story itself. When analyzing all the stories in the book, although one gets the impression that the stories have different narrators, once the reader uncovers the connections between the stories, they eventually discover that all of these narrators are versions of a single narrator at different periods in life or the voice of scenes narrated in a dream or a reverie. Parallel to the reading process in Eco's (2013) woods metaphor, the reader moves forward or backward in the narrative, rediscovers some facts, tries to find connections, and mentally visualizes the story's integrity based on the clues gotten from the text.

The book leaves the reader under the influence of an illusion and appears as a non-synchronic narrative of stories in which distinguishing dream from reality, memory from reality, and reality from a dream becomes increasingly difficult. However, the narrative often proceeds through analepses and prolepses and also takes on a form in which reality, dream, and memory are interlaced. This fragmentary structure is achieved by creating each story as a different universe. However, the story's integrity and close interconnections between the stories allow the reader to read the whole text as fragmentary parts of a single book.

Upon analyzing the stories, the narrative protagonists are initially seen to remain within the boundaries of the stories in which their narratives take place but later reappear as migrated

individuals in the following narratives. The characters migrate from one story to another, and eventually all come together, especially in the story titled *Düğün* [The Wedding].

The wholeness formed by the stories takes the model reader out of a narrative universe composed of a selection of stories and places them in a novel universe. In addition, the presence of protagonists who transcend the boundaries of the story enables the reader to see each story as a sequential episode rather than as a separate universe.

As the reading progresses, intertwining events, level-changing narrative universes, and migrating characters leave the reader uncertain; however, the model author intersperses the elements to ensure a following up in the text. In these aspects, the model author guides the model reader at textual, narrative, and metafictional levels and tries to make them linger in the woods to understand his narrative better.

Giriş

Umberto Eco *Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti* adlı çalışmasında Harvard Üniversitesi'nde verdiği altı seminer üzerinden anlatısal metinde okurun özellikleri ve rolleri konusunda bir değerlendirme sunar. Kuramcının “örnek okur” olarak adlandırdığı okur, anlatıda derin anlamı arayan, okuma ve anlama sürecini kişisel okumaları çerçevesinde ilerleten bir birey olarak tanımlanır. Ormanda gezme metaforu aracılığıyla, okurun yolculuğuna, tercihlerine, yönelimlerine ve bu yolculuk sırasındaki nasıl konumlandırıldığına değinir.

Eco'nun okuru ele aldığı bu çalışması bir nevi okuma rehberi olarak değerlendirilebilir. Yazar, eleştiri yöntemlerinin belli bir süre ele almadığı ya da nispeten daha az üzerinde çalıştığı okur konusunun ve okurun işlevlerinin nasıl çalıştığını inceler. Okurun anlatıdaki temel rolleri üzerinde durduktan sonra hem sorduğu sorular aracılığıyla hem de verdiği örneklerle bir taraftan dinleyicinin/okuyucunun düşünmesini, farklı bakış açılarını görmesini sağlamaya çalışırken bir taraftan metnin gizlediği derin anlama ulaşması için nasıl bir yol izlemesi gerektiğinden bahseder. Okuma mekanizmasını zihnimizde gelişen sorular, merak unsurları, gizem ile keşfetmeye dayalı bir sistem olarak kurar, bu sayede edebi değeri olan metinlerin her okunuşta farklı anlamlar veya yeni katkılar sunacağını savunur. Örnek okur, ormanda gezerken her defasında yeni bir alımlama yapan, metnin içine girebilen, anlam arayışına devam eden ve her cümle üzerinde düşünen kişi olarak değerlendirilir.

1. Kuramsal Çerçeve

Eco'ya göre örnek okur olabilmenin ilk koşullarından biri metin ile iş birliği içine girilmesidir, çünkü okurun metni alımlama ve anlamlandırma süreci okurun kültürel bagajıyla alakalı olduğu kadar metnin sunduğu veriler ile de alakalıdır. Yazarın anlatmak istediğini yakalamak kadar metinde bırakılan boşlukların, anlatılmayan kısımların ya da gizlenen yerlerin yorumlanmasını yine okur yapar. Bu süreci başlatmak Eco'nun ifadesiyle “ormana girmektir”. Eco özellikle anlatı metninin içine giren her okurun aynı süreçten geçmediğini ifade eder, çünkü bir kısım okuyucunun ilk amacının sonuca gitmek, yani girdiği ormandan bir an önce çıkmak olduğunu, örnek okurun ise ormanda hem zaman geçirmeye hem çatallanan yollarda ilerlemeye çalışmaya hem de ormanda elde ettiği keyfin tadını çıkarmaya çalıştığının altını çizer. Dolayısıyla okur anlatının karmaşık yapısına girdikçe daha çok örnek okur olmaya yaklaşır, yazarın bıraktığı ipuçlarını takip ederek metnin çözümlemesini yapmaya çalışan bir rol üstlenir. Bu bazen anlatının dili, yazarın üslubu, anlatı zamanı, olayların gerçekleşme zamanı olarak, bazen de anlatıcı ses, imge, mekân veya karakter aracılığıyla ilerleyen bir süreç olur.

Yazar okuma sürecinde sıklıkla karıştırılan ampirik okur ile örnek okur arasındaki farkı açıklar. Birincisi metni olduğu gibi, herhangi bir kurala tabii olmadan okuyan okur tipini, ikincisi ise örnek yazar tarafından belirlenen oyunun kurallarını bilen ve “oyunda kalmayı başarabilen kişidir” (Eco, 2013, s. 22). Diğer bir ifadeyle, örnek okuru oluşturmaya çalışan yazarın kendisidir. Bu tanımla, yazarın yazdığı metni anlayabilecek, kendisiyle iş birliği yapacak olan okur tipi kastedilmektedir. Eco'ya göre örnek okur bir anlatı metnini, özellikle

bir kurmaca metni kendi deneyimlemeleri, beklentileri ya da öngörülerini neticesinde okuyan kişi değil, örnek yazarın çizdiği rolü üstlenen okur tipidir. Bir başka deyişle, ampirik okur kendi beklentilerini örnek okur ise yazarın metinde oluşturduğu beklentileri karşılamaya çalışır. Burada adı geçen örnek yazar ise ne anlatıcı ses ne de yazarın kendisidir. Tespit edilmesi zor olan bu kavram, okura anlatı boyutunda yol gösteren, simetrik olarak örnek okur ile bir nevi diyalog geliştiren, söylemi ile örnek okura seslenen kişidir.

Bu bölümde son olarak, Eco anlatıcı ses ve yazar ayırımına dikkat çeker. Anlatıcı ses ya da kısaca anlatıcı hikayedeki kahramanlardan herhangi biri, üçüncü tekil şahıs veya otobiyografilerde olduğu gibi yazarın kendisi olarak belirir. Ancak anlatıcı kavramının yazar ile sık sık karıştırıldığı görülür. Anlatıcı kâğıt üzerinde bir unsuru ifade eder, yazarın ona yüklediği anlatma görevini sürdüren bir sestir. Anlatıcı “ben” dediğinde onu yazar ile ilişkilendirmek Eco’nun ifadesiyle “saf okur” tarafından yapılır.

Kavramsal ayrımları yaptıktan sonra Eco kendisiyle birlikte okuru da ormana sokar, bir rehber gibi kendi okuma sürecinden hareketle örnek okur tipini incelemeye koyulur.

Eco anlatı metninin okur tarafından ilerletilmesinin iki yolla yapılabileceğini dile getirir. İlkinde okur hikâyenin nasıl sonlanacağını merak ettiği için direkt olarak metnin sonuna ulaşmayı hedefler, bu da “birinci düzey okuru” gösterir. Diğer taraftan ise metnin aynı zamanda “[...] okuduğu metnin kendisinden nasıl bir okur olmasını istediğini kendine soran ve kendisine adım adım gideceği yolu gösteren örnek yazarın nasıl ilerlediğini keşfetmek isteyen ikinci düzey bir örnek okura da yönelik” (Eco, 2013, s. 43) oluşturulduğunu ifade eder. Eco bu tarz metinlerin tek okumada tam olarak anlaşılabilmesinin mümkün olmadığını, birkaç kez okunması gerektiğini savunur.

Eco metnin tembel bir yapıda olduğunu, ikinci düzey okurun geriye dönmesini sağlayarak ya da örnek yazarın önceki bir metni tekrar karşısına çıkararak iş birliğine zorladığını belirtir. Edgar Allan Poe’nun edebi bir eserin bir oturuşta okunacak uzunlukta olması gerektiğine gönderme yapan yazar, bunun örnek okur kapsamında da tek seferde olmasa bile makul bir uzunluk ölçüsünde olmasının örnek okur açısından daha iyi olabileceğini ifade eder (Eco, 2013, s. 64). Çünkü okurun iş birliği oranını etkileyen unsurlardan biri de okurun anlatı evrenine kendisini kaptırması ile dış etkenlerden dolayı bu içine girme durumunun azalmasıdır.

Eco’nun dikkatle üzerinde durduğu bir başka konu da kendi tabiriyle “ormanda oyalanmak”tır, burada kastedilen ise anlatı metni içinde yapılan gezintidir. Yazar oyalanmayı bir vakit kaybetme eylemi olarak değil, aksine önemli bir olayın anlatılmadan önce geciktirilen, ormanın keyfinin çıkarıldığı kısım olarak değerlendirir. Söz konusu bu eylemin de “yayarak anlatma” ve “yavaşlama” sayesinde yapıldığını ifade eder. Okurda merak duygusu uyandırarak veya mevcut merak ögesinin seviyesini artırarak, okuru anlatı dünyasının içine daha çok çekmek istenir. Bu yöntemler sayesinde okura hem tahmin yürütme şansı tanınır hem de gizem unsuru daha uzun süre var olmaya devam eder. Eco anlatının yavaşladığı, örnek okurun keyfini çıkardığı bu sürelerde diğer okur tiplerinin sıkıldığını dolayısıyla da bu kısımları atladığını itiraf eder.

Ancak örnek okuru diğer okuyucu tiplerinden ayıran en önemli özellik metnin derin anlamına ulaşmasıdır. Bunun sağlanabilmesi için de örnek yazarın oyalandığı veya yayarak anlattığı kısımlarda örnek okurun iş birliğine devam etmesi gerekir. Söz konusu oyalanmaların amaçları ve etkileri anlatı içerisinde çeşitlilik gösterir.

Olası Ormanlar başlıklı bölümde Eco yaratılan anlatı evrenlerinin örnek okur tarafından nasıl algılandığını irdeler. John Searle'un, yazar olayları gerçekmiş gibi anlatır ve okur da bunu gerçekmiş gibi kabul ederek okur hipotezinden hareketle (Eco, 2013, s. 101), okurun metni okurken gerçeklik algısını kenara bıraktığını ifade eder. Fakat metinde anlatılardan hangi öğelerin gerçek kabul edileceğine, hangilerinin inandırıcılığının düşük olduğuna okur açısından bakmak gerekir, çünkü bazı unsurları (kurmaca olmasına rağmen) okuyucu gerçek gibi algılar. Bu algıyı kıran veya tam tersine güçlendiren birtakım örnekler sunan yazar “[...] en olanaksız dünyanın bile, olanaksız olabilmesi için, gerçek dünyada olanaklı olan şeylerin oluşturduğu zemine dayanması gerek[tiğini]” (Eco, 2013, s. 111) belirtir.

Benzer bir biçimde Thomas Pavel *Fictional Worlds* adlı çalışmasında, içinde bulunduğumuz dünya ile anlatılarda yaratılan dünyalar arasındaki ilişkiyi inceler. Bülent Çağlakpınar, Pavel'in piramit modeli üzerinden sunduğu olası dünyalar için “gerçek dünyadan birtakım elemanları alarak gerçekselsel bir kurmaca” (2020, s. 75) oluşturan anlatılar olduğunu belirtir. Temelde hem Eco hem Pavel olası veya muhtemel dünyalar/evrenler/ormanlar kuramlarını John Searle'un çıkış noktasına dayandırır. Bu gerçekliğe (yaşadığımız evren) yakın olunması veya olunmaması ise iki evren arasındaki ortak unsurlar ve olayların gerçekleşmesinin mümkün olup olmaması ile yakından ilişkilidir.

Eco metin ile okur arasındaki iş birliğini ortaya koyarken olası bir yanlış anlaşılmaya dikkat çeker: “Okurlar metinlerden, metinlerin açıkça söylemediği şeyleri çıkarılabiliyorlar (yorumlayıcı iş birliği de bu ilkeye dayanmaktadır), ancak metinlere söylediklerinin tersini söyleyemezler” (2013, s. 122). Bir başka deyişle, örnek okurun metni yorumlama ve anlamlandırma sürecinde metin yönlendirici olduğu kadar sınırlayıcıdır, çünkü okurun metnin barındırmadığı bir biçimde değerlendirilmesi aşırı yorum olarak değerlendirilir.

Eco, Alexandre Dumas'nın *Üç Silahşörler* kitabı üzerinden yaptığı incelemede, örnek okur kadar yazarın da kültürel bilgi dağarcığının metnin oluşturulması ve sonrasında anlamlandırılmasında önem teşkil ettiğine dikkat çeker. Dumas'nın romanda bir sokağa verdiği ismin aslında o dönem için mümkün olmadığını belirten Eco, örnek okurun kültürel bagajının metnin derin anlama ulaşması için kilit rol oynadığı söyler, yine de yazarın zaman zaman isteyerek veya istemeyerek, okuru yanlış yönlendirebileceğinin veya ona eksik bilgiler verebileceğinin altını çizer.

Metin birtakım verileri sağlasa da okurun değerlendirmesi bilişsel düzeyde kendi bilgisine ve içinde bulunduğu evrene bağlıdır: “Kurmaca bir metin, okurun sahip olması gereken bazı bilgilere işaret eder, bazılarını kendisi kurar, kalanı da belirsizdir [...]” (Eco, 2013, s. 148). Eco'nun ansiklopedi olarak tanımladığı okurun bilgi kapsamı, anlatılanların gerçek veya

gerçek dışı (olanaklı veya olanaksız) olarak değerlendirilmesini belirleyen unsurdur. Eco da verdiği örneklerde bazı verilerin olanaksız olduğunun örnek okur tarafından anlaşılmasının çok açık bir şekilde gerçekleştiğini, bazı bilgilerin ise çok az kişi tarafından bilinebilir olduğunu ortaya koyar.

Eco son bölümde öncelikle tarihsel roman gibi gerçeğe daha fazla bağlı metinler ile daha az ilişkili metinler arasında bir ayırım yapar ve örnek okurun farklı anlatı türlerindeki rolüne değinir.

“Gerçekten olmuş, anlatanın olduğuna inandığı veya gerçekten olduğuna bizi inandırmaya (yalan söyleyerek) çalıştığı bir olaylar dizisi anlatıldığında, bu bir doğal anlatıdır [...]. Yapay anlatıyı ise kurmaca anlatı temsil etmektedir; kurmaca anlatılar [...] gerçeği söylüyor gibi yapar ya da hakikati bir kurmaca söylem evreninde söylediklerini öne sürerler.” (Eco, 2013, ss. 154-155)

Eco, örnekler aracılığıyla kurmaca metin işaretlerinin bir taraftan net bir biçimde anlatıda var olabileceğini bir taraftan ise bunun mümkün olmadığı durumların söz konusu olduğunu vurgular. Bariz bir kurmaca işareti olduğunda, örnek okurun metni artık gerçek anlatı (doğal anlatı) değil, gerçekmiş gibi yapan anlatı (yapay anlatı) olarak değerlendirdiğini, dolayısıyla da “inançsızlığımı askıya al[dığını], bir başka dünyaya girmeye” (Eco, 2013, s. 154) hazırladığını belirtir. Söz konusu evreni de kendi gerçekliğine göre değerlendirir. Bu sebeple okur bu yeni anlatı evreninin yapısına uygun olarak algısını değiştirir.

Eco roman kahramanları için ayrı bir parantez açarak bir kurmacadan başka bir kurmaca esere geçen karakterlerin “gerçek dünyada yurttaşlık hakkı elde etmiş ve onları yaratan anlatıdan bağımsız hale gelmiş” (2013, s. 162) öğeler olduğunu ifade eder. Kahramanların bir kurmaca evrenden diğerine geçmesi konusu analiz bölümünde detaylı olarak irdelenecektir.

Eco'nun geliştirdiği örnek okur modeli ışığında, bir öykü seçkisi olarak sunulan ancak kendi içinde sağladığı bütünlük sayesinde bir roman gibi okunabilecek *Başkasının Rüyaları* kitabını irdelemeye çalışacağız.

2. Cemil Kavukçu ve Öykü Evreni

Cemil Kavukçu, *Patika* (1987) adlı öyküsüyle Yaşar Nabi Nayır Öykü Ödülü'nü, *Uzak Noktalara Doğru* (1996) adlı öykü kitabıyla Sait Faik Hikâye Armağanı'nı, *Angelacoma'nın Duvarları* (2008) adlı eseriyle 2009 yılında ise Sedat Simavi Edebiyat Ödülü'nü almaya hak kazanır.

Genel olarak öykülerinde kasaba sıkıntısını, şehre kaçan insanların sorunlarını, kendi içinde kayboluşlarını, varoluşsal hüzünlerini, sıradan insanların sıradan hikâyelerini konu edinen yazar özellikle anlatının kurgusuyla oynayan eserler sunar. Öykülerinde sıklıkla hayvan figürlerinden faydalanır, onlara da bir anlatı kişisi kadar değer verir ve zaman zaman onları konuşturur. Tek bir olay eksenine bağlı kalmaktan çok iç konuşmalar, düşler, rüyalar gibi yan eksenlere sapar,

post-modern roman anlayışının sağladığı birçok anlatı stratejisini benimser ve ustalıkla kullanır. Öykünün belirli kalıplara koyulmasından ziyade öykünün ona “sağladığı geniş olanaklara, sunduğu özgürlüğe ve kuralsızlığa” (Kavukçu, 1997, s. 127) ilgi duyan yazar, “gözlemler, anımsamalar, etkiler, sözcükler ve tümcelerle süren bu yolculuğun nasıl bir öyküye dönüşeceğini bilmeden, keyfiyle yaz[dığını]” (Kavukçu, 1997, s. 127) ifade eder. Gözlemlerini anılarıyla harmanlayarak çocukluk anıları, boş vermişlik, sıradanlık, tepkisizlik, kendisini ararken kaybolan, sıradan insanların hikayelerini aktaran Kavukçu bugün çağdaş Türk öykücülüğünün de önemli bir temsilcisidir. Kavukçu'nun öykücülüğü üzerine yazılan çalışmaları derleyen Melike Koçak, yazarın çok yönlülüğünü ve yazılarının edebi değerini şu biçimde ifade eder:

“Ne bir derleme ne de birkaç yazının sınırlarına sığdırmak mümkün. Öykülerini mekânları, kişileri, anlatma biçimleri, dili, insan dışı canlılar, nesnelere, mevsimlere, sinematografik öğelere; toplumsal cinsiyet, ekoloji, kentsel dönüşüm, dilde/ mekânda/insanda parçalanma, kırılma, çatlama ve akışkanlık... gibi bağlamlarda çalışmak, derin- lemesine okumak bir ihtiyaç. Aynı şekilde tüm bunlar açısından tarihselleştirerek de bakmak, değerlendirmek. Edebiyat tarihi içerisinde görmek, okumak.” (Koçak, 2017, s. 15)

Öykülerinde anlatı ve hikâye zamanının içe içe geçtiği, zaman zaman takibinin okuyucu için zorlaştığı, sıklıkla geriye dönüşler ile kronolojinin değiştirildiği bir yapı öne çıkar. Kavukçu'nun eserlerinde öykü kahramanları bir öyküden başka öyküye geçiş yapar ya da okuyucu aynı karakteri başka bir öykü kitabında görebilir. Bu durum bir taraftan da yazarın benimsediği sıradan insanların sadece kurmaca eserlerde (öykü kitaplarında) değil gerçek yaşamımızda da karşımıza çıkabileceğini düşünmesinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Hivren Demir Atay, *Gamba* romanını ele aldığı çalışmada Kavukçu'nun “[...] modern insanın bunalımlarını gerçekçi bir bakış açısıyla ele alan bir yazar olarak sıklıkla tartışıl[dığı] ve”, özellikle yalnızlık ve yabancılaşma kavramları yazarın edebî dünyasını çözümleyen çalışmalarda merkezî bir rol üstlen[diğini]” (2017, s. 40) belirtir. Görüldüğü üzere Kavukçu'nun eserleri bir taraftan tematik olarak benzer konulara odaklanır bir taraftan da özellikle kurmacanın öğelerinin oynanmış, değiştirilmiş veya işlevlerinin farklılaştığı yapıtlar olarak ortaya çıkar.

Çalışmanın bütüncesini oluşturan *Başkasının Rüyaları* (2011) isimli eser sırasıyla *Rüya*, *Ablam*, *Solgun*, *O Kadın Fatma Girik Değil*, *Fiyasko*, *Çiçekler*, *Başkasının Rüyaları*, *Düğün* ve *Öykü Şöyle Başlıyor* olmak üzere dokuz kısa öyküden oluşur. Kitabın tamamı okunduğunda öykülerin birbirini tamamladığı, aralarında birçok bağlantı olduğu görüldüğü için inceleme tüm öyküler üzerinden ilerler. Didem Doğan'ın yaptığı analiz de bizim bakış açımıza benzer bir çizgi sergiler: “*Başkasının Rüyaları* bir roman tadında birleşen öykülerin kitabı, ötekilerden bu bütünleştirme ve rüya-gerçek etkisinin dalgalanışı bakımından farklılaşıyor.” (2021, s. 95). Kavukçu'nun öykülerinde anlatıcının sesi ve konumu üzerine bir çalışma yapan Recai Özcan, yazarın sıklıkla “anlatma imkânı olarak “geri dönüş, rüya, kahramanın gerçekle hayali karışması” gibi tekniklere” (2021, s. 255) başvurduğunu ifade eder. Benzer bir biçimde Başkalarının *Rüyaları* bir taraftan Kavukçu'nun kendi yazma sürecini sorguladığı bir taraftan

da düş, rüya, anı ve olay unsurlarının birbirine girdiği ve seslerin iç içe geçtiği bir eser olarak belirir. Yazar kimi öyküsünde kendi yansıması olarak sunduğu anlatıcıyı karakterler üzerinden eleştirirken kimi öykülerinde ise hikâyeyi karakterler aracılığıyla aktararak çok sesli bir yapı oluşturur. Sesler de zamanların bazen belirsiz bazen belirli bir biçimde karışması gibi öyküden öyküye değişir veya yeniden ortaya çıkar. Anlatıcıların farklılaşması ya da aynı olması, karakterlerin bir metinden başka birine geçmesi, olaylar arasında ilişkilerin dolaylı yollardan kurulması bir yönüyle okuru daha dikkatli olmaya yönlendirirken bir başka yönüyle de okura yapbozu tamamlayacak eksik parçaları sunar.

3. Öyküler ve Anlatan Ses(ler)

Öyküleri aktaran anlatıcılara bakıldığında sadece ilk anlatının üçüncü tekil şahıs ile aktarıldığı görülür. Kendisi hakkında herhangi bir bilgi verilmeyen anonim anlatıcı, odak noktasına yerleştirdiği küçük bir çocuğu ve onun sürekli gördüğü rüyayı okuyucuya aktarır. Her rüya sahnesinden sonra anlatıcı hikâye zamanında atlamalar yapar, rüyayı yeniden anlatmaya başladığında ise rüya aynı yerde durma noktasına gelene kadar hep bir aşama daha ileri gider. Anlatısını çocuğun okul öncesi döneminden bahsederek başlatan anlatıcı, çocuğun delikanlılık çağına gelmesiyle rüyasının farklı bir boyut kazandığını ve artık harekete geçtiğini anlatır.

İlk anlatıda karakter olarak beliren küçük çocuk *O Kadın Fatma Girik Değil* öyküsü dışındaki tüm öykülerin anlatıcısı olarak ortaya çıkar. Bu durum kimi öykülerde (*Ablam, Solgun*) çok açık bir şekilde okur tarafından tespit edilebilirken kimi öykülerde ise (*Fiyasko, Çiçekler*) bu durumun daha kapalı bir biçimde verildiği görülür. *O Kadın Fatma Girik Değil*'de Sefil olarak adlandırılan ana kahramanın yaşadıkları kendi gözünden anlatılır, dolayısıyla Sefil (sonraki öykülerde isminin Enis olduğu ve temel anlatıcının arkadaşı olduğu ortaya çıkar) kendi hikayesini anlatan ses olarak karşımıza çıkar.

Öykülerin tamamına bakıldığında (*O Kadın Fatma Girik Değil ve Çiçekler*'in son bölümü hariç (çiçekçi ve öğrenci)), her ne kadar farklı anlatıcılar gibi bir izlenim elde edilse de metinler arasındaki bağlantılar ortaya çıkarıldığında aslında bu anlatıcıların hepsinin tek bir anlatıcının farklı dönemlerdeki versiyonları ya da rüya veya düş durumundayken anlattıkları olayların sesi olduğu görülür. Eco'nun ortaya koyduğu iki okuma düzeyi bağlamında, okur genel olarak her anlatıcıyı farklı olarak algılayabilir ancak örnek okur metinsel bağlantılar kadar hikâye bütünlüğünü sağlayacak bilgileri de yakaladığında sınırları silik olan bu durumun farkına varır. Öykülerin konusunu, temel anlatıcının kendisiyle bağlantılı birinin başına gelenler ya da nadiren de kendinin odakta ana karakter olarak yer aldığı olaylar oluşturur. Bu düzeni bozan olarak görünen *O Kadın Fatma Girik Değil* öyküsü ve kahramanı ise devamındakilerin ana konularından biri haline gelir. Dolayısıyla, bu metin ile örnek yazar okuyucuyu ikilemede bırakır, örnek okurun ya geri dönerek metni tekrar okuması ya da ilerleyen bölümlerdeki ipuçlarını yakalayıp bütünsel yapıyı görmesi gerekir.

Örnek yazarın zaman zaman okuru yönlendirmek veya üst kurmaca boyutunda ekstra bilgiler vermek için parantez içi kullanımı yaptığı da görülür. Söz konusu kullanımlar genelde

olayla ilgili duygusal bir anı vermek “(birbirinden güzel balıkların yaşadığı denizleri, Nuh’un gemisindeki gibi bütün hayvanların bir arada bulunduğu adaları anlatırdı ablası)” (Kavukçu, 2011, s. 12), bir karakterin özelliğini göstermek “(öyle ya, tuttuğu gibi koparacak)” (s. 40), eleştirmek “(aslında buna şaklabanlık demek daha doğru)” (s. 49), açıklama yapmak “(Sacit de bunun farkındaydı)” (s. 57), iç konuşmayı aktarmak “(içinden, adını sanını duymadığı bir yazarın imzalı kitabı çıkacaktı, biliyordun)” (s. 64) veya “(sıcaktan değil, sıkıldığımdan)” (s. 87) gibi birçok farklı durum için yapılır. Bu metinsel yönlendirmelerin okurun zihnindeki eksik noktaları tamamladığı, dikkatini bazı noktalara vermesini sağladığı ve açıklamalar kapsamında anlatı kahramanları ve onların hareketleri arasında ilişkiler kurduğu görülür.

Anlatıcı konusundaki genel yapıya uymayan bir nokta da *Çiçekler* öyküsünde anlatıcının değiştiği bölümdür. Anlatıcı-kahraman çiçekçiyi terk ettikten sonra olayları önce kız öğrencinin gözünden, ardından o da dışarı çıktıktan sonra çiçekçinin gözünden anlatan bir başka ses bulunur. Hikâyedeki yanlış anlaşılmalı çok net bir biçimde ortaya koyan bu ikinci ses, okur için bir açıklama yapan konumdadır, çünkü birinci tekil ağızdan anlatılması mümkün olmayan bu olaylar anlatıya yeni bir açılım katar. Olayların sonu çiçekçinin ve öğrencinin gözünden aktarılarak okurun bu yanlış anlamalar silsilesini daha iyi görmesi sağlanır. Kitaptaki her öyküye yansıyan rol yapma, olmadığı biri gibi davranma ya da yalan söyleme gibi unsurlar ikinci anlatıcının ağzından açıkça gösterilir.

Okur okuma sürecine devam ettikçe bir taraftan olayların nasıl bir hal alacağını merak eder bir taraftan ise bu farklı öykülerin nasıl bir bütünlük sağlayacağını düşünmeye koyulur. Zamansal ve mekânsal olarak net bir ayırım olmadığından dikkatini karakterlere ve olaylara çevirir.

4. Göç Eden Karakterler ya da Romansal Bütünlük

Öykülerin anlatıcısı karakterleri anlatıya dahil ederken onları doğrudan tanıtmaz veya onlar hakkında detaylı bir bilgi vermez, bunun yerine dolaylı yoldan okuyucunun bağlantı kurmasını bekler ve ardından kim olduğunu söyler. Örneğin, *Rüya*’da anlatıcı küçük çocuğun ablasından bahseder, karakter için önemli bir yeri olan ablanın kim olduğu anlatılmaz. *Ablam* adlı ikinci öyküde ablasıyla olan yakın ilişkisi, paylaştıkları sırları ve ağabeyin ablasını dövmesini anlatan anlatıcı karakterin adını vermez. Bu öyküyü göstergebilimsel açıdan detaylı bir biçimde işleyen araştırmacılar da bu konunun altını çizerler: “Anlatıcı ablasını kurguda en merkezi konumda olmasına rağmen arkadaşı kadar bile ayrıntılı betimlemez” (Aydın ve Uyar, s. 289). Okur bir taraftan olayların nasıl sonlanacağını öğrenmek isterken bir taraftan da bu ablaya bir isim bulmaya çalışır. Ablasından bahsettikçe yakın arkadaşlarının Aysel ve Nezahat olduğu ortaya çıkar yine de okur sadece ablasıyla anlatıcı arasındakileri ve ablasının başına gelenleri öğrenir. Sonraki *Solgun* öyküsünden nihayet ablanın adının Müşerref olduğunu okur öğrenir ancak burada da yine dolaylı yoldan bir bilgi verilmesi söz konusudur. Dışarıda bir erkeğe baktığı için ablasını döven ağabeyinin evlendiği ve bir kızının olduğu aktarılır, kızın Müşerref’e olan benzerliği anlatıcısı geçmişe gönderir. Ablasının son zamanlarından bahsederken anlatıcının

hâlâ ağabeyine bazı şeyleri söyleyemediği, aklından geçenleri iç konuşma şeklinde ifade ettiği görülür. Okur, bu iç konuşmalar sayesinde dayak olayından sonra ne kadar uzun zaman geçtiğini, Müşerref’in öldüğünü ve anlatıcının da oradan uzaklaşıp gittiğini öğrenir. Anlatıcı, ablasıyla ilgili ilk anılarını küçük bir çocuk olarak aktarırken, bu bölümde yer yer geçmişe dönen “otuz yedi yaşında” (s. 28) bir adam olarak karşımıza çıkar. Okur bir taraftan anlatıcı-karakterin neler yaptığını öğrenmeye çalışırken bir taraftan da anlatıcı ile birlikte Müşerref’in nasıl öldüğünü merak eder. Yine diğer karakterler aracılığıyla belirsiz ifadeleri takip eder, çünkü ağabeye göre Müşerref son zamanlarında “delirmişti”, ya da “Kimseyi tanımıyor, geçmiş ile ilgili hiçbir şeyi hatırlamıyordu” (s. 26). Eşi ile ya da kızı Ebru da onun hasta olduğu fikrinde birleşir, fakat asıl ölüm sebebinin açıklanması yine geciktirilir, araya önce karakterlerin yorumları, ardından anlatıcının onu son gördüğü dönemden aklında kalanlar girer ve okuyucu Müşerref’in bir kaza sonucu pencereden düşerek öldüğünü öğrenir. Hem oyalayan hem de olaylara bir belirsizlik etkisi kazandıran anlatıcı, okuru Müşerref’in deli mi, Alzheimer mı yoksa başka bir hastalığı mı olduğu konusunda şüpheye düşürür. Yine de Ebru aracılığıyla yanına yolculuğa çıkar gibi “bir çıkın” (s. 28) almasını öğrenen okur, Müşerref’in Alzheimer veya benzeri bir rahatsızlıktan muzdarip olduğunu düşünür.

Müşerref özelinde detaylıca anlattığımız durum, öykülerin genelinde benzer bir işleyişle sürdürülür. Önemli karakterler anlatıya dahil edilirken okuru bekleten, merak uyandıran, Eco’nun ifadesiyle oyalan bir yöntem tercih edilir. Anlatıcı kahramanları doğrudan hikâyeye dahil etmek yerine genellikle başka karakterler veya olaylar üzerinden dolaylı bir anlatım tercih eder. Eco örnek okuru örnek yazar tarafından yönlendirilen, onun metinde bıraktığı izleri takip etmesi gereken kişi olarak konumlandırır. Kavukçu’nun bu öykü kitabında da sıklıkla başvurulan eksilteli anlatı, karakterlerin parça parça veya dolaylı yoldan tanıtılması ve hızlı zaman geçişleri örnek okuru yönlendiren temel unsurlardır. Anlatı kahramanlarının sadece örnekte olduğu gibi, belirli bir süreç içerisinde okuyucunun bilişsel düzeyde kişileri ve olayları birbirine bağlaması gerektiği karakterlerin bir öyküden bir başka öyküye geçmesiyle netleşir. Burada göç etmek ifadesiyle kastedilen karakterin bir anıda veya bir söylem içerisinde geçmesi değil anlatının bir parçası olarak öyküye katılmasıdır.

Tek tek tüm karakterlerin hangi öykülere geçtiğini belirtmek yerine, kitabın en çarpıcı noktalarından biri olan öykü kahramanlarının *Düğün* öyküsünde bir araya gelmesi üzerine odaklanıldığında, ifade etmek istediğimiz durum daha anlaşılır olur. Anlatıcı-kahraman, babası, annesi, ağabeyi, ablası Müşerref, Nam Kadir, Aysel, Nezahat (*Ablam*), ağabeyinin eşi, kızı Ebru (*Solgun*), Sefil -Enis-, Karga Vahit (*O Kadın Fatma Girik Değil*), Nur, Neval (*Başkasının Rüyalari*), Sacit, Ragıp, Seval Hanım (*Çiçekler*), ve Eran Kaptan, Hasan, Faruk (*Fiyasko*) diğer öykülerden çıkarak *Düğün* öyküsünde bir araya gelirler. Eco karakterlerin bir anlatıdan bir başka anlatıya göç etmesiyle “yurttaşlık hakkı” elde ettiğini ifade eder, ancak buradaki durum daha farklıdır. Eco’nun verdiği örneklerde kurmaca bir eserden başka bir esere geçme durumu incelenir, okuyucunun daha önce karşılaştığı karakter üzerindeki algı değişir ve onu daha gerçekçi kabul eder. Kavukçu’nun öykülerden oluşan bu kitabında kahramanların temel anlatı evreni ortak ancak farklı öykülerdeki yeni evrenlerde yer alırlar. Eco’nun savını

destekler nitelikte, örnek okur, karakterleri sonraki öykülerde gördükçe onlara tam anlamıyla bir “yurttaşlık” olmasa bile güvenilir/ciddi bir özellik atfeder, bu da anlatılanların daha gerçekçi bir değer kazanmasını sağlar. Dahası, Eco'nun belirttiği gibi “anlatıdan bağımsız değil” yarı bağımlı bir özellik kazanırlar, çünkü öykü evrenlerinden çıkmalarına rağmen kitabın tamamından oluşan ana evrenin içerisinde bulunmaya devam ederler.

Eser okuru bir illüzyon etkisi altında bırakarak, rüyayı anıdan, anıyı gerçekten ya da gerçeği rüyadan ayırmanın gittikçe zorlaştığı öyküler seçkisi olarak ortaya çıkar. Okurun birbiriyle ilişkilendirdiği noktalar kadar, anlamlandıramadığı veya bir türlü arasındaki ilişkiyi kuramadığı durumlar da bulunur. Bunu engellemek ya da en aza indirmek için okur yeniden okuma sürecine girer. Örneğin *Sorgun*'da ablası Müşerref'in öldüğü anlatılır, ancak okuyucu *Düğün* öyküsüne geldiğinde Müşerref'in sevdiği adam olan Nam Kadir ile evlendiğini, diğer öykülerden gelen karakterlerle beraber bir düğün yapıldığını görür. Bu yanılgıya götüren ilk izlenimin ortadan kalkması için, örnek okurun hem metinsel hem de anlatsal ipuçlarını takip etmesi gerekir. *Düğün*'den bir önceki öyküde anlatıcı ısrarla uyumaya çalışır ancak bir türlü bunu başaramaz, geçmişine döner, uykusunu getirecek işlere girişir. Hikâyeyi uyumayacağını belirterek bitirir, ancak *Düğün* öyküsü okunduğunda açık ve gizli veriler okurun bu bölümün rüya olduğunu anlamasını sağlar. Daha önceki öykülerden Müşerref Ablanın öldüğünü, anlatıcının en son uykulu bir durumda olduğunu bilen örnek okur, birinci düzey okurun aksine olaylar ilerledikçe kendisinin bir düş veya rüya içinde olduğunu farkına varır.

“O masada herkes keyifli, gülümsüyor, ama yine de yüzlerinde bir tuhaflık var. Gülümsemeleri yapay ve zorlama olmamasına karşın doğal da değil. Başkalarının gülüşüymüş gibi, çok önceden gülünmüş de yüzlerinde unutulmuş gibi; biraz acemi, yapıstırılmış gibi.” (Kavukçu, 2011, s. 88)

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere, anlatıcı özellikle gülüşlerin donuk, sahte ve gerçekçi olmadığını altını çizerek. Canlı ve hareketli bir sahneden çok, donuk ve cansız bir fotoğraf sahnesinin betimlemesini andırır. Anlatıcı, karakterleri bir şeylerini kaybetmiş soluk kişiler olarak yansıtır. Okurun gerçeklik algısını azaltan bu durum anlatıcının üstkurmaca düzeyinde verdiği bilgi ile tamamen ortadan kalkar.

“Senin böyle heriflerle ne işin var, nerden tanyorsun bu meczubu.

- Öyküden.

- Masanın ucunda oturan kimseyle konuşmayan karga kılıklı adam da mı öyküden?

- Evet Sacitçiğim, o da Vahit, Karga Vahit. Önemli biri.” (Kavukçu, 2011, s. 91)

Burada anlatının gerçekliği kadar öyküsel illüzyon da zayıflar, sadece ikinci düzey değil ilk düzey okuyucu da bu durumun farkına varır. Bağlantıları zihninde kurarak ilerleyen okur olayları açıklığa kavuşturur ve labirente ilerlemeye devam eder. Anlatıcının “öyküden” cevabına hiç şaşırmayan kahramanların varlığı öykünün kendi iç kuralları çerçevesinde tutarlılık gösterir, çünkü okur artık olayları gerçekmiş gibi anlatan bir yapay anlatıyı değil bir düşü veya rüyayı okuduğunun bilincine varır. Eco kendisiyle çelişen anlatıdan bahsederken okurun metindeki

unsurların varlığından şüphe etmeye başladığını ifade eder. Kavukçu'nun bu öyküsünü bir rüya evreninde oluşturması kendisiyle çelişen unsurları kullanmasına olanak sağlar, dolayısıyla gerçek dünyamıza ait fiziksel kurallar ortadan kaldırılır. Anlatıcının karakterleri anlatırken gülüşlerin donuk, olayların silik veya karakterlerin tepkisiz kalması rüya evreni için olanaklı bir durumdur.

Okur, öyküyü Müşerref ile Nam Kadir'in evlenmesinin ve anlatıcının ablasını kurtarmasının bir simülasyonu olarak algılar. Oktay Yivli'nin "Özne, rüya yoluyla tüm olumsuz geçmiş silmiş ve bunun yerine herkesin mutlu olduğu bir yaşantıyı ikame etmiştir." (Yivli, 2021, s. 159) tespiti de bu durumu destekler niteliktedir. Kitabın başındaki ikinci öyküde anlatıcı "Büyüyünce benim de öyle bir motosikletim olacaktı ve ablamı arkama bindirip çok uzaklara götürecektim." (Kavukçu, 2011, s. 18) diyerek ablasıyla kaçıp gitmenin hayalini kurar. *Düğün*'ün sonlarına doğru ise bu isteğini Nam Kadir aracılığıyla gerçekleştirir:

"“Bir motosikletiniz vardı, değil mi?” dedim.

“Evet, var,” dedi, “dışarıda duruyor. Düğün bitince ona binip gideceğiz.”

“Yaa,” dedi ablam, “binip uzaklara gideceğiz.” (Kavukçu, 2011, s. 97)

Ablasının bilinmeyen uzak yerlere gitmesiyle mutlu olan anlatıcı aslında bir nevi onun ölümünü kabul etmiş olur. Ablası “beni bir daha yazmanı istemiyorum” (Kavukçu, 2011, s. 97) diyerek onun yaşantısına devam etmesi ve yasının sonlanması gerektiğini ima eder. İkisinin mutlu mesut uzaklaşacak olmasının verdiği rahatlıkla anlatıcı rüyadan uyanır. Bir araya gelen tüm kahramanlar ortadan kaybolur hem rüyadan çıkar hem de anlatı gerçekliğine dönüş yapar.

“Müzik sustu. Baktım; annem, babam, halalarım, enişterim, amcam ve yengemin olduğu masa boştu. Enis, Neval, Sacit, Ragıplar, Eran Kaptan, Hasan, Faruk, Vahit, Raci, Cemse, Aslangöz, Tahsin yoktu. Abim, yengem, Ebru da yoktu. Nam Kadir’le ablam da yoktu. Bir ben vardım.

Tek başıma...” (Kavukçu, 2011, s. 98).

Okura anlatı evreninin bir metin olduğunu hatırlatan bölüm (*Öyküden*) ve sonundaki bu uyanış sahnesi bir taraftan bu öykünün diğerleriyle olan bağını net bir biçimde ortaya koyar bir taraftan da okuyucunun zayıflayan gerçek algısını güçlendirir. Çünkü bu karakterlerin nasıl bir araya geldiği, ölmesine rağmen Müşerref Ablasının nasıl gelin olarak ortaya çıktığı ve üstkurmaca bir bilginin anlatı karakterlerince nasıl normal karşılandığı açıklanmış olur.

Okur öykünün yarattığı illüzyona inanır bir yapıdadır ancak metindeki parantez içi kullanım ve üstkurmaca bilgiler okurun kendini anlatı evreninden uzaklaştırarak metin dünyası içinde olduğunu hatırlatır. Okur belirli düzeyde anlatıya dalar, çünkü “okur artık anlatılan olayların anlatı evrenine ait olduğunun, gerçek olmadığı fakat gerçek olayları simgelediğinin bilincine” (Çağlakpınar, 2021, s. 231) varır. Eco'nun ikinci düzey olarak belirttiği örnek okur kendini olayların akışına bırakırken metni daha iyi anlamasını sağlayacak izleri yakalamayı sürdürür. Dolayısıyla burada olaylar zincirinin daha iyi kavranabilmesi için metnin içinde işaret edilenleri

yakalaması, bunlardan hareketle eksik yerleri kendi zihninde kurması ve belirsizlikler üzerinde tahminler veya varsayımlarda bulunması gerekir.

Son olarak, *Öykü Şöyle Başlıyor* isimli takip eden anlatıda olaylar anlatıcının rüyadan uyanmasıyla devam eder. Eşi ile gördüğü rüya üzerine konuşan anlatıcı, okurun da kafasındaki tüm soru işaretlerini ortadan kaldırır. Bir epilog görevi gören bu öyküde okurun zaman zaman tereddüte düşmesine yol açan bilgiler netleştirilir.

Öykü başlıklarına bakıldığında okuyucunun algısı açısından *Öykü Şöyle Başlıyor*'un farklı bir konumu vardır. Eco bazı anlatıların giriş kısımlarının okuyucusunu metne hazırladığını ve bir beklenti eşiği yarattığını belirtir. *Öykü Şöyle Başlıyor* da buna benzer bir biçimde isimlendirilmesine rağmen, yazar okuru kitabın da geneline uygun olarak farklı bir yola sürükler. Çünkü yazar bu başlığı aslında anlatı evreninde ilk anlatı metin için değil, iç içe geçen anlatı yöntemiyle (mizanabim) oluşturduğu ikinci metne bir geçiş olarak kullanır. Artık yazarın oyunlarına alışkın olan okur ipuçlarını çözmenin verdiği keyfin tadını çıkarır. Ayrıca, *O Kadın Fatma Girik Değil* diğer başlıklardan farklılık gösterir. Yazar burada okurun tanınmasını muhtemel olduğu bir sinema sanatçısının adını başlıkta kullanarak farklı bir beklenti yaratır. Çünkü okur Fatma Girik ismini içinde yaşadığı gerçek dünya ile ilişkilendirir, dolayısıyla da metne atfettiği gerçeklik değeri değişkenlik gösterir.

Seçkinin geneline bakıldığında okurun bağlantıları öyküden öyküye göç eden karakterler aracılığıyla takip ettiği anlaşılır. Bununla birlikte, okur zihninde olayların da birbirine bağlandığını yakalayabilmek için eylemsel ipuçlarını arar, çünkü karakterlerin bir başka öyküye geçmesi kadar ortak bir olaylar zinciri etrafında gelişmesi bütünü okur açısından daha “olanaklı” olarak değerlendirilmesini mümkün kılar. Düş, anı ve gerçek olayların ayrımını netleştirmeye çalışan örnek okurun zaman zaman geriye dönerek eksikleri tamamlaması muhtemeldir. Bu durum Eco'nun bahsettiği ormanda gezmek, oyalanmak, tadını çıkarmak ve ara sıra geldiği yöne geri gitmek ile alakalıdır. Hikâyedeki ileri sıçramalar (Ing. *prolepsis*) veya geri dönüşler (Ing. *analepsis*)¹ örnek yazarın sağladığı yönlendirmelerdir, iki düzey okur da bunlara maruz kalır ancak sadece ikinci düzey okur bunların üzerinde durur ve gizlenen yapıya ulaşmaya çalışır. Genel olarak analepsler geçmişteki bir olaya gönderme yapmak, bir anıyı veya bir kişiyi hatırlatmak için sık sık kullanılır. Özellikle çocukluk yılları ve ablası Müşerref bu geçmişe dönüşlerin başlıca konusudur. Öyküler arasındaki girift yapıya olaylar arasındaki iç içe geçmişlik ve anlatının şimdiki zamanı ile hikâye zamanı arasındaki sürekli gel-git okur açısından takibi zorlaştıran unsurlardır. Fakat geçişlerin çok başarılı yapılması ve okurun olay bütünlüğünü bu analepsler sayesinde sağlaması dikkatinin dağılmasını engeller ve merak unsurunun üst düzeyde kalmasına yardımcı olur.

1 Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti'nin Türkçe çevirisinde “proleks” ve “analeks” karşılıkları tercih edilmiştir ancak kavramları ortaya koyan Gérard Genette “prolepse” (Ing. *prolepsis*) ve “analepse” (Ing. *analepsis*) olarak belirttiği için metinde bu sesletime uygun olarak proleps ve analeps denilmiştir.

Burada Kavukçu'nun yazınıyla ilgili olarak metinlerarasılık kapsamında bir parantez açılması yerinde olacaktır. Yazar kahramanların aynı eserde farklı öykülerde yer almasını sağlayarak bir nevi kendi metinlerarasılık ilişkisini kurar, bu işlemi de iki düzeyde gerçekleştirir. İlkinde bizim ele aldığımız gibi aynı eserdeki kahramanın başka bir eserde tekrardan ortaya çıkması durumudur. Yivli'nin analizinde “en basitten en karmaşığa, izleksel düzeyden olay örgülemeye kadar olası yapıt için öyküler arası ilişkiler” (2021, s. 163) kurulduğunu ifade etmesi yapısal yönden öykünün kendi içinde bir ilişkiler ağı kurduğu düşüncesini destekler. İkincisinde ise kahramanların başka öykü veya romanlardan bu anlatıya katılması durumu vardır. Örneğin, Dört Örümcek Şov Orkestrası *Yosun Tuttu Gözlerim* öyküsünde geçen bir gruptur. Benzer şekilde *Diüğün* öyküsünü bitirirken saydığı isimlerden Cemse *Cemse Ölüyor*'da, Raci ise *Raci'ye Selam* öyküsünde geçen karakterlerdir. Yazarın *Uzak Noktalara Doğru* adlı öykü kitabını okuyan okuyucu bu bağlantıları hızlıca kurarak anlatı evrenindeki kahramanların bu kişileri tanımasına benzer bir tutum sergiler.

Sonuç

Okur anlatı ormanında çıkarımsal, sezdirimsel bir gezinti yapmak isterken kurulmuş bir dünyayı yeniden kurmaya, kendi kafasında yeniden imgelemeye çalışır. Söylem sanki yavaşlıyormuş, hatta duracakmış gibi bir hal alır ve okurun gerisini getirmesi bekleniyormuş hissi uyandırılmaya çalışılır. Öyküler net bir son ile tamamlanmaz, sanki bir sonraki bölümde devam edecek hissi uyandırılır. Bazı öykülerden sonra devam niteliğinde metinler gelse de bazılarında uzun zamansal sıçrayışlar veya odak noktasının değiştiği farklı anlatılar yer alır. Okur elde ettiği bilgiler, sezdirilen işaretler ve daha önceki okuma deneyimlerinden hareketle olayların nasıl evrileceğini tahmin etmeye çalışır.

Olayları aktaran anlatıcı genelde sabit kalsa da yer yer değiştiği görülür. Analiz kısmında da görüldüğü gibi özellikle *O Kadın Fatma Girik Değil* ve *Çiçekler* öyküsünün son bölümünde anlatan ses değişir. İlkinde anlatıcının sefil olarak adlandırdığı bir tanıdığını, ikincisinde ise çiçekçinin ve bir öğrencinin sesi anlatıya dahil olur. Diğer öykülerde ise okur aynı anlatıcının hem farklı zamansal dönemlerdeki sesini hem de farklı evrensel düzlemlerdeki -rüya, anı, gerçek- sesini takip eder. Okur okuma sürecine devam ettikçe parça parça elde ettiği ipuçları sayesinde bu durumun farkına varır.

Anlatı kahramanları öncelikle kendi anlatılarının geçtiği öykülerin sınırları içinde kalırlar ancak ilerleyen anlatılarda özgür birer birey gibi yeniden ortaya çıkarlar. Kendilerini sınırlayan öyküden çıkarak farklı bir öykünün kurgusunda yer alırlar. Düş, rüya, anı, olaylar ve hikayeler birbirine karışır, karakterler bir öyküden başka bir öyküye hatta başka bir kitaba göç ederler. Bu durum okurun daha dikkatli olmasını gerektirir, aksi takdirde okur metin içerisinde kaybolur ve bağlantıları eksik veya hatalı kurar.

Öykülerin sağladığı bütünlük örnek okuru öyküler seçkisinden çıkararak bir romanın içine yerleştirir, sınırlarını aşan kahramanlarla birlikte okur da her öyküyü kapalı bir evren olarak değerlendirmek yerine birbirinin devamı niteliğinde bölümler olarak görür. Okuma ilerledikçe iç

içe geçen olaylar, düzey değiştiren anlatı evrenleri ve karakterlerin kendi sınırlarından çıkması okuru yer yer belirsizlik içerisinde bıraksa da takibi sağlayacak unsurlar metin içine serpiştirilir.

Cemil Kavukçu olayları kovalayan, hayatları iç içe geçiren ve ucu açık hikayeler ile kurmaca eserini gerçekleşmesi mümkün olan öyküler üzerine kurar. Rüyaları ve düşleri bir özgürlük alanı ve gerçeklikten kaçış noktası olarak eserinde yansıtır. Hem anlatısal hem metinsel sınırları zorlayarak eserini doğal ile yapay anlatı arasında konumlandırır. Öyle ki örnek yazarın dünyasına girebilmek için okur olarak metni okumak tek başına yeterli olmaz, örnek yazarın bıraktığı izleri takip eden, onunla birlikte ormanda oyalanan ve metnin gizlediği derin anlama ulaşabilen örnek okur olmak gerekir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Aydın, İ. & Uyar, Y. E. (2022). Göstergibilimsel bir çözümleme örneği olarak Cemil Kavukçu'nun Ablam adlı öyküsü. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, (25), 263-298. DOI: 10.30767/diledeara.1066970
- Çağlakpınar, B. (2020). Philippe Claudel'in *Bay Linh ve Torunu* romanında zamanötesi ve uzamötesi anlatı. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, (43), 69-82. <https://doi.org/10.21497/sefad.755508>
- Çağlakpınar, B. (2021). Philippe Claudel'in *Köpek Takımadaları* romanında alegorik göç anlatısı. *Frankofoni*, 39, 227-238.
- Demir Atay, H. (2017). Tekerlerden tekrarlara Gamba'da dönüş ve dönüşüm. *Erdem*, (71-72), 39-58. DOI: 10.32704/erdem.537389
- Doğan, D. (2021). Başkasının Rüyaları üzerinden Cemil Kavukçu. S. Parlak (ed.), *Cemil Kavukçu öykücülüğü* kitabı içinde (s. 83-96). Ankara: Günce Yayınları.
- Eco, U. (2013). *Anlatı Ormanlarında Altı Gezinti* (K. Atakay, çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Kavukçu, C. (1997). *Uzak Noktalara Doğru*. İstanbul: Can Yayınları.
- Kavukçu, C. (2011). *Başkasının Rüyaları*. İstanbul: Can Yayınları.
- Koçak, M. (der). (2017). *Beşinci Pencere: Cemil Kavukçu Kitabı*. İstanbul: Can Yayınları.
- Özcan, R. (2021). Cemil Kavukçu'nun öykülerinde anlatıcının sesi ve konumu üzerine. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 21(1), 249-267. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/egdetdid/issue/62872/901348>.
- Yivli, O. (2021). Başkasının Rüyaları'nda felsefi tutum / Estetik Sunum S. Parlak (ed.), *Cemil Kavukçu öykücülüğü* kitabı içinde (s. 157-165). Ankara: Günce Yayınları.

Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri

Old Uighur Turkish Legal Documents

Keskin, Berker (2022). Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 831 s. ISBN: 978-975-17-5271-0

Rabia Saral¹

¹Arş. Gör. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, İstanbul, Türkiye

ORCID: R.S. 0000-0002-9438-2868

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Rabia Saral,
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi,
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü,
İstanbul, Türkiye

E-mail: rabia.saral@istanbul.edu.tr

Başvuru/Submitted: 30.03.2023

Kabul/Accepted: 00.05.2023

Atıf/Citation:

Saral, R. (2023). Eski Uygur Türkçesi hukuk belgeleri [Berker Keskin'in "Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri" adlı eserinin değerlendirmesi]. *TUDED*, 63(1), 261–268.
<https://doi.org/10.26650/TUDED2023-1273603>

Anahtar Kelimeler: Eski Türk Dili, Eski Uygur Türkçesi, Uygur Hukuk Sistemi, Hukuk Belgeleri, Söz Varlığı

Keywords: Old Turkic Language, Old Uighur Turkish, Uighur Legal System, Legal Documents, Vocabulary.

amramasar abita t yri burhan uluşinta tuğmalım.

“(Birbirimizi) sevmezsek Abita Tanrı Buddha’nın ülkesinde (yeniden) doğmayalım.”¹

Uygurlar, 744 yılında Basmıl ve Karlukların desteğini arkasına alarak Köktürk Kağanlığı’nı yıkmış; bir müddet Basmılların idaresinde görev aldıktan sonra hem Basmılları hem de Karlukları ortadan kaldıracak bağımsızlığını ilan etmiştir. Böylece Ötüken topraklarında hüküm sürmeye başlayan Uygurlar, Karabalgasun (Ordu Balık) şehrini başkent yaparak kısa zamanda Orta Asya’da bir otorite h line gelmiştir. 840 yılına kadar sürecek olan bu h kimiyet, taht kavgaları, iç karışıklıklar sebebiyle g c kaybetmiş ve nihayetinde Uygurlar, Kırğızlar tarafından bertaraf edilmiştir. Kağanını ve devletini kaybeden Uygur boyları, dağılmaya başlamış; bir kısmı güneye, Çin’in Kansu eyaletine gelerek burada Kansu Uygur Kağanlığı’nı kurmuş, bir kısmı ise tarım havzasındaki Beş Balık, Koço gibi ticaret merkezlerine yerleşerek Koço Uygur Kağanlığı altında birleşmiştir. Yaklaşık beş asır bağımsızlıklarını sürdüren bu iki kağanlıktan Koço Uygur Kağanlığı 1209, Kansu Uygur Kağanlığı ise 1226 yılında Cengiz Han tarafından Moğol h kimiyeti altına alınmıştır (Caferoğlu, 1953, s. 44; Erarslan, 2012, s. 32, 33).

Beş asırlık bir zaman diliminde hüküm süren Uygurlar, yüksek bir medeniyet inşa ederek kendilerinden sonraki pek çok dönemi etkilemiştir ( zyetgin, 2014, s. 18). Bu durumun oluşmasındaki en büyük etken, Manihaizm’in devletin resm  dini olarak kabul edilmesi ve bu kabulün beraberinde getirdiği yerleşik yaşam tarzının benimsenmiş olmasıdır. Her ne kadar Manihaizm zaman içinde etkisini yitirip yerini Budizm’e bırakmış olsa da Uygurlar arasında din olgusu önemli bir yere sahiptir. Nitekim Manihazim ve Budizm başta olmak üzere, Hıristiyanlık ve İslamiyet gibi dinlerin etkili olduğu köklü bir edebiyat meydana getirilmiştir.

Yerleşik yaşam tarzının bir sonucu olarak şehirler kuran Uygurlar, sanat ve edebiyatın yanı sıra ticarete de önem vererek ekonomik açıdan g cml  bir devlete sahip olmuştur. Nitekim İpek Yolu ticaretinin önemli noktalarında yer alan bu şehirler, gerek ticari gerekse kültürel açıdan farklı toplulukları bir araya getiren birer cazibe merkezi h line gelmiştir.

Musikiden resim sanatına; tıptan astronomiye; teliften tercümeye kadar çeşitli alanlarda eserler bırakan Uygurlar, adeta bir medeniyet mozaiği meydana getirmiştir. Uygurlardan günümüze ulaşan din  mahiyetteki eserlerin yanı sıra “din dışı metinler” olarak ifade edilen pek çok sivil belge mevcuttur.

Eski Uygur Türkçesine ait hukuk belgeleri üzerine yapılan  alışmalar W. Radloff ile başlamakla birlikte S. Malov, A. Caferoğlu, R. R. Arat, L. Clark, N. Yamada gibi pek çok bilim insanı tarafından devam ettirilmiştir. Bu bağlamda incelemeye konu olan “*Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri*” adlı eser, erişilebilir durumda olan tüm hukuk belgelerini kapsaması bakımından bu alandaki en derli toplu ve en güncel yayımdır.

1  eş33; 4-5. Satır.

Bu çerçevede Dr. Öğr. Üyesi Berker Keskin'in 2020 yılında hazırladığı “*Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri ve Söz Varlığı*” adlı doktora tezinin kitaplaştırılmış hâli olan bu çalışma, din dışı metinler içinde yer alan hukuki nitelikli belgelerin söz varlığını ortaya koyması bakımından oldukça önemlidir. 2019 yılında Göttingen Georg-August Üniversitesi, Türkoloji ve Orta Asya Araştırmaları Seminerinde misafir araştırmacı olarak bulunan Keskin, Berlin’deki koleksiyonları birinci elden inceleyerek belgelerin transkripsiyonunu ve Türkiye Türkçesine aktarımını gerçekleştirmiştir.

Yedi bölümden oluşan çalışmanın “*Giriş*” kısmında Eski Uygur Türkçesine ait belgelerin Türk dili ve tarihi içindeki önemine değinen Keskin, hukuk belgelerinin içeriğinden kısaca bahsederek çalışmanın amaç ve kapsamını ortaya koymuştur.

Çalışmada 538 hukuk belgesi yer almakla birlikte bu belgelerin 150’den fazlası ilk kez Keskin tarafından Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bu belgeler arasında 31 tanesinin bugüne kadar hiç incelenmediğini; 52 metnin de herhangi bir çalışmada yer almadığını dile getiren Keskin, söz konusu metinlerin hangileri olduğunu içerik ve belge numaralarını vererek dikkatimize sunmuştur.

Eserin genel hatlarına yer verilen giriş bölümünden sonra “*Eski Uygur Tarihine Genel Bir Bakış*” başlığını taşıyan ikinci bölümde, 744 yılında bağımsızlığını ilan eden Uygurların Moğol hâkimiyetine girdikleri döneme kadar olan süreç anlatılmakta ve söz konusu dönemde dil ve edebiyatı şekillendiren dinî, siyasi ve sosyal pek çok etken dile getirilmektedir.

“*Eski Uygur Hukuk Sistemi*” başlığını taşıyan üçüncü bölüm, incelenen belgelerin nasıl bir hukuki zemine oturtulması gerektiği konusunda kılavuz görevi görmektedir. Bu bağlamda dönemin hukuki düzenini anlamımıza yardımcı olan bu belgeler, Keskin tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınarak adeta Uygur hukuk sistemin el kitabı ortaya konulmuştur. Çalışmanın bel kemiğini oluşturan üçüncü bölüm, kendi içinde üç alt başlıktan meydana gelmektedir: **i) Konularına Göre Hukuk Belgeleri ii) Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgelerinde Ortak Unsurlar iii) Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgelerinin İçeriği.**

İçerdikleri konu itibarıyla çeşitlilik gösteren hukuk belgeleri, alım satım, kiralama, takas, borç, rehin gibi pek çok farklı anlaşmayı içermekte; bu sayede Uygurların ticari ve zirai düşünce yapısına ışık tutmaktadır. Keskin, söz konusu belgeleri 11 başlık altında tasnif etmiştir. Her bir başlık altında ilgili belgenin düzenleniş formüllerine yer vermekle birlikte belgelerde düzenli olarak tekrar eden ifadelerin etimolojisine dair bilgiler de aktarmaktadır. Buradan hareketle Keskin’in ortaya koyduğu 11 başlıklı tasnif aşağıdaki tabloda gösterilmiş ve söz konusu metinlerde kullanılan kalıp ifadeler bir araya getirilmiştir.

	Hukuk Belgesinin Türü	Belge İçinde Kullanılan Kalıp İfadeler	Türkiye Türkçesine Aktarımı
1	Satış Belgeleri	yuñlaklık ...kärgäk bol-	Kullanmak için... gerekli olmak
		toguru tumlitu	Doğru bir şekilde, tamamen
		sözläş- / üzüş- / käşiş-	Anlaşmak
		çam çarım kıl-	İtiraz etmek; dava etmek
2	Kira Belgeleri	anukka tut-	Hazıra tutmak, hazırlamak
		yakaka tut-	İcara vermek, kiraya vermek
		tärkä al-	(Hayvan) kiralamak; işçi çalıştırmak
3	Takas Belgeleri	tägşür-	Değiştirmek, değiş tokuş yapmak
4	Borç Belgeleri	başinta ur-	Faiz eklemek, koymak
		ävtäkiler	Evdekiler (kefil olarak)
		tüş / asıg	Faiz
5	Rehin Belgeleri	tutug ber-	Rehin vermek
		başına bol- / başımga bol-	Sorumlu olmak
6	Sosyal Hayat İle İlgili Belgeler		
6.1.	Evlat Edinme Belgeleri	ogulluk ber-	Evlatlık vermek
		tüzülüşlüg kıl-	Eşit hisseli yapmak
		tähtüz tut-	Eşit saymak
		süt sävinci	Süt sevinci
6.2.	Azat Etme Belgeleri	tört yolu boş bolzun	(Onun) dört yolu boş olsun!
		boş bitig	Azatlık belgesi
6.3.	Vasiyetnameler	bitig kod- / ödiğläp kod- / ülüş kıl-	Miras bırakmak
		ata bitig / ülüş bitig	Vasiyetname
7	Vakıf Belgeleri	tuta turgu bitig	(Elde) tutulup duran; (yerini) tutacak olan
8	Buyruklar ve Yönetmelikler	berzün	Versin!
		tutzun	Yerine tutsun, saysın!
		yam	Posta istasyonu
9	Dilekçeler	ötüg tägin-	Rica arz etmek
10	Raporlar	öz başın ölü-	Kendisini öldürmek, intihar etmek
11	Makbuzlar	böz	Bez, pamuklu kumaş

Ayrıca Keskin, belgeleri içerdikleri konu itibarıyla ele alarak devrin hukuki yapısını şekillendiren maddi ve manevi unsurlar hakkında tarihî bilgilerle de yer vermektedir. Öyle ki vasiyetnamelerde Uygurların mirasçılık anlayışına; buyruklar ve yönetmelikler bölümünde Cengiz Han'ın oğlu Ögedey Han'ın kurduğu posta teşkilatına; dilekçeler ile ilgili kısımda

tımar sistemine göre çalışan bağcılarının muaf oldukları *kalan vergisine*; günümüzde nüfus sayımı yerine geçen rapor niteliğindeki belgelere kadar pek çok önemli ve aydınlatıcı noktaya temas etmektedir.

Üçüncü bölümün ikinci kısmında hukuk belgelerinin hemen hepsinde yer alan ortak unsurlar tespit edilmiştir. Söz konusu unsurlar, Eski Uygurların resmî bir anlaşma/sözleşme yapılacağı zaman ortak bir paydada buluştuğunu gözler önüne sermekte ve özel hukukun gelişmişliğine dikkat çekmektedir. Bu durum, evrakların belli bir düzen/formül içinde hazırlandığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu bağlamda Keskin, incelemiş olduğu belgelerdeki ortak unsurları, içerik farklılıklarını bir kenara koyarak 4 maddede sıralamıştır:

1. Tarihlendirme
2. Esas Konu
a. Tarafların Adı
b. Sözleşmenin Sebebi
3. Açıklama ve Ek Bilgiler
4. Tanıklıklar

Bu dört maddenin yanı sıra belgelerde dikkat çekici özelliklerden biri de dilin oldukça sade ve anlaşılır olmasıdır. Nitekim resmî bir belgenin süslü ve yoruma açık bir anlatıma sahip olmaması, belgelerin herkesçe geçerli sayıldığı varsayımını güçlendirmektedir. Buradan hareketle belgelerin tek bir kişi tarafından kayda geçirildiğini ifade eden Keskin, hacim olarak bir sayfayı geçmeyen bu evrakların, kolaylıkla taşındıklarını ve muhafaza edildiklerini bildirmektedir (s. 74).

İçerik bakımından oldukça zengin olan hukuk belgeleri, pek çok araştırmacı tarafından incelenmiş ve içerik yönünden farklı tasnifler ortaya konmuştur. Keskin, üçüncü bölümün sonunda R. R. Arat başta olmak üzere Larry V. Clark, Özkan İzgi, SUK editörleri ve S. C. Raschmann tarafından hazırlanan beş farklı tasnife yer vermiş ve bu araştırmacılardan farklı bir sınıflandırma ortaya koymuştur. Keskin, Raschmann'ın tasnifini referans aldığını ifade etmekle birlikte ondan farklı olarak satış ve kira belgelerini daha ayrıntılı incelemiş ve sözleşmeye konu olan mal, ürün ya da şahıslara göre alt başlıklar oluşturmuştur. Söz konusu farklılığı daha net ifade etmek adına aşağıdaki mukayese tablosu dikkatlere sunulmuştur.

S. C. RASCHMANN	B. KESKİN
A. Kişisel Belgeler	A. Ticari Belgeler
A.1. Sözleşmeler	A.1. Satış Belgeleri
A.1.1. Satış	A.1.1. Arazi Satış Belgeleri
A.1.2. Kiralama	A.1.2. Bağ Satış Belgeleri
A.1.3. Takas	A.1.3. Köle Satış Belgeleri
A.1.4. Borç Sözleşmeleri	A.1.4. Çocuk Satış Belgeleri
A.1.5. Rehin	A.1.5. Ev Satış Belgeleri
A.1.6. Evlat Edinme	A.1.6. Eksik/Niteliği Belirsiz Satış Belgeleri
A.1.7. Azat Etme	A.2. Kira Belgeleri
A.1.8. Vasiyet	A.2.1. Arazi Kira Belgeleri
A.1.9. Çeşitli	A.2.2. Bağ Kira Belgeleri
	A.2.3. Hayvan Kira Belgeleri
	A.2.4. Eksik/Niteliği Belirsiz Kira Belgeleri
	A.3. Takas Belgeleri
	A.3.1. Arazi Takas Belgeleri
	A.4. Borç Belgeleri
	A.5. Rehin Belgeleri

Görüldüğü üzere Raschmann'ın tasnifinde yer alan alt başlıklar, Keskin tarafından konu konu ayrıt edilerek kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. Bunların yanı sıra iki tasnif arasındaki farklardan biri de Raschmann'ın "*Kişisel Belgeler*" olarak değerlendirdiği "*Evlat Edinme*", "*Azat Etme*" ve "*Vasiyet*" başlıklarını taşıyan belgelerin, Keskin tarafından "*Sosyal Hayat İle İlgili Belgeler*" olarak ayrı bir üst başlık altında değerlendirilmesidir. Nitekim Keskin, bu farklılığın sebebinin söz konusu üç belge türünün herhangi bir ticari kayıt içermemesi olarak açıklamaktadır.

Eski Uygur hukuk sisteminin kapsamlı bir şekilde ele alınmasından sonra, dördüncü bölümde hukuk belgeleri üzerine yapılan araştırmalara mercek tutulmuştur. Belgeler üzerine ilk bilimsel çalışmalar, 19. yüzyılda W. Radloff ile başlamış ve günümüze dek pek çok araştırmacı tarafından ele alınmıştır. Keskin, kronolojik bir yöntem izleyerek hukuk belgeleri çalışmalarını başlatan, bu belgelere ışık tutan kaynak eserlere yer vermiş ve söz konusu çalışmaların içeriklerinden kısaca bahsetmiştir. Ayrıca Keskin, belgeler üzerine yapılan çalışmaların bu bölümde dile getirilen eserler ile sınırlı olmadığını ifade ederek "*Kaynaklar*" bölümünde daha ayrıntılı bir bibliyografyanın yer aldığını bildirmektedir.

Çalışmanın beşinci bölümünde yer alan uyum tablosu (konkordanz), 538 hukuk metninin içerik, belge ve katalog numarasını göstermesi bakımından pusula görevi görmekte; araştırmacıların bu belgelere ulaşmasını kolaylaştırmaktadır.

Eski Uygur hukuk belgeleri, ilk beş bölümde sosyal, siyasi, ekonomik vb. pek çok açıdan incelenerek tarihî bir zemine oturtulmuştur. Bu zemin üzerine inşa edilen altıncı ve yedinci

bölümde söz konusu belgeler, Keskin'in sınıflandırması doğrultusunda, ilk olarak transkripsiyon harflerine, akabinde Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Tüm belgelerin transliterasyonunun yapılmasını gerekli görmeyen Keskin, yalnızca okunamayan yahut anlamlandırılmayan kısımlara transliterasyon yapmıştır.

Transkripsiyon bölümünde Keskin'in mukayeseli bir yöntem izlemesi dikkat çekmektedir. İncelenen hukuk belgeleri içinde daha önce hiç yayınlanmamış belgeler olduğu gibi araştırmacılar tarafından bir veya birden fazla kez yayımlanmış belgeler de mevcuttur. Bu sebeple Keskin, kendinden önce yapılan çalışmaları da dikkate alarak ilgili belge üzerinde çalışma yapan araştırmacıların çalışmalarının yayım tarihini ve sayfa aralıklarını köşeli parantez içinde göstermiştir. Açıklayıcı olmak adına bir bağ kira belgesinin (s. 163) başlangıç kısmında yer alan bilgilere aşağıda yer verilmiştir:

Bağ Kira Belgeleri (BaKi)

BaKi01

U 5278 (T.M. 78)

RaschmKat 13, No.: 134

[USp 25-26, 79, 220 (Nr. 19); Pam, 214-215; Yamada 1965, 205, 206; UigPacht 231-232 (F); SUK II, 168 (Mi22); Li 1996a, 74-75 (2.8); Sayit/Yüsüp 2000, 366-367 (113); Özyetgin 2004a, 170-171; Geng 2006, 240-241; Özyetgin, 2014, 200-201]

Çalışmanın dikkat çekici özelliklerinden bir diğeri de toplam 2432 dipnota yer verilmiş olmasıdır. Bu notlarda genel olarak bir kelimenin diğeri yayımlardaki farklı okunuşları belirtilmekte; aynı zamanda yer yer etimolojik ve tarihi bilgilere de yer verilmektedir. Bunların yanı sıra Keskin, dipnotlar aracılığıyla yeni okuma önerilerini de dikkatimize sunmaktadır.

Hukuk belgeleri, Eski Uygurların sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel yaşamının birer yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda söz konusu belgelerin söz varlığının ortaya konulması, Türk dili ve tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Çalışmanın yaklaşık dörtte birini oluşturan “*Dizin*” bölümünde, kelimelerin yer aldığı belgeler ve satır numaraları belirtilmiş; bir kelimenin belgelerin tümünde kaç defa tekrar ettiği köşeli parantez içinde gösterilmiştir. Ayrıca Çince, Soğdca, Sanskritçe gibi farklı dillerden ödünçlenen kelimelerin orijinal hâllerine de yer verilmiştir. Çalışmanın sonunda ise kapsamlı bir kaynakça ve 15 hukuk belgesinin tıpkıbasımı bulunmaktadır.

Türkiye’de Caferoğlu ve Arat ile başlayan Eski Uygur Türkçesi hukuk belgeleri çalışmaları, Keskin’in söz konusu çalışması ile en güncel ve en kapsamlı hâline kavuşmuştur. Nitekim Almanya başta olmak üzere Rusya, Japonya, Finlandiya, İngiltere, Çin ve Türkiye’de bulunan, orijinali ya da tıpkıbasımı görülebilen tüm hukuk belgelerinin okunması, Türkiye Türkçesine aktarılması ve dizinin hazırlanması, yeni araştırmalar için önemli bir merhaledir. Şüphe yok ki Keskin’in bu eseri, Eski Uygur Türkçesi ve hukuk vesikaları üzerine yapılacak ilmi çalışmalar için birincil başvuru kaynağı olarak kütüphanelerde yerini alacaktır.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Arat, R. R. (1964). Eski Türk hukuk vesikaları. *Türk Kültürü Araştırmaları*, 1/1, 5-53.
- Ayazlı, Ö. (2016). *Eski Uygurca din dışı metinlerin karşılaştırmalı söz varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1934). Uygurlarda hukuk ve maliye ıstılahları. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*, IV, 1-44.
- Caferoğlu, A. (1953). *Türk dili tarihi I*. İstanbul.
- Erarslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Keskin, B. (2019). Eski Uygur hukuk belgelerinde kısaltmalar. *International Journal of Old Uyghur Studies*. 1/2, 233-248.
- Keskin, B. (2021). Eski Uygur borç sözleşmelerine ait sekiz fragman. *Selçuk Türkiyat*, 51, 253-272.
- Korkmaz, F. ve Keskin B. (2018). *İpek Yolundaki eski Uygur ticari ilişkileri*. Uluslararası İpek Yolu Sempozyumu: Türkiye ile Kore Arasında Uygurlukların Etkileşimi, Bildiriler, 2-3 Temmuz İstanbul 2018. ed. Fikret Turan, Filiz Ferhatoğlu vd. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 83-96.
- Özyetgin, A. M. (2014). *İslam öncesi Uygurlarda toprak hukuku*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

TANIM

Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED): Journal of Turkish Language and Literature, açık erişimli, hakemli, yılda iki kere Haziran ve Aralık aylarında yayınlanan, uluslararası, bilimsel bir dergidir. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün resmî yayınıdır. 1946 yılından beri yayınlanmaktadır. Dergiye yayınlanması için gönderilen bilimsel makaleler Türkiye Türkçesi ya da İngilizce olmalıdır.

AMAÇ-KAPSAM

Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED): Journal of Turkish Language and Literature, Türk dili, edebiyatı ve kültürü konusunda alana katkıda bulunacak araştırma makaleleri yayınlar. Derginin hedef kitesini akademisyenler, araştırmacılar, profesyoneller, öğrenciler ve ilgili mesleki, akademik kurum ve kuruluşlar oluşturur.

EDİTORYAL POLİTİKALAR VE HAKEM SÜRECİ

Yayın Politikası

Dergi yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen makaleler derginin amaç ve kapsamına uygun olmalıdır. Orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmayan, her bir yazar tarafından içeriği ve gönderimi onaylanmış yazılar değerlendirmeye kabul edilir.

Makale yayınlanmak üzere Dergiye gönderildikten sonra yazarlardan hiçbirinin ismi, tüm yazarların yazılı izni olmadan yazar listesinden silinemez ve yeni bir isim yazar olarak eklenemez ve yazar sırası değiştirilemez.

İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir.

İntihal

Ön kontrolden geçirilen makaleler, iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal/kendi kendine intihal tespit edilirse yazarlar bilgilendirilir. Editörler, gerekli olması halinde makaleyi değerlendirme ya da üretim sürecinin çeşitli aşamalarında intihal kontrolüne tabi tutabilirler. Yüksek

benzerlik oranları, bir makalenin kabul edilmeden önce ve hatta kabul edildikten sonra reddedilmesine neden olabilir. Makalenin türüne bağlı olarak, bunun oranın %15 veya %20'den az olması beklenir.

Çift Kör Hakemlik

İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir. Editör, makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakemlikten geçmesini sağlar ve makale biçimsel esaslara uygun ise, gelen yazıyı yurtiçinden ve /veya yurtdışından en az iki hakemin değerlendirmesine sunar, hakemler gerek gördüğü takdirde yazıda istenen değişiklikler yazarlar tarafından yapıldıktan sonra yayınlanmasına onay verir.

Açık Erişim İlkesi

Dergi açık erişimlidir ve derginin tüm içeriği okura ya da okurun dâhil olduğu kuruma ücretsiz olarak sunulur. Okurlar, ticari amaç haricinde, yayıncı ya da yazardan izin almadan dergi makalelerinin tam metnini okuyabilir, indirebilir, kopyalayabilir, arayabilir ve link sağlayabilir. Bu "<https://www.budapestopenaccessinitiative.org/translations/turkish-translation>" BOAI açık erişim tanımıyla uyumludur.

Derginin açık erişimli makaleleri Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası ("<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>" CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>) olarak lisanslıdır.

İşleme Ücreti

Derginin tüm giderleri İstanbul Üniversitesi tarafından karşılanmaktadır. Dergide makale yayını ve makale süreçlerinin yürütülmesi ücrete tabi değildir. Dergiye gönderilen ya da yayın için kabul edilen makaleler için işleme ücreti ya da gönderim ücreti alınmaz.

Telif Hakkında

Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası ("<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr>" CC BY-NC 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr> olarak lisanslıdır. CC BY-NC 4.0 lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfta bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir.

Hakem Süreci

Daha önce yayınlanmamış ya da yayınlanmak üzere başka bir dergide halen değerlendirmede olmayan ve her bir yazar tarafından onaylanan makaleler değerlendirilmek üzere kabul edilir. Gönderilen ve ön kontrolü geçen makaleler iThenticate yazılımı kullanılarak intihal için taranır. İntihal kontrolünden sonra, uygun olan makaleler baş editör tarafından orijinallik, metodoloji, işlenen konunun önemi ve dergi kapsamı ile uyumluluğu açısından değerlendirilir.

YAZARLARA BİLGİ

Baş Editör, makaleleri, yazarların etnik kökeninden, cinsiyetinden, uyruğundan, dinî inancından ve siyasi felsefesinden bağımsız olarak değerlendirir. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlar.

Seçilen makaleler en az iki ulusal/uluslararası hakeme değerlendirmeye gönderilir; yayın kararı, hakemlerin talepleri doğrultusunda yazarların gerçekleştirdiği düzenlemelerin ve hakem sürecinin sonrasında baş editör tarafından verilir.

Baş editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemlerin değerlendirmeleri objektif olmalıdır. Hakem süreci sırasında hakemlerin aşağıdaki hususları dikkate alarak değerlendirmelerini yapmaları beklenir.

- Makale yeni ve önemli bir bilgi içeriyor mu?
- Öz, makalenin içeriğini net ve düzgün bir şekilde tanımlıyor mu?
- Yöntem bütünlüklü ve anlaşılır şekilde tanımlanmış mı?
- Yapılan yorum ve varılan sonuçlar bulgularla kanıtlanıyor mu?
- Alandaki diğer çalışmalara yeterli referans verilmiş mi?
- Dil kalitesi yeterli mi?

Hakemler, gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdır.

Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dâhil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir.

YAYIN ETİĞİ VE İLKELER

Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED): Journal of Turkish Language and Literature, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE), Directory of Open Access Journals (DOAJ), Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA) ve World Association of Medical Editors (WAME) tarafından yayınlanan etik yayıncılık ilkelerini benimser; Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing başlığı altında ifade edilen ilkeler için adres: <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide herhangi bir değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkâr edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir.

Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dâhildir.

Araştırma Etiği

Dergi araştırma etiğinde en yüksek standartları gözetir ve aşağıda tanımlanan uluslararası araştırma etiği ilkelerini benimser. Makalelerin etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır.

Araştırmanın tasarlanması, tasarımın gözden geçirilmesi ve araştırmanın yürütülmesinde, bütünlük, kalite ve şeffaflık ilkeleri sağlanmalıdır.

- Araştırma ekibi ve katılımcılar, araştırmanın amacı, yöntemleri ve öngörülen olası kullanımları; araştırmaya katılımın gerektirdikleri ve varsa riskleri hakkında tam olarak bilgilendirilmelidir.
- Araştırma katılımcılarının sağladığı bilgilerin gizliliği ve yanıt verenlerin gizliliği sağlanmalıdır. Araştırma katılımcıların özerkliğini ve saygınlığını koruyacak şekilde tasarlanmalıdır.
- Araştırma katılımcıları gönüllü olarak araştırmada yer almalı, herhangi bir zorlama altında olmamalıdır.
- Katılımcıların zarar görmesinden kaçınılmalıdır. Araştırma, katılımcıları riske sokmayacak şekilde planlanmalıdır.
- Araştırma bağımsızlığıyla ilgili açık ve net olunmalı; çıkar çatışması varsa belirtilmelidir.
- İnsan denekler ile yapılan deneysel çalışmalarda, araştırmaya katılmaya karar veren katılımcıların yazılı bilgilendirilmiş onayı alınmalıdır. Çocukların ve vesayet altındakilerin veya tasdiklenmiş akıl hastalığı bulunanların yasal vasisinin onayı alınmalıdır.
- Çalışma herhangi bir kurum ya da kuruluşta gerçekleştirilecekse bu kurum ya da kuruluştan çalışma yapılacağına dair onay alınmalıdır.
- İnsan ögesi bulunan çalışmalarda, "yöntem" bölümünde katılımcılardan "bilgilendirilmiş onam" alındığının ve çalışmanın yapıldığı kurumdan etik kurul onayı alındığı belirtilmesi gerekir.

Yazarların Sorumluluğu

Makalelerin bilimsel ve etik kurallara uygunluğu yazarların sorumluluğundadır. Yazar makalenin orijinal olduğu, daha önce başka bir yerde yayınlanmadığı ve başka bir yerde, başka bir dilde yayınlanmak üzere değerlendirmede olmadığı konusunda teminat sağlamalıdır. Uygulamadaki telif kanunları ve anlaşmaları gözetilmelidir. Telifle bağlı materyaller (örneğin tablolar, şekiller veya büyük alıntılar) gerekli izin ve teşekkürle kullanılmalıdır. Başka yazarların, katkıda bulunanların çalışmaları ya da yararlanılan kaynaklar uygun biçimde kullanılmalı ve referanslarda belirtilmelidir.

Gönderilen makalede tüm yazarların akademik ve bilimsel olarak doğrudan katkısı olmalıdır, bu bağlamda “yazar” yayınlanan bir araştırmının kavramsallaştırılmasına ve tasarımına, verilerin elde edilmesine, analizine ya da yorumlanmasına belirgin katkı yapan, yazının yazılması ya da bunun içerik açısından eleştirel biçimde gözden geçirilmesinde görev yapan birisi olarak görülür. Yazar olabilmenin diğer koşulları ise makaledeki çalışmayı planlamak veya icra etmek ve / veya revize etmektir. Fon sağlanması, veri toplanması ya da araştırma grubunun genel denetmeni / danışmanı tek başına yazarlık hakkı kazandırmaz. Yazar olarak gösterilen tüm bireyler sayılan tüm ölçütleri karşılamalıdır ve yukarıdaki ölçütleri karşılayan her birey yazar olarak gösterilebilir. Yazarların isim sıralaması ortak verilen bir karar olmalıdır. Tüm yazarlar yazar sıralamasını Telif Hakkı Anlaşması Formunda imzalı olarak belirtmek zorundadırlar.

Yazarlık için yeterli ölçütleri karşılamayan ancak çalışmaya katkısı olan tüm bireyler “teşekkür / bilgiler” kısmında sıralanmalıdır. Bunlara örnek olarak ise sadece teknik destek sağlayan, yazıma yardımcı olan ya da sadece genel bir destek sağlayan, finansal ve materyal desteği sunan kişiler verilebilir.

Bütün yazarlar, araştırmının sonuçlarını ya da bilimsel değerlendirmeyi etkileyebilme potansiyeli olan finansal ilişkiler, çıkar çatışması ve çıkar rekabetini beyan etmelidirler. Bir yazar kendi yayınlanmış yazısında belirgin bir hata ya da yanlışlık tespit ederse, bu yanlışlıklara ilişkin düzeltme ya da geri çekme için editör ile hemen temasa geçme ve işbirliği yapma sorumluluğunu taşır.

Editör ve Hakem Sorumlulukları

Editörler, makaleleri objektif bir biçimde bilimsel ve etik kurallara uygun olarak değerlendirirler. Yayına gönderilen makalelerin adil bir şekilde çift taraflı kör hakem değerlendirmesinden geçmelerini sağlarlar. Gönderilen makalelere ilişkin tüm bilginin, makale yayınlanana kadar gizli kalacağını garanti ederler. Editörler içerik ve yayının toplam kalitesinden sorumludurlar. Gereğinde hata sayfası yayınlamalı ya da düzeltme yapmalıdır.

Editör; yazarlar, editörler ve hakemler arasında çıkar çatışmasına izin vermez. Hakem atama konusunda tam yetkiye sahiptir ve Dergide yayınlanacak makalelerle ilgili nihai kararı vermekle yükümlüdür.

Hakemler, makaleleri objektif bir biçimde bilimsel ve etik kurallara uygun olarak değerlendirirler. Araştırmayla ilgili, yazarlarla ve/veya araştırmının finansal destekçileriyle çıkar çatışmaları olmamalıdır. Değerlendirmelerinin sonucunda tarafsız bir yargıya varmalıdırlar.

Hakemler yazarların atıfta bulunmadığı konuyla ilgili yayınlanmış çalışmalarını tespit etmelidirler. Gönderilmiş yazılara ilişkin tüm bilginin gizli tutulmasını sağlamalı ve yazar tarafında herhangi bir telif hakkı ihlali ve intihal fark ederlerse editöre raporlamalıdırlar. Hakem, makale konusu hakkında kendini vasıflı hissetmiyor ya da zamanında geri dönüş sağlaması mümkün görünmüyorsa, editöre bu durumu bildirmeli ve hakem sürecine kendisini dâhil etmemesini istemelidir.

Değerlendirme sürecinde editör hakemlere gözden geçirme için gönderilen makalelerin, yazarların özel mülkü olduğunu ve bunun imtiyazlı bir iletişim olduğunu açıkça belirtir. Hakemler ve yayın kurulu üyeleri başka kişilerle makaleleri tartışamazlar. Hakemlerin kendileri için makalelerin kopyalarını çıkarmalarına izin verilmez ve editörün izni olmadan makaleleri başkasına veremezler. Yazarın ve editörün izni olmadan hakemlerin gözden geçirmeleri basılamaz ve açıklanamaz. Hakemlerin kimliğinin gizli kalmasına özen gösterilmelidir. Bazı durumlarda editörün kararıyla, ilgili hakemlerin makaleye ait yorumları aynı makaleyi yorumlayan diğer hakemlere gönderilerek hakemlerin bu süreçte aydınlatılması sağlanabilir.

DİL

Derginin dili Türkiye Türkçesi ve İngilizcedir.

YAZILARIN HAZIRLANMASI VE YAZIM KURALLARI

Aksi belirtilmedikçe gönderilen yazılarla ilgili tüm yazışmalar ilk yazarla yapılacaktır. Makale gönderimi çevrimiçi (online) olarak ve <http://tuded.istanbul.edu.tr/> üzerinden yapılmalıdır. Gönderilen yazılar, yazının yayınlanmak üzere gönderildiğini ifade eden, makale türünü belirten ve makaleyle ilgili bilgileri içeren (bkz: Son Kontrol Listesi) bir mektup; yazının elektronik formunu içeren Microsoft Word 2003 ve üzerindeki versiyonları ile yazılmış elektronik dosya ve tüm yazarların imzaladığı 'Telif Hakkı Anlaşması Formu' eklenerek gönderilmelidir.

1. Makaleler Times New Roman (özel yazı fontları kısmî olmak kaydıyla kullanılabilir) yazı karakterinde, 11 punto ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.
2. Yazılarda büyük harflerle yazılmış olan Türkçe başlığın (14 punto) hemen altında yine büyük harflerle yazılmış İngilizce başlık (10 punto) yer almalıdır.
3. Makalede başlıktan sonra ve yazının giriş bölümünden önce 180 – 200 kelimelik Türkçe özet ve İngilizce özet ile 600-800 kelimelik İngilizce genişletilmiş özet yer almalıdır. Özetlerde beş adet anahtar kelime verilmelidir.
4. Yazarın adı hemen başlığın altında bulunmalı, "*" dipnotuyla unvanı ve çalıştığı kurum yazılmalıdır. Makaleyi gönderen kişi ayrıca iletişim için adresini, telefon numaralarını ve e-postasını açık olarak yazmalıdır.
5. Gönderilen makaleler 35 sayfayı geçmemelidir (Önemine binaen daha uzun makaleler Yayın Kurulu kararı ile yayımlanır.).
6. Yazılarda ve kısaltmalarda Türk Dil Kurumunun Yazım Kılavuzu'na uyulmalıdır.
7. Çevriyazı metin çalışmalarında Timesefras, Munevver, Oktay New Transkripsiyon veya Timestrans fontlarından biri kullanılmalıdır. Bunlar dışında bir fontla gönderilen çevriyazı çalışmaları kabul edilmeyecektir. Bu fontlar da yalnızca metin kısmında kullanılacaktır. Makalelerin "giriş, inceleme, sonuç vs." bölümlerinde 1 numaralı maddede belirtildiği gibi Times New Roman karakteri kullanılacaktır. Ayrıca üzerinde çalışma yapılan metnin fotokopisi yahut CD'si de -hakemlere iletilmek ve metinleri değerlendirmede kullanılmak amacıyla- gönderilmelidir.

8. Çeviri (tercüme) gönderenler, orijinal metnin bir örneğini ve bibliyografik künyesini de dergiye iletmelidir.
9. Yayınlanmak üzere gönderilen makale ile birlikte yazar bilgilerini içeren kapak sayfası gönderilmelidir. Kapak sayfasında, makalenin başlığı, yazar veya yazarların bağlı oldukları kurum ve unvanları, kendilerine ulaşılabilecek adresler, cep, iş ve faks numaraları ve e-posta adresleri yer almalıdır (bkz. Son Kontrol Listesi).
10. Kurallar dâhilinde dergimize yayınlanmak üzere gönderilen çalışmaların her türlü hukuki, cezai ve bilimsel sorumluluğu yazar/yazarlarına aittir. Dergi ile hiçbir şekilde bağlayıcılığı yoktur. Yazar, burada bulunan tüm ilkeleri peşinen kabul etmiş sayılır.
11. Yayın Kurulu ve hakem raporları doğrultusunda yazarlardan metin üzerinde bazı düzeltmeler yapmaları istenebilir.
12. Dergiye gönderilen çalışmalar yayınlansın veya yayınlanmasın geri gönderilmez.

Kaynaklar

Derleme yazıları okuyucular için bir konudaki kaynaklara ulaşmayı kolaylaştıran bir araç olsa da her zaman orijinal çalışmayı doğru olarak yansıtmaz. Bu yüzden mümkün olduğunca yazarlar orijinal çalışmaları kaynak göstermelidir. Öte yandan, bir konuda çok fazla sayıda orijinal çalışmanın kaynak gösterilmesi yer israfına neden olabilir. Birkaç anahtar orijinal çalışmanın kaynak gösterilmesi genelde uzun listelerle aynı işi görür. Ayrıca günümüzde kaynaklar elektronik versiyonlara eklenebilmekte ve okuyucular elektronik literatür taramalarıyla yayınlara kolaylıkla ulaşabilmektedir.

Referans Stili ve Formatı

Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED): Journal of Turkish Language and Literature, metin içi alıntılama ve kaynak gösterme için APA (American Psychological Association) kaynak sitilinin 6. edisyonunu benimser. APA 6. Edisyon hakkında bilgi için:

- American Psychological Association. (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6th ed.). Washington, DC: APA.
- <http://www.apastyle.org/>

Kaynakların doğruluğundan yazar(lar) sorumludur. Tüm kaynaklar metinde belirtilmelidir. Kaynaklar aşağıdaki örneklerdeki gibi gösterilmelidir.

Metin İçinde Kaynak Gösterme

Kaynaklar metinde parantez içinde yazarların soyadı ve yayın tarihi yazılarak belirtilmelidir. Birden fazla kaynak gösterilecekse kaynaklar arasında (;) işareti kullanılmalıdır. Kaynaklar alfabetik olarak sıralanmalıdır.

Örnekler:

Birden fazla kaynak;

(Esin ve ark., 2002; Karasar 1995)

Tek yazarlı kaynak;

(Akyolcu, 2007)

İki yazarlı kaynak;

(Sayiner ve Demirci 2007, s. 72)

Üç, dört ve beş yazarlı kaynak;

Metin içinde ilk kullanımda: (Ailen, Ciambune ve Welch 2000, s. 12–13) Metin içinde tekrarlayan kullanımlarda: (Ailen ve ark., 2000)

Altı ve daha çok yazarlı kaynak;

(Çavdar ve ark., 2003)

Kaynaklar Bölümünde Kaynak Gösterme

Kullanılan tüm kaynaklar metnin sonunda ayrı bir bölüm halinde yazar soyadlarına göre alfabetik olarak numaralandırılmadan verilmelidir.

Kaynak yazımı ile ilgili örnekler aşağıda verilmiştir.

Kitap

a) Türkçe Kitap

Karasar, N. (1995). *Araştırmalarda rapor hazırlama* (8.bs). Ankara: 3A Eğitim Danışmanlık Ltd.

b) Türkçeye Çevrilmiş Kitap

Mucchielli, A. (1991). *Zihniyetler* (A. Kotil, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

c) Editörlü Kitap

Ören, T., Üney, T. ve Çölkesen, R. (Ed.). (2006). *Türkiye bilişim ansiklopedisi*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.

d) Çok Yazarlı Türkçe Kitap

Tonta, Y., Bitirim, Y. ve Sever, H. (2002). *Türkçe arama motorlarında performans değerlendirme*. Ankara: Total Bilişim.

e) İngilizce Kitap

Kamien R., & Kamien A. (2014). *Music: An appreciation*. New York, NY: McGraw-Hill Education.

f) İngilizce Kitap İçerisinde Bölüm

Bassett, C. (2006). Cultural studies and new media. In G. Hall & C. Birchall (Eds.), *New cultural studies: Adventures in theory* (pp. 220–237). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.

g) Türkçe Kitap İçerisinde Bölüm

Erkmen, T. (2012). Örgüt kültürü: Fonksiyonları, öğeleri, işletme yönetimi ve liderlikteki önemi. M. Zencirkıran (Ed.), *Örgüt sosyolojisi kitabı* içinde (s. 233–263). Bursa: Dora Basım Yayın.

h) Yayıncının ve Yazarın Kurum Olduğu Yayın

Türk Standartları Enstitüsü. (1974). *Adlandırma ilkeleri*. Ankara: Yazar.

Makale

a) Türkçe Makale

Mutlu, B. ve Savaşer, S. (2007). Çocuğu ameliyat sonrası yoğun bakımda olan ebeveynlerde stres nedenleri ve azaltma girişimleri. *İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*, 15(60), 179–182.

b) İngilizce Makale

de Cillia, R., Reisigl, M., & Wodak, R. (1999). The discursive construction of national identity. *Discourse and Society*, 10(2), 149–173. <http://dx.doi.org/10.1177/0957926599010002002>

c) Yediden Fazla Yazarlı Makale

Lal, H., Cunningham, A. L., Godeaux, O., Chlibek, R., Diez-Domingo, J., Hwang, S.-J. ... Heineman, T. C. (2015). Efficacy of an adjuvanted herpes zoster subunit vaccine in older adults. *New England Journal of Medicine*, 372, 2087–2096. <http://dx.doi.org/10.1056/NEJMoa1501184>

d) DOI'si Olmayan Online Edinilmiş Makale

Al, U. ve Doğan, G. (2012). Hacettepe Üniversitesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü tezlerinin atf analizi. *Türk Kütüphaneciliği*, 26, 349–369. Erişim adresi: <http://www.tk.org.tr/>

e) DOI'si Olan Makale

Turner, S.J. (2010). Websitestatistics2.0: Using Google Analytics to measure library website effectiveness. *Technical Services Quarterly*, 27, 261–278. <http://dx.doi.org/10.1080/07317131003765910>

f) Advance Online Olarak Yayınlanmış Makale

Smith, J. A. (2010). Citing advance online publication: A review. *Journal of Psychology*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/a45d7867>

g) Popüler Dergi Makalesi

Semericioğlu, C. (2015, Haziran). Sıradanlığın rayihası. *Sabit Fikir*, 52, 38–39.

Tez, Sunum, Bildiri

a) Türkçe Tezler

Sarı, E. (2008). *Kültür kimlik ve politika: Mardin'de kültürlerarasılık*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

b) Ticari Veritabanında Yer Alan Yüksek Lisans Ya da Doktora Tezi

Van Brunt, D. (1997). *Networked consumer health information systems* (Doctoral dissertation). Available from ProQuest Dissertations and Theses. (UMI No. 9943436)

c) Kurumsal Veritabanında Yer Alan İngilizce Yüksek Lisans/Doktora Tezi

Yaylalı-Yıldız, B. (2014). *University campuses as places of potential publicness: Exploring the political, social and cultural practices in Ege University* (Doctoral dissertation). Retrieved from Retrieved from: <http://library.iyte.edu.tr/tr/hizli-erisim/iyte-tez-portali>

d) Web'de Yer Alan İngilizce Yüksek Lisans/Doktora Tezi

Tonta, Y. A. (1992). *An analysis of search failures in online library catalogs* (Doctoral dissertation, University of California, Berkeley). Retrieved from <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/yayinlar/phd/ickapak.html>

e) Dissertations Abstracts International'da Yer Alan Yüksek Lisans/Doktora Tezi

Appelbaum, L. G. (2005). Three studies of human information processing: Texture amplification, motion representation, and figure-ground segregation. *Dissertation Abstracts International: Section B. Sciences and Engineering*, 65(10), 5428.

f) Sempozyum Katkısı

Krinsky-McHale, S. J., Zigman, W. B. & Silverman, W. (2012, August). Are neuropsychiatric symptoms markers of prodromal Alzheimer's disease in adults with Down syndrome? In W. B. Zigman (Chair), *Predictors of mild cognitive impairment, dementia, and mortality in adults with Down syndrome*. Symposium conducted at American Psychological Association meeting, Orlando, FL.

g) Online Olarak Erişilen Konferans Bildiri Özeti

Çınar, M., Doğan, D. ve Seferoğlu, S. S. (2015, Şubat). *Eğitimde dijital araçlar: Google sınıf uygulaması üzerine bir değerlendirme* [Öz]. Akademik Bilişim Konferansında sunulan bildiri, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir. Erişim adresi: <http://ab2015.anadolu.edu.tr/index.php?menu=5&submenu=27>

h) Düzenli Olarak Online Yayınlanan Bildiriler

Herculano-Houzel, S., Collins, C. E., Wong, P., Kaas, J. H., & Lent, R. (2008). The basic nonuniformity of the cerebral cortex. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 105, 12593–12598. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.0805417105>

i) Kitap Şeklinde Yayınlanan Bildiriler

Schneider, R. (2013). Research data literacy. S. Kurbanoğlu ve ark. (Ed.), *Communications in Computer and Information Science: Vol. 397. Worldwide Communalities and Challenges in Information Literacy Research and Practice* içinde (s. 134–140). Cham, İsviçre: Springer. <http://dx.doi.org/10.1007/978-3-319-03919-0>

j) Kongre Bildirisi

Çepni, S., Bacanak A. ve Özsevgeç T. (2001, Haziran). *Fen bilgisi öğretmen adaylarının fen branşlarına karşı tutumları ile fen branşlarındaki başarılarının ilişkisi*. X. Ulusal Eğitim Bilimleri Kongresi'nde sunulan bildiri, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu

Diğer Kaynaklar**a) Gazete Yazısı**

Toker, Ç. (2015, 26 Haziran). 'Unutma' notları. *Cumhuriyet*, s. 13.

b) Online Gazete Yazısı

Tamer, M. (2015, 26 Haziran). E-ticaret hamle yapmak için tüketiciyi bekliyor. *Milliyet*. Erişim adresi: <http://www.milliyet>

c) Web Page/Blog Post

Bordwell, D. (2013, June 18). David Koepp: Making the world movie-sized [Web log post]. Retrieved from <http://www.davidbordwell.net/blog/page/27/>

d) Online Ansiklopedi/Sözlük

Bilgi mimarisi. (2014, 20 Aralık). Vikipedi içinde. Erişim adresi: http://tr.wikipedia.org/wiki/Bilgi_mimarisi

Marcoux, A. (2008). Business ethics. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Retrieved from <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-business/>

e) Podcast

Radyo ODTÜ (Yapımcı). (2015, 13 Nisan). *Modern sabahlar* [Podcast]. Erişim adresi: <http://www.radyoodtu.com.tr/>

f) Bir Televizyon Dizisinden Tek Bir Bölüm

Shore, D. (Senarist), Jackson, M. (Senarist) ve Bookstaver, S. (Yönetmen). (2012). Runaways [Televizyon dizisi bölümü]. D. Shore (Baş yapımcı), *House M.D.* içinde. New York, NY: Fox Broadcasting.

g) Müzik Kaydı

Say, F. (2009). Galata Kulesi. *İstanbul senfonisi* [CD] içinde. İstanbul: Ak Müzik.

SON KONTROL LİSTESİ

Aşağıdaki listede eksik olmadığından emin olun:

Editöre mektup

- ✓ Makalenin türü
- ✓ Başka bir dergiye gönderilmemiş olduğu bilgisi
- ✓ Sponsor veya ticari bir firma ile ilişkisi (varsa belirtiniz)
- ✓ İngilizce yönünden kontrolünün yapıldığı
- ✓ Yazarlara Bilgide detaylı olarak anlatılan dergi politikalarının gözden geçirildiği

Telif Hakkı Anlaşması Formu

Daha önce basılmış materyal (yazı-resim-tablo) kullanılmış ise izin belgesi

Makale kapak sayfası

- ✓ Makalenin türü
- ✓ Makalenin Türkçe ve İngilizce başlığı
- ✓ Yazarların ismi soyadı, unvanları ve bağlı oldukları kurumlar (üniversite ve fakülte bilgisinden sonra şehir ve ülke bilgisi de yer almalıdır), e-posta adresleri
- ✓ Sorumlu yazarın e-posta adresi, açık yazışma adresi, iş telefonu, GSM, faks nosu
- ✓ Tüm yazarların ORCID'leri

Makale ana metni dosyası

- ✓ Makale dilinde ve İngilizce başlık
- ✓ Özetler 180-200 kelime Türkçe ve 180-200 kelime İngilizce
- ✓ Anahtar Kelimeler: 5 adet Türkçe ve 5 adet İngilizce

YAZARLARA BİLGİ

- ✓ Türkçe makaleler için İngilizce genişletilmiş Özet (Extended Abstract) 600-800 kelime
- ✓ Makale ana metin bölümleri
- ✓ Finansal Destek (varsa belirtiniz)
- ✓ Çıkar Çatışması (varsa belirtiniz)
- ✓ Teşekkür (varsa belirtiniz)
- ✓ Kaynaklar
- ✓ Tablolar-Resimler, Şekiller (başlık, tanım ve alt yazılarıyla)

İLETİŞİM

Editör : Esra BİLGE SAVCI

E-mail : tuded@istanbul.edu.tr

Tel : (212) 455 57 00-15851

Faks : (212) 511 24 67

Adres : İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

B Blok III. Kat 18 No.lu Oda

Ordu Caddesi No:6,

34459 Laleli/İstanbul

DESCRIPTION

Journal of Turkish Language and Literature: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED) is an open access, peer-reviewed, scholarly and international journal published two times a year in June and December. It has been an official publication of Istanbul University, Faculty of Letters, Department of Turkish Language and Literature. The journal has been published since 1946. The manuscripts submitted for publication in the journal must be scientific and original work in Turkey Turkish or English.

AIM AND SCOPE

Journal of Turkish Language and Literature: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED) publishes research articles on Turkish language, literature and culture, contributing to the field. The target group of the journal consists of academicians, researchers, professionals, students, related professional and academic bodies and institutions.

EDITORIAL POLICIES AND PEER REVIEW PROCESS

Publication Policy

The journal is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

The subjects covered in the manuscripts submitted to the Journal for publication must be in accordance with the aim and scope of the Journal. Only those manuscripts approved by every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

Changing the name of an author (omission, addition or order) in papers submitted to the Journal requires written permission of all declared authors.

Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors. All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Plagiarism

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. If plagiarism/self-plagiarism will be found authors will be informed. Editors may resubmit

manuscript for similarity check at any peer-review or production stage if required. High similarity scores may lead to rejection of a manuscript before and even after acceptance. Depending on the type of article and the percentage of similarity score taken from each article, the overall similarity score is generally expected to be less than 15 or 20%.

Double Blind Peer-Review

After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by the editors-in-chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope. The editor provides a fair double-blind peer review of the submitted articles and hands over the papers matching the formal rules to at least two national/international referees for evaluation and gives green light for publication upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Open Access Statement

The journal is an open access journal and all content is freely available without charge to the user or his/her institution. Except for commercial purposes, users are allowed to read, download, copy, print, search, or link to the full texts of the articles in this journal without asking prior permission from the publisher or the author. This is in accordance with the BOAI definition of open access.

The open access articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license.

Article Processing Charge

All expenses of the journal are covered by the Istanbul University. Processing and publication are free of charge with the journal. There is no article processing charges or submission fees for any submitted or accepted articles.

Copyright Notice

Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>) and grant the Publisher non-exclusive commercial right to publish the work. CC BY-NC 4.0 license permits unrestricted, non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited.

Peer Review Process

Only those manuscripts approved by its every individual author and that were not published before in or sent to another journal, are accepted for evaluation.

INFORMATION FOR AUTHORS

Submitted manuscripts that pass preliminary control are scanned for plagiarism using iThenticate software. After plagiarism check, the eligible ones are evaluated by Editor-in-Chief for their originality, methodology, the importance of the subject covered and compliance with the journal scope.

Editor-in-Chief evaluates manuscripts for their scientific content without regard to ethnic origin, gender, citizenship, religious belief or political philosophy of the authors and ensures a fair double-blind peer review of the selected manuscripts.

The selected manuscripts are sent to at least two national/international referees for evaluation and publication decision is given by Editor-in-Chief upon modification by the authors in accordance with the referees' claims.

Editor-in-Chief does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers' judgments must be objective. Reviewers' comments on the following aspects are expected while conducting the review.

- Does the manuscript contain new and significant information?
- Does the abstract clearly and accurately describe the content of the manuscript?
- Is the problem significant and concisely stated?
- Are the methods described comprehensively?
- Are the interpretations and conclusions justified by the results?
- Is adequate references made to other Works in the field?
- Is the language acceptable?

Reviewers must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and must report to the editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side.

A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The anonymity of the referees is important.

PUBLICATION ETHICS AND PUBLICATION MALPRACTICE STATEMENT

Journal of Turkish Language and Literature: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED) is committed to upholding the highest standards of publication ethics and pays regard to Principles of Transparency and Best Practice in Scholarly Publishing published by the Committee on Publication Ethics (COPE), the Directory of Open Access Journals (DOAJ), the Open Access Scholarly Publishers

Association (OASPA), and the World Association of Medical Editors (WAME) on <https://publicationethics.org/resources/guidelines-new/principles-transparency-and-best-practice-scholarly-publishing>

All submissions must be original, unpublished (including as full text in conference proceedings), and not under the review of any other publication synchronously. Each manuscript is reviewed by one of the editors and at least two referees under double-blind peer review process. Plagiarism, duplication, fraud authorship/denied authorship, research/data fabrication, salami slicing/salami publication, breaching of copyrights, prevailing conflict of interest are unethical behaviors.

All manuscripts not in accordance with the accepted ethical standards will be removed from the publication. This also contains any possible malpractice discovered after the publication.

Research Ethics

The Journal adheres to the highest standards in research ethics and follows the principles of international research ethics as defined below. The authors are responsible for the compliance of the manuscripts with the ethical rules.

- Principles of integrity, quality and transparency should be sustained in designing the research, reviewing the design and conducting the research.
- The research team and participants should be fully informed about the aim, methods, possible uses and requirements of the research and risks of participation in research.
- The confidentiality of the information provided by the research participants and the confidentiality of the respondents should be ensured. The research should be designed to protect the autonomy and dignity of the participants.
- Research participants should participate in the research voluntarily, not under any coercion.
- Any possible harm to participants must be avoided. The research should be planned in such a way that the participants are not at risk.
- The independence of research must be clear; and any conflict of interest or must be disclosed.
- In experimental studies with human subjects, written informed consent of the participants who decide to participate in the research must be obtained. In the case of children and those under wardship or with confirmed insanity, legal custodian's assent must be obtained.
- If the study is to be carried out in any institution or organization, approval must be obtained from this institution or organization.
- In studies with human subject, it must be noted in the method's section of the manuscript that the informed consent of the participants and ethics committee approval from the institution where the study has been conducted have been obtained.

Author Responsibilities

It is authors' responsibility to ensure that the article is in accordance with scientific and ethical standards and rules. And authors must ensure that submitted work is original. They must certify that

INFORMATION FOR AUTHORS

the manuscript has not previously been published elsewhere or is not currently being considered for publication elsewhere, in any language. Applicable copyright laws and conventions must be followed. Copyright material (e.g. tables, figures or extensive quotations) must be reproduced only with appropriate permission and acknowledgement. Any work or words of other authors, contributors, or sources must be appropriately credited and referenced.

All the authors of a submitted manuscript must have direct scientific and academic contribution to the manuscript. The author(s) of the original research articles is defined as a person who is significantly involved in “conceptualization and design of the study”, “collecting the data”, “analyzing the data”, “writing the manuscript”, “reviewing the manuscript with a critical perspective” and “planning/conducting the study of the manuscript and/or revising it”. Fund raising, data collection or supervision of the research group are not sufficient roles to be accepted as an author. The author(s) must meet all these criteria described above. The order of names in the author list of an article must be a co-decision and it must be indicated in the Copyright Agreement Form.

The individuals who do not meet the authorship criteria but contributed to the study must take place in the acknowledgement section. Individuals providing technical support, assisting writing, providing a general support, providing material or financial support are examples to be indicated in acknowledgement section.

All authors must disclose all issues concerning financial relationship, conflict of interest, and competing interest that may potentially influence the results of the research or scientific judgment. When an author discovers a significant error or inaccuracy in his/her own published paper, it is the author’s obligation to promptly cooperate with the Editor to provide retractions or corrections of mistakes.

Responsibility for the Editors, Reviewers and Review Process

Editors evaluate the manuscripts objectively in accordance with scientific and ethical rules. They provide a fair double-blind peer review of the submitted articles for publication. They ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential before publishing. Editors are responsible for the contents and overall quality of the publication. They must publish errata pages or make corrections when needed.

Editor does not allow any conflicts of interest between the authors, editors and reviewers. Only he has the full authority to assign a reviewer and is responsible for final decision for publication of the manuscripts in the Journal.

Reviewers evaluate the manuscripts objectively in accordance with scientific and ethical rules. They must have no conflict of interest with respect to the research, the authors and/or the research funders. Their judgments must be objective.

Reviewers should identify the relevant published work that has not been cited by the authors. They must ensure that all the information related to submitted manuscripts is kept as confidential and

must report to the Editor if they are aware of copyright infringement and plagiarism on the author's side. A reviewer who feels unqualified to review the topic of a manuscript or knows that its prompt review will be impossible should notify the Editor and excuse himself from the review process.

The editor informs the reviewers that the manuscripts are confidential information and that this is a privileged interaction. The reviewers and editorial board cannot discuss the manuscripts with other persons. The reviewers are not allowed to have copies of the manuscripts for personal use and they cannot share manuscripts with others. Unless the authors and editor permit, the reviews of referees cannot be published or disclosed. The anonymity of the referees is important. In particular situations, the editor may share the review of one reviewer with other reviewers to clarify a particular point.

LANGUAGE

The language of the journal is Turkey Turkish and English.

MANUSCRIPT ORGANIZATION AND FORMAT

All correspondence will be sent to the first-named author unless otherwise specified. Manuscript is to be submitted online via <http://tuded.istanbul.edu.tr/en/> and it must be accompanied by a cover letter indicating that the manuscript is intended for publication, specifying the article category (i.e. research article etc.) and including information about the manuscript (see the Submission Checklist). In addition, a 'Copyright Agreement Form' that has to be signed by all authors must be submitted.

1. The manuscripts must be in Times New Roman typeface, 11 font size and have single line spacing (special typefaces can be only used partially).
2. In the manuscript, the title in English must be written with capital letters (10 font size) and the title in Turkish with capital letters (14 font size).
3. In the manuscript, after the titles and before the introduction section, Turkish and English abstracts of 180-200 words and an extended abstract in English comprising 600-800 words must take place. Five keywords must be included in the abstracts.
4. The name of the author has to be below the title of the manuscript and author's title and affiliation have to be written with the footnote ^{“*”}. Mail address, phone number and e-mail address are to be indicated as well.
5. The articles must not be over 35 pages.
6. The Spelling Dictionary of the Institution of the Turkish Language (TDK) is to be abided in the articles and abbreviations.
7. In the studies of texts with transcription, one of the fonts of Timesefras, Munevver, and Oktay New Transcription or Timestrans is to be used. The transliteration studies with the fonts other than those will not be accepted. Those fonts will only be used in the text part. Times New Roman will be used in the Introduction, Analysis and Conclusion sections as stated in the first topic. Moreover, the photocopy or CD of the text that was studied has to be sent as well. (This is needed in order to send the text to the referees and for the evaluation of the text).

INFORMATION FOR AUTHORS

8. When submitting a translation for publication, a sample of the original text and bibliographical info must be attached as well.
9. A title page including author information must be submitted together with the manuscript. The title page is to include fully descriptive title of the manuscript and, affiliation, title, e-mail address, postal address, phone and fax number of the author(s) (see The Submission Checklist).
10. The scientific and legal responsibility for manuscripts submitted to our journal for publication belongs to the author(s).
11. The author(s) can be asked to make some changes in their articles due to peer reviews.
12. The manuscripts that were sent to the Journal will not be returned whether they are published or not.

References

Although references to review articles can be an efficient way to guide readers to a body of literature, review articles do not always reflect original work accurately. Readers should therefore be provided with direct references to original research sources whenever possible. On the other hand, extensive lists of references to original work on a topic can use excessive space on the printed page. Small numbers of references to key original papers often serve as well as more exhaustive lists, particularly since references can now be added to the electronic version of published papers, and since electronic literature searching allows readers to retrieve published literature efficiently.

Reference Style and Format

Journal of Turkish Language and Literature: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi (TUDED) uses APA (American Psychological Association) style 6th Edition for referencing and quoting. For more information:

- American Psychological Association. (2010). Publication manual of the American Psychological Association (6th ed.). Washington, DC: APA.
- <http://www.apastyle.org>

Citations in the Text

Citations must be indicated with the author surname and publication year within the parenthesis. If more than one citation is made within the same parenthesis, separate them with (;).

Samples:

More than one citation;

(Esin et al., 2002; Karasar, 1995)

Citation with one author;

(Akyolcu, 2007)

Citation with two authors;

(Sayıner & Demirci, 2007)

Citation with three, four, five authors;

First citation in the text: (Ailen, Ciambune, & Welch, 2000) Subsequent citations in the text: (Ailen et al., 2000)

Citations with more than six authors;

(Çavdar et al., 2003)

Citations in the Reference

All the citations done in the text should be listed in the References section in alphabetical order of author surname without numbering. Below given examples should be considered in citing the references.

Basic Reference Types

Book

a) Turkish Book

Karasar, N. (1995). *Araştırmalarda rapor hazırlama* (8th ed.) [Preparing research reports]. Ankara, Turkey: 3A Eğitim Danışmanlık Ltd.

b) Book Translated into Turkish

Mucchielli, A. (1991). *Zihniyetler* [Mindsets] (A. Kotil, Trans.). İstanbul, Turkey: İletişim Yayınları.

c) Edited Book

Ören, T., Üney, T., & Çölkesen, R. (Eds.). (2006). *Türkiye bilişim ansiklopedisi* [Turkish Encyclopedia of Informatics]. İstanbul, Turkey: Papatya Yayıncılık.

d) Turkish Book with Multiple Authors

Tonta, Y., Bitirim, Y., & Sever, H. (2002). *Türkçe arama motorlarında performans değerlendirme* [Performance evaluation in Turkish search engines]. Ankara, Turkey: Total Bilişim.

e) Book in English

Kamien R., & Kamien A. (2014). *Music: An appreciation*. New York, NY: McGraw-Hill Education.

f) Chapter in an Edited Book

Bassett, C. (2006). Cultural studies and new media. In G. Hall & C. Birchall (Eds.), *New cultural studies: Adventures in theory* (pp. 220–237). Edinburgh, UK: Edinburgh University Press.

g) Chapter in an Edited Book in Turkish

Erkmen, T. (2012). Örgüt kültürü: Fonksiyonları, öğeleri, işletme yönetimi ve liderlikteki önemi [Organization culture: Its functions, elements and importance in leadership and business management]. In M. Zencirkıran (Ed.), *Örgüt sosyolojisi* [Organization sociology] (pp. 233–263). Bursa, Turkey: Dora Basım Yayın.

h) Book with the same organization as author and publisher

American Psychological Association. (2009). *Publication manual of the American psychological association* (6th ed.). Washington, DC: Author.

Article

a) Turkish Article

Mutlu, B., & Savaşer, S. (2007). Çocuğu ameliyat sonrası yoğun bakımda olan ebeveynlerde stres nedenleri ve azaltma girişimleri [Source and intervention reduction of stress for parents whose children are in intensive care unit after surgery]. *Istanbul University Florence Nightingale Journal of Nursing*, 15(60), 179–182.

b) English Article

de Cillia, R., Reisigl, M., & Wodak, R. (1999). The discursive construction of national identity. *Discourse and Society*, 10(2), 149–173. <http://dx.doi.org/10.1177/0957926599010002002>

c) Journal Article with DOI and More Than Seven Authors

Lal, H., Cunningham, A. L., Godeaux, O., Chlibek, R., Diez-Domingo, J., Hwang, S.-J. ... Heineman, T. C. (2015). Efficacy of an adjuvanted herpes zoster subunit vaccine in older adults. *New England Journal of Medicine*, 372, 2087–2096. <http://dx.doi.org/10.1056/NEJMoa1501184>

d) Journal Article from Web, without DOI

Sidani, S. (2003). Enhancing the evaluation of nursing care effectiveness. *Canadian Journal of Nursing Research*, 35(3), 26-38. Retrieved from <http://cjr.mcgill.ca>

e) Journal Article with DOI

Turner, S.J. (2010). Website statistics 2.0: Using Google Analytics to measure library website effectiveness. *Technical Services Quarterly*, 27, 261–278. <http://dx.doi.org/10.1080/07317131003765910>

f) Advance Online Publication

Smith, J. A. (2010). Citing advance online publication: A review. *Journal of Psychology*. Advance online publication. <http://dx.doi.org/10.1037/a45d7867>

g) Article in a Magazine

Henry, W. A., III. (1990, April 9). Making the grade in today's schools. *Time*, 135, 28–31.

Doctoral Dissertation, Master's Thesis, Presentation, Proceeding

a) Dissertation/Thesis from a Commercial Database

Van Brunt, D. (1997). *Networked consumer health information systems* (Doctoral dissertation). Available from ProQuest Dissertations and Theses database. (UMI No. 9943436)

b) Dissertation/Thesis from an Institutional Database

Yaylılı-Yıldız, B. (2014). *University campuses as places of potential publicness: Exploring the political, social and cultural practices in Ege University* (Doctoral dissertation). Retrieved from Retrieved from: <http://library.iyte.edu.tr/tr/hizli-erisim/iyte-tez-portali>

c) Dissertation/Thesis from Web

Tonta, Y. A. (1992). *An analysis of search failures in online library catalogs* (Doctoral dissertation, University of California, Berkeley). Retrieved from <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/yayinlar/phd/ickapak.html>

d) Dissertation/Thesis abstracted in Dissertations Abstracts International

Appelbaum, L. G. (2005). Three studies of human information processing: Texture amplification, motion representation, and figure-ground segregation. *Dissertation Abstracts International: Section B. Sciences and Engineering*, 65(10), 5428.

e) Symposium Contribution

Krinsky-McHale, S. J., Zigman, W. B., & Silverman, W. (2012, August). Are neuropsychiatric symptoms markers of prodromal Alzheimer's disease in adults with Down syndrome? In W. B. Zigman (Chair), *Predictors of mild cognitive impairment, dementia, and mortality in adults with Down syndrome*. Symposium conducted at the meeting of the American Psychological Association, Orlando, FL.

f) Conference Paper Abstract Retrieved Online

Liu, S. (2005, May). *Defending against business crises with the help of intelligent agent based early warning solutions*. Paper presented at the Seventh International Conference on Enterprise Information Systems, Miami, FL. Abstract retrieved from http://www.iceis.org/iceis2005/abstracts_2005.htm

g) Conference Paper - In Regularly Published Proceedings and Retrieved Online

Herculano-Houzel, S., Collins, C. E., Wong, P., Kaas, J. H., & Lent, R. (2008). The basic nonuniformity of the cerebral cortex. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 105, 12593–12598. <http://dx.doi.org/10.1073/pnas.0805417105>

h) Proceeding in Book Form

Parsons, O. A., Pryzwansky, W. B., Weinstein, D. J., & Wiens, A. N. (1995). Taxonomy for psychology. In J. N. Reich, H. Sands, & A. N. Wiens (Eds.), *Education and training beyond the doctoral degree: Proceedings of the American Psychological Association National Conference on Postdoctoral Education and Training in Psychology* (pp. 45–50). Washington, DC: American Psychological Association.

i) Paper Presentation

Nguyen, C. A. (2012, August). *Humor and deception in advertising: When laughter may not be the best medicine*. Paper presented at the meeting of the American Psychological Association, Orlando, FL.

Other Sources

a) Newspaper Article

Browne, R. (2010, March 21). This brainless patient is no dummy. *Sydney Morning Herald*, 45.

b) Newspaper Article with no Author

New drug appears to sharply cut risk of death from heart failure.(1993, July 15). *The Washington Post*, p. A12.

c) Web Page/Blog Post

Bordwell, D. (2013, June 18). David Koepp: Making the world movie-sized [Web log post]. Retrieved from <http://www.davidbordwell.net/blog/page/27/>

d) Online Encyclopedia/Dictionary

Ignition. (1989). In *Oxford English online dictionary* (2nd ed.). Retrieved from <http://dictionary.oed.com>
 Marcoux, A. (2008). Business ethics. In E. N. Zalta (Ed.). *The Stanford encyclopedia of philosophy*. Retrieved from <http://plato.stanford.edu/entries/ethics-business/>

e) Podcast

Dunning, B. (Producer). (2011, January 12). *inFact: Conspiracy theories* [Video podcast]. Retrieved from <http://itunes.apple.com/>

f) Single Episode in a Television Series

Egan, D. (Writer), & Alexander, J. (Director). (2005). Failure to communicate. [Television series episode]. In D. Shore (Executive producer), *House*; New York, NY: Fox Broadcasting.

g) Music

Fuchs, G. (2004). Light the menorah. On *Eight nights of Hanukkah* [CD]. Brick, NJ: Kid Kosher.

SUBMISSION CHECKLIST

Ensure that the following items are present:

Cover letter to the editor

- ✓ The category of the manuscript
- ✓ Confirming that “the paper is not under consideration for publication in another journal”.
- ✓ Including disclosure of any commercial or financial involvement.
- ✓ Confirming that last control for fluent English was done.
- ✓ Confirming that journal policies detailed in Information for Authors have been reviewed.

Copyright Agreement Form

Permission of previous published material if used in the present manuscript

Title page

- ✓ The category of the manuscript
- ✓ The title of the manuscript both in Turkish and in English
- ✓ All authors' names and affiliations (institution, faculty/department, city, country), e-mail addresses
- ✓ Corresponding author's email address, full postal address, telephone and fax number
- ✓ ORCIDs of all authors.

Main Manuscript Document:

- ✓ The title of the manuscript both in Turkish and in English
- ✓ Abstracts (180-200 words) both in Turkish and in English
- ✓ Key words: 5 words in Turkish and in English
- ✓ Extended Abstract (600-800 words) in English (only for articles in Turkish)
- ✓ Body text
- ✓ Grant support (if exists)
- ✓ Conflict of interest (if exists)
- ✓ Acknowledgement (if exists)
- ✓ References
- ✓ All tables, illustrations (figures) (including title, description, footnotes)

CONTACT INFO

Editor : Esra BİLGE SAVCI

E-mail : tuded@istanbul.edu.tr

Phone : +90 (212) 455 57 00-15851

Fax : +90 (212) 511 24 67

Address : Istanbul University Faculty of Letters

Department of Turkish and Language and Literature

B Block, 111rd Floor

Ordu Street No: 6,

34459 Laleli/Istanbul/TURKEY

COPYRIGHT AGREEMENT FORM / TELİF HAKKI ANLAŞMASI FORMU

Istanbul University
İstanbul Üniversitesi

Journal name: Journal of Turkish Language and Literature
Dergi Adı: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

Copyright Agreement Form
Telif Hakkı Anlaşması Formu

Responsible/Corresponding Author Sorumlu Yazar	
Title of Manuscript Makalenin Başlığı	
Acceptance date Kabul Tarihi	
List of authors Yazarların Listesi	

Sıra No	Name - Surname Adı-Soyadı	E-mail E-Posta	Signature İmza	Date Tarih
1				
2				
3				
4				
5				

Manuscript Type (Research Article, Review, etc.) Makalenin türü (Araştırma makalesi, Derleme, vb.)	
--	--

Responsible/Corresponding Author:
Sorumlu Yazar:

University/company/institution	Çalıştığı kurum	
Address	Posta adresi	
E-mail	E-posta	
Phone; mobile phone	Telefon no; GSM no	

The author(s) agrees that:

The manuscript submitted is his/her/their own original work, and has not been plagiarized from any prior work, all authors participated in the work in a substantive way, and are prepared to take public responsibility for the work, all authors have seen and approved the manuscript as submitted, the manuscript has not been published and is not being submitted or considered for publication elsewhere, the text, illustrations, and any other materials included in the manuscript do not infringe upon any existing copyright or other rights of anyone. İSTANBUL UNIVERSITY will publish the content under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license that gives permission to copy and redistribute the material in any medium or format other than commercial purposes as well as remix, transform and build upon the material by providing appropriate credit to the original work. The Contributor(s) or, if applicable the Contributor's Employer, retain(s) all proprietary rights in addition to copyright, patent rights. I/We indemnify İSTANBUL UNIVERSITY and the Editors of the Journals, and hold them harmless from any loss, expense or damage occasioned by a claim or suit by a third party for copyright infringement, or any suit arising out of any breach of the foregoing warranties as a result of publication of my/our article. I/We also warrant that the article contains no libelous or unlawful statements, and does not contain material or instructions that might cause harm or injury. This Copyright Agreement Form must be signed/ratified by all authors. Separate copies of the form (completed in full) may be submitted by authors located at different institutions; however, all signatures must be original and authenticated.

Yazar(lar) aşağıdaki hususları kabul eder

Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu ve intihal yapmadıklarını. Tüm yazarların bu çalışmaya asli olarak katılmış olduklarını ve bu çalışmaya için her türlü sorumluluğu aldıklarını. Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve onayladıklarını. Makalenin başka bir yerde basılmadığını veya basılmak için sunulmadığını. Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara ait olan Telif Haklarını ihlal etmediğini kabul ve taahhüt ederler. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ'nin bu fikri eseri, Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı ile yayınlamasına izin verirler. Creative Commons Atıf-GayrıTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı, eserin ticari kullanım dışında her boyut ve formatta paylaşılmasına, kopyalanmasına, çoğaltılmasına ve orijinal esere uygun şekilde atıfı bulunmak kaydıyla yeniden düzenleme, dönüştürme ve eserin üzerine inşa etme dâhil adapte edilmesine izin verir. Yazar(lar)ın veya varsa yazar(lar)ın işverenin telif dâhil patent hakları, fikri mülkiyet hakları saklıdır. Ben/Biz, telif hakkı ihlali nedeniyle üçüncü şahıslara vuku bulacak hak talebi veya açılacak davalarda İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ ve Dergi Editörlerinin hiçbir sorumluluğunun olmadığını, tüm sorumluluğun yazarlara ait olduğunu taahhüt ederim/ederiz. Ayrıca Ben/Biz makalede hiçbir suç unsuru veya kanuna aykırı ifade bulunmadığını, araştırma yapılırken kanuna aykırı herhangi bir malzeme ve yöntem kullanılmadığını taahhüt ederim/ederiz. Bu Telif Hakkı Anlaşması Formu tüm yazarlar tarafından imzalanmalıdır/onaylanmalıdır. Form farklı kurumlarda bulunan yazarlar tarafından ayrı kopyalar halinde doldurularak sunulabilir. Ancak, tüm imzaların orijinal veya kanıtlanabilir şekilde onaylı olması gerekir.

Responsible/Corresponding Author; Sorumlu Yazar;	Signature / İmza	Date / Tarih
	/...../.....

